

აღმოსავლური ფილოსოფია

გამოცემა „მეცნიერება“
თბილისი—1969

სარედაქციო კოლეგია

პროფ. გიორგი წერეთელი (რედაქტორი), პროფ. თამაზ გამყრელიძე, პროფ. ჯემშიდ გიუნაშვილი (მდივანი), პროფ. მაგალი თოდუა, პროფ. დავით კობიძე, პროფ. ალექსი ლეკიაშვილი, პროფ. სიმონ ყაუხჩიშვილი, პროფ. კონსტანტინე წერეთელი, პროფ. სერგი ჯიქია.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Проф. Г. В. Церетели (редактор), проф. Т. В. Гамкредидзе, проф. Дж. Ш. Гиунашвили (секретарь), проф. С. С. Джикия, проф. С. Г. Каухчишвили, проф. Д. И. Кобидзе, проф. А. С. Лекиашвили, проф. М. А. Тодуа, проф. К. Г. Церетели.

EDITORIAL BOARD

Professor, Dr. George Tsereteli (Chairman), Professor, Dr. Tamaz Gamkrelidze, Professor, Dr. Jemshid Giunashvili (Editorial Secretary), Professor, Dr. Sergi Jikia, Professor, Dr. Simon Kaikhishvili, Professor, Dr. Davit Kobidze, Professor, Dr. Aleksilekiashvili, Professor, Dr. Magali Todua, Professor, Dr. Konstantine Tsereteli.

აკაკი შანიძესა
და
გიორგი ახვლედიანს
დაბადების 80 წლისთავზე

*Акакию Гавриловичу Шанидзе
и
Георгию Сардиновичу Ахвеледиани
к 80-летию со дня рождения .*

8 C+8 H
8(-11) 09
ა 948

კრებულში მოთავსებულია ნაშრომები, რომლებიც ეძღვნება გამოჩენილ ქართველ მეცნიერებს აკაკი შანიძეს და გიორგი ახვლედიანს მათი დაბადების 80 წლისთაზე.

პროფ. პ. ცაგლელი (ბუდაპეშტი)

პეტრე იბერის სირიული ცხოვრების გამო

ფილოლოგიური კვლევისათვის ძალზე დიდი მნიშვნელობა აქვს პალესტინის აღმოჩენებს, რომლებმაც ფართო გამომხატულება პოვეს მსოფლიო მეცნიერულ სამყაროში. ამ აღმოჩენებმა, ერთის მხრივ, მეცნიერებას გააცნეს უძველესი ქართული წარწერები, ხოლო მეორე მხრივ ახალი შუქი მოჰფინეს პეტრე იბერის პიროვნებასა და მის მოღვაწეობას.

ყველაფერი ეს უფრო მნიშვნელოვანს ხდის პეტრე იბერის სირიულ ცხოვრებას, რომელიც, როგორც ცნობილია, დაწერილია იოანე ეპისკოპოსის მიერ (ეს უკანასკნელი პეტრე იბერის მეგვიდრე იყო მაიუმის საეპისკოპოსო ტახტზე). იოანეს დოგმატური დებულება ბოლო ხანებში მრავალგზისი განხილვის საგანი გახდა. იოანე დაჯერებული მონოფიზიტია და თავის ცმირს — პეტრე იბერსაც მონოფიზიტად წარმოგვიდგენს. მეკლევრები უფრო მეტის ნდობით ეკიდებიან „ცხოვრებაში“ გადმოცემულ ისტორიულ ცნობებს. Josef Markwart-ი, რომელიც თავის წერილში იხილავს პეტრე იბერის გაქრისტიანების საკითხს, პეტრე იბერის სირიულ ცხოვრებაში მოცემულ ისტორიულ ცნობებს ძირითადად სარწმუნოდ მიიჩნევს. გვიანდელი მეკლევრებიც უმეტეს შემთხვევაში ამ აზრს იზიარებენ. პალესტინის აღმოჩენები, თავის მხრივ, ავტორის მოსაზრებების სისწორეს ადასტურებენ. სირიული ცხოვრება ცნობებს გვაწვდის აგრეთვე პეტრეს გენეალოგიის შესახებ. იმავე სახელებს ვხვდებით პალესტინურ წარწერებშიც. აქ მოხსენებულია პეტრეს წინაპრების სახელები, რომლებიც, როგორც პროფ. გ. წერეთლის ნაშრომებიდან ვგებულობთ, უმეტესად სპარსული წარმოშობის არიან. ამასთან დაკავშირებული პროფ. გ. წერეთლის მიერ დადგენილი ეტიმოლოგიები დღეს საყოველთაოდაა აღიარებული. „ცხოვრებასა“ და პალესტინურ წარწერებს შორის არსებული შესატყვისობა უდავოდ ადასტურებს სირიულ ცხოვრებაში მოხსენებულ პეტრე იბერის გენეალოგიის სისწორეს.

მაგრამ დგას საკითხი სირიულ ცხოვრებაში მოხსენებული პეტრეს გენეალოგიასთან დაკავშირებული სხვა ისტორიული ცნობების შესახებ. მე მსურს ეს საკითხი უფრო დაწერილებით განვიხილო „ცხოვრებაში“ მოცემული ამ ცნობების საფუძველზე, რომლებიც რომის აღმოსავლეთ იმპერიაში თეთრი ჰუნების შემოჭრას ეხება. მხედველობაში მაქვს სირიული ცხოვრების რამდენიმე წინადადება, რომელიც ავტორს მოაქვს ნაწარმოების დასაწყისში, პეტრეს გენეალოგიასთან დაკავშირებით. აქ ნათქვამია: ფარსმანი, პეტრეს დიდედის ძმა, იყო რომის კეისრის, არკადიოსის მხედართმთავარი. მოგვიანებით იგი იძულებული გახდა არა მიეტოვებინა კეისრის კარი და სამ-

შობლოში დაბრუნებულიყო. იბერიაში გამეფებისას მან თან ჩამოიყვანა თეთ-
რი ჰუნები, რომლებმაც დიდი ზიანი მიაყენეს ყველას, ვინც რომაელთა ქვე-
შევრდომად ითვლებოდა.

აქ იგულისხმება ჰუნების დიდი შემოსევა აღმოსავლეთ რომის იმპერი-
ის აღმოსავლეთ პროვინციებში. ჩვენი წყაროების მიხედვით ჰუნების ასეთი
მძლავრი შემოსევა მოხდა პეტრეს ეპოქაზე ცოტა ადრე, 395/6 წლებში. ეს
დადგენილია უკვე ი. მარკვარტის მიერ. მისი აზრით, სარწმუნო ჩანს „ცხოე-
რების“ ცნობა იმის შესახებ, რომ შემოსეული ჰუნები ჰეპტალიტებად იწოდე-
ბოდნენ. აქ მარკვარტი ეყრდნობა აგრეთვე მოვსეს დასახურანცის ნაშრომის
ერთ ადგილს, სადაც ნათქვამია, რომ წმინდა მაშტოცმა გააქრისტიანა ჰეპტა-
ლიტებიც, რომლებიც ალექსანდრე დიდმა დასახლა კავკასიაში. მარკვარტი
დასკვნის სისწორის შესახებ რომ ვიმსჯელოთ, საჭიროა განვიხილოთ ჰუნების
395/6 წლების თავდასხმის შესახებ არსებული სხვა ცნობებიც.

ჰუნების ისტორიის უკანასკნელი ოცდაათიანი წლები (430—360 წწ.),
აღსავსე დრამატული ეპიზოდებით, ეკუთვნის მსოფლიო ისტორიის კარგად
ცნობილ ფურცლებს. ჰუნების ტომთა კონფედერაცია გრძელდება არა მარ-
ტო ევროპაში, ოცდაათწლოვანი აყვავების პერიოდში, არამედ აგრეთვე 50
წელი. მაგრამ ამ ადრინდელი ხანის შესახებ ჩვენ ძალზე ძუნწი ცნობები მო-
გვეპოება. ეს მით უფრო საკვირველია, რომ ჰუნების კონფედერაცია, რო-
მელსაც უდაოდ შესწევდა ძალა დაემარცხებინა და განედევნა თავისი ქვეყ-
ნიდან ძლიერი გოთები, უკვე ატილამდე არაჩვეულებრივად ძლიერ სამხედრო
ძალაუფლებას წარმოადგენდა და უზარმაზარ ტერიტორიას ფლობდა დონსა
და ქვემო დუნაის შორის.

ბურუსი, რომლითაც ჰუნების ევროპული ისტორიის პირველი ათეული
წლებია მოსილი, იშვიათად გაიფანტება ხოლმე, ისიც ძალიან მოკლე პერიო-
დისათვის, ისე, რომ ჩვენ მოკლებული ვართ საშუალებას ჩამდენადმე სრუ-
ლად წარმოვიდგინოთ ჰუნების ტომების კონფედერაციის შინაგანი წყობა,
წარმოშობა და ორგანიზაცია. განსაკუთრებით ძუნწია ჩვენს განკარგულებაში
მყოფი ცნობები აღმოსავლეთ რომის იმპერიისა და ჰუნების ურთიერთობის
შესახებ. ჰუნები შედარებით იშვიათად ესხმოდნენ თავს იმპერიის აღმოსავ-
ლეთ მხარეს. თანაც ეს თავდასხმები არასდროს არ ისახავდა მიზნად იმპერიის
განადგურებას. მათ მიზანს შეადგენდა რაც შეიძლება მეტი ნადავლის მიტაცება.

პირველი და ამავე დროს ყველაზე დიდი თავდასხმა მოხდა 395/6 წლებ-
ში. ჩვენს ხელთა მთელი რიგი წყაროები ამ თავდასხმის შესახებ, რომლე-
ბიც, ალბათ, ჰუნების ისტორიის ყველაზე საინტერესო ფურცელს ეკუთვნიან.
ამ ნაშრომში მინდა ვუჩვენო, რომ წყაროების შესწავლისას ბევრი რამაა მხედ-
ველობიდან გამორჩენილი და რომ ყველაზე მნიშვნელოვანი ამ წყაროები-
დან — მათ შორის პრისკეს ცნობებიც — დღემდე თითქმის სრულიად უყუ-
რადლებოდა დატოვებული. ამის გამო ჩვენ თავიდან უნდა დავიწყოთ არსებუ-
ლი საბუთების შეაწავლა. აქ განზრახული მაქვს წარმოვადგინო მთავარი შე-
დეგები ერთ-ერთი ჩემი ხელნაწერი სტატიისა, რომელშიც მე დაწვრილებით
განვიხილავ ამ პრობლემას.

მთელი რიგი რომაულ-ბერძნული წყაროები აღნიშნავენ 395/6 წლებში
ჰუნების შემოსევას თრაკიასა და აგრეთვე კავკასიონის გავლით აღმოსავლეთ
რომის იმპერიის აღმოსავლეთ პროვინციებში. ამ ფაქტის მთავარი მოწმე იყო
პოეტი კლავდიანუსი, რომელიც თავის პანეგირიკებსა და სატირულ ლექსებ-

ში მრავალგზის იხსენიებს ჰუნთა შემოსევებს. ერთ-ერთ თავის ინვექტივაში. რომელიც მან დაწერა აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მინისტრის რუფინუსის წინააღმდეგ. კლავდიანუსი წერს ჰუნთა ურდოების შესახებ, რომლებიც ალარიხის გოთებთან ერთად 395 წლის ზამთარში (სახელდობრ, თებერვლამდე ან თებერვლის შემდეგ) გადავიდნენ გაყინულ დუნაიზე და ეწვივნენ თრაქიას. ამავე შინაარსის მოკლე ცნობებს ვპოულობთ ეკლესიის ისტორიკოს სოზომენესთან, კესარიელისა და აგრეთვე კასიოდორუსის შრომაშიც. არა მარტო ამ წყაროების ავტორები, არამედ თანამედროვე კომენტატორებიც იმ აზრის არიან, რომ ბარბაროსების თავდასხმის საბაბი მაშინ იყო ის გარემოება, რომ ამ დროისათვის აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მთელი ჯარი დასავლეთში იმყოფებოდა. რომაელთა ჯარებს მეთაურობდა ძლევაშოსილი მინისტრი სტილიქო. კლავდიანუსის და ეკლესიის ისტორიკოსების სოკრატესა და სოზომენეს აზრით, ჰუნების თავდასხმა რომის იმპერიის ამ ნაწილში თვით რუფინუსს გამოუწვევია. კლავდიანუსი იქვე იხსენიებს ჰუნების მეორე ლაშქრობას აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში. მისი აზრით, ხსენებული თავდასხმა თრაქიაზე მოხდა *per terga ferocis Danuvii solidata* იმ დროს, როდესაც, მისივე აზრით, *alii (sc. Hunni) per Caspia claustra invadunt Orientis opes*.

მართალია, ამ ერთ ფრაზაში ჰუნების ორ თავდასხმაზეა ლაპარაკი, მაგრამ მისი სიტყვებიდან არ ჩანს, რომ ეს ორი თავდასხმა ერთმანეთთან სტრატეგიულად იყოს დაკავშირებული. კავკასიონზე გადმოსულმა ჰუნთა ურდოებმა კლავდიანუსის თქმით ჯერ სომხეთი ააოხრეს — ავტორი ასახელებს ნიფატეს მთას — ხოლო შემდეგ გადავიდნენ აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მდიდარ აღმოსავლეთ პროვინციებში. გადამწვარი სოფლების კვამლი ფარავდა კავკასიის მთის არგაიოსის მიდამოებს. მდინარე ჰალისი წითლად შეიღება სისხლისაგან. ბარბაროსებმა კილიკიაც არ დაინდეს. გაჩანაგდა სირიის უხვი საძოვრები; ალყა შემოარტყეს ანტიოქიას. კლავდიანუსი ევტროპიუსის წინააღმდეგ მიმართულ ინვექტივებში აღწერს ჰუნების ტყვეობაში ჩავარდნილ რომაელთა გასაჭირს. კავადოკიელი ქალები კავკასიის მდინარის ფაზისის გადაღმა, ჩრდილოეთისაკენ გაუტაცნიათ, და „სირიის ყვავილები“ კი კიმერიასა და *claustra Taurorum*-ის იქით, ე. ი. ყირიმის ჩრდილოეთით, სკვითებზე მონებად გაუხდიათ.

კლავდიანუსის ლექსებიდან ვგებულობთ ჰუნების თავდასხმის გეოგრაფიულ საზღვრებს; მისგანვე ვიგებთ იმ საინტერესო ამბავს, რომ ჰუნთა შემოტევა დარიალიდან დაიწყო და რომ მათი თავდასხმის პირველი პუნქტები *claustra Taurorum* და კიმერული ანუ მეოტური ჭაობები იყო. კლავდიანუსის მიხედვით ჰუნების ქვეყანა შავი ზღვის ჩრდილოეთით მდებარეობდა. ამ საკითხს შემდგომ დავუბრუნდებით.

კლავდიანუსის ცნობებს სავესებით ადასტურებს ფილოსტორგიოსის ზემოხსენებული ცნობები. ამ უკანასკნელის მიხედვით, თავდასხმელი ჰუნები მოემართებოდნენ აგრეთვე სკვითეთიდანაც. მათ თავდაპირველად გადალახეს მდინარე ტანაისი და შემდეგ თავს დაესხნენ რომის აღმოსავლეთ პროვინციებს. როგორც უკვე ითქვა, კლავდიანუსი ახსენებს ნიფატეს მთას სომხეთში. ფილოსტორგიოსი ასახელებს პროვინციას — *Megale Armenia*-ს, სადაც მდებარეობს ნიფატეს მთა. ფილოსტორგიოსის ცნობა გვაფიქრებინებს, რომ თავდასხმელთა ურდოები მალე დაიყო რამდენიმე რაზმად. ფილოსტორგიოსის მიერ მოხსენებული რაზმები შესაძლოა გაემართნენ არა კავადო-

კიისაყენ, არამედ მელიტენესკენ და შემდეგ კი გასწიეს ეფერატის გადაღმა სამხრეთით სირიისაკენ. კოილე-სირიამდე. უკან დაბრუნების უამს ურდოებმა ააოხრეს კილიკია. ფილოსტორგიოსისა და კლავდიანუსის ცნობები სამსრეთში ჰუნების ექსპანსიის შესახებ დასტურდება იერონიმუსის მიერ. იერონიმუსი თავის ცნობილ წერილებში (*ad Oceanum* და *ad Heliodorum*) ჰუნების შემოსევასთან დაკავშირებით ლაპარაკობს (არც თუ ისე დამაჯერებელი კილოთი) სირიის დედაქალაქ ანტიოქიასა და პალესზე, კიდნოსზე და ორონტზე განლაგებული ქალაქების შესახებ. განსაკუთრებით მკვეთრ ფერებში აღწერს იმ შიშს, რომელიც გამოიწვია ჰუნების შემოსევამ პალესტინასა, ფინიკიასა, ეგვიპტესა და არაბეთში. შეიქმნა იერუსალიმზე თავდასხმის საშიშროება; კიდევ გავრცელდა ხმები, რომ ჰუნები აპირებენ იერუსალიმის განადგურებას. იერონიმუსი განსაკუთრებით შეძრწუნებული იყო — და ეს სავსებით გასაგებია — მრავალი მონასტრის ბერთა და მონაზონთა ბედით.

სწორედ ამ ამბებს ეძღვნება სირიელი საეკლესიო მწერლის კირილონოსის მეტრული ჰომილიები, რომლებშიც იგი დასტირის ჰუნების შემოსევის შედეგად გამოწვეულ საშინელ უბედურებას. ლიტერატურული ხასიათის სირიული წყაროები გადმოგვცემენ, რომ ბარბაროსების ეს შემოსევა აღწერილია აგრეთვე სხვა სირიელი საეკლესიო მწერლის მიერ. ეს მწერალი იყო პრესვიტერი და ამ წყაროებში მოიხსენიება აბსამიას სახელით. ამ ცოტა ხნის წინ ი. ბ. სველის მიერ *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*-ში გამოქვეყნებულ იქნა დღემდე უცნობი ძველი სირიული წარწერები (ჩვენი წელთაღრიცხვით მეორე საუკუნისა). ვინაიდან ამ წარწერებში სახელი აბსამია ნახსენებია, როგორც წარმართული თეოფორული სახელი, ჩემი აზრით, პირვანდელი მოსაზრება იმის შესახებ, რომ წარმართული სახელი აბსამია იმავე პიროვნებას ეკუთვნის, რომელსაც ქრისტიანული — კირილონოსი — ეკვეშიუტანელი ხდება. განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა კირილონოსის ქრონოლოგიური მონაცემები. 396 წელს ედესაში, ჩრდილო სირიაში, კირილონოსმა ყოვლადწმიდის დღესასწაულთან დაკავშირებით შეთხზა ჩვენამდე მოღწეული ჰომილიები. ამ ჰომილიებში ნათქვამია, რომ ჰუნების შემოსევა დაახლოებით ერთი წლის წინ მომხდარა. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ მეოთხე საუკუნეში ჩვენთვის ყოვლადწმიდის მხოლოდ სამი დღესასწაულია ცნობილი და თანაც სამივე ზაფხულზე ტარდებოდა, უნდა ვივარაუდოთ, რომ კირილონოსს თავისი ჰომილიები 396 წლის გაზაფხულზე დაუწერია. ხოლო ჰუნების დიდი თავდასხმა მომხდარა 395 წლის ზაფხულზე. კირილონოსი წერს, რომ ჰუნთა თავდასხმის საშიშროება ჯერ კიდევ არ იყო გასული თვით ამ ჰომილიების რედაქტირების პერიოდში; მეტიც, არ იყო გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ ჰუნები კვლავ განაახლებდნენ შემოსევას, ვინაიდან ისინი ჯერ კიდევ იმ მიდამოებში იმყოფებოდნენ. ეს იმას ნიშნავს, რომ ჰუნების შემოსევა ორი წლის განმავლობაში გრძელდებოდა. ეს დასკვნა მით უფრო მნიშვნელოვანია, რომ ბერძნულ-რომაულ წყაროებში თითქმის არ მოიპოვება ჰუნთა ლაშქრობის შესახებ ქრონოლოგიური ცნობები. საინტერესო ცნობებს გვაწვდის ე. წ. ფსევდო-დიონისე ტელმარენსის ქრონიკა, რომელშიც ძალზე დაწვრილებით არის აღწერილი ჰუნების თარეში ჩრდილო მესოპოტამიაში. ამ წყაროს მიხედვით ჰუნებმა დალაშქრეს ტურა საჰია (*Tūrā Sahyā*) ე. ი. ტავრის მთის მიდამოები. ავტორი ასახელებს არზანენეს და ინგილენეს პროვინციებს, ქალაქებს: მაიფერკატს, ე. ი.

მარტიროპოლისს, ამიდს, პანციტს, არზამოსატარს და დიდი ციატის ციხე-სიმაგრეებს. ჰუნებს განსაკუთრებით გაუჭირდათ ზემო ტიგროსის და მგლის მდინარის ნაპირების ალბა. მაგრამ ყველაზე მნიშვნელოვანია ცნობა იმის შესახებ, რომ რომაელებმა ბოლოს დაამარცხეს ჰუნები: ჯერ ზურგ-ში ჩაუნგრეს ხიდი ევფრატზე და მერე პირისპირ ეკვეთნენ ჰუნებს. ეს ერთადერთი შემთხვევაა, სადაც რამდენიმე სიტყვით მაინც არის აღწერილი ევტროპიუსის გამარჯვება ჰუნებზე. მეორე, უფრო მოკლე ცნობას ჩვენ ვხვდებით იოშუა სტილიტის სირიულ ქრონიკაში. აქ ლაპარაკია იმაზე, რომ ჰუნების შემოსევის მიზეზი იყო რუფინუსის ღალატი და სტრატეილატ აღდაის სისუსტე. აღდაის შესახებ მხოლოდ ის ვიცით, რომ მისი სახელი სირიული წარმოშობისაა.

ბოლოს, მე მინდა შევეხო კიდევ ერთ სირიულ წყაროს ე. წ. „Liber Calipharum“-ს, რომელიც საინტერესო ცნობებს გვაწვდის ჰუნების ლაშქრობის შესახებ. გარდა იმისა, რომ აქ გადმოცემულია ის წვრილმანები, რომლებსაც სწავა წყაროებშიც ვხვდებით, ეს წყარო მოგვითხრობს იმის შესახებ, რომ ჰუნებმა მიატოვეს რომის პროვინციები და სირია, თავი მოიყარეს ზემო ტიგროსის და ევფრატის მიდამოებში; იქიდან გასწიეს სამხრეთისაკენ, დალაშქრეს სპარსეთის პროვინციები და ძალიან ახლოს მივიდნენ სპარსეთის დედაქალაქ სელევკია-ქთეზიფონთან. მალე ამას მოჰყვა სპარსელების საპასუხო იერიში; ჰუნები უკუაქციეს, ნადავლის დიდი ნაწილი წაართვეს ჰუნებს დგათაეისუფლეს 18 000 ტყვე. ეს ცნობა პირველ რიგში მნიშვნელოვანია ქრონოლოგიური თვალსაზრისით. ეხლა ჩვენთვის ცხადია, რომ ჰუნები მეორედ შეიყარნენ ზემო ტიგროსისა და ევფრატის მიდამოებში, ვინაიდან მათ განზრახული ჰქონდათ სპარსეთის წინააღმდეგ გალაშქრება. ამ ცნობის შედარება ფსევდო-დოროსის ტელმარენსის ხსენებულ ქრონიკასთან გვაფიქრებინებს, რომ ჰუნების მეორე შეყრა ჩრდილოეთ სირიაში უნდა მომხდარიყო 396 წლის გაზაფხულზე. თავისთავად ეს ფაქტი მნიშვნელოვნად ავსებს ბერძნულ-რომაულ წყაროებს.

კიდევ უფრო საინტერესო ისაა, რომ ეს სირიული ცნობა ჩვენ შესაძლებლობას გვაძლევს ავხსნათ და დავათარილოთ პრისკეს ნაწერიდან მრავალგზის ციტირებული ადგილი. საქმე ეხება პრისკეს ზემომოხსენებულ სტრიქონებს, რომლებშიც ლაპარაკია იმაზე, რომ დასავლეთ რომის ელჩი რომელუსი. რომელიც 449 წელს შეხვდა პრისკეს ატილას ბანაკში, მოგვითხრობს სპარსეთში ჰუნების დიდი ლაშქრობის შესახებ. რომელუსი ამ ფაქტს ათარილებს სიტყვით — პალაი (παλαι). ყველაშათვის ცნობილია, თუ რა თავსატეხად იყო ქცეული კომენტატორებისათვის ამ სიტყვის ამოხსნა, სანამ არ აღმოჩნდებოდა ახალი წყაროები. აქ აღწერილ ამბებს აკუთვნებენ დაახლოებით მეოთხე საუკუნის შუა პერიოდს, ხან მეხუთე საუკუნის ოციან წლებს. მხოლოდ ო. ვეზენდონკმა თავის მოკლე წერილში და მის მიხედვით პ. ვაჩიმ (P. Váczy) დაუკავშირეს ერთმანეთს რომელუსის და „ლიბერ კალიფარუმის“ ცნობები. ჩემი აზრით, სირიული წყაროსა და პრისკეს ცნობების შედარებას მიყვავართ ორივე ცნობის იდენტურობამდე. რომელუსის მიხედვით ჰუნებმა სტეპებსა და ჭაობებზე გავლით 15 დღეში მიაღწიეს მთა-ამ მხარეს. კლავდიანუსის სიტყვებიდან ჩანს, რომ ჰუნებმა გაიარეს კავკასიონი დარიალის გზით. პრისკესთან არ არის ნახსენები ჰუნების შემოსევა აღ-

მოსავლეთ რომის იმპერიაში; რომელს უნდოდა მხოლოდ ის დაემტკიცებინა, რომ ჰუნებისათვის ცნობილი იყო გზა სპარსეთისაკენ. განსაკუთრებით ბევრის მოქმედია ამ ორი ციტატის დასასრულის თანხვედრა, სადაც ლაპარაკია იმის შესახებ, თუ როგორ დაიბრუნეს სპარსელებმა ჰუნების მიერ გატაცებული ნადავლი.

ბერძნულ-რომაული წყაროები ღებან იმის შესახებ, თუ რომელი გზით დაბრუნდნენ ჰუნები თავის ქვეყანაში ამ დიდი ლაშქრობის შემდეგ. სამაგიეროდ რომულუსის მონაყოლიდან ვიგებთ, რომ ჰუნების გზა გადიოდა მიდიაზე ანათოლიის საზღვრებისაკენ, ე. ი. ბაქოსა და დერბენდთან მდებარე გადასასვლელებისაკენ.

დიდ ინტერესს იწვევს რომულუსის მიერ დასახელებული ფაქტი იმის შესახებ, რომ ჰუნების ლაშქრის მეთაურები ვასიხი და კურსიხი უფრო გვიან ჩასულან რომში რომაელებთან სამხედრო კავშირის (homaichmia) დასადებად. ჩვენს ხელთ არსებული არც ერთი წყარო არ იძლევა ცნობას აღმოსავლეთ რომისა და ჰუნებს შორის სამხედრო კავშირის შესახებ. მართალია, 400 წელს ჰუნთა მეფემ ულდინმა რომაელებს დიდი სამაჩხური გაუწია იმით, რომ მოაკვდინა გოთი მეამბოხე გაინასი, მაგრამ ულდინმა ამისთვის მიიღო მხოლოდ საჩუქარი და მასთან დადებული ხელშეკრულება (Spondai) — როგორც ირკვევა მომდევნო წლების ისტორიიდან — არ იყო დაკავშირებული არც ჰუნების გადმოსახლებათან აღმოსავლეთ რომის პროვინციებში და არც სამხედრო კავშირთან. დიდია ალბათობა იმისა, რომ ამ ადგილის (eis ten Romen) ტრადიციული თარგმანი — „ქალაქ რომში“, სწორი უნდა იყოს. მაშინ იქმნება მხოლოდ ორი შესაძლებლობა: ვასიხი და კურსიხი ჩავიდნენ რომში სამხედრო ხელშეკრულების დასადებად ან 405 წელს, ან 406 წელს. ეს ორი შემთხვევა იყო, როდესაც ჰუნები მეხუთე საუკუნის პირველი ოცდაათიანი წლების განმავლობაში გამოდიოდნენ როგორც დასავლეთ რომის მოკავშირეები. მაგრამ, ვინაიდან 409 წელს ჰუნებს არ შეეძლოთ შეაშლიყვნენ გოთების მიერ ალყაშემოტყმულ რომში, რჩება მეორე შესაძლებლობა. კერძოდ ის, რომ დასავლეთ რომაელებთან სამხედრო ხელშეკრულება 405 წელს სწორედ ვასიხმა და კურსიხმა დადეს. ამ ხელშეკრულების თანახმად დასავლეთ რომაელებისათვის ჰუნებს გადამწყვეტი დახმარება გაუწევიათ რადაგაისის თავდასხმის დროს. უკვე გასაგებია ისიც, თუ რატომ წერს ზოსიმე შემდეგ 409 წლის ამბებთან დაკავშირებით, რომ: იმპერატორმა ჰონორიუსმა რავენაში თავისი თავშესაფარიდან საშველად უხმო (epekaileito) 10 000 ჰუნს, ეს მოხდა უკვე არსებული ხელშეკრულების თანახმად, თუმცა პრისკესთან საუკვო ადგილზე ასეთი ახსნა შეიძლება არ იყოს ერთადერთი. მე მაინც ვფიქრობ, რომ ჩვენ სერიოზული ანგარიში უნდა გავუწიოთ იმ ფაქტს, რომ ვასიხმა და კურსიხმა 395 წლის შემდეგ დადეს რომთან დიდი მნიშვნელობის ხელშეკრულება. როგორც ცნობილია, რადაგაისუსის უზარმაზარი ურდოს წინააღმდეგ საბრძოლველად იტალიაში პირადად ჩამოვიდა ჰუნთა მეფე ულდინი. ეს სრულიად გაუგებარი იქნებოდა, წინასწარ რომ არ გვევარაუდა ის ფაქტი, რომ ჰუნთა გამოჩენას რომში წინ უძღოდა სერიოზული მოლაპარაკება კეისარსა ან სენატს და ბარბაროსთა წარმომადგენლებს შორის. ჰუნების 395 წლის ლაშქრობის აღწერის შემცველი აღმოსავლური და დასავლური ცნობების შედარებიდან გამომდინარეობს დასკვნა,

რომელიც ერთის მხრივ ეხება ამ ეპოქის ქრონოლოგიას, ხოლო მეორე მხრივ, კლავდიანუსის შემოქმედებას.

საყოველთაოდ შემუშავებული თვალსაზრისის მიხედვით 399 წელს აღმოსავლეთ რომში შემოჭრილ ჰუნებზე გამარჯვებამ კონსულობა მოუტანა იონუს ევტროპიუსს. ოტტო ზეკის, ერნსტ შტაინის და ე. დემუეო-ს („De l'unité à la division de l'empire romain“) მიხედვით ევტროპიუსმა 398 წელს დაამარცხა ჰუნები. იმავე წელს კეისარმა იგი დანიშნა მომავალი წლის კონსულად. მაგრამ ეს არ შეესაბამება ზემოხსენებულ სირიულ წყაროებს. რომელთა მიხედვით ჰუნები დაბრუნდნენ სკვითეთში 396 წელს. მართალია, არცერთს შესატყვისს ბერძნულ-რომაულ წყაროში არ არის ნათქვამი, რომ ჰუნებთან ბრძოლები 397-8 წლებში გრძელდებოდა, მაგრამ საფიქრებელია. ეს მაინც ასე იყო. რადგან კლავდიანუსი, როგორც ჩანს, იონუსის კონსულობას უკავშირებს მის გამარჯვებას ჰუნებზე. მას მოაქვს ტალიბუს პროგნოსტიკა: დამცინავი სიტყვები „მოხუცებული ამორძალის“ (ასე უწოდებს იგი ევტროპიუსს) ლაშქრობის შესახებ. ამავე დროს ყურადღების გარეშე რჩება არა მარტო აქ მოტანილი აღმოსავლური ცნობები, არამედ კლავდიანუსის მტკიცება იმის შესახებ, რომ ევტროპიუსის კონსულად დანიშვნას წინ უძღოდა „ერთი მშვიდობიანი წელი“ (qui caruit bellis, ennicho traditur annus) ხოლო ეს სავსებით ემთხვევა ჩვენს სირიულ ცნობას: ევტროპიუსის ბრძოლები ჰუნებთან დამთავრდა 396 წელს. სამაგიეროდ შემდეგი წლის პირველ ნახევარში ადგილი ჰქონდა გოთებთან ბრძოლას ბალკანებში. 397 წლის ბოლომ და 398 წელმა ევტროპიუსის კონსულად დანიშვნამდე ომების გარეშე ჩაიარა. ეს ზუსტად ემთხვევა კლავდიანუსის სიტყვებს: „annus, qui caruit bellis“.

დასკენის სახით შეიძლება ითქვას: „ცხოვრებაში“ მოცემული ცნობები 395/6 წლებში ჰუნთა შემოსევის შესახებ დასტურდება მთელ რიგ ბერძნულ-რომაულ და სირიულ პარალელურ წყაროებში. აქამდე ჩვენ შეგვიძლია გავიზიაროთ იოსებ მარკვარტის აზრი. მაგრამ ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ არცერთი ამ წყაროთაგანი გარდა სირიული ცხოვრებისა არ იხსენიებს თეთრ ჰუნებს. პრისკე და ფილოსტორგიოსი დარწმუნებულნი არიან, რომ ის ჰუნები, რომლებიც თავს დაესხნენ აღმოსავლეთ რომის იმპერიას, იყვნენ ევროპელი ჰუნები, დასახლებული დონსა და დუნაის შორის. ადვილი გასაგებია რატომ იხსენიებს „ცხოვრების“ ავტორი თეთრ ჰუნებს. იგი წერდა 528 წლის შემდეგ, ე. ი. იმ დროს, როდესაც ევროპელი ჰუნების სახელმწიფოს ხსენებაც აღარ იყო. ჰუნების ერთადერთი სახელმწიფო, რომელიც არსებობდა იმ დროს, თეთრი ჰუნების სახელმწიფოა, რომელიც მდებარეობდა არა იბერიის მახლობლად, როგორც ეს „ცხოვრების“ ავტორს ჰგონია, არამედ ეხლანდელი ავღანეთის ჩრდილოეთით. ჩვენ აგრეთვე ვერ დავრწმუნდებით წმ. მაშტოცის ცხოვრების ისტორიაში გადმოცემულ ცნობებს კავკასიონის ჰეფთალიტების შესახებ, ვინაიდან იხადება ეკვი, რომ ჰოვსეს დასხურანცის წყარო ალექსანდრე დიდის მიერ კავკასიონის მიდამოებში ჩამოსახლებულ ჰეფთალიტებში ავღანეთის ჰეფთალიტებს გულისხმობდა. ალექსანდრეს ისტორიის მიხედვით არსებობს სხვა კავკასიონი და სწორედ იქ, სადაც მდებარეობს ჰეფთალიტების ისტორიული სახელმწიფო — ინდოეთის ჩრდილო დასავლეთით.

ძალიან მნიშვნელოვნად მიმაჩნია სირიული „ცხოვრების“ ის ცნობა.. როპლის თანახმად სწორედ ფარსმან იბერიელმა ჩვენთვის გაუგებარი მიზეზების გამო „ჰუნები თან ჩამოიყვანა“. ფარსმანი ეტყობა იმპერატორის კარიდან გაქცევის შემდეგ რომაელებს გადაემტერა. ამით აიხსნება მისი კავშირი ჰუნებთან. მაგრამ ჰუნთა დიდი შემოსევა 395/6 წლებში არც ფარსმან იბერიელის და არც აღმოსავლეთ რომის მინისტრის რუფინუსის ბრალი არ იყო. როგორც დავინახეთ, პრისკეს სავსებით სარწმუნო ცნობა იმაზე მიუთითებს, რომ ჰუნთა შემოსევის მიზეზი ღალატი კი არ ყოფილა, არამედ, გვალვა, რომელსაც მოჰყვა შიმშილიანობა ჰუნთა ქვეყანაში.

(გერმანულიდან თარგმნა ლ. მამაცაშვილმა)

გიორგი ჩიბაია

კოლხური სამაქალი იარაღი — შნაკვი

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილებაში მრავალ სასოფლო-სამეურნეო იარაღს შორის დატულია თავისებური სამკალი იარაღი, რომელიც შეძენილია 1934 წელს სოფ. გორდში (ლეჩხუმი).

იგი შედგება ორი, თითისტარის სისქისა და თითოეული 50 სმ სიგრძის ჯოხისაგან, რომლებიც ერთმანეთთან ერთ თავში გადაბმულია მოძრავად. ეს მარტივი ხელსაწყო თავისუფალ ბოლოებში იშლება და თავთავები შეიკრება ჯოხის გასწვრივ ხელის მოჭერით, შემდეგ ოდნავ გვერდზე გადაწევნით თავთავი ძირში ტყდება და ცვივა აქვე მომარაგებულ კალათში. ეს იარაღი განკუთვნილია ისეთი პურეული ჭიშების მოსამკალ-მოსაყრევად როგორიცაა მახა.

1934 წლის შემდეგ ასეთი სამკალი იარაღი იმავე ლეჩხუმში რამდენიმე იქნა შეძენილი, რომელთაგან ზოგიერთი გადაეცა საქართველოს მუზეუმს. ხოლო ორი ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილებაშია დატული.

ამას გარდა 1908 წელს კარგად ცნობილ ეთნოგრაფს თედო სახოკიას შნაკვი შეუძენია სამეგრელოში (სოფელი არ არის ცნობილი) და კავშირის ხალხთა ეთნოგრაფიული მუზეუმისათვის გადაუცია იმავე წელს. ეს ეგზემპლარი ამჟამად ამ მუზეუმშია დატული და ექსპონირებულია საქართველოს ეთნოგრაფიულ გამოფენაზე.

სპეციალურ ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში ამგვარი იარაღი დამოწმებულია მხოლოდ ესპანეთში, ასტურიაში, სადაც მას ასლის ჭიშის პურეულის საყრევად იყენებენ¹. ამ იარაღს ასტურიაში ეწოდება mesories (შდრ. ლათ. messor, melo).

ის გარემოება, რომ შნაკვი იშვიათი სამკალ-საყრევი იარაღია და დაკავშირებულია ისეთ ძველის-ძველ პურეულის ჭიშთან როგორიცაა მახა, მისდამი ინტერესს აღვივებს და მის გამოკვლევას აქტუალურს ხდის.

როგორც გარკვეულია, მსოფლიოში გავრცელებული 16 სახის ხორბლიდან (თავისი მრავალი ქვესახეებით) — 12 სახე საქართველოშია დადასტურებული. ბევრი მათგანი საქართველოსათვის ენდემურია. აქვეა შემონახული კულტურული ხორბლის ევოლუციის ინიციალური, პირველადი ფორმები.

აღსანიშნავია, რომ ეს პირველადი ფორმები კოლხეთში, მის მთიან

¹ Н. Вавилов, Мое путешествие в Испанию, Новый мир, 1937, кн. 2, гл. 217.

ზოლშია დამოწმებული. ეს ის რეგონია, რომელიც შედის წინააზიის იმ არეში, რომელიც პურის მოშინაურობის ერთ-ერთ ცენტრად აღიარებული.

ამგვარ პურეულის ჯიშს ეკუთვნის ხორბალი მახა, რომელიც ლათინურ ნომენკლატურაში შესულია *Triticum macha* Dek. et Men. სახელწოდებით, ხოლო ქართულად აღინიშნება მახა (ს ა ბ ა) ფორმით, ჭანურად მოხა (ნ. მარი), ხოლო მეგრულად, ტაოონიმის მიხედვით, აგრეთვე მოხა (სოფ. მოხაში).

პროფ. ვლ. მენაბდემ გაარკვია, რომ ხორბლის ეს სახეობა ორმაგი ბუნებისაა. მასში მოცემულია ერთი მხრით გარეული პურეულის, ხოლო მეორე მხრით — კულტურული ხორბლის თვისებები. პირველი ამათგანის მაჩვენებელია: მარცვლის ცვენადობა, წუელის მტკრევადობა და თვითთესვადობა, მასში წარმოდგენილია აგრეთვე კულტურული პურეულების მიერ მემკვიდრეობით მიღებული თვისებები: პოლიპლოიდობა და პოლიგენომობა.

ზემოთქმულიდან ნათელია, რომ ხორბალი მახა ველური ჯიშიდან კულტურულში გარდამავალი ჯიშია და ამდენად პურეულის აკულტურაციის პროცესის ერთ-ერთი მეტად მნიშვნელოვანი რგოლია. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ გვარი გარდამავალი ჯიშის პურეული წინააზიის პურეულის მოშინაურობისა არეში, ჩვენამდე მოღწეული სახით, დამოწმებული არ არის. ეს გარემოება კიდევ უფრო მეტად ზრდის ამ ჯიშის მნიშვნელობას კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით. აქვე უნდა ითქვას, რომ *Triticum*-ების პრიმიტიული ფორმები ნაზი, მტკრევადი ღეროთი ახლო ნათესაობაშია კულტურულ ფორმებთან მარცვლის გაბნევა მატულობს ღეროს სისუსტის გამო ისე, რომ ეს სისუსტე ამ სახეობათა ველური ხასიათის მაჩვენებელია (Stensberg)².

მახას ჯიშის პურეულის სიძველეს ადასტურებს ამ პურეულის მარცვლების აღმოჩენა კოლხეთის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრებით ნეოლითის ხანიდან.

ამ ჯიშის სიძველეს მაჩვენებელია აგრეთვე სახელი მახას ეტიმოლოგია.

«Маха—Tr. таха—вид пшеницы. Налицо в грузинских диалектах (лечх., рач.). В мегрельском тосча, чанск. тосча. Не исключается реконструкция основы в виде таца (მაჯა)—особенно, если иметь в виду наличие материальных параллелизмов в нахско-дагестанских языках (ср. чеч.—инг. мухх, цезск. махча, дарг. мухчи, арч. маха „ячмень“). Сопоставление принадлежит Кахадзе (ИКЯ, XII, 191—195)» (Г. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964).

იმის გამო, რომ მახას ახასიათებს ცვენადობა და ტეხადობა, მას კი არ მკიან ნამგლით, არამედ კრეფენ საგანგებო იარაღით შნაკვით.

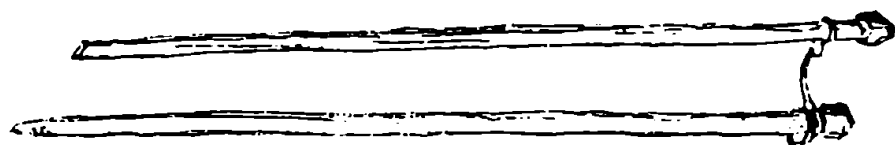
შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მახასთან თანაარსებობის გამო შნაკვიც უძველესი „სამკალი“ იარაღი უნდა იყოს. მაგრამ, ცხადია, რომ მარტოდ-მარტო ეს საბუთი არ კმარა შნაკვის სიძველის და ასევე კრეფით მკის არქაულულობის დასამტკიცებლად.

აქ იბადება, ჩვენდა უნებლიედ, საკითხი სამკალი იარაღის წარმოშობა-განვითარების შესახებ.

ინგლისელი მეცნიერი ფ. სპურელი იმ აზრისაა, რომ მკა თავდაპირველად წარმოიშვა პურეული მცენარის თავთავის მოწყვეტით ან მოჭრით კი

² Axel Steensberg, Ancient Harvesting Implement, Kobenhavn, 1943, გვ. 123.

გ. ჩიტიბა, კოლხური სამეფო იარაღი „შნაყვი“.

არა, არამედ მცენარის ძირფესვიანად ამოგლეჯით. ამ თეორიამ მრავალი მიმდევარი პირობა შევსწავლეთა შორის.

მართლაც ამოგლეჯით „მკა“ დადასტურებულია ბევრგან. — იუტლანდიაში, შვეციაში, ესტონეთში, კარპატებსა და ცენტრალურ აზიაში. ისტორიულ წყაროებიდან მკის ამგვარი მეთოდი დამოწმებული აქვს პლინიუსს.

ჩვენში ამგვარი მკა შემორჩენილი იყო ხევსურეთში, სადაც მას იყვანებდნენ იმ შემთხვევაში, როდესაც ყანა დაგვალულია და ამის გამო დაბალზეა ამოსული ან კიდევ ხრიოკ ადგილზეა მოწეული, სადაც ყანა ასევე დაბალია და ნამგლით მკა არ ხერხდება.

ამ თეორიის სასარგებლოდ შეიძლება ისიც ლაპარაკობდეს, რომ ნ. ვაკილოვმა და მისმა მოწაფეებმა დაადგინეს, მარცვლეულის მოყვანა პირველად დაიწყო არა ნაყოფიერ და წყლით უხვ მიწებზე, როგორცაა ეგვიპტე და ბაბილონი. არამედ მთიან ქვეყნებში: აბისინიაში, მახლობელ აღმოსავლეთში და ცენტრალურ აზიაში. ასეთ ქვეყნებს ეკუთვნის კოლხეთის მთის ზოლი, კერძოდ. ლეჩხუმი და რაჭა. აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ ადრეული პურეულები უნდა ყოფილიყო ზედაპირულფესვიანი და მოკლედერიანი.

საინტერესო დაკვირვებებია ჩატარებული ბიოლოგების მიერ მარცვლეულის უძველესი ჯიშის ღეროს სიმაგრის და თავთავის ბუნების შესახებ.

მარცვლეულების ჯიშებიდან ყველაზე უფრო ზნეპაღი ღერო ქერსა აქვს.

ა. ორლოვის მონაცემების მიხედვით, რომელმაც კვლევა-ძიება ჩატარა ქერის „წონასწორობის სიმტკიცეზე“. იაპონიასა, ჩინეთსა, ცენტრალურ აზიასა, ინდოეთსა. სირიასა, არაბეთსა და ეგვიპტეში ქერის ჯიშები უმთავრესად მაგარღეროიანია და მოკლე 25—60 სანტიმეტრამდე, ხოლო სომხეთსა, ანატოლიასა და აბისინიაში საშუალოდ 60—80 სმ. აღმოსავლეთ კავკასიასა, სამხრეთ ევროპასა, დასავლეთ ევროპასა და სკანდინავიაში 80—115 სმ.

ამავე მონაცემის მიხედვით დასავლეთ კავკასიასა, კავკასიის მთიანეთსა და ჩრდილო ევროპაში ქერი რბილღეროიანია და საშუალო სიმაღლის.

აქსელ სტენსბერგი, რომელიც განიხილავს ორლოვის მონაცემებს, ასკვნის, რომ მაღალღეროიანი ქერი ეკუთვნის იმ რაიონებს, რომელთა მცენარეებს აქვთ უფრო მეტი გენები (შდრ. ვავილოვის გენების ცენტრების რუკა).

აგრეთვე შემჩნეულია, რომ ქერის, ჭვავისა და ხორბლის მარცვლის გაბნევა მატულობს, რაც უფრო სუსტია მისი ღერო, ამასთანავე ამ ჯიშების მარცვლები უფრო მსუბუქია წონაში, ვიდრე ისინი, რომელთაც მაგარი ღერო და უფრო განვითარებული ფხა გააჩნიათ.

თავისთავად გასაგებია, რომ თუ კულტივირებული მარცვლის უძველესი ჯიშებს ჰქონდათ ფხა და სუსტი ღერო, მათი მკა ამოგლეჯით ან ფესვთან ახლო მოჭრა არაპრაქტიკული იქნებოდა, რადგან ასეთი ოპერაციის დროს მარცვლები დაიკარგებოდა. ამას ისიც უნდა დაემატოს, რომ პურის ფხას (ბუსუსებს) მიდრეკილება აქვთ მოებლაუტონ ყველაფერს, რასაც კი მისწვდებიან. ამის გამო ცვენადობა კიდევ უფრო იზრდება.

ამიტომ რაციონალური იქნებოდა დანით (კაეის) ღეროს მოჭრა თავთავის

ძირში, რომელიც რაიმე სახის ჭურჭელში უნდა დაგროვდეს, როგორც ეს ხდება ბრინჯის აღების დროს ზოგიერთ ქვეყანაში.

ამოგლეჯის თეორიის საწინააღმდეგოდ ისიც ლაპარაკობს, რომ მარცვლის პირველმა მომყვანმა დაიწყო პურეულის კულტივირება მარცვლიათვის და არა ჩალისათვის. ცნობილია, რომ საქონლის ზამთრის საცვების პრობლემა თანდათანობით გახდა აუცილებელი რკინის ხანის დასაწყისიდან.

უამრავი მაგალითია იმისა, რომ თავთავი და ნამჭა იმეკებოდა ცალ-ცალკე. სათანადო მასალა ცნობილია ეგვიპტიდან, ბაბილონიდან, პალესტინიდან. ვარონი, სტრაბონი, დიოდორე სანდო მასალას იძლევიან რომიდან, გალიიდან, ბრიტანეთიდან. ისტორიული წყაროები მოწმობენ, რომ ჩალას მოსახლეობა იყენებდა ნაგებობის სახურავად, პირუტყვის საკვებად და საშენ მასალაში მისარევად.

არქეოლოგიური მონაცემები მოწმობენ სამკალ იარაღებს: ნეოლითის ბანისათვის — კაეის დანას უტაროს, ნახევრად წრიული კაეის დანას, კაეის დანას წვეტიანი ტარით (ფაიუმი, კაჩანოვო), კაეის ნამგალს ერთიანი ნაჭრისგან, შედგენილ კაეიან ნახევრადმთვარისებურ ნამგალს, (სულფერიხო)³ და თიხის ნამგალს (ბაბილონი)⁴.

საქართველოში კაეის ნამგლის ჩასართავები ცნობილია ძვ. წ. V—IV ათასწლეულიდან. რამდენადაც ჩანს, უძველესი შედგენილობიანი ნამგალი სწორი აზრადკბილული საშუალო პირით ხასიათდებოდა. ამას მოწმობს არახლოს და აღმოსავლეთ საქართველოს უძველეს სამოსახლოებზე აღმოჩენილი ობსიდიანის დიდ-პატარა ფირფიტები. მაგრამ არ არის გამორიცხული, რომ ამავე დროს ხმარებაში უნდა ყოფილიყო მორკალური ნამგალიც, რომლის ხრს ბუდეში კუთხეამოწეული ფირფიტები იჭდა (კბილანების მქონე) ყანის სამკალად ასეთი დაშვების შესაძლებლობას იძლევა დასავლეთ აზერბაიჯანის ძვ. წ. IV ათასწლეულის შობე-თეფეს ჩარჩოში ჩასმული და ბიტუმით დამაგრებული კბილანები (Н. Б. Нариманов, Древнейшие серпы Азербайджана, Советская Археология, № 3, 1964, გვ. 282, სურ. 1).

მსგავსი იარაღი აღმოჩენილია ტრიპოლიეს უძველეს ფენებში (Е. Н. Бичников, Из истории серпов на юго-востоке Европы, СА, № 3, 1962, გვ. 6).

საქართველოში პირიანი, ერთიმეორეს მიყოლებით ჩასმული ხის ან ძელის (ქვედა ყბის) ბუდეში კაეის ან ობსიდიანის ჩასართავები ჩნდება ადრეულ ბრინჯაოს კულტურაში (ძვ. წ. III ათასწლეული). ირკვევა, რომ ამ დროიდანვე უკვე ხდება თითოეული ფირფიტის ცალკე დამუშავება.

მნელია ითქვას, რამდენი ფირფიტისაგან შედგებოდა ნამგლის პირი, რომლის წვერში საგანგებოდ უკვე წვეტიანი ფირფიტაც ისმებოდა (ამიანის გორა, ტ. ჩუბინიშვილი, თბილისი, 1963). ამათგან ყველაზე ადრეული ჩანს კვადრატულ-სწორკუთხოვანი ფირფიტები (აბელია, დიხაჯუძე) (Б. Кухтин, К вопросу о древнейших корнях..., საქ. მუზ. მოამბე, ტ. XIII, გვ. 333). შიდა ქართლში ქვაცხელების მეოთხე ფენაში

³ ერთ დროს შედგენილი კაეიანი ნამგლის სამკალად გამოყენების შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული იყო ეჭვი. მაგრამ მას შედეგ, რაც გაირკვა, რომ კაეის პირებზე შემორჩენილი პურეულის ღეროში არსებული სილიკატები, დევნება მოჰსწილია.

⁴ Axel Steensberg, დასახ. ნაშრომი.

(ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევარი) გვხვდება ორნამენტიანი — ორი ფირფიტისაგან შედგენილი ნამგლები, რომელთაგან ერთ-ერთი აგრეთვე შევიწროებული წვეტი აქვს (ალ. კავახიშვილი, ლ. დღეობები ურბნისი, I, თბ., 1962, ტაბ. IV).

შუა ბრინჯაოს კულტურის (ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევარი) სამოსახლოები აღმოსავლეთ საქართველოში ვერ კიდევ შევსწავლელია და ამიტომ ამ დროის სამეურნეო იარაღების შესახებ მსჯელობა შეუძლებელია.

დასავლეთ საქართველოში ცნობილია ნაოხვამუს ტიპის სამოსახლოებიდან მომდინარე კაეის დიდი ზომის, შედარებით ღრმად ამოღებული (მაღალკბილიანი) ჩასართავები (Б. Куфтин, Материалы по археологии Колхиды, I—II, ტაბ. 54, სურ. 45, გვ. 183—184), რომელთა თარიღი დასაზუსტებელია ახალი მასალების შეუწე.

გვიანი ბრინჯაოს ხანა — რკინის ათვისების პერიოდი (ძვ. წ. XIV—XI სს.) ხასიათდება ნაოხვამუსა და თრიალეთში⁸ აღმოჩენილი ტიპის კაეის ნამგლის ჩასართავებით. მათი რაოდენობა თანდათან იზრდება. მოგვიანო ხანის ჩასართავებს უჩნდება ფირფიტის პირს ქვემოთ წიბური (არქეოლოგიური ცნობები მოგვაწოდა ტ. ჩუბინიშვილმა).

როგორც ვხედავთ, არქეოლოგიური მასალა თავთავის კაეის დანით მოჭრას ვარაუდობს, ხოლო ბიოლოგიური გამოკვლევის მიხედვით თავთავის ტენეა-კრეფა საგულისხმებელი. ეთნოგრაფიული მონაცემები მხარს უჭერს, როგორც პირველს, ისევე მეორეს. რაც შეეხება ამოგლეჯის მეთოდს არქეოლოგიურად დამოწმებული არ არის, თუმცა ეთნოგრაფიული მონაცემებით კარგად დასტურდება.

კოლხურ შნაკეთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ შნაკეი ინოლირებული მოვლენა არ არის საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდევალაში. გურჯაისა და სამეგრელოში შნაკო და შნაკის სახელწოდებით შნაკის მაგვარი იარაღი იხმარება (ფიჭის დაწურვის დროს იყენებენ)⁹.

კიდევ უფრო მეტად საყურადღებოა, რომ ამგვარსავე იარაღს, ოღონდ არტაშანის სახელწოდებით იყენებდნენ აქარაში „ხასი პურის“ თავთავის საკრეფად ნამგალთან და ხის დანასთან ერთად. ნ. კახიძის ცნობით იგი წარმოადგენდა 1—1,5 მტკაველი სიგრძის ორ ჯოხს, რომლებიც ერთ თავში ბოლოებით იყო გადაბმული; მზადდებოდა წაბლის, წიფლის, ცხემლის ან ნაძვის ხისაგან. მზავს არტაშანს, მაგრამ უფრო დიდს, ახლაც იყენებენ ცოცხის შესაკრავად, თაფლია და სანთლის დაწურვის დროს⁷, გამოიყენება იგი „ხმელეთის“ ბრინჯის საკრეფადაც.

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ კოლუმელასა ((mergae)⁸ და პლინიუსის (†ecten)⁹ მიერ დასახელებული. დღემდე გაურკვეველი იარაღები შნაკის ჯურა იარაღებია. პირველი მათგანი აღნიშნავს ორთითს, ორკაპს, ხოლო მეორე — ფარცხს, საურეელს. ეტყობა. ამ ავტორების დროს შნაკის ძველი სახელწოდე-

⁸ Б. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941, таб. XLIV—XLV (ბეშტაშენიდან—საფარ-ხარაბას გზაზე) შდრ. Б. Куфтин, К проблеме энеолита Внутрен. Картли и Юго-Осетии, საქართ. სახ. მეუღერეობა, ტ. XIV, 1949, გვ. 17.

⁹ ალ. რობაქიძე, მეუღერეობა, გვ. 100.

⁷ ნ. კახიძე, ცნობები მაქაბის ხეობიდან (აქარა).

⁸ Columella, De re rust., V, 21.

⁹ Pliny, Hist. nat., XVIII, 72, 1.

ბა უკვე დავიწყებული იყო ანტიკურ სამყაროში. რაც შეეხება ქართული შნაკე-
ვის დაცავშირებას აქადურ sanaku-სთან, საჭიროებს შემოწმებას.¹⁰ ყოველ შემ-
თხვევაში, ყველა მონაცემის მიხედვით თავთავის კრეფა შნაკვით ერთ-ერთი
ძველი გეოლოგია.

ი. ჯავახიშვილის მიაჩნდა, რომ შნაკვით კრეფა შემოვიდა თავთავის ხელით
მოწყვეტ-ს ზაგიერ, რათა თითები არ დაზიანებულიყო, ხოლო ამას შემდეგში
მოჰყვა მცენარის მოგლეჯა და მოჭრა.

აქსელ სტენსბერგის მიხედვით ეს ახალი. დღემდე უცნობი (შნაკვით
კრეფა) მეოთხე წარმოადგენს ამოგლეჯის შემდგომ საფეხურს შვის განვითა-
რება პროცესში.

როგორადაც არ უნდა იყოს, ჩვენ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მაგარლერო-
იანი პურეულის შემთხვევაში ამ კულტურის მომკა სამკალი კაფიანი დანით
პრაქტიკულად სავსებით გამართლებულია. ამასთან დაცავშირებით გასათვალის-
წინებელია ისიც, რომ როგორც ჩატარებული კვლევა-ძიება გვიჩვენებს, მაგარ-
ლეროიანი პურეული ძნელად შესათავსებელია ხშირ ნათესობასთან და ადრე
დამწიფებასთან.

ამდენად სავსებით გამართლებულია რბილდეროიანი პურეულის კრეფა
თუ ტეხვა სათანადო საშუალებებით, ჩვენს შემთხვევაში, შნაკვით. ისიც უნ-
და ითქვას, რომ შნაკვის გამოყენება ვარაუდობს ადამიანის მიერ ხშირი
თესვის სისტემაზე გადასვლას და მიწის მთხრელი კეტის ნაცვლად ქარჩის
გამოყენებას, რაც მემინდვრეობის დარგში წინ წადგმული ნაბიჯი იყო და
მემინდვრეობის განვითარებაში ახალ საფეხურს წარმოადგენდა.

¹⁰ არის მოსაზრება (ეთნოგრაფი ჟ. ონიანი), რომ შნაკვი სვანური სიტყვაა: ში ნაკვი—ხე-
ლეური, ხელჩაბლუჭული.

ბიოგრაფიული

მოსეს ხუთი წიგნის თბილისური ებრაული ხელნაწერი

1. კუმრანის დოკუმენტების აღმოჩენასთან დაკავშირებით ზუნებრივად დაისვა საკითხი ბიბლიის ტექსტის ახალი, მეცნიერულ-კრიტიკული გამოცემისა და რეკონსტრუქციისა.

მომავალი გამოცემისას, რომლის განხორციელებაზე უკვე მიმდინარეობს მუშაობა¹, ივარაუდება, გათვალისწინებული იქნება ტექსტის შესწავლისათვის მნიშვნელოვანი ყველა არსებული მასალა, სახელდობრ:

ა. მასორეთული ტექსტი ბენ აშერის ხელნაწერებისა, აგრეთვე რიგი სხვა ებრაული ხელნაწერი და გენიზას ფრაგმენტები.

ბ. მასორას წინადროინდელი და არა მასორეთული ებრაული ტრადიციები. მკვდარი ზღვის დოკუმენტები და ფრაგმენტები, სამარიტანული ვერსია, რაბინისტული და კარაიტული. ლიტერატურისა და ლიტურგიის ექსცერპტები.

გ. ძველი ვერსიები: არამეული, სირიული, ბერძნული, ლათინური, არაბული; აგრეთვე მათგან მომდინარე სხვა ძველი რედაქციები. ციტატები აპოკრიფებიდან და ფსევდებიგრაფებიდან, ახალი აღთქმიდან, ებრაული ელინისტური ლიტერატურიდან და ადრინდელი საქრისტიანო მწერლობიდან.

ამ გეგმის განხორციელებისათვის მნიშვნელოვანია, თუ რომელი ხელნაწერი დაედება საფუძვლად ტექსტის ახალ გამოცემას. ამჟამად მსოფლიოში ცნობილია ბიბლიის რამდენიმე მნიშვნელოვანი ხელნაწერი, რომელთაგან აღსანიშნავია: 1. ლენინგრადის ხელნაწერი² მკელი ბიბლიისა, გადაწერილი ეგვიპტეში იაკობ ბენ სამოელის მიერ 1008 წელს, კოლოფონით: **היוו וזיוזמו בן אשה וזיוזמו בן אשה וזיוזמו בן אשה וזיוזמו בן אשה** „იყო და შეიქმნა ბן აში და ბן აში და ბן აში და ბן აში“.

2. ბრიტანეთის მუზეუმის ხელნაწერი Or. 4445 (=B) მინაწერით „დიდი მასწავლებელა ბენ აშერი“, რომელიც მოიცავს ზემაშს (Gr. XXXIX. 4—Dt.

¹ იხ. A Brief Report on the Hebrew University Bible Project. Textus. Annual of the Hebrew University Bible Project. V. I, Jerusalem, 1950, p. 210. შპდ.

² ეს ხელნაწერი საფუძვლად დაედო Kittel-ის ებრაული ბიბლიის (BII) შესახებ და შემდგომი გამოცემებს, რომლებიც P. Kahle-მ განახორციელა.

³ A. Harkavy—H. Strack. Catalog der Kaiserlichen Öffentlichen Bibliothek in St. Petersburg. 1875, გვ. 267; აგრეთვე D. S. Loewinger. The Aleppo Codex and the Ben Asher Tradition. Textus, I, გვ. 59.

1, 33) და რომელსაც Ginsburg-ი IX საუკუნის ნახევრის ძეგლად მიიჩნევს; 3. ალექსანდრის კოდექსი (= CA, A) მთელი ბიბლიისა, რომელსაც აარონ ბენ აშერის ტექსტთან აიგივებენ¹; 4. მიჩიგანის უნივერსიტეტის ახლახან აღმოჩენილი ხელნაწერი² (= M). რომელსაც X ს. ძეგლად მიიჩნევენ; 5. ამათ რიცხვს ეკუთვნის აგრეთვე ზუჰალის თბალისთური ხელნაწერი (= T), რომელიც დაცულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ე. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (საინვენტარო № Hebr. 3) და რომელიც ჯერ თითქმის სრულებით უცნობია სპეციალისტებისათვის.

ყველა ამ ხელნაწერთა შორის ზოგიერთი მკვლევარი უპირატესობას ანიჭებს ალექსანდრის კოდექსს, ვინაიდან ივარაუდება, რომ ამ ხელნაწერის ეოკალიზაცია ყველაზე ახლოს დგას აარონ ბენ აშერის ტრადიციასთან. ამიტომ განზრახულია, რომ ტექსტის ახალ გამოცემას საფუძვლად დაუდონ ალექსანდრის ხელნაწერი (Codex Alexp). რომელაც დიდი ხნის განმავლობაში მიუწვდომელი იყო სპეციალისტებისათვის.

ალექსანდრის კოდექსი, როგორც ვარაუდობენ, გადაწერილი უნდა იყოს იერუსალიმში 910 წ. ახლო ხანებში³. 1071 წ.⁴ სელჯუკების მიერ იერუსალიმის დარბევის დროს იგი ეკეიბტებში გადაიტანეს. იქ ეს ხელნაწერი გამოისყიდა ეგვიპტის ებრაულმა კოლონიამ და მოათავსა სინაგოგაში, სადაც თითქმის ის ნაწილი მაიმონიდმა და გამოიყენა საფუძვლად ბიბლიის ტექსტის ეოკალიზაციისათვის.

XIV საუკუნეში ხელნაწერი წაიღეს ალექსანდრიაში⁵ (რომელსაც ზოგიერთი მკვლევარი ბიბლიურ Aram-solah-თან აიდენტიფიცირებს) და მოათავსეს ადგილობრივ სინაგოგაში. იმ დროიდან მოყოლებული ხელნაწერი ალექსანდრიაში ინახებოდა. 1947 წ. ხელნაწერი დაიკარგა, მაგრამ შემდეგ იგი ისევ იპოვეს და მიწვედომი გახადეს მეცნიერთათვის.

ალექსანდრის კოდექსის (A) გარშემო მთელი საუკუნის განმავლობაში გრძელდებოდა დავა, რომელიც ჯერ კიდევ არ შეწყვეტილა. ადგილობრივი ებრაული ტრადიცია ძველთაგანვე ამ ხელნაწერს, რომელიც „ქანონის გვირგვინად“ იწოდებოდა, თვლიდა სწორედ იმ ნუსხად, რომელიც გამოიყენა მაიმონიდმა მოდელად ბიბლიური ხელნაწერების წერის წესების შედგენის დროს. მაიმონიდის იშვიათი ავტორიტეტის გამო მომდევნო თაობები ცდილობდნენ გაჰყლოდნენ ამ მოდელის წესებს, რომელაც მაიმონიდის მიერ იყო აღწერილი. ამ წესების დიდი ნაწილი არ იყო აბსოლუტურად სავალდებულო, მაგრამ ითვლებოდა მოსაწონად.

ამჟამად მიღებულად ითვლება, რომ მაიმონიდმა ნიმუშად აიღო ის კოდექსი, რომელშიაც წარმოდგენილი იყო მასორეთთა მთელი თაობის მიერ დამუშავებული სისტემა და რომელმაც საბოლოო ფორმა მიიღო ამ თაობის უკანა-

¹ ამ ზეგლის შესახებ იხ. ქვეით.

² Eleazar Birnbaum. The Michigan Codex. An Important Hebrew Bible Manuscript Discovered in the University of Michigan Library. Vetus Testamentum. vol. XVII, № 4, Leiden, 1967, გვ. 373, შმდ.

³ იხ. I. Ben-Zvi, The Codex of Asher. Textus, I, გვ. 1, შმდ.; M. Goshen-Gottstein, The Authenticity of the Aleppo Codex, იქვე, გვ. 17, შმდ.; D. S. Loewinger, სს. ნაშრ.

⁴ I. Ben-Zvi, სს. ნაშრ., გვ. 6; P. Kahle-ს აზრით ხელნაწერი 1097 წელს წაიღეს იერუსალიმში ჯვაროსნებმა და 1105 წელს დაბრუნდა იერუსალიმში. იხ. P. Kahle. Masoreten des Westens, I, Stuttgart, 1927, გვ. 9—11.

⁵ I. Ben-Zvi, სს. ნაშრ. გვ. 8.

სქნელი წარმომადგენლის, აარონ ბენ აშერის შრომებში. ამდენად ბიბლიური წიგნების *textus receptus* მნიშვნელოვან ანაწილში მიხნეულია აარონ ბენ აშერის ტექსტის იდენტურად¹.

ამით აიხსნება ის განსაკუთრებული ყურადღება, რომელიც ექცევა CA-ს თითქმის მთელი საუკუნის მანძილზე, და დავა, რომელიც ამ ხელნაწერის გარშემო არსებობს.

მეცნიერთა ერთ ნაწილს საფუძვლიანად მიაჩნია და ებღაღ მიაჩნია ძველი ებრაული ტრადიციის ცნობები CA-ს შესახებ. მეორე მხრივ, ჯერ წარსული საუკუნის ოთხმოციან წლებში W. Wickes-მა² და შემდეგ მთელმა რიგმა სხვა მკვლევარმა ეკვის ქვეშ დააყენეს CA-ს ავტენტურობის საკითხი. შემდეგში ცნობილმა სემიტოლოგმა P. Kahle-მ უარყო W. Wickes-ის არგუმენტაცია, მაგრამ ბენ აშერის რედაქციის ნამდვილ ტექსტად მან მიიჩნია აგრეთვე ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩერდინის სახელობის ბიბლიოთეკაში დაცული ხელნაწერი B 19a (=L), რომელიც ბიბლიის მესამე გამოცემას დაუდო საფუძვლად.

ამასთან დაკავშირებით P. Kahle აღნიშნავს: „ჩვენ სრული უფლებით დავუდეთ საფუძვლად ებრაული ბიბლიის ახალ გამოცემას ლენინგრადის ხელნაწერი B 19 a... და ამ ტექსტის გადმობეჭდვით მივალწიეთ მიზანს, რომ თვით ბენ აშერის ტექსტი დაგვებეჭდა... რაც უფრო დარწმუნებული ვიყავით, რომ L-ში ჩვენ დამაკმაყოფილებელი ბენ აშერის ტექსტი გვაქვს, იმდენად უფრო ვცდილობდით, რომ მისი ტექსტი გადმოგვეღო შეძლებისდაგვარად ზუსტად, როგორც ეს ხელნაწერშია წარმოდგენილი“³.

როგორც შემდეგში გაირკვა, ლენინგრადის ხელნაწერის ვოკალიზაცია იმ კონკრეტულ შემთხვევებში, როდესაც იგი ბენ აშერის ტრადიციას ემთხვევა, არის შეცვლილი, გადაკეთებული და გადასწორებული იმ მიზნით, რომ ტექსტი ბენ აშერის ტრადიციისათვის დაეახლოვებინათ⁴, ხოლო რაც შეეხება ტექსტის ძირითად ნაწილს (კონსონანტურ ტექსტს), იგი, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, კიდევ უფრო შორს არის იმ ტრადიციისაგან, რომელიც ბენ აშერს მიეწერება.

ამგვარად, არსებულ ხელნაწერთა შორის CA ჯერჯერობით მკვლევართა, ყოველ შემთხვევაში, ნაწილის მიერ მიჩნეულია ბენ აშერის ტრადიციასთან ყველაზე ახლოს მდგომად. ამით აიხსნება, რომ მომავალი კრიტიკული გამოცემისათვის განზრახულია საფუძვლად იქნეს მიღებული CA. მაგრამ ალექსის ხელნაწერი დეფექტურია. მას აკლია თითქმის მთელი მოსეს ხუთი წიგნი და იწყება მხოლოდ Dt-ს XXVIII, 16-ით. შენახულია აგრეთვე ერთი გვერდი Gen. XXVI, 37 — XXVII, 30, გამოქვეყნებული თავის დროზე W. Wickes-ის მიერ. ნაკლები ადგილების შესავსებად საჭიროა გამოყენება სხვა ძველი ხელნაწერებისა, რომელთა შორის ერთერთი მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს თბილისის ხელნაწერს.

ეს ხელნაწერი ნაკლებაა ცნობილი, თუმცა ცნობა მისი არსებობის შესახებ მოცემული აქვს ი. ჩორნის ჯერ კიდევ 1884 წელს⁵. გარდა ამისა მოკლე

¹ M. Goshen-Gottstein, სს. ნაშრ., გვ. 18—19.

² W. Wickes, *A Treatise on the Accentuation of the Twenty-One so-called prose Books of the Old Testament*. Oxford, 1887, გვ. VII, შპდ.

³ BII, VIII.

⁴ D. S. Loewinger, სს. ნაშრ., გვ. 63, იქვეა ლიტერატურა.

⁵ „יהודה ויהודה“

המסעות. პეტერბურგი, 1884, გვ. 146. შპდ. აგრეთვე Плисецкий, Религия и быт грузинских евреев, Москва, 1931, გვ. 129.

ცნობა ხელნაწერის შესახებ გვსვდება საქართველოს ებრაელთა მუზეუმის შრომებში¹ და ამავე მუზეუმის გამოფენის მეკუთრში².

ამჟამად საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული ხელნაწერი 1938 წ. გადაეცა აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებას საქართველოს ებრაელთა მუზეუმიდან, სადაც იგი ჩატანილი იყო ლაილაშის (ლენჩუშში) სინაგოგიდან. უფრო ადრე, როგორც ჩანს, ის დიდხანს ინახებოდა ლაილაშში, სადაც ადგილობრივი ტრადიციის მიხედვით ხელნაწერი სვანეთიდან უნდა ყოფილიყო ჩამოტანილი და რის გამოც იგი „სვანური პიბლის“ სახელით იყო ცნობილი.

ადგილობრივი მოსახლეობისათვის (როგორც ებრაელების, ისე ქრისტიანებისათვის) ეს ხელნაწერი „წმინდად“ და სასწაულომოქმედად ითვლებოდა და მას ხშირად გამოასვენებდნენ ხოლმე გვალვის თუ სხვა სტიქიური უბედურების დროს³.

2. ხელნაწერი ნაწერია ეტრატზე და შეიცავს მხოლოდ ხემაშს, რომელსაც თან ახლავს დიდი და მცირე მასორა (MM, MP).

ხელნაწერი არ არის გრაგნილი, რადგან იგი არ წარმოადგენს Sefer torah-ს, არამედ ნაწერია ეტრატის ორივე მხარეზე და შეკინძულია წიგნად.

ამჟამად ხელნაწერში 169 ფურცელია. აქედან ერთი f 4 სხვა ხელითაა გადაწერილი (უხმოვნოდ) და შემდეგ არის ჩამატებული. გარდა ამისა ff 43, 63, 64, 67, 77, 78 ეხლახან იქნა მიკვლეული ონში ერთი კერძო პირის ოჯახში და ჩამოტანილი თბილისში ხელნაწერთა ინსტიტუტის თანამშრომლის ცოტნე კიკვიძის მიერ.

სულ ხელნაწერი, ჩვენი გამოანგარიშებით, თავდაპირველად 184 ფურცლისაგან უნდა ყოფილიყო შედგენილი, მათგან 15 ფურცელი აკლია, სახელობრ:

დასაწყისში Gn. I, 1 — III, 24, **וְהָיָה** სიტყვებამდე ჩათვლით. — 2 ფურცელი.

f 4 შეესებულია მერმინდელი ხელით Gn. VII, 22 — IX, 10 სიტყვამდე **וְהָיָה** (f 4r), რომელიც მეორდება f 5r-ზე.

f 12-ის შემდეგ Gn. XX, 9, სიტყვიდან **וְהָיָה** — XXI, 23, სიტყვამდე **וְהָיָה** — 1 ფურც.

f 24-ის შემდეგ Gn. XXXI, 49, სიტყვიდან **וְהָיָה** — XXXII, 24, სიტყვამდე **וְהָיָה** — 1 ფურც.

f 42-ის შემდეგ Gn. XLIX, 31, სიტყვიდან **וְהָיָה** — L, 26, Gn-ის ბოლომდე — 1 ფურც.

f 43-ის შემდეგ, Ex. II, 14, სიტყვიდან **וְהָיָה** — III, 16, სიტყვამდე, **וְהָיָה** — 1 ფურც.

f 49-ის შემდეგ Ex. IX, 33, სიტყვიდან **וְהָיָה** — X, 24, **וְהָיָה** სიტყვამდე — 1 ფურც.

¹ დ. შაფთოშვილი. მუზეუმი საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების ოცი წლისათვის. საქართველოს ებრაელთა მუზეუმის შრომები, II, თბილისი. 1941, გვ. 36.

² საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სახელმწიფო მუზეუმის გამოფენის მეგზური, შედგენილი მ. შამისთვალიშვილისა და ი. ქუჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1948. გვ. 6—7.

³ იხ. ებრაელთა მუზეუმის მეგზური, გვ. 7.

f 58-ის შემდეგ Ex. XIX, 9, სიტყვიდან **וְיִי**—XXI, 31 სიტყვამდე **וְיִי**—2 ფურც.

f 81-ის შემდეგ Lev. V, 24, სიტყვიდან **וְיִי**—VII, 11-ის ბოლომდე —1 ფურც.

f 83-ის შემდეგ Lev. VIII, 36 სიტყვიდან **וְיִי**—X, 7 სიტყვამდე **וְיִי**—1 ფურც.

f 169-ის შემდეგ Dt. XXXII, 10-დან ბოლომდე—3 ფურც.

სულ 15 ფურცელი. მათ შორის ერთი, როგორც აღვნიშნეთ, შეზღუდული არის აღდგენილი.

ხელნაწერს აქვს მხოლოდ რეველების სიგნატურა. აგრეთვე კუსტოლები რეველების მიხედვით: f 5v (**וְיִי**), f 14v (**וְיִי**), f 24v (**וְיִי**), f 33v (**וְיִי**), f 50v (**וְיִי**), f 68v (**וְיִי**), f 78v (**וְיִי**), f 96v (**וְיִי**), f 106v (**וְיִי**), f 116v (**וְיִי**), f 126v (**וְיִי**). f 136v (**וְיִי**), f 146v (**וְיִי**), f 156v (**וְיִי**), f 166v (**וְיִי**).

ზოგჯერ ეტრადი ჩამოჭრილია (როგორც ეს ზოგიერთ სხვა ხელნაწერებშიც გვაქვს)¹ ქვევით და მარცხნივ მთლიანად ან ნაწილობრივ, ამიტომ ნაწილი მასორას ტექსტისა დაკარგულია.

ხელნაწერი ნაწერია კარგად დამუშავებულ ეტრადზე, რომლის ზომა იყო 44×74 სმ., ფურცლები დაწყობილია ერთმანეთზე ხუთ-ხუთად და შემდეგ გაკეცილია ორად, ისე რომ ათ-ათი ფურცლისაგან შედგენილ წიგნაკებს ქმნიან. ამჟამად თვით ხელნაწერის ზომაა 44×37 სმ. ტექსტს უჭირავს 30,5×28,5 სმ., გვერდებზე, ზემოთ და ქვემოთ დატოვებულია აშვები: ზევით—6 სმ.; ქვევით—7,3 სმ.; მარჯვნივ 3,5 სმ.; მარცხნივ—5 სმ. ტექსტი დახაზულია შირტუტით როგორც ვერტიკალურად (სვეტებისათვის), ისე ჰორიზონტალურად (სტრიქონებისათვის). სვეტების სიგანეა 7,6 სმ. სვეტები დაშორებულია ერთმანეთისაგან 3,5 სმ. მანძილით. სტრიქონების გამყოფი ხაზები—1,2 სმ-ით. ყველაზე მაღალი **ו** ასოს ზომაა 3,2 სმ.

ტექსტი ნაწერია სამ სვეტად, როგორც ეს ადრინდელი ხელნაწერებისათვის არის დამახასიათებელი, გარდა, რა თქმა უნდა, პოეტური ტექსტებისა (მაგ., მოსეს გალობა, Dt. XXXI, 28 შმდ.), რომლებიც ორ სვეტად იწერება, თუ რაიმე სხვა სპეციალური წესი არ არსებობს მათი დაწერისა (როგორც მაგ. Ex. XIV შმდ.). მართალია, ზოგჯერ გვხვანდელი ხელნაწერებიც იწერება სამ სვეტად (და პირიქით, ადრინდელები — ორ სვეტად)², მაგრამ ასეთი შემთხვევები იშვიათია და როგორც წესი, ადრინდელი ხელნაწერებისათვის სამ სვეტად წერა არის დამახასიათებელი.

3. კონსონანტური ტექსტი ნაწერია შავით, იშვიათი სილამაზითა და სიზუსტით შესრულებული კალიგრაფიული კვადრატული შრიფტით, რომელსაც სრულყოფილების მხრივ ძნელად თუ შეიძლება პარალელი მოენახოს. განსაკუთრებით ეს კარგად ჩანს ისეთს შემთხვევებში, როდესაც გადამწერი შეზღუდული იყო ადგილით და იძულებული იყო არსებული წესის მიხედვით სტრი-

¹ მაგ., მიჩიგანის უნივერსიტეტის ხელნაწერში, რასაც S. A. Birnbaum-ი იწოდებდა, რომ იმის შემდეგ, რაც ხელნაწერი ისე დაზიანდა, რომ ჩვეულებრივი ხმარებისათვის აღარ გამოდგებოდა, ამ ნაწილებს სჭირდნენ მეზუზების (mezuzot) ან tofillin-ის ფარავნების გასაკეთებლად. E. Birnbaum, ხს. ნაშრ., გვ. 349 და შმშ.

² შლრ. M. Goshen-Gottstein. Biblical Manuscripts in the United States, Textus, 2, 1962, გვ. 45, შმშ. 7; E. Birnbaum, ხს. ნაშრ., გვ. 375, შმშ. 1.

ქონი წვევსო ტექსტის გარკვეული მონაკვეთით ღია და დახურული სექციების თავიდან ასაწოვებლად, ისე, რომ „სტრაქონის“ შემესვები წიწნებისათვის“ არ მიეძარათა¹.

ტექსტის პალეოგრაფიული ანალიზი გვაფიქრებინებს, რომ იგი იმავე ხანას ეკუთვნის (X—XI სს.). რომელშიაც შექმნილია შემოთადასახელმეული ხელნაწერები, დამახასიათებელია მაგ., „შ“, რომელიც იდენტურია კაიროს 695 წლის ხელნაწერისა², „X. D. D“ და მთელი რიგი სხვა ასოები.

მასორა ნაწერაა პანაიათური ხელით, რომელიც კურსივიდან არის განვითარებული. მასორას შრიფტი ახლოს დგას ბაბილონური მაშაითის 963 წლის ხელნაწერთან³, რომელსაც აგრეთვე მიჩიგანის ხელნაწერის მასორას შრიფტიც ენათესავება⁴.

შესაბამისად არსებული ტრადიციისა⁵, პატარა რგოლი ებრაული კონსონანტური ტექსტის სიტყვის თავზე წიწნავს, რომ იმის შესახებ MP-ში მოცემულია კომენტარი. იშვიათად ეს მაგალითები MM-შიაც არის განხილული. მაგრამ მასორა ხშირად გამოყენებულია ტექსტის ორნამენტაციისათვის, რომელსაც მრავალი, ხშირად მეტად რთული გეომეტრიული ფორმა აქვს. ორნამენტაცია გვხვდება აგრეთვე seder-ის დასაწყისში, სადაც D (seder) ორი მხრივ ჩასმულია გეომეტრიულ ფიგურებში, აგრეთვე „X“ სიტყვასთან, ყოველთვის, სადაც კი იგია ნაწმარი და წიგნების ბოლოს. განსაკუთრებით უხვადაა გამოყენებული მასორა ტექსტის ორნამენტაციისათვის შემდეგ ადგილებში: Gen. III, 24 — VI, 12, (ff 1 — 3 r), Ex. I, 1 — II, 14, (f 43 r და v), Ex. III, 11 — IV, 9 (f 44 r), ზღვის გალობასთან (f 54 r და v, ტაბ. II—III), მოსეს გალობასთან (f 169. ტაბ. V), Ex. XL, 9 — Lv. I, 6 (f 77 v, 78 r), Lv. XXVII, 9 — Num I, 4 (f 102 r, f 103 r), Num. XXXV, 20—Dt. I, 17, Dt. IV, 44—V, 24.

4. ხმოვნის წიწნები ძირითად ტექსტში ნაწილობრივ სხვა მელნით არის ნაწერი. ზოგჯერ მელანი გაეცითლებულია და იმდენად არის გაფერმკრთალებული, რომ დედანშიაც კი არა ჩანს, მით უმეტეს—ფოტოში. ეოკალიზაციის წიწნებიც არქაულობას ამჟღავნებენ. ყოველი მუხლი თავდება ორი მოკლე ვერტიკალური ხაზით, რომელთაგან ერთი მეორის თავზე ზის. შვიცისათვის გამოყენებულია ორი წერტილი ისე, რომ ერთი მათგანი მეორის ქვევითა და მარჯვნივ არის მოთავსებული. მეტად დამახასიათებელია კამეცი: ჰორიზონტალური შტრიხი, რომლის ქვევით, ცენტრში მოთავსებულია წერტილი და არა ვერტიკალური ხაზი, როგორც ეს უფრო გვიანდელი ხელნაწერებისათვის არის დამახასიათებელი.

5. ორი ნაწილისაგან შედგენილი სახელები, რომლებიც მიჩიგანის ხელნაწერში ცალცალკეა წარმოდგენილი⁶, აქ მაკცეფით არის შეერთებული (Gu IV, 22. „קִשְׁלִי“, f 1 v, a 18, 19); ორ სიტყვად არის წარმოდგენილი აგ-

¹ ამას შესახებ იხ. ქვევით.

² ზღრ. Solomon Birnbaum, *The Hebrew Scripts*, London, 1956-1957, ტაბ. 92; ზღრ. აგრეთვე ტაბ. 186 (ლენინგრადის ხელნაწერი 1003 წლისა), ტაბ. 189 (ბაბილონური კალდრატული შრიფტი, 916 წ.), 241 (სუფარადული კალდრატული შრიფტი 800 — 1000 წ.), ტაბ. 93* (პალესტინური კალდრატული შრიფტი 1021 წ.); იხ. აგრეთვე ალუბოს კოლექსი (*Textus*, I, ტაბულები), მიჩიგანის ხელნაწერი (E. Birnbaum, ტაბულები) და ბრიტანეთის მუზეუმის ხელნაწერის ფოტოები.

³ S. Birnbaum, ტაბ. 195.

⁴ E. Birnbaum, გვ. 384.

⁵ E. Birnbaum, გვ. 395.

⁶ E. Birnbaum, ხს. ნაწრ., გვ. 394—395.

რეთე **נוצ-הר** (Nu 1,10, f 103 v, a 11, 12), **רז רז** (Nu 1,6, f 103 v, a 5), მსგავსად მიიიგანის ხელნაწერისა. ერთ სიტყვად არის დაწერილი **בירה** (Gn XII,8, f 7 r, b 4), **רזרז** (Gn XIV,1, f 8 r. a 7), **רעג** (Gn XXXI, 47¹, f 24 v, c 16).

6. ტექსტი დაყოფილია წიგნებად. თითოეულა წიგნის ბოლო თავდეა ვერებით შესრულებული ღია ოთხკუთხედი, რომელშიაც მუხლების რაოდენობაა აღნიშნული. გარდა ამისა ახლა წიგნის წინ დატოვებულია ცარიელი სტრიქონი.

ცალკეა გამოყოფილი კვირეული საკითხავები სამწლიანი ციკლის მიხედვით (sedarim) და აღნიშნულია ორნამენტით შექმული ორმაგი საზით გამოყვანილი **ס** (sefer) ასოთი.

წლიური ციკლის კვირეული საკითხავები (parashiot) აღნიშნულია აშიაზე **פר** სიტყვით, რომელიც ორნამენტით არის შექმული.

7. ბიბლიური წიგნების წერისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს სექციებად დაყოფას, რადგან ოფიციალურად მიღებული წესისაგან განსხვავებულად დაყოფილი ტექსტი გამოუსადეგარია საჯარო ხმარებისათვის. სწორედ ამიტომ მიიჩნია საკიროდ მაიმონიდმა თავისი კოდექსი შეედგინა: «ვინაიდან მე ვნახე დიდი აღრევა წიგნებში ამ საკითხში და აგრეთვე, რომ მასორეთები, რომლებიც წერდნენ, რათა ეცნოებინათ, თუ რომელია ღია და დახურული (სექცია), ეწინააღმდეგებიან ერთმანეთს, იმ წიგნებისადამიხედვით, რომლებსაც ისინი ემყარებოდნენ, მე გადავწყვიტე დაეწერა აქ ყველა სექცია კანონისა, დახურული და ღია, აგრეთვე გალობათა ფორმები (ე. ი. Ex XV და Dt. XXXII), ისე რომ სათანადოდ შესწორდეს წიგნები². არსებული წესის მიხედვით ღია სექციისათვის მიღებულია დაწერილობა³:

აბ

רזרז

ბოლო დახურული სექციისათვის:

_____, ან _____, ან _____

თბილისის ხელნაწერი ზუსტად იცავს ღია და დახურული სექციების წერის წესს, თუმცა, როგორც ჰქვემოთ დავინახეთ, თვით სექციებად დაყოფა ყოველთვის არ ემთხვევა მაიმონიდის მიერ აღნიშნულ შემთხვევებს.

8. მოსეს გალობა. როგორც ზემოთ ვნახეთ, მაიმონიდისა და საერთოდ ტრადიციისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა არა მარტო სექციებად ტექსტის დაყოფის წესს, არამედ გალობათა (Dt. XXXII და Ex. XV) დაწერის ნორმებს.

არსებული ტრადიციითა და მაიმონიდის კოდექსის გამოქვეყნებული ტექსტის მიხედვით მოსეს გალობა იწერება ამგვარად: პოეტურ ტექსტს წინ მიუძღვის პროზაული ტექსტი (Dt. XXXI, 28, **רזרז** სიტყვიდან დაწყებული — XXXI, 30) ყოველგვარი (ღია ან დახურული) სექციის გარეშე, თანაც გვერდის დასაწყისში. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ ამის წინ მიმავალი ტექსტი, Dt. XXXI, 28, **רזרז** სიტყვამდე, ისე უნდა დაიწეროს, რომ ამ სიტყვამ (**רזרז**) დაამ-

¹ და არა 37, როგორც ეს შეცდომით E. Birnbaum-ს აქვს (გვ. 395).

² მაიმონიდის კოდექსი, II, Ahabah, Hilkhoth Sefer Torah, VIII, 4.

³ აბ. M. Goshen-Gottstein, სს. ნაშრ. გვ. 57, შნშე. 111.

თავროს წინა გვერდის უკანასკნელი სტრიქონი, ისე რომ აცდენილი იქნეს ღია (ან დახურული) სექციის გაჩენა. თუ გადამწერა Dt. XXXI, 28-ს ეს ნაწილი ისე ვერ დაწერა, რომ სტრიქონი **הָאֵל** სიტყვით დაამთავროს, მაშინ საჭიროა „სტრიქონის შეპესები ნიშნების“ გამოყენება, რომ ღია სექცია (petuhah) არ გაჩნდეს: ამგვარად არის შეესებული Dt. XXXI, 28-ის **וְיָשָׁא**; სიტყვის წინ შიშვალა ტექსტი A-ში „სტრიქონის შეპესები ნიშნების“, ე. ი. ასოების მსგავსი ნიშნების საშუალებით (იხ. ტაბულა VI). ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს M-ში. ამისგან განსხვავებით T-ში ასოები და სტრიქონები ისეა გაანგარიშებული, რომ გამოცდილ კალაგრაფს „სტრიქონის შეპესები ნიშნების“ გამოყენება არ დასჭირდება (ტაბ. IV).

იგივე მდგომარეობა გვაქვს ტექსტის იმ ნაწილში, რომელიც ერთ სვეტად და ექვს სტრიქონად იწერება მოსეს გალობის წინ. წერის წესის თანახმად (**וְיָשָׁא הָאֵל**) სტრიქონები უნდა იწყებოდეს და მთავრდებოდეს გარკვეული სიტყვებით.

დასასრულში

וְיָשָׁא
וְיָשָׁא
וְיָשָׁא
וְיָשָׁא
וְיָשָׁא
וְיָשָׁא

დასაწყისში

וְיָשָׁא 1
וְיָשָׁא 2
וְיָשָׁא 3
וְיָשָׁא 4
וְיָשָׁא 5
וְיָשָׁא 6

ამ შემთხვევაშიაც T-ს გადამწერს არ დასჭირდება „სტრიქონის შეპესები ნიშნების“ გამოყენება, გარდა მეორე სტრიქონისა, სადაც **וְיָשָׁא** სიტყვის შემდეგ მოთავსებულია სამი ასეთი ნიშანი, რომელიც წარმოადგენს რომბს, ქვემოთ, მარცხნისაკენ გახრილი გრძელი კუდი, მსგავსად არაბული **ع**-სი, ზუსტად ისეთი, რომელიც არა ერთგზის გვხვდება A და B ხელნაწერებში (შდრ. ტაბ. V).

თუ ტექსტის ამ ნაწილს შევადარებთ A-ს სათანადო ადგილს (იხ. ტაბ. V და ტაბ. VII) ვნახავთ, რომ A-ს ექვსი სტრიქონიდან ხუთში მრავლადაა გამოყენებული სტრიქონის შეპესები ნიშნები. საერთოდ სტრიქონის შეპესები ნიშნებს ჩვენი ხელნაწერიც ხმარობს, მაგრამ მეტად იშვიათად, რადგან ასოების რაოდენობა სტრიქონის შესავსებად გადამწერს თითქმის ყოველთვის ზუსტადაა აქვს გაანგარიშებული. ამ მხრივ ხელნაწერის უპირატესობა სხვა ხელნაწერებთან შედარებით აშკარაა.

მთავარი აქ არის მაინც თვით მოსეს გალობის წერის წესი. მაიმონიდის მიხედვით ეს წესი შემდეგში მდგომარეობს: **וְיָשָׁא הָאֵל וְיָשָׁא הָאֵל וְיָשָׁא הָאֵל וְיָשָׁא הָאֵל וְיָשָׁא הָאֵל וְיָשָׁא הָאֵל**.

„მოსეს გალობის სურათი: ყოველ თითოეულ სტრიქონს აქვს შუაში ცარიელი ადგილი, მსგავსი დახურული სექციისა (setumah) ისე, რომ ყოველი სტრიქონი ორად არის გაყოფილი და ის არის დაწერილი სამოცდაათ სტრიქონად“.

ამგვარად, მაიმონიდის მიხედვით მოსეს გალობა დაწერილი უნდა იყოს სამოცდაათ სტრიქონად, ე. ი. ას ორმოც ნაწევარ ხანად. ისე, რომ ყოველ ორ-

ნახევარ ხანას შორის სეთუმას ადგილი (ცხრა ასოსი) უნდა რჩებოდეს. მაგრამ A-ში სამოცდაშვიდი სტრიქონია და ეს თითქოს ეჭიანაღბლეგება მაიმონიდის ნორმას, აგრეთვე სამოცდაათ სტრიქონად წერის გავრცელებულ ტრადიციას, რომელიც ამასთან ასახულია soferim-ის ტრაქტატში. M. Goshen-Gottstein-ი ამტკიცებს, რომ მაიმონიდის თხზულების პირვანდელ რედაქციაში 67 სტრიქონი უნდა ყოფილიყო ნაჩვენები, მაგრამ შემდეგ, ქალასური მოსაზრებებით წესი შეიცვალა და არსებულ ტრადიციასთან იქნა შეთანხმებული. ამ აპოკრიფულმა გადაწყვეტილებამ გზა გაიკაფა მაიმონიდის პირველ ბეჭდურ გამოცემაში და შეუქმნა შემდეგ თაობებს შთაბეჭდილება, რომ ეს წესი (70 სტრიქონად წერისა) მაიმონიდისაგან მომდინარეობს¹.

თბილისის ხელნაწერში ნახევარ ხანათა დასაწყისები შემდეგნაირად არის განლაგებული.

1. האזינו —	ותשמעו
2. יערך —	חול
3. כשערים —	וכרביבים
4. כי —	הבו
5. הצור —	כי
6. אל —	צריך
7. שחת —	הור
8. הל' —	עם
9. הלוא —	הוא
10. זכר —	בינו
11. שאל —	זקניך
12. בהנחל —	בהפריר
13. יצב —	למספר
14. כי —	יעקב

ამის შემდეგ (Dt. XXXII, 9) სამწუხაროდ ტექსტი წყდება. მაგრამ ვინაიდან ალექსოს კოდექსის (სადაც 67 ხანაა) ერთ გრძელ სტრიქონად დაწერილი მეთათე ხანა (A: חל'—זכר. 10) თბილისის კოდექსში ორ სტრიქონადაა წარმოდგენილი, ექვს გარეშეა, რომ ასევე ორ ხანად იყო დაწერილი მეთექვსმეტე და ოცდამეთვრამეტე ხანები, ისე რომ T-ში სამოცდაათხანაიანი ლექსი უნდა გვექონოდა, როგორც ეს M-ში და მთელ რიგ სხვა ხელნაწერებშია თანახმად Soferim-ისა და ქალახასი (Yoreh De'ah, 275, halakhah, 5).

აქ არ ვეხებით საკითხს იმის შესახებ, ეს წესი მოსეს გალობის სამოცდაშვიდ სტრიქონად დაწერისა თვით მაიმონიდის მიერ არის შეცვლილი სამოცდაათზე, როგორც ამას Menahem di Lonzano (XVI—XVII საუკ.) ფიქრობდა², თუ სხვების მიერ. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ მოსეს გალობის დაწერილობის წესი A-ში სხვა მხრივ მაინც არ ეთანხმება მაიმონიდის მითითებას, რადგან ორ-ორი ნახევარი ხანის გაერთიანება და ოთხი ნახევარი ხანის დაწერა ერთ სტრიქონად არ იძლევა საშუალებას მათ შორის დატოვებული იქნეს თავისუფალი ადგილი, საჭირო დახურული სექციისათვის (setumah), როგორც

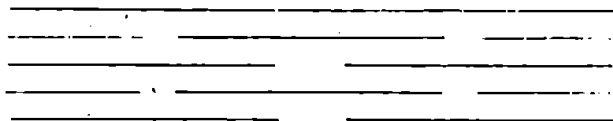
¹ M. Goshen-Gottstein, ხს. ნაშრ., გვ. 33, შპდ.

² ამის შესახებ იხ. M. Goshen-Gottstein, გვ. 47.

1. וְהָיָה — וְהָיָה
2. וְהָיָה — וְהָיָה
3. וְהָיָה — וְהָיָה
4. וְהָיָה — וְהָיָה
5. וְהָיָה — וְהָיָה

აქაც კალიგრაფს არ დასკირებია „სტრიქონის შემესვები წინწები“, ისეა სიტყვებით სტრიქონები შეესებული, განსხვავებით ლენინგრადის ხელნაწერისა, რომელიც ამ შემთხვევაშიც, ისე როგორც ზღვის გალობის წინაწაველ სტრიქონებში, წინაწაველ გვერდზე უხვად ხმარობს „სტრიქონის შემესვები წინწებს“.

თვით გალობაში სიტყვები განაწილებულია მაიმონიდის მიერ ნაწევრები წესის მიხედვით: პირველი სტრიქონი ერთ სვეტად, ხოლო დანარჩენი სტრიქონები—სამ და ორ სვეტად ისე, რომ მომდევნო სტრიქონის შუა წაწილი წინა სტრიქონის ცარიელ ადგილს უპირისპირდება:

და ასე შემდეგ.

უკანასკნელ ორ სტრიქონში სიტყვები ორ-ორ ჯგუფად არის დალაგებული, მაგრამ მაიმონიდის უკანასკნელის წინა სტრიქონის ბოლო ორი სიტყვა აქ უკანასკნელი სტრიქონის დასაწყისშია გადატანილი, ისე რომ თითოეული სტრიქონი ცხრა-ცხრა სიტყვისაგან შედგება, ნაცვლად მაიმონიდის თერთმეტი და შვიდი სტრიქონისა, როგორც ეს მიჩიგანის ხელნაწერშია. მაგრამ მიჩიგანის ხელნაწერისაგან განსხვავებით ამ ორ სტრიქონში სიტყვები ორ-ორ ჯგუფად არის განაწილებული, ისე, როგორც ეს B-ში გვაქვს (ზღრ. ტაბ. VIII, IX).

ზღვის გალობის ტექსტის განაწილება სტრიქონებად, სიტყვათა ჯგუფებად და სხვ. თბილისის ხელნაწერში იდენტურია ბრიტანეთის მუზეუმის ხელნაწერისა, გარდა გალობის მომდევნო, ერთ სვეტად დაწერილი უკანასკნელი სტრიქონის ბოლო ორი სიტყვისა **וְהָיָה וְהָיָה**, რომელიც B-ში მომდევნო გვერდზეა გადატანილი.

ზღვის გალობის დაწერის ამავე წესს იცავს აგრეთვე ლენინგრადის ხელნაწერი (ტაბ. XII, XIII).

ზღვის გალობა T-ში, ისე როგორც მოსეს გალობა, უხვად არის შემკული მასორათი, რომელსაც მეტად რთული ორნამენტის სახე აქვს მიღებული. ხელნაწერში გვხვდება სხვადასხვაგვარი ორნამენტული ფიგურები (იხ. ტაბ. XIV).

10. ეოკალიზაცია. როგორც ცნობილია, ბიბლიის ხელნაწერებში, რომლებიც ტიბერიული სკოლიდან მომდინარეობენ, ეოკალიზაციის სხვადასხვა ტრადიცია არის ასახული. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ამჟამად ბიბლიური წიგნების *textus receptus* მნიშვნელოვან ნაწილში აარონ ბენ აშერის ტექსტის იდენტურად არის მიჩნეული. მაგრამ აარონ ბენ აშერის ტრადიციის გარდა არსებობდა კიდევ სხვა სკოლები, ბენ ნაფთალის, მოშე მოხასა და სხვ. და ბიბლიის ხელნაწერის ყოველგვარი შესწავლისათვის მნიშვნელოვანია გარკვევა იმისა, თუ რომელ ამ ტრადიციას მისდევს ხელნაწერი. ამ საკითხის გასარკვევად საჭიროა ვიცოდეთ, თუ რითი განსხვავდებოდნენ ეს სკოლები ერთმანეთისაგან.

საკითხი სხვადასხვა სკოლათა შორის არსებული განსხვავებების (hillufim) შესახებ წავითხვენები ყველაზე ვრცლად განხილულია შემადგამებელ კრებულში Adat Deborim, რომელიც დაწერილია Iosef ha-Kostandini-ს მიერ 4967 (1207) წელს საქარაველოში, სახელდობრ, „გაგრაში. შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მდებარე ქალაქში“¹. მაგრამ Adat Deborim-ში დაცული მასალა წარმოადგენს უფრო ადრინდელი ავტორის (XI საუკ.) მიშაელ ბენ 'უზსიელის არაბულად დაწერილი ტრაქტატის ძველ ებრაულ თარგმანს. ეს ტრაქტატი აღმოაჩინა ა. პარკავიმ ლენინგრადის საჯარო წიგნთსაცავში, ხოლო შემდეგ შესწავლილ იქნა P. Kahle-სა და მისი მოწაფის L. Lipschütz-ის მიერ.

საქარაველოში ებრაულ-არაბული მწიგნობრობის ისტორიისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ცნობას იმის შესახებ, რომ მიშაელ ბენ 'უზსიელის არაბულად (მაგრამ ებრაულა ასოებით) დაწერილი ტრაქტატი ბენ აშერისა და ბენ ნაფთალის სკოლათა შორის არსებულ განსხვავებათა შესახებ ებრაულად ითარგმნა და დაიწერა გაგრაში 1207 წელს, ე. ი. თამარის მეფობის ხანაში. ეს ფაქტი კარგად შეტყვევებს, თუ რაოდენ მაღალ დონეზე ყოფილა იმ დროს ჩვენი განვითარებული ებრაულ-არაბული მწიგნობრობა და ფილოლოგიური მეცნიერება საერთოდ. აქ ზედმეტი არ იქნება გავიხსენოთ, რომ თვით დავით აღმაშენებელი და მისი ძე, დემეტრე პირველი არაბულ ენაზე პაექრობას აწარმოებდნენ მუსლიმ მეცნიერებთან.

მიშაელ ბენ 'უზსიელის kitāb al-hilaf al-ladī bayna al-mu'allimayni ben ašer wa ben naftali დღესაც ერთერთი ძირითადი წყაროა ებრაული ტექსტის ეოკალიზაციაში ბენ აშერისა და ბენ ნაფთალის სკოლათა შორის არსებულ განსხვავებათა დასადგენად.

ერთერთი საკითხი, რომელშიაც განსხვავება იჩენს თავს, არის ისახარ სიტყვის დაწერილობა. ამასთან დაკავშირებით მ. ბ. 'უზსიელი წერს:

אעלם יה סירי אירך אללה אן אלמעלם אבו סעיד בן אשר
 ויכרנה בן אלה כאן ינקט מן לפתה יששכר אלשין אלאול ויכרנה
 ויעטל אלתאני מן אלנקט פלא ילפת בה מותל הוה יששכר ועלי
 הוה אלצפה יגריאה כלהא. וכן נפתלי יכאלפה פי רלך לאנה ינקט
 אלתאני ויכרנה אלאול בשין ואלתאני בסין מותל הוה יששכר
 וגמיעהה יגריה הוה אלמנרי ואמא משה מוהה כאן ינקט אלתאני
 ויכרנההה בסנין הכרי יששכר פהוה גמלה מא אכתלה פי הוה
 אללפתה²

იცოდ, ბატონო ჩემო, ღმერთიც შეგეწევა შენ, რომ მასწავლებელი აბუ სა'იდ ბენ აშერი, ღმერთიც შეიწყალებს მას, **რשש** სიტყვაში წერტილს უსვამდა პირველ შინს და წარმოთქვამდა სინად. ხოლო უწერტილოდ ტოვებდა მეორეს და არ წარმოთქვამდა, მსგავსად ამისა: **רשש**. და ამგვარად წარ-

¹ შტ. L. Lipschütz, Ben Ašer-Ben Naftali. Der Bibeltext der tiberischen Masoreten. Bonn, 1935, გვ. V, შტ. აგრეთვე H. Strack. Zeitschrift f. d. gesamte lutherische Theologie und Kirche, 36 Jg., 1875; აგრეთვე J. Derenbourg, Manuel du Lecteur. JA, VI S., t. 16, 1870, გვ. 309—433.

² იხ. L. Lipschütz, გვ. 1.

יחזקאל בן בוזי
 יחזקאל בן בוזי
 יחזקאל בן בוזי

Ex. XIV, 28—XV, 10

והשומרים הנביאים אהות אפס את חת ביהדות לאכלתם
את יד בלפסם ממחלותם וסמם סחור לחתך ינאח נא
קסודם כחובים: 1. וסעם מה את סודא מים סח
והא אסוד שחורם של חתם סחור וסמם נאום
והא חתם סחור של חתם סחור וסמם נאום

וּשְׂכַעַד שְׁוֹפָה
 אֶל־אֱלֹהִים אֲדִים
 וְעַסִּים וְנִצְנִי
 וְהִפְרֵא תִּבְרִית
 וְהַחֲכִיתִי יִצְחָק
 וְעֵשָׂא בְּנִי וְהָאֵל
 לְפָנָיו לֵעֵבִי לֵאמֹר
 מִפְּדֻעִי מִדֵּעִת
 אֶת־עֲרֹאשְׁהָא
 עֲשֹׂהָ וְקִבְּרָהּ
 אֲבִיאָנָא לְהָאָרֶץ
 אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לְיִשְׂרָאֵל
 מִשְׁחָאֶת־הַשְּׁמִירָה
 הָאֵתִבּוּס הַחֲדָא
 וְיִלְמְדָהּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
 וְיִנְאֲרֵת יְהוֹשֻׁעַ בְּנִי
 וְיִגְמִד חֻקְהָא מִן־כִּי
 אֶתְהַבֵּיא אֶת־בְּנֵי
 יִשְׂרָאֵל לְהָאָרֶץ
 אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לָהֶם

פני מהסו והיה לאמר
ומצא חור עת רבות
ועתה ואמר ביום
הוא אלהי עלי
אין אלהי בקרבי
מפני שהיה
האויב נאמר חסד
אסתר לפני ביום
ההוא עלי מהרעה
אשר עשה כי פנה
אל אלהים אחרים
ועתה תבו לסאת
השירה והוא את חסד
את בני ישראל
שימח בפניהם לען
מה הליה שירה
והוא לען בני
ישראל כי אבאנו
אלהם ומה אשר
נעשע עליהם ו

3. წიგნი მეფის. მისთვის შედგენილი ზღაპრული ხელნაწერი.

ואני יהיה לכם את השמים ואת הארץ כי ידעו
אחי מותי כי השחת תשחתן וסרתם מן
הדרך אשר עוית אתכם וקראת אתכם הרעה
באחרית הימים כי תעשו את הרע בעיני יחיה
לחכמים במעשה ידיכם וידם משה באנכי
קה ישראל את דברי השירה הזאת שרתם: ^{ע. הקטנה}

והשמעו הארץ אמרי
תודיעו אמרי
והימים עד עשב
הם גיד לאחי
כי כל דרכי משפט
עדיק וישד חוג
דור עקשן פתלת
עבד ודא חכם
חא עשד ויכנר
ביטטת דוד
וקנן ואמח לך
בהפריד ובנאדם
למספר בני ישראל
ועקב חבל נחלת

האני השמים ואדמה
עוד במסד ודח
כשערתם עד רשא
כי שם יחזה אקרא
הישרתם פעול
אל אמתה ואין עול
שחת דלא בני מומם
ה ליחה תגמל חאת
חלוא חא אבך קר
זכר ימות עולם
שאל אבך ויחד
סהחל עליונים
יעבדתי עמים
כי חלק יחזה עמו

[illegible]

(The following information was obtained from a review of the file maintained by the FBI, New York Office, dated 8-10-67.)

[illegible]

١٠
 ١١
 ١٢
 ١٣

100

3

(Musical notation continues)

[illegible]

11

۱۲۳

12

1. 27.

۱۰۰

100

۱۰۰

22

۱۰

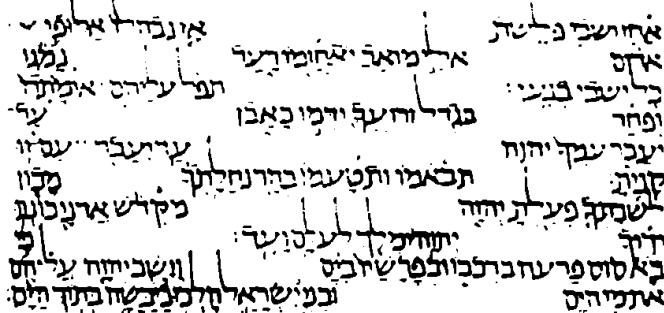
100

مجلس

بیت

۵۲

L Ex. XIV, 28—ზღვის გაღობა.

[illegible]

მოთქვამდა მას ყველგან. ხოლო ბენ ნათულნ ეწინააღმდეგებოდა მას ამაში, რადგან წერტილს უსვამდა ორივეს და წარმოთქვამდა პირველს შინად და მეორეს სინად. მსკავსად ამისა: **רָשָׁע**. და ყველგან ხმარობდა ამ წესს. ხოლო

მოშე მოლწ წერტილს უსვამდა ორივეს და წარმოთქვამდა სინად, აშგვარად: **רָשָׁע**. და ეს არის ყველაფერი, რის გამოც დაეა იყო ამ სიტყვაში.

როგორც ჩვენი ხელნაწერის შესწავლა გვიჩვენებს, ამ მხრივ იგი ბენ აშგარის სისტემას მისდევს და ყველგან, სადაც კი ეს სიტყვა გვხვდება გვაქვს, *perpetuum yissākār* Gn. XXX, 18 (f 22 v, b3), Gn. XL, 14 (f 42 v, a 1, შდრ. ტაბ. I), Nu. I, 28 (f 104, a 3).

მეორე საკითხი მიზეზელ ბენ უზზიელის მიხედვით ეხება **אבל** ზმნის დაწერილობას. ამ ზმნაში **כאן בן אשר יפתח פי אלכא אדא כאן מע** (Dt. XII, 24) **אללאם חלאחיה** נקט מחל רלך לא תאכלנו על הארץ

ועונת **שעורים** **תאכלנה** (Ez. 4, 12) **ומא גרי הדי אלגרי כאן** **יפתח אלכאף** **פאן** **לם** **יכן** **תחת** **אללאם** **ג** **נקט** **לם** **יפתח** **אלכא** **מחל** **לא** **תאכלנו** **כל** **נבלה** (Dt. XIV, 21) **לא** **יום** **אחר** **תאכלנו**

ויסתחני **בכלמה** **ואחרה** **פלא** **יפתחה** **ואן** **כאן** **מע** **אללאם** **ג** **נקט** **והי** **ברבות** **הטובה** **רבו** **אכיה** (Koh. V, 10) **ובן** **נפתלי** **מא** **כאן**

יפתח **מן** **נמיע** **רלך** **שי**.

ე. ი. ბენ აშგარი ხმარობდა ფათაჰს ქათთან, თუ ლამს ჰქონდა სამი წერტილი, მაგალითი ამისა: ...**לא** (Dt. XII, 24), ...**ועונת** (Ez. 4, 12) და მისთ. შემთხვევებში ხმარობდა ფათაჰს, ხოლო თუ ლამის ქვეშ არ იყო სამი წერტილი, არ ხმარობდა ფათაჰს, მაგ. ...**לא תאכלנו** (Dt. XIV, 21), ...**לא** (Nu. XI, 19). გამონაკლისს უშვებდა ერთ შემთხვევაში და არ ხმარობდა ფათაჰს, თუმცა ლამს სამი წერტილი ჰქონდა, ეს არის ...**ברבות** (Koh. V, 10), ხოლო ბენ ნათულნ ფათაჰს არ ხმარობდა არც ერთ ამ შემთხვევაში.

ამ მხრივ ჩვენს ხელნაწერში ასეთი მდგომარეობა გვაქვს:

Gn. III, 17 ჩვენს ხელნაწერს აქლია: Lv. VI, 11; VI, 19 აქლია; Nu. XVIII, 10, **ואכלה**; Nu. XVIII, 13 **ואכלנו**; Dt. XII, 15 **ואכלנו**; Dt. XII, 18, **ואכלה**; Dt. XII, 22 **ואכלנו**; Dt. XII, 24 — იგივე; Dt. XII, 22, **ואכלנו**; Dt. XV, 20 **ואכלה**; Dt. XXVIII, 39 **ואכלה**.

როგორც ვხედავთ, ამ შემთხვევაში ჩვენი ხელნაწერი ბენ ნათულნს ტრადიციას მისდევს.

მესამე საკითხი ეხება **שג** ზმნის დაწერილობას. აქაც ისეთივე წესი არსებობს: თუ შინ-ს სამი წერტილი ჰქონდა, მაშინ ბენ აშგარი რეშ-ს

ფათაჰს უწერდა (ე. ი. ხმარობდა ხატეფ-ფათაჰს). ხოლო ბენ ნაფთალნი არ უწერდა ფათაჰს, ე. ი. ხმარობდა მხოლოდ წეას.

ამ სიტყვის ხმარების სამი შემთხვევიდან ჩვენს ხელნაწერში გვაქვს Ex. XXIII, 29, Ex. XXIII, 30, Nu. XXII, 6 შესაბამისად **יְהוֹרָאֵן** (f 60v, a 13)

יְהוֹרָאֵן (f 60v, a 17), **יְהוֹרָאֵן** (f 126r, a 3) ე. ი. ყველა შემთხვევაში ბენ

ნაფთალის წაკითხვაა დადასტურებული.

მეხუთე წესი ეხება **ga'yah**-ს ხმარებას ფრაზაში **וְהָאֵלֹהִים יְהוָה**. ბენ აშერი არ ხმარობდა **ga'yah**-ს, განსხვავებით ბენ ნაფთალისა, რომელსაც **ga'yah** აქვს. ჩვენი ხელნაწერი ამ შემთხვევაში მისდევს ბენ აშერს (Lev. XXIII, 19; Nu. VII, 16; Nu. XXIX, 11 და სხვ.).

განსხვავებათა მეექვსე შემთხვევაში, **יְהוֹרָאֵן**-თან გარკვეულ კონტექსტში **ga'yah** ხმარების მხრივ ჩვენი ხელნაწერი მხარს უჭერს ბენ აშერს (ე. ი. ხმარობს **ga'yah** ს) წმრ. Dt. III, 3 (f 143, a 16) გა'აათი, Dt. XXVIII, 55 (f 165v, b 19), თუმცა Nu XXI, 35-ში (f 25v, b 18) **ga'yah** თითქმის სულ აღარ ჩანს, ისეა გაფერმკრთალებული.

განსხვავება არის აგრეთვე **י** და **י** ნაწილაკების ვოკალიზაციაში მომდევნო **י**-ს წინ. ბენ აშერის მიხედვით საჭიროა დაიწეროს **-י, -י** ბენ ნა-

ფთალნი **-י, -י**. ჩვენი ხელნაწერი ამ მხრივაც ბენ აშერს უჭერს მხარს.

დასასრულ, უკანასკნელი საკითხი, რომელიც მიზეზს ბენ 'უზზიელის მიხედვით განასხვავებდა ბენ აშერისა და ბენ ნაფთალის წაკითხვებს ეხება **רַפֵּה**-თან დაღეშის ან **rafe**-ს ხმარებას გარკვეულ შემთხვევებში. (მაგ. **יְהוֹרָאֵן**-ს შემდეგ) ჩვენი ხელნაწერში ორჯერ Gn. 39, 15 (f 31 r, c 7) და Dt. II, 16 (f 142, c 2) **rafe**-ა ნახვარი ბენ აშერის წესის მიხედვით, ერთხელ კი (Gn. XIX, 17, f 12 r, a 12) დაღეში.

გარდა ამისა მიზეზს ბენ 'უზზიელი მრავლად ჩამოთვლის **hillufim**-ის ცალკეულ შემთხვევებს. ეს განსხვავებები უმთავრესად **ga'yah**-ს ხმარებას ეხება¹. თბილისის ხელნაწერის შესწავლა ამ თვალსაზრისით გვარწმუნებს, რომ იგი ხშირად ბენ აშერის ტრადიციას იცავს, ზოგჯერ—ბენ ნაფთალისას, ხოლო ხანდახან თავისებურებას ამჟღავნებს მსგავსად მიჩიგანის ხელნაწერისა.

იგივე მდგომარეობა გვაქვს სექციებად დაყოფის საკითხში.

ხელნაწერი ხშირად იცავს მაიმონიდის მიერ წარმოდგენილ წესს, მაგრამ ზოგჯერ, მისგან განსხვავებით, **petuḥah**-ს ნაცვლად **setumah** არის, ზოგჯერ—პირიქით, ხოლო ხან კიდევ სრულებით არაა გამოყოფილი სექცია, წინააღმდეგ მაიმონიდისა.

სამუშაოდ, A-ში მოსეს ხუთი წიგნი შენახული არაა, რომ საშუალება გვქონდეს შევადაროთ ჩვენი ხელნაწერის სექციებად დაყოფის წესი ალექსის კოდექსს, მაგრამ იმის მიხედვით, რაც ცნობილია, შემდეგ სურათს ვღებულობთ:

Gn. XXXII, 1: დაბურული სექცია; Dt. XXXVIII, 69 (f 166r, b): დაბურული სექცია; Dt. XXIX, 1 (f 166r, c): ღია სექცია; Dt. XXIX, 9: ღია სექცია—ოთხეუ შემთხვევაში ზუსტად ისე, როგორც ალექსის ხელნაწერში; Dt. XXX, 1 (f 167 r, c): ალექსის ხელნაწერს დაბურული სექცია აქვს, მაშინ, როდესაც ჩვენს ხელნაწერში სულ არ არის სექცია გამოყოფილი; Dt. XXX, 11

¹ დაძახასიათებელია, რომ **ga'yah** ჩვენს ხელნაწერშია ზოგჯერ ხმოვნის მარჯვნივითა მოთავსებული, უფრო ხშირად კი, მსგავსად სხვა ხელნაწერებისა—მარცხნივ.

(f 167 v, b): დაბურული სექცია, მსგავსად A-სი; Dt. XXX, 15 (f 167 v, c): სრულებით არ არის გამოყოფილი სექცია, განსხვავებით A-ს დაბურული სექციისა; Dt. XXX, 1 (f 168, b): ღია სექცია, როგორც A-ში; Dt. XXXI, 7 (f 168 r, c): სრულებით არ არის სექცია, განსხვავებით A-ს დაბურული სექციისა; Dt. XXXI, 9 (f 168 v, a): დაბურული სექცია, მაშინ, როდესაც პლემოს ხელნაწერში სექცია სრულებით არ არის. Dt. XXX, 14 (f 168, b): A-ს ღია სექციის ნაცვლად T-ში სექცია სრულებით არ არის; Dt. XXXI, 16 (f 168 v, c): ღია სექცია, მაშინ, როდესაც A-ში სექცია არ არის. შემდეგ მოდის მოსეს გალობა, რომლის შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი.

საყურადღებოა ჩვენი ხელნაწერის პლეონასტური და დეფექტური დაწერილობანი:

Gn. X, 9 (f 5 v, b 3) (მეორედ) **רצון**

Gn. XIX, 2 (f 12 r, b 17) **צו**

Gn. XX, 3 (f 12 v, b 16) **חם**

Gn. XXV, 13 (f 17 r, c 7) **לחת** (დეფექტური დაწერილობა შესაბამისად BH — სი).

Gn. XXVI, 18 (f 18 r, c 20) **חש** (დეფექტური დაწერილობა, თანახმად BH — სი).

Gn. XXX, 33 (f 23 r, a 10) **חב**

Ex. XV, 16 (f 55 r, b 9) **וע**

Ex. XXXVIII, 14 (f 75, c 9) **עמוריהם**

Lv. XVII, 5 (f 92 r, b 13) **חם**

Nu. VII, 17 (f 110 v, b 14) **עמוריהם**

Nu. X, 24 (f 115 r, a 4) **וע**

Nu. XIII, 24 (f 117 r, 17, 18 c) **כל ... האכל**

Nu. XXV, 17 (f 128 r, a 21) **חם**, დეფექტურად, მსგავსად მიჩიგანის ხელნაწერისა.

Nu. XXVI, 5 (f 128 r, c 3) **חנ**

Nu. XXVIII, 2 (f 131 v, c 2) **עמו**

Nu. XXVIII, 28 (f 132 v, a 12) **עמ**

Nu. XXXI, 6 (f 134 r, c 13) **חצרות**

Nu. XXXIV, 9 (f 138 r, c 17) **לח** უვავოდ, განსხვავებით მიჩიგანის ხელნაწერისაგან და მსგავსად BH-სი.

Nu. XXXIV, 11 (f 138 v, a 1) (მეორედ) **לח**

Dt. XXVIII, 18 (f 164 v, b 13) **ועש** უვავოდ, მსგავსად A-სი და განსხვავებით ლენინგრადის ხელნაწერისაგან.

Dt. XXVIII, 49 (f 165 v, a 12) **מרחק**, უვავოდ, მსგავსად A-სი.

Dt. XXVIII, 52 (f 165 v, b 4) **לח**, უვავოდ, მსგავსად A-სი.

Dt. XXVIII, 58 (f 165 v, c 14) **חם**

Dt. XXVIII, 59 (f 165 v, c 19) **לח**, მსგავსად ლენინგრადის ხელნაწერისა, განსხვავებით A-საგან.

Dt. XXVIII, 63 (f 166 r, a 11) **לח** = A-ს.

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ Dt. XXXII, 7 (f 169 v, c 16) **וַיִּשְׁלַח** ჩვენ ხელნაწერში დეფექტურად არის დაწერილი, მსგავსად A-ს დაწერილობისა.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ **וַיִּשְׁלַח** სიტყვაში (**וַיִּשְׁלַח**, Dt. XXVIII, 20 (f 164 v, b 17-18) ხელნაწერში შენახულია **ו** (waw conjunctivus), როგორც ეს ძველს, კარგს ხელნაწერებში გვაქვს¹.

11. მასორა. მასორას მიმართება სხვა ხელნაწერებთან ისეთივეა, როგორც ძირითადი ტექსტისა: ზოგჯერ ის A-ს უახლოვდება, ზოგჯერ L-ს ან M-ს, ხან კიდევ თავისებურებით ხასიათდება. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ მასორა ორ-საშენადაც თავისი აზრის გამოყენებული. ტექსტი დაწერილია ისე, რომ გეომეტრიულ ფიგურებს ქმნის. გვხვდება ამ ფიგურების სხვადასხვა ტიპი.

ორნამენტებით არის შემკული აგრეთვე seder-ის დასაწყისი ადგილები (D), ფარაშებისა (**פָּרָשָׁה**) და თორის „შუა ადგილები“.

Lv. VIII, 8 (f 83r. a)² **וַיִּשְׁלַח**

Lv. X. 16 (f 84 r, c) **וַיִּשְׁלַח**

Lv. XI, 42 (f 85 v, a) **וַיִּשְׁלַח**

Lv. XV, 7 (f 89 v, c)³ და სხვ. **וַיִּשְׁלַח**

თბილისის ხელნაწერის დეტალური შესწავლის შედეგად ირკვევა, რომ მისი ვოკალიზაცია, ისე, როგორც მასორა, ძირითადად ბენ აშერის ტრადიციას უჭერს მხარს, ხოლო უფრო იშვიათად (მაგალ., ხატეფ-ფათაჰის ნაცვლად შვის ხმარების საკითხში) მსგავსად L-სი, ბენ ნაფთალის მისდევს. არის შემთხვევები, როდესაც იგი თავისებურებას ამჟღავნებს (მაგ., დახურულ და ღია სექციებად ტექსტის დაყოფისას).

ყველაფერი ეს ერთხელ კიდევ ადასტურებს მოსაზრებას, რომ წმინდა ბენ აშერის ხელნაწერი არ არსებობს⁴ და შეიძლება არც არსებობდა, რადგან თვით CA არ იცავს ყველა იმ წესს, რაც ბენ აშერს მიეწერება.

კონსონანტური ტექსტის მხრივ ჩვენი ხელნაწერი ერთერთი საუკეთესოა ყველა არსებულ ხელნაწერთა შორის და მრავალ მხრივ ბევრად უფრო ზღაპრულად ღვას ვიდრე CA, L-ზე რომ არ ვილაპარაკოთ და მხოლოდ B თუ შედრება მას. მაგრამ ვინაიდან B-ს აკლია თითქმის მთელი ორი წიგნი (დაბადება და მეორე სჯულთა), ბუნებრივია თუ დავასკვნით, რომ ტექსტის მომავალი კრიტიკული გამოცემისას ხელნაწერის თბილისის ხელნაწერი შეიძლება ერთერთ ძირითად წყაროდ იქნეს გამოყენებული.

¹ D. S. Loewinger, გვ. 85 და 96შვ. 167.

² ასეა M-ში და ბევრ სხვა ხელნაწერებში, ბაბილონის თალმუდში Lv. XIII, 33-თან.

³ ეს ადგილი M-ში არის Nu XXII, 17-თან, BH-ში Nu XXII, 27-თან.

⁴ Harry M. Orlinsky. The Masoretic Text: a Critical Evaluation (შესავალი C. D. Ginsburg-ის 1877 წლის შრომის Introduction to the Massoretic Critical Edition of the Hebrew Bible), New-York, 1966; E. Birnbaum, ხს. ნაშრ., გვ. 374 შვდ. და 96შვ. 3.

შემოკლებანი

A=ალეპოს ხელნაწერი

B=ბრიტანეთის მუზეუმის ხელნაწერი Or. 4445.

BH=Biblia Hebraica... edidit R. Kittel, 'Textum masoreticum curavit P. Kahle, Stuttgart, 1961.

C=Codex.

Dt.=Deuteronomium, მეორე სჯულთა.

Ex.=Exodus, გამოსვლათა.

Gn.=Genesis, დაბადება.

L=ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო წიგნთსაცავის ხელნაწერი B 19a.

Lev.=Leviticus, ლევიტელთა.

M=მიჩიგანის უნივერსიტეტის წიგნთსაცავის ხელნაწერი № 88.

Mbu=Mishael ben 'Uzziel. ავტორი წიგნისა Kitāb al-Hilaf...

MM=Masora Magna.

MP=Masora Parva.

Nu=Numeri, რიცხვთა.

T=თბილისის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი
Hebr. № 3.

TR=Textus Receptus.

Г. В. ЦЕРЕТЕЛИ

О ТБИЛИССКОЙ РУКОПИСИ ДРЕВНЕЕВРЕЙСКОГО ПЯТИКНИЖИЯ

(Резюме)

В Институте рукописей им. К. С. Кекелидзе АН Грузинской ССР хранится древнееврейская рукопись, имеющая важное значение для изучения истории вокализации древнееврейских текстов. Рукопись была передана в Институт рукописей из Музея Грузии. Раньше она находилась в синагоге деревни Ланлаши (в Лечхуми, в северо-западной Грузии), где она была известна под названием „спасенской Библии“. Местное население, как еврейское, так и христианское, приписывало ей чудодейственную силу и во время засухи или других бедствий часто использовало для совершения определенных ритуалов.

Рукопись написана на пергаменте и представляет собою текст Пятикнижия вместе с большой и малой масорой.

Текст написан на обеих сторонах листов, переплетенных в книгу. В настоящее время в рукописи 169 листов.

Размер рукописи — 44×37 см. Текст занимает площадь в 30.5×28.5 см и написан в три столбца, как большинство древних рукописей. Написанная в два столбца Песнь Моисея, обрывающаяся на Dt. XXXII, 9, состояла, по-видимому, из 70 строк, как это видно по написанию 10-го стиха, в две строки, вместо одной длинной строки СА. Предшествующие этой песне строки написаны в один столбец согласно существующим правилам. Также точно соответствует написание Песни Моря (Ex. XV), а также предшествующих этой песне и следующих за ней строк (в один столбец) существующим нормам, описанным Маймонидом.

Вокализация текста, так же, как и масора в основном придерживаются традиции Бен Ашера, но иногда (в вопросе употребления швы вместо *Naṭef Pataḥ*) следуют за Бен Нафгали. Встречаются случаи, когда рукопись обнаруживает своеобразие (напр. в вопросе деления текста на открытые и закрытые секции) сравнительно с другими традициями.

Палеографический анализ рукописи дает основание предположить, что рукопись относится к X—XI вв.

С точки зрения написания консонантного текста Тбилисская рукопись является одной из лучших среди известных до сих пор памятников аналогичного характера и в некотором отношении (напр. по части употребления „знаков, заполняющих строки“) выше стоит, чем даже знаменитый кодекс из Адеппо, не говоря о ленинградской рукописи, в которой написание Песни Моисея не согласуется с существующими нормами. Поэтому, думается, что при будущем научно-критическом издании текста наша рукопись может послужить одним из основных источников.

GEORGE V. TSERETELI

THE TBILISI CODEX OF THE HEBREW PENTATEUCH

(Summary)

In the Kekelidze Institute of Manuscripts of the Georgian Academy of Sciences there is kept a Hebrew manuscript of great importance for the study of the vocalization of Hebrew texts. The manuscript was given over to the Institute of Manuscripts from the Georgian Museum. Earlier it was kept in a synagogue in the village of *Lailashi* (in Lechni, in the North-West of Georgia) where it was known under the name of the „Svanian Bible“. The local population, both Jewish and Christian, attributed miraculous powers to it and during times of drought or other calamities they used it for performing certain rituals.

The manuscript is written on parchment and is the text of the Pentateuch together with Masorah.

The text is written on both sides of sheets bound together into a book. At the present time there are 169 sheets in the manuscript.

The measurements of the ms are 44×38 cm. The text occupies a space of 30,5×28,5 cm. and is written in three columns, as is the case with the majority of old manuscripts. The Song of Moses (Dt. XXXII), written in two columns and breaking off at verse XXXII,9 was evidently written in 70 lines, as can be seen from the arrangement of the extant portion (see table II). The lines preceding this song are written in one column in accordance with the tradition. The writing of the Song of the Sea (Ex. XV) and also of the lines preceding this song and of those following it (in one column) also conform to the rules prescribed by Maimonides.

The vocalization of the text, as well as the Masorah (written in *Masorah* script) follow, in the main, the tradition of Ben Asher, but sometimes (in the question of the use of Shwa instead of Hataf-Patah etc.) follow the Ben Naftali tradition. There occur cases where the manuscript shows originality (e. g. in the cases of the division of the text into open and closed sections) in contrast to other traditions.

A paleographic analysis of the manuscript makes it possible to suggest that the manuscript belongs to the X—XI centuries.

From the point of view of the writing of the consonantal text the Tbilisi Codex is one of the best among the manuscripts known up to the present and in some respects (e. g. in the case of the use of signs for filling up the lines, „Zeilenfüllung“) occupies a superior place even to the Aleppo Codex, not to mention the Leningrad manuscript in which the writing of the Song of Moses does not correspond to existing norms. Therefore it would seem that our manuscript may serve as one of the main sources for a future scientific-critical edition of the text.

კონსტანტინე წარათელი

ნასახელარი ზმნები თანამედროვე არამეულ დიალექტებში

სახელიდან ზმნების წარმოების შემთხვევები არც ისე იშვიათია ძველ სემიტურ ენებში. ამ მიზნით გამოიყენება გარკვეული თემები, უმეტესწილად ინტენსივი და კაუზატივი. ამრიგად, ინტენსივის ფორმა მისთვის დამახასიათებელი შუა ძირეულის გემინაციით ან კაუზატივი სათანადო პრეფიქსით წარმოადგენს ყალიბს, რაშიც უნდა მოთავსდეს სახელი. რათა იგი ზმნად იქცეს. ნასახელარი ზმნების წარმოება ე. წ. ნაწარმოები თემების გარეშე ძველი სემიტურისათვის წარმოუდგენელია. სხვა ვითარებაა ზოგიერთ ცოცხალ სემიტურ ენასა თუ დიალექტში, კერძოდ თანამედროვე აღმოსავლურ არამეულ დიალექტებში. ამ დიალექტებში ზმნის ფლექსია ასპექტის მიხედვით შეიცვალა დროთა მიხედვით ფლექსიით, ხოლო თემათა მიხედვით ფლექსიამ დაკარგა სიცოცხლის უნარი და იგი უღლებიან ორ ძირითად ტიპად ჩამოყალიბდა. წარმოების ცალკე ტიპს არ ქმნის არც მრავალთანხმოვნის ზმნა, როგორც ეს ძველ სემიტურშია (მაგალითად, არაბულში). ისიც უღლებიან ხსენებულ ორ ჯგუფში მოექცა. ასეთმა ვითარებამ არსებითი ცვლილებები გამოიწვია იმ შემთხვევაში, როდესაც ამა თუ იმ ზმნას გარკვეული თემის მიხედვით აწარმოებდნენ. ეს ეხება სახელიდან ზმნის წარმოებასაც. ასეთი წარმოება თანამედროვე არამეულ დიალექტებში ფართოდაა გავრცელებული და იგი თანაბრად ეხება როგორც საკუთარ — არამეულ, ისე უცხოური წარმოშობის ზმნებს.

ნასახელარი ზმნების უბრალო გადახედვაც ცხადად ხდის ამ ზმნათა წარმოების ორ სახეს: ფორმანტიანსა და უფორმანტოს. როგორც ერთის, ისე მეორის რაოდენობა დიდია.

ნასახელარ ზმნათა საკმაოდ მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენს ზმნები, რომლის ერთ-ერთ (უმეტესად ბოლო) ძირეულად გვევლინება ნომინალური ფორმანტი, რომელიც სახელიდან სახელს აწარმოებს¹. მათ მიხედვით შეიძლება შემდეგი ჯგუფები გაეარჩიოთ.

1) -n ბოლოძირეულიანი ზმნები. ასეთი ზმნები ნასახელარ ზმნათა დიდ უმრავლესობას შეადგენს. მათი ერთი ნაწილი მომდინარეობს ადიექტიური მნიშვნელობის მქონე სახელებისაგან, რომლებიც თავის მხრივ -ān სუფიქსის საშუალებით არსებითი სახელებისაგან იწარმოება: girvā „კეთრი“, აქედან — girvānā „კეთროვანი“, რომელიც საფუძვლად უძველეს ოთხთანხმოვნიან ზმნას, სადაც ძირეულად grv-ს გარდა n-ც არის მიჩნეული: gārvin „კეთრით ავაღდე-

¹ ზღრ. Th. Nöldke, Grammatik der neusyrischen Sprache, Leipzig, 1868, გვ. 188.

ბა². ასევეა მიღებული ზმნები: *ḵaḥīn* „სერის, აქუჭყიანებს; ანაგვიანებს; ამღვრავს (წყალს)“ < *ḵiḥtāna* „ქუჭყიანი; დანაგვიანებული; მღვრიე (წყალი)“ < *ḵiḥta* „ქუჭყი“;

ḥāḥkin „ბნელდება, ღამდება; აბნელებს“ < *ḥiḥkānā* „ბნელი“ < *ḥiḥkā* „სიბნელე, წყვილი“;

ḥaḥrin „ქვარტლავს, იჭვარტლება“ < *ḥiḥrāna* „ქვარტლიანი“ < *ḥiḥra* „ქვარტლი“. იგივე მნიშვნელობა აქვს ზმნას *ḥāḥir* (/*ḥir*)³.

ḥeivin „ბნელდება; აბნელებს“ < *ḥuḥāna* „ბნელი“ < *ḥuḥā* „სიბნელე“ < *ḥiḥiā* < /*ḥbi*)⁴;

hāgin „აორთქლებს; ორთქლდება“ < *hoglāna* „ორთქლიანი“ < *hōgla* „ორთქლი“;

qāḥmūn; „ნაცრით ანოყიერებს (მიწას)“⁵ < *qūḥmānā* „ნაცრიანი“ < *qūḥmā* „ნაცარი“.

რამდენადაც ზედსართავის წარმოება *ā-* სუფიქსით ფართოდ გავრცელდა უცხოური წარმოშობის სიტყვებზეც, ნასახელარ ზმნათ. ან.ლოგიური წარმოება აქაც გვხვდება:

ḥāmūn „გაძვირდება“ < *ḥūmānā* „ძვირი; ძვირფასი“ < *ḥūmā* „ძვირი; ფასი“ < *ḥērān*. *ḥm*;

ḥāqūn „დააქცივანებს, გონს მოიყვანს“ < *ḥāqānā* „გონიერი, კეკიანი“ < *ḥāqū* „კეკა, გონება“ < *āraḥ*. *ḥc*.

საყურადღებოა, რომ ნომინალური სუფიქსი *-ān* ხშირად მხოლოდ ნასახელარი ზმნების მაწარმოებლად გვევლინება. უკეთ რომ ვთქვათ, ზემოაღნიშნული სუფიქსის *n* ელემენტი სახელის ძირეულებთან ერთად ზმნის ძირს ქმნის შუალედი საფეხურის (ე. ი. ადრექტიური წარმოების) გარეშე და ნასახელარ ზმნებს ადვილად აწარმოებს როგორც საკუთრივ არამეულის, ისე უცხოური სახელებისაგან⁶. ასე, მაგალითად:

tārbin „ქონს უსვამს“ < *tārbā* „ქონი“;

tāršin „ყვითლდება, ფითრდება“ < *tursijā* „მწწილი“;

sālvin „დაიზამთრებს“ < *sitvā* „ზამთარი“;

sāḥvūn „გამოიდარებს“ < *sāḥvā* (სირ. *ṣaḥvā*) „კარგი ამინდი“;

rāngin „ლებავს, აფერადებს“ < *rāng*, *rāngā* „სალეზავი, ფერი“ < *āḥērb*.

pānk, თურქ. *renk*;

daṣīn „მეგობრობს, უმეგობრდება“ < *dost* „მეგობარი“ < *sārs*. *دوست*;

hārsin „ბრაზობს, ფიცხობს“ < *hirs* „სითიცხე; „ბრაზი“ < *āḥērb*. *hipc*, თურქ. *hirs*;

hārbin „ემუქრება; აშინებს“ < *harba* „მუქარა“;

gārḡin ამუშავებს, ექსპლოატაციას უწევს“ < *gārḡā* „შრომა, გარჯა“ <

² იხ. აგრეთვე Th. Nöldeke-ს დასახ. ნაშრომი, გვ. 192.

³ A. J. Maclean, A Dictionary of the Dialect of Vernacular Syriac, Oxford, 1901 (შემდეგში შემოკლებით: Mcl. Dict.), გვ. 202.

⁴ შდრ. А. Калашев, Ассирийско-русский словарь, СМОМПК, вып. XX, Тифлис, 1894 (შემდეგში შემოკლებით: КСЛ), стр. 384; Mcl. Dict. 168.

⁵ КСЛ 299.

⁶ შდრ. Neusyr. Gr. 193.

bārtin „იესება (კვირტი)“ < birtā „ყვავილი“;
 atqin „ძველდება“ < atqā „ძველი“;
 bārtin „სუქდება“ < bārtā (მდ. bārti) „ქარგად ნაკეები, გასუქებული“;
 zāptin „იპყრობს“ < zāpt „ძალდატანება“ < თურქ. zabīt < არაბ.;
 zāblin „ანაგვიანებს“ < ziblā „ანაგვი“;
 zahmin „ძლიერდება“ < zahma (მდ. zahmi) „ძლიერი, ენერგიული“⁷;
 jaqrin „დამძიდება; ფეხმძიმე გახდება“ < jaqūra „მძიმე“ (შდრ. aqlō jaqur-
 ta „ფეხმძიმე“);

qārtin „კუზიანი გახდება“ < qurtā „კუზიანი“;
 qahbin „მეძაღვობს“ < qahba „მეძაღვი“ < თურქ. kahpe < არაბ. قحط;
 qalmin „მკებნარი ესევა“ < qalma „მკებნარი“;
 qarbin „უახლოვდება“ < qurba „ახლოს“, „ახლობელი“;
 lāngin „აბრკოლებს, ანელებს“ < lāng „კოჭლი“ < სპარს. لنگ;
 mārdin „გულადია; მამაცია“ < mārda (მდ. mārdi) „გულადი; მამაცი“
 < სპარს. مرد;

kātlīn „ებურდება (თმები)“⁸ < kitrā „კვანძი, ნასკევი“;
 pāršin „ქვის დაგება, გვაფენილის დაგება“⁹ < parš „ქვაფენილი“ < სპარს.

فرش;

šaprin „ლამაზდება, მშვენდება“ < šapīra „ლამაზი“;
 šaprin < šāpar „ლობავს, ღობეს ავლებს“ < šāpar „ღობე“ < სპარს. چپر (Mac-
 lean-თან ურმიულში დამოწმებულია šerpin ფორმაც)¹⁰;
 šāplīn „ირყვება“ < šāpal < სპარს. چپل;
 daldin „იმალება; მალავს, ფარავს“ < dalda „საფარველი; პროტექცია“
 < აზერბ. daldma;

nahrin „უცხოობს“ < nuhrāja უცხოელი;
 pārdin „ფარდას ჩამოაფარებს“ < pārdā „ფარდა“;
 zārdin „ყვითლდება“¹¹ < zārdā „ყვითელი“ (მდ. zārdi).

სუსტი ძირეულის შემცველი სახელებიდან იმავე n-ს საშუალებით ეი-
 ლებთ სამთანხმოენიან ნასახელარ ზმნებს:

bārin „თენდება, ნათდება, ანათებს“ < barāna „მანათობელი“ < bāra „სი-
 ნათლე“, √ bhr (Maclean-თან ურმიულში დამოწმებულია bāhrin ფორმაც)¹²;
 dānin „სესხულობს, ვალს იღებს“ < dāna „სესხი“ < √ dīn;
 nāḥin „ნალს აქედებს“ < nāḥā „ნალი“ < √ n'ī.

ანალოგიური ვითარებაა მაშინაც, თუ ორთანხმოენიანი სახელი ის-
 ტორიულად გემინირებული ძირისაა:

lābin „გულს უმაგრებს, ამხნევებს“ < libā „გული“ < √ lbb, შდრ. libāna
 „გულადი“.

ზოგჯერ სახელის სუსტი ძირეული ზმნაში დატულია და მაშინ ისევე
 ოთხთანხმოენიან ნასახელარ ზმნასთან გვაქვს საქმე:

⁷ Mcl. Dict. 85.

⁸ KCl. 308.

⁹ KCl. 348.

¹⁰ Mcl. Dict. 117.

¹¹ KCl. 289; Mcl. Dict. 167.

¹² Mcl. Dict. 153.

daiqin „წერილად იმტერევა, იმსხერევა, იფშენება“ < daiqā „წერილი (ნატეხი)“, შდრ. ზმნა daqidq ამავე სახელიდან, მაგრამ გარდამავალი მნიშვნელობით: „ამსხერევეს, ფშენის“.

დიალექტებში შეინიშნება შემთხვევები, როდესაც ნასახელარი ზმნის ბოლო თანხმოვანი n თუმცა ისტორიულად ნომინალური სუფიქსია, მაგრამ არა -an-იდან მომდინარე. იგი შეიძლება -m ან -in სუფიქსების ელემენტი იყოს. ასე უნდა გვექონდეს ზმნებში tahmin „ფიქრობს“ (მოს. tahmil) < tahmin „ფიქრი“ < არაბ. تحمين, შდრ. სირ. t'hem; hažbin „თელის, ანგარიშობს“ (hašbin) < hižbūna „რიცხვი; რაოდენობა; ანგარიში“ (< hišbūna), ქ. hšb, შდრ. hāšib¹³.

ზოგჯერ -n-ის ფუნქციით გვხვდება l (< n?), ხშირად n-ის პარალელურად: nāčil „გლეჯს“ < ntč¹⁴, ურმ. tahmin-ის გვერდით მოს. tahmil „ფიქრობს“¹⁵, längin-ის გვერდით längil „დაკოქლდება; კოქლია“ < სპარს. lāng¹⁶.

2) ზმნები, რომელთაც ბოლო ძირეულად i აქვთ. ასეთ შემთხვევაში ნასახელარ ზმნათა მაწარმოებლად ეს i გვევლინება. ასეა ზმნებში:

haldi „მიწას თხრის“ (მღ. haldija), ქ. hldi, შდრ. hilda „თხუნელა“¹⁷, სირ. h^olad იმავე მნიშვნელობით;

pārmj „გაიგებს; შეიგნებს“¹⁸ (მღ. pārmjā), ქ. prmj, შდრ. parmu გაგება“¹⁹; mānli „მალლობას უხდის“, ქ. mntj < minta „მალლობა“;

čārčj „სვრის, აქუყყიანებს“, črčj, შდრ. სპარს. čirk²⁰ „ჩირქი; „ქუყყი“. ხსენებულ i-ს Nöldeke ნომინალურ სუფიქსს l-ს უკავშირებს²¹.

3) ta- ნომინალური პრეფიქსიანი ზმნები. ასეთი ზმნების რაოდენობა მცირეა:

tālmid „ასწავლის“ < tālmidā „მოსწავლე“, შდრ. სირ. talmidā და talmed (l^omad);

tāžbiḥ „ადიდებს“, < tižbuḥta „დიდება“, შდრ. ზმნა šābiḥ—იგივე.

Nöldeke შენიშნავს, რომ ეს ზმნები სირიულშიცაა ცნობილი და მოდიან უაღრესად ძველი ნომინალური ფორმებისაგან²².

დიალექტებში დიდია რაოდენობა უაფიქსო ნასახელარი ზმნებისა, მათ შორის უცხოური წარმოშობისაც. ასეთია:

hānzir „ლორად იქცევა; იბღვირება“ (KCl. 383, Mcl. 170) < არაბ. hin-zir, შდრ. hzīrā „ლორი“;

hāzdk „უბედურება შეემთხვა“ (KCl. 384, Mcl. 168) < huzdāga „მოულოდნელი უბედურება“;

handiq „თხრის (არხს, სანგარს, თხრილს)“ (KCl. 396) < handaq „არხი, სანგარი, თხრილი“ < სპარს. خندق;

čārčjv „ჩადრით იფარება, ჩადრს იფარავს“ (KCl. 394, Mcl. 178) < čar-šav „ჩადრი“ < თურქ. çarşaf, ქურთ. čarčab²³.

¹³ Mcl. Dict. 171.

¹⁴ Neusyr. Gr. 193.

¹⁵ Mcl. Dict. 206.

¹⁶ Mcl. Dict. 180, KCl. 315.

¹⁷ Neusyr. 193, Mcl. Dict. 99.

¹⁸ Neusyr. 193, Mcl. Dict. 191, KCl. 346—47.

¹⁹ Mcl. Dict. 258.

²⁰ Neusyr. 193.

²¹ იქვე.

²² Neusyr. Gr. 193.

²³ შდრ. Neusyr. 93.

čängis „ქანაობს (საქანელაზე)“ < čängüšä „საქანელა“ (KCl. 395, Mcl. 176);

čalbiḥ „ეჭავება (დამწვარი, ქრილობა); ტკივა“ (KCl. 397, Mcl. 176) < čalbuḥta „მუწუქი; გამონაყარი“;

maḥkim „ადასტურებს“ < სპარს. محکم „უეჭველი“ < არაბ.²⁴;

ärzin „იაფდება“ < ärzän „იაფი“ < სპარს. ارزان²⁵;

sänsil „ლაიმკვიდრებს, შემკვიდრეობით მიიღებს“ < sinsil „შთამომავლობა“²⁶ < თურქ. sinsil < არაბ.²⁷;

säzgir „ურიგდება; ეთანხმება, შეუთანხმდება“ (KCl. 364, Mcl. 185), säziglär „შეთანხმებული; მორიგებული“ < სპარს. سازگار²⁸.

taflis ო tōtis „გამოიძიებს, გამოიკვლევს“ (KCl. 375, Mcl. 207, Neusyr. 195) < აზერბ. тафтиш „გამოძიება; გამოკვლევა“ < არაბ. taflis (შდრ. მოს. pātis იმავე მნიშვნელობით)²⁹;

mārdjir „ჩაკვდება“ (KCl. 321, Mcl. 198) < mardar, murdar „მურდალი; ლეში“ < სპარს. مردار;

pardih „გაასწორებს“ (KCl. 348) < pardag, pardah „სწორი“ < სპარს.

särsim „თავს აბეზრებს; აწუხებს“ (KCl. 366, Mcl. 186) < särsämi „თავბრუმხვევი“ < სპარს. سرسامی;

gärvis „ზრდის; იზრდება“ < gārūsä „დიდი; მოზრდილი“ (Hartmann, 46);

tāmbil „ზარმაცობს“ (KCl. 376) < tāmbäl „ზარმაცი“ < თურქ. tembel < სპარს.;

čäkbīn „შეიარაღდება, იარაღს აისხამს“ (KCl. 327, Mcl. 175) < ქურთ. čekbān „საქურველთმტვირთველი“;

čängir „გლევს“ < čingirä „ნაგლეჯები, ნაფლეთები“ < ქურთ. čengir; čängir > čändir — იგივე (KCl. 397, Mcl. 176);

palṭik „ენას უკიდებს, ენა ებორძიკება“ < piltik „ენაბლუ“ < თურქ. peltek

māngir „ფარცხავს“ (KCl. 320, Mcl. 182) < māngir „ფორცხი“;

dāmdig „ნისკარტს ჩაკრავს“ (KCl. 274, Mcl. 159) < dimdig „ნისკარტი“; < აზერბ. димдик;

dārmjū „მკურნალობს წამლით“ (KCl. 273, Mcl. 160) < djrmān „წამალი“ < სპარს. درمان;

pāndim „გადადის (წყალი კალაპოტიდან); მალღა იწვევს (წყლის ღონე)“ (KCl. 350, Mcl. 190) < pandam „წყლის ჭებირი“;

glāngir „აწვალავს“³¹. ჩვენ დამოწმებული გვაქვს მხოლოდ gāngir იმავე მნიშვნელობით, კალაშევთან პარალელურად gāngir (KCl. 284, 283) < gūngāra „წვალავს“ (Mcl. 156) < სპ. (შდრ., აგრეთვე, ქართ. „ჯანჯალი“ და „აჯანჯლებს“);

mašjūt „გაასახლებს, გადასახლებს“ < mašjāt „უცხოელი; გადასახლებული“ < აზერბ. məşaxat;

²⁴ შრდ. Neusyr. 193.

²⁵ შდრ. იქვე.

²⁶ შდრ. M. Hartmann, Die Pluriliteralbildungen in den semitischen Sprachen, Halle. 1875, გვ. 49.

²⁷ Neusyr. 193—194.

²⁸ შდრ. Mcl. 223, Neusyr. 194.

²⁹ KCl. 375, Mcl. 207 და 261.

³⁰ შდრ. Mcl. 232; Hartmann, 49.

³¹ M. Hartmann, 46.

paṃpiṭ „ქანაობს (მთვრალი); დაფამფალებს“ (KCl. 346, Mcl. 190) < აზერბ. paṃpiṭ „ზარმაცი; ნული, ზანტი“; შდრ. ქართ. „ფამფალი; ფამფალებს; დაფამფალებს“;

lāḡbir „განაგებს; გამგებლობს; ზრუნავს, მზრუნველობას უწევს“ (KCl. 375, Mcl. 205) < ქურთ. lāḡbīr (არაბ.);

lartib „დააქერებს“ < არაბ. lartīb³².

lartih „ცხარობს“ < არაბ. lartih³³.

ამრიგად, სახელიდან ზმნის წარმოება თანამედროვე არამეულ დიალექტებში ჩვეულებრივი მოვლენაა და იგი თითქმის ყოველი სახელიდანაა შესაძლებელი. ეს წარმოება ორი გზით ხდება: -ი სუფიქსის საშუალებით ან უშუალოდ სახელიდან ყოველგვარი ფორმანტის გარეშე (-i და t- ასეთ მაწარმოებლებად ვერ ჩაითვლებიან). -ი სუფიქსი, როგორც ზემოთმოტანილი მაგალითებიდან ჩანს, ამჟამად ნასახელარი ზმნების ჩვეულებრივი მაწარმოებელია: drāṅg „გვიანი დრო“ (< სპარს. derāng), აქედან drāṅgin — „იგვიანებს“. ეს მაწარმოებელი თანაბრად დაერთვის როგორც საკუთრივ არამეულ, ისე უცხოურ სიტყვებსაც (არსებით თუ ზედსართავ სახელებს). მართალია, ეს წარმოშობით ადიექტიურ სუფიქსს — -an -ს უნდა უკავშირდებოდეს, როგორც ამას Nöldeke შენიშნავდა, მაგრამ ამჟამად იგი ნასახელარი ზმნების სრულფასოვანი მაწარმოებელია და ხსენებული ზმნებისათვის აი სუფიქსიანი ზედსართავის საფეხურის გავლა აუცილებელი არ არის. რაც შეეხება ნასახელარი ზმნების უფორმანტო წარმოებას, აქ უნდა ხაზი გაესვას იმ გარემოებას, რომ ასეთი ზმნები, როგორც წესი, ოთხ ან ხუთთანხმოვნიანები. ე. ი. სამთანხმოვნიანზე მეტი ძირის შემთხვევაში ენა „თავს იკავებს“ ძირის კონსონანტური შედგენილობის გაზრდისაგან, წინააღმდეგ შემთხვევაში არამეულში მივიღებდით ხუთთანხმოვნიან ზმნათა დიდ რაოდენობას და ზოგჯერ ექვსთანხმოვნიან ზმნასაც. ამ ფაქტში უდაოდ გამოსჭვდის თანამედროვე არამეული დიალექტების მორფოლოგიური სტრუქტურის სემიტური ბუნება. იგივე ითქმის ნასახელარ ზმნათა ულლების მხრივაც. ყველა ნასახელარი ზმნა, თუნდაც სამთანხმოვნიანი, II ულლებას განეკუთვნება, ე. ი. იმ ულლებას, სადაც ისტორიულად ნაწარმოები თემებია თავმოყრილი (როგორც ცნობილია, ნასახელარი ზმნები სემიტურ ენებში მხოლოდ ნაწარმოებ თემებში გვხვდება).

КОНСТАНТИН ЦЕРЕТЕЛИ

ОТЫМЕННЫЕ ГЛАГОЛЫ В СОВРЕМЕННЫХ АРАМЕЙСКИХ ДИАЛЕКТАХ

(Резюме)

В современных арамейских диалектах образование отыменных глаголов нашло широкое распространение. Оно в одинаковой мере коснулось как исконно арамейских, так и иноязычных слов. В отличие от семитских язы-

³² ი ქ ე ე, 52.

³³ ი ქ ე ე.

ков, где отыменные глаголы образуются по форме производных пород (в основном — усилительной и принудительной), в современных восточно-арамейских диалектах широко применяется суффиксальный формант -п, восходящий к номинальному суффиксу -ап, образующему прилагательные от имен существительных; ср. *gīrvā* „проказа“, отсюда *gīrvānā* „прокаженный“ и глагол *gārvīn* „болеть проказой“, или *šīḥṭa* „грязь“, отсюда *šīḥṭāna* „грязный“ и глагол *šāḥṭīn* „загрязнять“. Отсюда — применение суффикса -п в качестве образователя отыменных глаголов (даже в тех случаях, когда прилагательные на -ап не засвидетельствованы): *sītvā* „зима“ > *sātvin* „зимовать“, *sīḥvā* „хорошая погода“ > *sāḥvīn* „распогодиться“, *aīṭa* „старый, ветхий“ > *aīṭp* „стареть“ и т. д.

Особенно часты случаи образования отыменных глаголов от иноязычных имен с помощью форманта -п: *drāng* „позднее время“ (< перс.), отсюда глагол *drāngīn* „опаздывать“; *gāngīn* „красить“ от *gāng*, *gāngā* „краска“ (< азерб.)

Номинальным является по происхождению и формант *i*, встречающийся в некоторых глаголах, как *ḥaldi* „копать; рыть землю“ (ж. р. *ḥal-dīja*), ср. *ḥilda* „крот“, *mānti* „благодарить“ от *minlā* „благодарность“.

В диалектах зачастую встречаются глаголы, особенно иноязычного происхождения, с нулевым образователем: *gārvis* „расти“ от *gārūsā* „взрослый“, *tāmbil* „ленился“ от *tāmbāl* „ленивый“ (< тур.), *mašḥīṭ* „переселять“ от *mašḥaṭ* „чужестранец; переселенец“ (< азерб.) и др. Следует тут же заметить, что такие глаголы, как правило, многосогласны (четырёхсогласные или пятисогласные). Таким образом, создается впечатление, что язык „воздерживается“ от увеличения количества корневых согласных, в противном случае мы бы имели пяти- и даже шестисогласные глаголы. В этом, повидимому, сказывается семитическая природа морфологической структуры современных арамейских диалектов. То же следует сказать и о спряжении отыменных глаголов. Последние без исключения относятся ко II спряжению, содержащему исторически производный породы (как известно, отыменные глаголы в семитских языках встречаются лишь в производных породах).

ანა ბაბრიელოვა

სალამასის ებრაელთა არამეული მემკვიდრეობის ნიმუში

თანამედროვე ასურულ (არამეულ) დიალექტებს შორის ებრაელთა არამეულ მეტყველებას განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. მასზე მეტყველებენ ურმიის (ირანის აზერბაიჯანი), სალამასის (ურმიის ტბის ჩრდ.-დასავლეთი), შინოს და სოლდუზის (ურმიის ტბის სამხრ.), გავარის (თურქეთი), ბაშ-ყალასა (თურქეთის ქურთისტანი) და ზახოს (ქურთისტანი) რაიონებში. საყურადღებოა, რომ ებრაელთა აღნიშნული მეტყველება საგრძნობლად განსხვავდება მეზობლად მცხოვრებ ქრისტიან ასურელთა მეტყველებასაგან. მასში ხშირად შეინიშნება ებრაულისათვის დამახასიათებელი სპეციფიკური ნიშნები; ამასთანავე იგი გარკვეულ სიახლოვეს იჩენს კლასიკურ პირიულთან¹.

რუსეთში ებრაელების პირველი ნაკადი გადმოსახლდა ასურელებთან ერთად 1828 წლის რუსეთ-სპარსეთის ომის შემდეგ. ისინი დასახლდნენ მდინარე არაქსის ხეობაში და თბილისში². ამჟამად საბჭოთა კავშირის ტერიტორიაზე მცხოვრებ არამეულ ებრაელთა დიდი ნაწილი მოსახლეობს ყაზახეთის რესპუბლიკაში, უმეტესად ქ. ალმა-ათაში.

ებრაელთა არამეული მეტყველება უკანასკნელ ხანამდე სათანადოდ შესწავლილი არ იყო: მის შესახებ არც ერთი სპეციალური გამოკვლევა არ მოგვეპოვებოდა. მხოლოდ 1965 წელს ჰააგაში ინგლისურ ენაზე მონოგრაფიის სახით გამოვიდა იერუსალიმის უნივერსიტეტის დოქტორის Irene Garbell-ის მეტად მნიშვნელოვანი ნაშრომი „The Jewish Neo-Aramaic Dialect, რომელშიც მოცემულია ამ მეტყველების ფონოლოგიური, მორფოლოგიური და სინტაქსური ანალიზი თანამედროვე სტრუქტურული მეთოდების გამოყენებით. გრამატიკულ ნარკვევს მოსდევს ვრცელი ტექსტები ლათინური ტრანსკრიფციით, თარგმანით და სათანადო ლექსიკონით.

ტექსტების გამოქვეყნება კი ფონეტიკური ტრანსკრიფციით დაიწყო ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეში.

1875 წელს A. Löwy-მ ნაშრომში: „On a Unique Specimen of the Lischana shel Inirani“ გამოაქვეყნა ბაშ-ყალას ებრაელთა არამეული

¹ Th. Nöldeke, Grammatik der neusyrischen Sprache, Leipzig 1868. Einleitung, 39.

² Л. Лопатинский, Заметка к еврейско-арамейским текстам, СМОМПК, вып. XX, II отд. стр. 26.

³ Transactions of the Society of Biblical Archaeology, 4, 1875.

მეტყველების ნიმუში. ტექსტი წარმოდგენს ხაწყეცტს „დაბადებიდან“, დაბეჭდილს ებრაული დამწერლობითა და ლათინური ტრანსკრიფციით. წინ უძღვის მიმოხილვა, სადაც აღნიშნულია ამ დიალექტის გავრცელების არე და წარმოდგენილია ცნობები ებრაელ მოსახლეობის შესახებ. ნაშრომს ბოლოში დაერთვის შენიშვნები ბგერათა წარმოთქმის შესახებ.

სალამასის ებრაელთა დიალექტზე ჩაწერილი ტექსტები ლათინური ტრანსკრიფციითა და ფრანგული თარგმანით გამოქვეყნებული აქვს R. Duval-ს წიგნში: „Les dialectes néo-araméens de Salamas“, Paris, 1883. წინასიტყვაობაში საუბარია სალამასის ქრისტიან და ებრაელ მოსახლეობის შესახებ და მოცემულია შენიშვნები ზოგიერთი ბგერის წარმოთქმასთან დაკავშირებით.

R. Duval-ის ტექსტებზე დაყრდნობით Th. Nöldeke იძლევა საყურადღებო შენიშვნებს ამ დიალექტის ფონეტიკიდან⁴.

1893 წელს ნიუ-იორკში Gottlieb-მა გამოაქვეყნა სალამასის ებრაელთა დიალექტზე ჩაწერილი „დაბადების“ I თავი და ლიტურგიული ჰიმნის სამი სტროფი („The Judæo-Aramean Dialekt of Salamas“, JAOS, XV ტ.), ლათინური ტრანსკრიფციით და კომენტარებით.

ურმიის ებრაელთა მეტყველების ნიმუშები რუსული აკად. ტრანსკრიფციით დაიბეჭდა 1894 წ. კრებულში „Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“, вып. XX. ტექსტს ახლავს რუსული სიტყვა-სიტყვითი და თავისუფალი თარგმანი და ლოპათინსკის შენიშვნები. შენიშვნებში მოცემულია ცნობები ებრაელთა მოსახლეობისა და მათი მეტყველების შესახებ, მიმოხილულია ამ დიალექტის ეოკალიზმი და კონსონანტიზმი. ამავე მეტყველების ნიმუშს ეხვდებით მაკლენის გრამატიკაში⁵.

შინოს ებრაელთა მეტყველებაზე ჩაწერილი ტექსტი გამოქვეყნებული აქვს Margan-ს⁶. ამ მეტყველების შესახებ ზოგიერთ შენიშვნას იძლევა F. Perles-ი⁷.

ზახოს ებრაელთა არამეულ დიალექტზე ერთი ტექსტი ლათინური ტრანსკრიფციით დაბეჭდილია A. Socin-ის წიგნში: „Die neuaramäische Dialekte von Urmia bis Mosul, გვ. 159—168 (Tübingen, 1882). ტექსტს ახლავს გერმანული თარგმანი.

1955 წელს გამოვიდა J. B. Segal-ის ნაშრომი: „Neo-Aramaic Proverbs of the Jews of Zakhō“.

ნაშრომში წარმოდგენილია ანდაზები, რომელთაც თან ახლავს კომენტარები და ინგლისური თარგმანი. წინასიტყვაობაში საუბარია ზახოს ებრაელთა წარმომავლობაზე და მოცემულია ცნობები მათი დიალექტის შესწავლის შესახებ. ამავე დიალექტზე ტექსტები ებრაული დამწერლობით გამოქვეყნებული აქვს იერუსალიმის უნივერსიტეტის პროფ. Rivlin-ს, რომელიც ახლაც

⁴ იხ. Th. Nöldeke-ს რეცენზია R. Duval-ის ხსენ. წიგნზე. ZDMG, B, 37, Hf 4, 1883.

⁵ A. J. Maclean, Grammar of the Dialects of Vernacular Syriac, Cambridge, 1895, გვ. 340—344.

⁶ J. J. Morgan, Le dialecte Israélite de Sihneh, t 5: Etudes linguistiques, Paris, 1904, გვ. 312—322.

⁷ F. Perles, Ueber das Semitische im jüdischen Dialekt von Sihneh. OLZ, 1904, 83. 483—486.

⁸ JNES, 1955, vol. XIV, № 4, გვ. 251—270.

განაგრძობს მუშაობას ამ ხაზით⁹. ზახოს დიალექტის მოკლე მიმოხილვას ვხვდებით R. Duval-ის სტატიაში: „Notice sur les dialectes néo-araméens“¹⁰.

1963 წელს სალამასის ებრაელთა არამეული მეტყველების შესწავლის მიზნით მივიღიებელი ვიყავი ქ. აღმა-ათაში, სადაც ჩავიწერე ტექსტების გარკვეული რაოდენობა. ქვემოთ ნიმუშის სახით მოცემულია ერთი ტექსტი (ზღაპარი), რომელსაც თან ახლავს ქართული თარგმანი და სათანადო ლექსიკონი შენიშვნებით.

ტექსტისათვის გამოყენებულია სემიტოლოგიაში ხმარებული ლათინური ტრანსკრიფცია. ტრანსკრიფციაში გრძელ ხმოვანთან მახვილი აღნიშნული არ არის. ქართულ თარგმანში მრგვალ ფრჩხილებში მოცემულია სიტყვა-სიტყვითი თარგმანი, ხოლო კვადრატულში—სიტყვები, რომლებიც აზუსტებენ ორიგინალის კონტექსტს.

mālvāinā¹¹

itva létva ḥa mālvāinā' gōrā. itvāle ḥa oqullū² brāta. ja³ gōrā baqatijōn⁴ lezdān⁵ qemle, kotān⁶ iesrālē⁷, zelle cōl; ḥa-tre solā⁸ šūlā vōdle birdān⁹ ed-jēle¹⁰ gōlbarā¹¹. bratā mīra: „dādī¹², mā¹³ te¹⁴ pīqlōḥ? mīre: „brāti, tāḥā¹⁵ ḡargē¹⁶ kotān vōdli, kotān iēliqla¹⁷, k'vīšlī¹⁸ m'reš¹⁹ kotān, ḥzēli ḥa dankā²⁰ dešqēt havāng²¹, šaḥtaniā vēla²². mišjālī²³ gal²⁴ ūḡit²⁵ oimi, miḥriqla²⁶. ḥzēli—dehvēla²⁷. m'pešḥanūlī²⁸ ḥāncī²⁹ pīšva³⁰ lōka³¹ pelunva³², bedō³³ te³⁴ edjēli“. bratā mā³⁴: „lā'i, ḥa miḥvīla—māi³⁵ dadāv³⁶ miḥvēcēla³⁷. mīra: „bābi, el-daj³⁸ mā bōdīlā? mīre: „brāti, ja baān³⁹ la zalqa⁴⁰ b'ambliḥna⁴¹ ba šultanā peskēs. šultonā⁴² bāi, ha⁴³ la ḥāve, ḥa arbā iomē ḡunliḡ⁴⁴ eprā k'velli⁴⁵.

bratā māre oqāl vēla, mīra: „bābi, la embulla, šultanā elloḥ buḥtān mānde⁴⁶, k'mer⁴⁷—dešqā ki mištiḥāloḥ⁴⁸, havānk kēla? ja bratā gal dadāv rōba m'qēla⁴⁹. babāv ḥabrēt bratēv la vōdlele⁵⁰. dišqā etjāle⁵¹, embilāle ba šultanā, zēlle ton⁵² šultanā. ksilēv⁵³ entilāle, vjra iōn šultanā, šalōm hēvelle⁵⁴, šalōm š'qelle. mēre: „baōḥ⁵⁵ ḥa ḡvan⁵⁶ savqilā⁵⁷ medjēn⁵⁸. šultanā marē⁵⁹: „maia? ḥa miḥvīla, ḥerēn⁶⁰“.

mālvāinā' pīlāle dešqēt havāng delivā. šultanā ki l'daj ḥezjāle, ḥāncī pīšva lipēv⁶¹ ēzilva⁶², mēre: „mālvāinā' babā, kēla havānk? mīre: „ḡāai šultanā, havāng, letva, tāk dišqā vēla“. mēre: „sī, havang'is⁶³ medila! dūḡle la dūḡul, nišanōḥ⁶⁴ gal kepā maḡmēḡine“. ja mālvāinā rōba z'dōla, rangēv kulle zēlle, tre ḥabrē m'qēle nošēv⁶⁵ ba nošēv mīre: „brāti har mīra bāi—la āmbula, bābi, šultanā mennōḥ havangis b'abēla⁶⁶. šultana mīre: „smuḥ, bratōḥ mēka kijāva, ki anā mennōḥ havangis baqrīnvāla? mīre: „brāti māre oqil ila“. mīre: „bas, ḡezēt⁶⁷ belā⁶⁸, ba bratōḥ k'mirēt, baqatīā⁶⁹ idjā iōni, tre ḥabrē b'baqrēn mināv, akār ūnō⁷⁰ ḥabrē jilila⁷¹ bratōḥ, šāqlina ba noši baḥtā, dešq havangis k'vīnna gōlbarā“.

mālvāinā plītle m'jōn⁷² šultanā, bāḥilā-bāḥilā⁷³ vjrhā⁷⁴ idajēle⁷⁵, nošēv ba nošēv maqūle: „noši b'rešīt noši mā šūlā m'dēli? nošis b'maskirēn⁷⁶, bratiš b'maskira“.

m'ēle⁷⁷ belā. bratēv mīra: „ma ḥtīr⁷⁸, bābi, ma ḥtīr? marā: „har at mirah bāi, brāti: „bābi, la āmbula dišqit havāng, mennōḥ šultanā havan-

⁹ J. B. Segal, JNES, 1955, vol. XIV, № 4, გვ. 252.

¹⁰ MSL. 9, 1896, გვ. 126—135.

gīs b'abēla.—ħabraħ la védlile“. „la z'dj, bābil la z'dj! heč mindij⁷⁹ let“. mīre: „brati, ellahis⁸⁰ sriħele šultoná, lakijen⁸¹ ma bāqir minnāħ“.—„āna b'qattá gēzan. la z'dj, bābi!“

b'qatjón brata qimia, zēlla duz jon šultaná. šalóm hevella, šalomīs šqēlle šultoná.

— „ma qulluħ, āgai šullāna?“ mīre: „atta⁸² gezát, baqattá gedját gená⁸³ joni, la lvišta, laš⁸⁴ ruť, la gal áqlaħ, laš gal sūsē; gedját duz joni“.

bratá edjēla gōlbará bēla, ba babáv m'qēla, méra: „bābi, gezét atta, ħa danká rablá⁸⁵ tor māsťihiti“.

babáv zēlle, tor māsťihlela, medēlela.

baqatjón bratá qimla tezdán, elháv⁸⁶ sriħlale, küllü⁸⁷ ġülāv šilħila⁸⁸, ruť jetivla⁸⁹ g'do⁹⁰ tor, mīra: „bābi, iesúri m'kilkil⁹¹ ħmará, šūduri⁹² duz bel šultaná.

ja bratá ki vjřá g'tar⁹³ šullāna, šultaná ki ħzēle āl dai bratá, oqlév m'rešēv zēlle. mīre: „ja bai zálqa, bōdinna ba noši baħta, gāli kōmagūla⁹⁴ gōdá, šultaná el dai bratá šqilāle, ġvan ħlülá védle, ba nošēv mitvāle⁹⁵ g'di-vanħanév, desq havangiš gōlbará ħivāle ba dadáv. rōba ġvan vřřá izālu⁹⁶ gāldjgdō⁹⁷.

ħa jomá ċobané izalu turá⁹⁸, qinjāné āmbölülü⁹⁹. ħa tuká¹⁰⁰ ħ'siħla¹⁰¹, mīru badjgdō¹⁰²: „jativēħ lāħa“. djqu-mjqu¹⁰³ meķšilu¹⁰⁴, qinjānu mešēm ħilu¹⁰⁵ lōka. aġ¹⁰⁶ ħa danká ċolán sūsēv modjān¹⁰⁷ ĩle, b'jādel. o lelé ainė¹⁰⁸ dmíħlu. sūs dai gōrá ledēlle. öhed¹⁰⁹ baruħēv¹¹⁰ b'qalá qímle, bol¹¹¹ dai sūsē g'nívlele¹¹², iesirele b'aqlit törēv.

baqatjón ki b'héra¹¹³, marit sūsē ħzēle, ki sūsēv jedjil¹¹⁴. ħzēle ö bāt sūsēv iesirele b'aqlit töril baruħēv. mīre: „āħona, ö bātā didile¹¹⁵ bōd ma b'aqlit törā iesirite¹¹⁶“ baruħēv mīre: „tōri jedilele“. pilu qravá¹¹⁷ ejné tün-nj¹¹⁸. našē edjēlu, mīru: „ma qra¹¹⁹ vadētun? simun jon šultaná, šultaná šulħún¹²⁰ banelle“.

zillu lon šultaná, m'qēlu jon šultaná mügön¹²¹ ħdiravá. mīre: „o bolá ki hol¹²² b'qatjón b'aqlit dö törā iesirá ħdir, matē l'marit törā. šultana plitle. ainės¹²³ plitlu tará. m'ħajotēt¹²⁴ šultaná píru¹²⁵. g'dō vōdá¹²⁶ baħtēt šultaná smiħava¹²⁷ g'tarā. ħzēla, ki ainė našē rōba ġigrāne¹²⁸ plitlu. marit sūsē sġbljēv¹²⁹ qarota-vēlelu¹³⁰. baħlit šultaná b'qira¹³¹ min dai gōrá. gōrá mére, ki šultaná duz šülá la q'telēle¹³², imán ħdira törā bol sūsē ħadēl? mīra: „la z'dj, aná ħa ħabrá ellōħ malpán: baqattá gezét, ħa danká tor šaqlēt, madēt mándila g'da ħajolit šultaná. šultaná ellōħ ħazē, k'mer bočħ¹³³: „gōra, at ma vadēt?“ mar¹³⁴, ki aná mäsġē¹³⁵ dvaqén¹³⁶. šultaná bočħ kimer: „g'dai vištá¹³⁷ tuká mäsġē ma vādu¹³⁸“ atis¹³⁹, kiamrēt baév: „lēka¹⁴⁰ ħizjēt, ki törā bol sūsē ħadēl?“ bará gōrá edjēle g'ħajotēt šultaná, tor m'ndijāle. šultaná m'pangará ħzēle, mére: „ma vādet, gōra?“ mīre: „mäsġē dvaqén“. šultaná mīre: „masġē g'da vištá tuká ma vādu?“ bará gōrá mīre: „šultaná havē basġma, törā bolit sūsē jedēlle, ħadrāva?“

šultaná vjřá belá, mīre nošēv ba nošēv: „ja oqlit baħtīle, gārāk āna min dai baħtá idá gāršēn, iōšġún¹⁴¹ rešġ k ħlāle¹⁴², salmá¹⁴³ kōmá gōdāli“ g'našē. ħa jomá šultaná mīre ba baħtēv: isri šennē ĩlu, mat¹⁴⁴ gāldjgdō ħajūleħ¹⁴⁵.

idá¹⁴⁶ paršéh m^odjgd¹⁴⁷. bahtét šultaná míra: „reš reši! aḥči¹⁴⁸ šenné ḡvan vjrhá zileḡ, ḡvaniš paršéh“. šultaná mére ba bahtév: „mad ḡdai belá radjate, ḡa mindih, ūmbú¹⁴⁹ ba nošáh“. bahtét šultaná míra: „idá, ḡōra, aḥča šenne ḡātdjgdó hjiḡ, attás¹⁵⁰ ḡa ḡvan kef¹⁵¹ ödéh, paršéh“.

bahtit šultaná qimla, ḡvan sefrá¹⁵² p^olēhla¹⁵³. ba nošáv qlivá¹⁵⁴ ḡamra mitivla, ba ḡōravš gal rom¹⁵⁵ miri^ovlale¹⁵⁶. hjiḡ, štēlu. šultaná har rešet sefráš dmihle. bahtá qimla, mirkívlale¹⁵⁷ rešet sūsé, nōšavis r^okivla rešet sūsé, duz embilale belit dadáv.

baḡatjón¹⁵⁸ b^ohéra. šultoná ənáv pilḡile, ḡére l^ogaré, gudané, miré: „ja lēkelen¹⁵⁹, bahta?“ míra: „bel dadí“. „böd ma m^odēlahi¹⁶⁰ láḡa?“ míra: „ḡōra, at ḡo miruḡ, ki ḡdai belá, mat ki rádjal, ḡa danká, embúl ba nošáh. anáš illúḡ rdēli, m^odēliloḡ láḡa“. šultaná míre: „idá bās, bahtá, gená borišmš¹⁶¹ ḡadréh ḡātdjgdó“.

šultaná bahtév embilale ḡōlbará. bar min do gená arbi šenné hjiḡ ḡātdjgdó.

küllu mradú m^otēlu, aḡnás¹⁶² mradán matēḡ.

მთქმელი: ჯავაპირ ზავლუნ-ზადე.

გ ლ ე ხ ი

იყო [და] არა იყო რა, [იყო] ერთი გლეხი კაცი, ჰყავდა ერთი ჰყვიანი ქალიშვილი. ეს კაცი დილით აღრე ადგა, გუთანი შეაბა, მინდორში წავიდა, ერთი-ორი საათი წაიშუშავა (საქმე გააყეთა), მაშინვე დაბრუნდა. ქალიშვილმა ჰკითხა (თქვა): „მამაჩემო, რა მალე მორჩი?“. უპასუხა (თქვა): „შვილო, სამი სერელი (მწკრივი) მოვხანი, გუთანი [რალაცას] წამოედო. გადმოვედი გუთნიდან, დაეინახე ერთი (ერთი ცალი) ფილთაქვა, დასვრილი იყო. ჩემ- ახალუხის ბოლოთი გავწმინდე, აბრკეყილადა. შეეხედე — ოქროა; სიხარულით კინალამ (ცოტა დარჩა) იქ[ვე] დავეცი, ამიტომ (იმიტომ) მოვედი მალე“. ქალიშვილმა უთხრა (ამბობს): „მამაჩემო, ერთი მაჩვენე — რა არის?“ მამამისმა უჩვენა ის. [ქალიშვილმა] ჰკითხა (თქვა): „მამა, რა უნდა უყო ამას?“ [მამამ] უპასუხა (თქვა): „შვილო, ეს საჩვენო არ არის (ჩვენ არ მოგვიხდება), მეფეს წავუღლებ საჩუქრად. მეფე მე, სულ ცოტა (სულ რომ არ იყოს), ერთი ოთხი დღის მიწაზე მუშაობის საფასურს მომცემს“. გოგო ჰყვიანი იყო, უთხრა: „მამა, ნუ მიგაქვს, მეფე ცილს დაგწამებს, იტყვის — ფილთაქვა რომ იპოვე, როდინი სად არისო?“

(ეს) გოგო ბევრს ელაპარაკა თავის მამას. მამამ არ დაიჯერა (არ გააყეთა) შვილის სიტყვა. აიღო ფილთაქვა, მეფეს წაუღო. გაეშურა მეფისაკენ, ქული მოხადა, შევიდა მეფესთან, სალამი მისცა, [სალამზე] პასუხი (სალამი) მიიღო. უთხრა [მეფეს]: „ერთი კარგი სახსოვარი მომიტანია შენთვის“. მეფემ ჰკითხა (თქვა): „რა არის? ერთი მაჩვენე, შეეხედო“.

გლეხმა ამოიღო ოქროს ფილთაქვა. მეფემ ეს რომ დაინახა, კინალამ გული წაუვიდა. უთხრა: „გლეხკაცი, მამავ, როდინი სად არის?“ [გლეხმა] უპასუხა (თქვა): „ჩემო ბატონო, მეფეო, როდინი არ ყოფილა, მხოლოდ ფილთაქვა იყო“. უთხრა: „წადი როდინი მოიტანე! ნუ სტყუი (ტყუილს ნუ სტყუი), [თორემ] ენას ქვით დაგიყეუებ“. (ამ) გლეხს ძალიან შეეშინდა, ფერი სულ წა-

უვიდა, ორი სიტყვა ჩაილაპარაკა თავისთვის, თქვა: „ჩემმა ქალიშვილმა კი მოთხრა მე — ნუ მიგაქვს, მამა, მეფე შენგან როდინსაც მოინდომებსო“. მეფემ უთხრა: „დაიცა, შენმა ქალიშვილმა საიდან იცოდა, რომ მე შენ როდინსაც მოგკითხავდი?“ (გლეხმა) უპასუხა (თქვა): „ჩემი ქალიშვილი ჰკვიანია“. (მეფემ) უთხრა: „მამ, წახვალ შინ, შენ ქალიშვილს ეტყვი, ხვალ ჩემთან მოვიდეს. ორ კითხვას მივცემ (სიტყვას ვკითხავ) მას, თუ ამ (იმ) კითხვებს გამოიცილობს შენი ქალიშვილი, ცოლად შევირთავ, ფილთაქვასაც უკანვე მოგცემ“.

გლეხი გამოვიდა მეფისგან, ტირილ-ტირილით მოდის გზაზე. თავისთვის ლაპარაკობს: „რა საქმე უყუავი (მოუტანე) მე თვითონ ჩემ თავს? თვითონაც დაეიღუპები, ჩემი ქალიშვილიც დაიღუპება“.

მივიდა შინ. ქალიშვილმა ჰკითხა (თქვა): „რა მოხდა, მამა, რა მოხდა?“ უთხრა (გუბნება): „შენ კი მითხარი მე, შვილო: „მამა, ნუ მიგაქვს ფილთაქვა, მეფე შენგან როდინსაც მოინდომებსო“ — არ დაგიჯერე“. — „ნუ გეშინია, მამა! ნუ გეშინია! არაფერია!“ [მამამ] უთხრა: „შვილო, შენც გიხმობს მეფე, არ ეციცი, რას გკითხავს“.

— მე ხვალ წავალ, ნუ გეშინია, მამა!

დილით გოგო ადგა, პირდაპირ მეფისაკენ გაეშურა. სალამი მისცა, მეფემ უპასუხა სალამზე (მისი სალამიც მიიღო მეფემ).

— „რას მიბრძანებთ (რა სამსახურია), ჩემო ბატონო, მეფეო?“ [მეფემ] უთხრა: „ახლა წახვალ, ხვალ ისევ მოხვალ ჩემთან. არც ჩაცმული, არც შიშველი, არც ფეხით და არც ცხენით; მოხვალ პირდაპირ ჩემთან“.

გოგო დაბრუნდა შინ, [ყველაფერი] უამბო თავის მამას, უთხრა: „მამა, ახლა წახვალ, ერთ დიდ ბადეს მიშოვი“.

მამამისი წავიდა, ბაღე იშოვა, მოიტანა.

დილით გოგო აღრე ადგა, ღმერთი ახსენა (მოუწოდა), ტანისამოსი სულ გაიხადა, შიშველი ჩაჯდა იმ ბადეში, თქვა: „მამა, სახედრის კუდს გამომაბი, გამიშვი(გამგზავნე) პირდაპირ მეფის სახლში“.

(ეს) გოგო მეფის კარებში რომ შევიდა [და] მეფემ რომ დაინახა იგი (ეს გოგო), ჰკუთა დაეკარგა (მისი ჰკუთა მისი თავიდან წავიდა). თქვა: „ეს საჩემოა (მე მომიხლება), ცოლად შევირთავ, დამეხმარება“.

მეფემ შეირთო ეს გოგო. კარგი ქორწილი გადაიხადა. თავისთან დაისვა დივანხანაში, ფილთაქვაც დაუბრუნა მამამისს. ძალიან კარგად შეეგუენ (გზაზე მიდიან) ერთმანეთს.

ერთ დღეს მწყემსები მიდიოდნენ (მიდიან) მთაში, საქონელი მიჰყავდათ (მიჰყავთ). ერთ ადგილას შემოალამდათ (დალამდა), უთხრეს ერთმანეთს: „აქ ჩამოვსნდეთ“. თავიანთი ბარგი-ბარხანა გადმოიღეს, საქონელი იქვე დააყენეს. (ამ) ერთი მწყემსის ცხენი ფაშატი იყო (არის), კვიცი უნდა მოეგო (მოიგო). იმ ღამეს ამათ დაიძინეს. ამ კაცის ცხენმა [კვიცი] მოიგო. მეორე მისი ამხანაგი ხმაურზე ადგა, მოიპარა ამ ცხენის კვიცი, თავის ხარს მიაბა ფეხზე.

დილა რომ გათენდა, ცხენის პატრონმა დაინახა, რომ მის ცხენს [კვიცი] მოუგია. დაინახა, ეს (ის) კვიცი მიბმულია მისი ამხანაგის ხარის ფეხზე. უთხრა: „ძმაო, ეს (ის) კვიცი ჩემია, ხარისთვის რატომ მივიბამს ფეხზე?“

ამხანაგმა უპასუხა (თქვა): „ჩემმა ხარმა მოიგო ის“. შეკამათდნენ (ჩაეპარდნენ კამათში) ეს ორი. მოვიდა ხალხი. უთხრეს: „რას კამათობთ?! წადით: მეფესთან, მეფემ გაარჩიოს თქვენი საქმე!“

წავიდნენ მეფესთან, უამბეს მეფეს, როგორც მოხდა. მეფემ თქვა: „რად-
განაც ის კვიცი დილამდე ხარის ფეხზე იყო მიბმული, ხარის პატრონს ერგე-
ბა“. მეფე გავიდა. ისინიც გარეთ გავიდნენ. მეფის ეზოზე გაიარეს. მეფის ცო-
ლი ამ (იმ) დროს გარეთ იდგა. დაინახა, რომ ეს კაცები ძალიან გაბრაზებუ-
ლი გამოვიდნენ. ცხენის პატრონი ტუჩებს იკვნეტდა. მეფის ცოლმა ჰკითხა ამ
კაცს [მიზეზი]. კაცმა უთხრა, რომ მეფემ საქმე სწორად არ გადაწყვიტა, რო-
დის მომხდარა, რომ ხარს ცხენი მოეგოსო! [მეფის ცოლმა] უთხრა: „ნუ გე-
შინია, მე ერთ რამეს (სიტყვას) გასწავლი შენ: ხვალ წახვალ, ერთ ბაღეს იყი-
დი, მოიტან, დააგდებ მეფის (ამ) ეზოში. მეფე დაგინახავს, გეტყვის: „კაცო,
რას აკეთებ შენ?“ უპასუხა (თქვი) — (მე) თევზებს ვიჭერ-თქო. მეფე გეტყ-
ვის „ამ ხმელეთზე (მშრალ ადგილას) თევზებს რა უნდა (რას აკეთებენ)?“ შენც
უპასუხებ მას: სად გინახავს, ხარს კვიცი მოეგოს-თქო.

(მერე) მოვიდა კაცი მეფის ეზოში, ბაღე დააგდო. მეფემ ფანჯრიდან
დაინახა [და] ჰკითხა (თქვა): „რას აკეთებ, კაცო?“ უპასუხა (თქვა): „თევზებს
ვიჭერ“. მეფემ უთხრა: „თევზებს რა უნდა ამ ხმელეთზე?“ (შემდეგ) კაცმა უთხ-
რა: „მეფე იყოს ჯანმრთელი, ხარს [რომ] კვიცი მოეგო, შეიძლებოდა?!“

მეფე სახლში შევიდა. თქვა თავისთვის: ეს ჩემი ცოლის ჰკუთნა არისო.
ხელი უნდა ავიღო მე ამ ქალზე, თორემ თავს მომჭამს. პირმავს გამხდის
ხალხშიო.

ერთ დღეს მეფემ უთხრა თავის ცოლს: „ოცი წელია, რაც ერთად
ევხოვრობთ, მოდი გავეყაროთ ერთმანეთს“. (მეფის) ცოლმა უპასუხა (თქვა):
„სიამოვნებით (ჩემს თავზე) ამდენი წელი კეთილად გაგვიტარებია (გზნზე
გვივლია), კეთილადაც დავცილდეთ“. მეფემ უთხრა თავის ცოლს: „ერთი რა-
მე, რაც მოგეწონოს ამ სახლში, წაიღე შენთვის“. მეფის ცოლმა თქვა: „მოდი,
კაცო, ამდენი წელი ერთად გვიცხოვრია, ახლაც კარგად ვიქეიფოთ [და] დაე-
ცილდეთ“.

მეფის ცოლი ადგა, კარგი სუფრა გაშალა, თავისთვის სუფთა ღვინო და-
იდგა, ქმარს კი რომით შეუზავა. ჭამეს, სვეს, მეფეს სუფრაზევე დაეძინა.
ცოლი ადგა, შესვა ის ცხენზე, თვითონაც ცხენზე შეჯდა, პირდაპირ თავის
მამის სახლში წაიყვანა.

დილა გათენდა. მეფემ თვალები გაახილა, შეხედა ქერს, კედლებს [და]
თქვა: „ეს სადა ვარ, ქალო?“ [ცოლმა] უპასუხა: „მამაჩემის სახლში“. — „აქ რა-
ტომ მომიყვანე?“ უთხრა: „კაცო, შენ ხომ თქვი, რომ ამ სახლში ერთი რამე
რაც მოგეწონოს შენთვის წაიღეო. მეც შენ მომეწონე [და] აქ მოგიყვანე“. მე-
ფემ უთხრა: „მოდი, მამ, ქალო, ისევ შევრიგდეთ“.

მეფემ ცოლი უკანვე წაიყვანა. ამის შემდეგ კიდევ ორმოცი წელი იცხოვ-
რეს ერთად.

ყველამ თავის საწადელს მიადწია, ჩვენც ჩვენი საწადლისათვის მიგველ-
წიოთ!

შენი შენები

¹ mälväinä' „სოფლელი“, „გლეხი“ < mälve (შეკვეცილი ფორმა < mälväve, მრ. რიც. < mälä < mälä < mälä < mälä „სოფელი“) + na სადაურობას მაწარმო-
ებელი სუფიქსი.

² oqullı „ჭკვიანი“, < თურქ. akıllı.

³ iza ჩვენ. ნაცვ. სახ. „ეს“.

⁴ baqatıön „დილა“; „დილით“ < baqatıöm.

⁵ lezdán „ადრე“, < აზ. тездан.

⁶ kotán „გუთანი“, < აზ. котан.

⁷ iesräle „შეკრა“, „შეება“; /'isr (< /'sr).

⁸ solá მრ. < solä' „დრო“, „საათი“ (შღრ. ბიბლ. არამ. sä'atā).

⁹ birdán „უცებ“, „უეტრად“; < თურქ. birden.

¹⁰ edicēle „მოვიდა“, < /'i'.

¹¹ gölbarā „უკან“, < წინდ. göl + barā, /'blr.

¹² dādi „ჩემი მამა“, < dadāi (< აზ. दादा) + i მხ. I პ. ნაცვ. სუფ.

¹³ ma „რა?“ (საერთოსემიტური mā, სხვა დიალექტებში ამ სახით დაცული არ არის).

¹⁴ tez „მალე“, < აზ. тез.

¹⁵ tāhā' „სამი“ < talāhā, < talātā /'lt (შღრ. Gottheil — talha, JAOS, XV, 299).

¹⁶ ġargé მრ. < ġargā „რიგი“, „მწკრივი“; < თურქ. ğark.

¹⁷ ʔeliqla „წამოვლო“, „გაიხიბრა“, /'l'q

¹⁸ k'višlī „გადმოველი (გუთნიდან, ცხენიდან)“, /'kbs.

¹⁹ m'reš წინდ. „-გან“, „-დან“; < min + reš.

²⁰ dankā „ცალი“, < ქურთ. denk.

²¹ deşqē'l havāng „ფილთაქვა“, < deşqā „სახელური“, „ტარი“ (< სპ. dāste) + რელაც. ნაწ. d + havāng „როდინი“ (< სპ. havāng)

²² vēla „იყო“ verb. subst., < ve /'hul + la.

²³ mištalī „გავწმინდე“, /'mšj.

²⁴ gal წინდ.; „-ით“, „-თან“; < ქურთ. gal (იხ. Nöldeke ZDMG, B. 37, 605).

²⁵ p̄ğil < p̄ğā „ბოლო“, „ნაწიბური“ (< თურქ. uç) + რელაც. ნაწ. d.

²⁶ mibrī'qla „აბრკეციალდა“, კაუზ., /'brq.

²⁷ dehvēla „ოქროა“, < dehvā + verb. subst. ʔla.

²⁸ m'peşhanūlī < min + peşhanūla „სიხარული“, < /'psh + i მხ. I პ. ნაცვ.

სუფ.

²⁹ hānči „ოტა“, < აზ. ханчи.

³⁰ pişva წინარე-ნამყო < ზ. peş „დარჩება“, /'piš.

³¹ lōka „იქ“ < nota dativi l + იქითა მწკრივის ჩვენ. ნაცვ. სახ. o + ka; შღრ. laha „აქ“, < l + a + ka.

³² pelunva კავშირებითი კილო, მხ. I პ., < ზ. pel (< nāpel) „დაეცემა“, /'npl.

³³ bedō „იმის გამო“, „იმიტომ“; < bōd + რელაც. ნაწ. d + ჩვენ. ნაცვ. სახ. o.

³⁴ mā „ამბობს“, < ma'a < mārā, /'mr.

³⁵ majla „რა არის“, < კითხვ. ნაწ. mā + verb. subst. ʔla.

³⁶ dadāv „მისი მამა“, < dadā + av მხ. III პ. მდ. ნაცვ. სუფ.

³⁷ miḥvēlela „უჩვენა ის“, < ზ. maḥve (კაუზ. < /'hvi).

³⁸ eldāj „ამ“ მიც. ბრ., < nota accus. el + რელაც. ნაწ. d + ჩვენ. ნაცვ. სახ. aj „ეს“.

³⁰ baán „ჩვენ“ მიც. ბრ., < სპ. ქურთ. წინდ. ba+an ბრ. I პ. ნაცე. სუფ.
⁴⁰ zalqa „მოუხდება“, √zdz; d>l.

⁴¹ b^hambli'na „წაიღებ“, < b^h+amblin-la; (< ზ. ambel<mībel, კაუზ.,
√jbl).

⁴² šultoná „მეფე“ < šultānā, √šlt.

⁴³ hal < har; har la > hal la „სულ არ“.

⁴⁴ gūnīg „დღიური ქირა“, < თურქ. gūndelik.

⁴⁵ k^hvelli „მომცემს“, < k^h+vel (√hbl)+li. k^h (=g^h) ნაწ. ზმნასთან აწარ-
მოებს მომავალ დროს.

⁴⁶ niānde „დაადგებს“, კაუზ., √nd' (buḡtān mānde „ცილს დასწამებს“).

⁴⁷ k^hmer „იტყვის“, < k^h+āmer √'mr.

⁴⁸ mištihaloḥ „იპოვნე“, კაუზ., √škḥ; k>t.

⁴⁹ m^hqela „ილაპარაკა“, „უამბო“, კაუზ., √hqj

⁵⁰ vėdlele „გააკეთა, √'bd.

⁵¹ eljāle „აიღო ის“, < entlijāle (შდრ. აღკოშის დიალექტ. nātiv „იღებს“).

⁵² jon წინდ. შეესატყვისება ქართულ (-ვენ)-ს, < ქურთ. jan.

⁵³ ksilėv „მისი ქელი“, < ksīlā √'ks'+ev. მხ. III პ. მამრ. ნაცე. სუფ.

⁵⁴ heve'le „მისცა“, √hbl.

⁵⁵ baóḥ „შენ“ მიც. ბრ., < წინდ. ba+oḥ. მხ. II პ. მამრ. ნაცე. სუფ.

⁵⁶ ḡvan „ქარგი“, „ქარგად“, ქურთ.

⁵⁷ savqitā „საჩუქარი“, „სახსოვარი“, < აზ. sayratty.

⁵⁸ medjén „მომიტანია“, კაუზ., √'tj.

⁵⁹ maré „ამბობს“, √'mr.

⁶⁰ herén „შევხედავ“, „დავინახავ“, √'hjr.

⁶¹ lipėv „მისი გული“, < lipa √lbb+ev.

⁶² ezilva კავშირები თით II < ზ. ezél „წავა“, √'zl.

⁶³ havangiš < havàng „როდინი“ + iš „აგრეთვე“, „-ც“, < ქურთ. ži; (იხ.
Segal, JNES, vol. XIV, 254).

⁶⁴ nišanóḥ „შენი ენა“, < nišanā (< lišanā)+oḥ.

⁶⁵ nošėv „თვით“, „თვითონ“, < nōšā „სული“, (√npš)+ev.

⁶⁶ b^habēla „მოინდომებს“, < b^h+abē (√'b'i)+la.

⁶⁷ gezét „წახვალ“, < g^h (იხ. შენიშვნა 45)+ezét √'zl.

⁶⁸ belá „სახლი“, < bēlā √'bjt.

⁶⁹ baqatlā „ხვალ“.

⁷⁰ ünė „ისინი“, პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელი.

⁷¹ jilila „გაიგო“, „გამოიცნო ისინი“, √jd'; d>l.

⁷² m^hjon „-გან“ < min+jon.

⁷³ bəḡilā „ტირილი“, √bkj.

⁷⁴ vjrhā || vurhā „გზა“, √'rh (შდრ. სხვა დიალექტ. urha); ლაბიალიზებული
თანხმოვანი v გაჩნდა ჰომოგენური ხმოვნის წინ.

⁷⁵ idājele „მოდის“, < √'tj.

⁷⁶ b^hmaskiren „დავიღუპები“, < b^h+maskiren, კაუზ., √skr.

⁷⁷ m^htēle „მოვიდა“, „შეიღწია“, √mṭ'.

⁷⁸ ḡtir || ḡdir „მოხდა“, „გახდა“, √'hjr.

⁷⁹ mindiḥ „ნივთი“, „რაიმე“. შდრ. mindix სხვა დიალექტებში.

- 80 ellahiš „შენც“ მით. ბრ., < el+I-ah+iš.
 81 lakljen „არ ვიცი“, < ნეგატ. ნაწ. la+ნაწ. kl (< ki)+ზ. ĩen /id'.
 82 atta „ახლა“, შდრ. არაბ. halta.
 83 gená „კიდევ“, „ისევ“; < თურქ. gene.
 84 laš „არც“, < la+š (< ži).
 85 rabtá „დიდი“ (მდ.), /rb'.
 86 elháv „მისი ღმერთი“, < elhā+av.
 87 küllü „ყველა“, „სულ“, < kull+u მრ. III. ნაცვ. სუფ.
 88 šilhīla „გაიხილა“, „გაიძრო“, /šlh.
 89 ĩetivla „დაჭდა“, /'itb.
 90 g'do „იმაში“, < g' (< gö)+d+o.
 91 m'kilkit < m' (< min)+kilkā „კული“ (შდრ. აზ. кылка)+d რელატ.

ნაწ.

- 92 šūduri „გამგზავნე“, /šdr.
 93 g'tar „ქარში“, < g'+lara (st. constr.-ში).
 94 kōmagūla „დახმარება“, < kōmagūlā.
 95 mitvāle „დასვა“, კაუზ., /'itb.
 96 izalu „მიდიან“, /'zl.
 97 gāḏigdā „ერთმანეთს“, „ერთმანეთთან“ < gal+digdā (< ძვ. სირ. ḡdādē).
 98 turá „მთა“, /'tur.
 99 āmbōlū „მიჰყავთ ისინი“, < ზ. ambel (კაუზ. /'ibl).
 100 luká „ადგილი“, < dūkā /'dkk.
 101 h'sihla „დაბნელდა“, /h'sk. k>h.
 102 badigdā „ერთმანეთს“ < წინდ. ba+digdā.
 103 dīqā-mīqā „მათი ბარგი-ბარხანა“, < dīqā /'dqq.
 104 nūḡk'sīlu „ჩამოიღეს“, „გაღმოიღეს ცხენიდან“; კაუზ., /'kbs.
 105 mēṣēmḡīlu „დააყენეს“, „გააჩერეს“; კაუზ., /'smk.
 106 aī რელატ. ნაწ. იხმარება მსაზღვრელის წინ, როდესაც მსაზღვრელი

წინ უსწრებს საზღვრულს.

- 107 modjān „ფაშატი“, < სპ. madjān.
 108 ajnē ჩვენ. ნაცვ საზ. „ესენი“.
 109 ḡhéd „მეორე“, „სხვა“ (საერთოა ორივე სქესისათვის), < ძვ. სირ. 'ohrēta

(მდ.), /'hr.

- 110 baruhēv „მისი ამხანაგი“, < baruhā (/brk)+ev.
 111 bol (st. constr.-ში) < bolā || balā „ბავშვი“, „ჩვილი ცხოველი“, < თურქ.

bala.

- 112 g'nivlele „მოიპარა ის“, /gnb.
 113 b'hēra „გათენდა“, /bhr.
 114 ĩedīl „მოუგია (კვოცი)“, /īld. პერფექტივი გამოხატულია ენ. გვ.-ის მიმდ. st. abs.-ში.

- 115 didīle „ჩემია“, < did-ī+ile.
 116 ĩesirite „დაგიბამს ის“, < ĩesiret+le.
 117 qravā „ჩხუბი“, „კამათი“, /qrb.
 118 tūnnū „ორივე“, < ძვ. სირ. t'nēn „ორი“ + ნაცვ. სუფ. u.
 119 qra < qravā: qra vadētun „ჩხუბობთ“.
 120 šūlḡūn „თქვენი საქმე“, < šūlā+ḡun მრ. II პ. ნაცვ. სუფ.

¹²¹ mūgōn || magōn, „როგორც“, „ვითარცა“; < ნაწ. mā + gōn < სპ. ჟინ. (იხ. Nöldeke ZDMG, B, 37, 606).

¹²² hol წინდ. „ვიდრე“, „-მდე“; < hal.

¹²³ aīnēs „ესენიც“, < aīnē + š.

¹²⁴ m^haiolél „ეზოდან“, < min + haiōt „ეზო“ (< თურქ. hayat) + რელაც. ნაწ. d.

¹²⁵ pīru „გაიარეს“, √p'r.

¹²⁶ vōdā „დრო“, „ვალა“; < vādā, √u'd.

¹²⁷ smiḥava „ილგა“, √smk; < smiḥa (მდ. ენ. გვ.-ის მიმდ. st. abs-ში) + va.

¹²⁸ ḡigrāne მრ. < ḡigrāna „გაბრაზებული“, „განრისხებული“, < ḡigrā (არაბ. √ḡkr) + āna ზედსართავის მაწარმოებელი.

¹²⁹ sḡbīlīév „მისი ტურები“, < sḡbīlīē (მრ. < sḡbīlla, √spu) + ev.

¹³⁰ qarotávēlelu „კბენდა მათ“, < qarotā √qrṭ + vēle-lu.

¹³¹ b^qqira „პკითხა“ √bqr.

¹³² q^cleléle „გადაწყვიტა“, √qt'.

¹³³ boóḥ < baóḥ, იხ. შენიშვ. 55.

¹³⁴ mar „თქვი“, ბრძ. კ., √mr.

¹³⁵ māsié მრ. < māsītā „თევზი“; < ქურთ. māci (იხ. Лопатинский, Еврейско-арамейские тексты, СМОМПК. XX, გვ. 16).

¹³⁶ dvaqén „ვიქერ“, √dbq.

¹³⁷ vištā „ხმელი“, „მშრალი“; √iḥš.

¹³⁸ vādu „აკეთებენ“, √hd.

¹³⁹ atiš „შენც“, < at + iḥ.

¹⁴⁰ lēka „სად“ < nota dativi l + ēka.

¹⁴¹ iōshūn კავშ. „თორემ“ < iōhsan, < თურქ. yoksa.

¹⁴² k^cḥlāle „შეკამს“ < k^c + aḥlā-le, √kl.

¹⁴³ salmā „პირი“, „სახე“ √slm.

¹⁴⁴ mat „რაც“, < mā + d.

¹⁴⁵ ḡaiḡlēh „ვეცხოვრობთ“, √ḡlī.

¹⁴⁶ idā „მოდი“, ბრძ. კ. < ḡ. āde, √tī.

¹⁴⁷ m^cdiḡdā „ერთმანეთისაგან“, < min + diḡdā.

¹⁴⁸ aḡcī ზმნს. „ამდენი“.

¹⁴⁹ ūmbūl „წაილე“, ბრძ. კ. < ḡ. ambel, √līl

¹⁵⁰ attāš „ახლაც“, < alta + š.

¹⁵¹ kef „დროსტარება“, „ქეიფი“ < თურქ. keyif.

¹⁵² seḡrá „სუფრა“, < აზ. cyḡpa

¹⁵³ p^cleḡla „გაალო“, „გაშალა“ √pṭḡ.

¹⁵⁴ qlivā „სუფთა“, √qlī.

¹⁵⁵ rom „რომი (სასმელი)“, ევროპ.

¹⁵⁶ mirivlale „შეაზავა ის“ კავშ., √ruī.

¹⁵⁷ mirkivlale „შესვა ის (ცხენზე)“, კავშ., √rkb.

¹⁵⁸ baqatīōn || baqatīōn (იხ. შენიშვ. 4).

¹⁵⁹ lēkelen „სად ვარ“ < l + ēka + verb. subst. īlen.

¹⁰⁰ m^odelahī „შობიყვანე“, < m^odelah + li.

¹⁰¹ borīšmīš „შერიგება“ < ქურთ. barīš + აბსტრაქტ. სახელების მაწარმ.

სუფ. mīš (თურქ.).

¹⁰² aḥnāš „ჩვენც“, aḥnan + š.

А. Г. ГАБРИЕЛОВА

ОБРАЗЕЦ АРАМЕЙСКОЙ РЕЧИ САЛАМАССКИХ ЕВРЕЕВ

Резюме

Из современных арамейских диалектов особо следует выделить арамейскую речь евреев, носителями которой являются евреи из Урмии, Саламаса, Солдуза и Шинно (Иран), Гавара (Турция), Баш-Калы (Турецкий Курдистан) и Захо (Курдистан).

Названная речь значительно отличается от речи арамейцев-христиан и характеризуется признаками, специфичными для еврейского, проявляя при этом большое сходство с классическим сирийским языком.

В настоящее время большая часть евреев-арамейцев, проживающих на территории Советского Союза, поселена в г. Алма-Ата Казахской ССР.

Публикуемый текст записан мною в 1963 г. в г. Алма-Ата со слов Джаваир Завлун-Заде, из Саламаса. Текст дан в латинской фонетической транскрипции, снабжен переводом на грузиноком языке и примечаниями.

И. Ю. КРАЧКОВСКИЙ

АРАБИСТИКА В ЗАНЯТИЯХ Ю. Н. МАРРА

(Из воспоминаний его университетского преподавателя)

Научное развитие Ю. Н. Марра проходило под счастливой звездой. Он вырос в семье, где все дышало и жило наукой: лекции, доклады, корректуры, диссертации, раскопки были словами, которыми он был окружен уже в том возрасте, когда дети еще не умеют читать. Зима в такой обстановке сменялась летними поездками с родителями за границу, а еще чаще на Кавказ, где продолжалась та же трудовая научная жизнь уже не в кабинетной, а в полевой работе во время раскопок в Ани в разноплеменной рабочей среде, живой мальчик с детской восприимчивостью усваивал в ней самые разнообразные «восточные» языки, которые иногда для менее счастливых востоковедов оставались на всю жизнь каким-то недоступным экзотизмом, наблюдаемым через кабинетную призму транскрипций и печатных знаков. Поездки на запад еще в гимназические годы и с родителями и с дядей В. В. Бартольдом познакомили его не только с Европой, но даже с Америкой; и «западные» языки вошли в его сознание так же органически и незаметно, как «восточные»; почти с детства стали они привычным орудием и материалом для работы.

И технические навыки, и технические приемы приобретались незаметно и без труда, благодаря природной даровитости и богатой наследственности. Еще более важна была та научная среда, в которой шло его развитие. Наряду со своей семьей молодой Марр видел те же интересы и ту же жизнь у своего дяди — крупнейшего ираниста прошлого поколения В. А. Жуковского, у мужа своей тетки известного историка Востока В. В. Бартольда. Все три семьи объединялись в одном чувстве почитания, овеобразного культа личности и памяти учителя всех трех ориенталистов бар. В. Р. Розена, как бы знаменовавшего расцвет востоковедения в конце XIX-го, начале XX-го веков. Не удивительно при таких обстоятельствах, что у молодого Марра уже в отроческом возрасте вполне определенно сложились научные стремления и при том с вполне отчетливым уклоном в область востоковедения. Широта отцовского диапазона, быть может, вызывала у мальчика некоторую неясность этих стремлений, но общая линия их обнаружилась отчетливо и твердо. Со свойственной ему живостью и пылкостью он хотел подавать прошение

министру народного просвещения о разрешении посещать лекции факультета Восточных языков еще гимназистом. Вероятно, это желание было бы удовлетворено, тем более, что Н. Я. в это время состоял деканом факультета, но на семейном совете, где решающую роль играл бывший декан В. А. Жуковский, такое стремление было найдено преждевременным и намеченное прошение подано не было.

Конечно, по окончании гимназии в 1913 году Ю. Н. поступил на факультет Восточных языков по арабско-персидско-турецко-татарскому разряду; я оказался у него первым университетским преподавателем по восточному языку, так как персидский начинался со 2-го семестра. К этому времени я вел преподавание 4-й год; начальный курс, читаемый ежегодно в обязательном порядке по 6 часов в неделю, меня мало удовлетворял и я переносил центр своей преподавательской работы на следующие курсы, где у студентов могла обнаружиться известная склонность к специализации, если не в области арабистики, то тех ее отделов, которые представляют какой-нибудь интерес для их основных занятий. В обязательном порядке для всего разряда мною читался только один курс на 5—6 семестрах по географической литературе арабов, остальные же темы для так называемых «необязательных» курсов я мог выбирать свободно в зависимости или от своих специальных занятий в данный момент или интересов возможных слушателей. Довольно быстро эти темы сконцентрировались около трех основных стержней, остававшихся неизменными на все время существования факультета Восточных языков, и только вариировались ежегодно в формулировке отдельных сюжетов. На первом плане для меня самого стояла тогда арабская поэзия, преимущественно послеперсидского периода; курс из этой области я вел почти ежегодно. Такой же живой интерес под свежим еще впечатлением пребывания на Востоке представляли для меня впервые мною в университете введенные занятия по арабской диалектологии; конкретные темы я брал обыкновенно из знакомых мне не только книжным путем областей сирийских и египетских диалектов. Курсы по третьей области были вызваны отчасти моими собственными интересами, отчасти потребностями других разрядов. Они были посвящены, главным образом, арабской литературе не у мусульман, а у арабов — христиан или евреев. При постановке кавказского разряда, данной в это время Н. Я. Марром, первый курс приобретал особое значение для студентов-грузиноведов, из которых в большинстве случаев и находились для него слушатели; второй курс представлял интерес, главным образом, для единичных семитологов, группировавшихся на так называемом тогда еврейско-арабско-сирийском разряде. Его я объявлял обыкновенно только при выяснившемся заранее наличии интереса к предполагаемой теме.

Обязательность начального курса арабского языка для всех ближневосточных разрядов имела однако то преимущество, что я мог знакомиться со всеми студентами, кроме дальневосточников, и все они проходили через мои руки. Количество студентов было невелико и редко превышало десять человек на курсе; почти каждый год среди них на-

ходились лица, постепенно проникавшиеся научными интересами и некоторые из них или оставили известный след в востоковедении или продолжают в нем работать. Большинство, однако, было сметено прокатившейся вскоре полной мировой войны, иногда захлестнувшей их бесследно, иногда выкинувшей на другие берега. Среди поступивших на факультет за год до Ю. Н. Марра был между прочим Александр Несторович Генко, который быстро вырабатывался в серьезного семитолога. Уже на втором курсе он настолько овладел арабским языком, что я мог разбирать с ним очень сложные стихотворения доисламского поэта Абйда ибн ал-Абраса, только что выпущенный критическим изданием¹. С началом войны он перешел, к сожалению, в военное училище и около 1917 года пропал без вести на фронте. Его товарищем по курсу был Я. Шинкевич, первый литовский татарин, получавший специально востоковедное образование; будучи уже на старшем курсе технологического института, он по непреодолимому влечению перешел на факультет Восточных языков и тоже стал выделяться серьезностью и определенностью своих стремлений. Как прапорщик запаса, он оказался призванным на войну в самом начале ее; попав в плен в Германии, он прошел курс Берлинского университета, где получил степень доктора, и в настоящее время у себя на родине является муфтием польских татар. На год позже Ю. Марра поступил в университет И. П. Кузьмин, впоследствии доцент университета и Восточного института, который специализировался по арабской философии, но умер от заражения крови в 1922 году²; его однокурсниками были гебраист М. Н. Соколов, тоже преподававший одно время в университете, и известный теперь семитолог и африканист Н. В. Юшманов. В составе курса, поступившего вместе с Ю. Н., оказались тоже студенты, впоследствии ставшие причастными к науке: исламовед Е. А. Беляев, со второго курса перешедший в Москву в Лазаревский институт; А. Добатовкин, впоследствии оставленный на кафедре истории Востока у В. В. Бартольда, но умерший на юге вскоре после революции; основатель якутской научной транскрипции С. А. Новгородов — первый якут, получивший специально-лингвистическое образование, который тоже умер в молодых годах. Одним словом, и студенческая среда, в которую попал Ю. Н. Марр с первого курса, не была лишена в известной части серьезных задатков и научных стремлений, как не была, естественно, лишена некоторой доли легкомыслия и увлечений.

Уже на первом курсе при чтении только что напечатанной новым (4-м) изданием (1912 г.) классической хрестоматии В. Гиргаса и В. Розена Ю. Н. со свойственной ему живостью увлекся арабским языком и сейчас же решил стать арабистом, о чем и заявил мне. В пути, который

¹ The *Dīwāns* of 'Abīd ibn al-Abras of Asad, and 'Amir ibn at-Tufail, of 'Amir ibn Sa'sa'ah edited.... by Ch. Lyaill, Leyden-London, 1913.

² Его некрологи см. в сборнике „Восток“, кн. II, 1923, 164 и ЗКВ, т II, 1926, 175—180. Только в 1934 году удалось издать подготовленный им перевод арабской персии „Калпы и Димны“ (издательство Academia).

он наметил для углубленного изучения языка, сразу сказала, та богатая фантазия, не считавшаяся с реальными условиями, которая в разных проявлениях не покидала его всю жизнь. На летние каникулы он решил поехать в Аравию, проникнув туда через Кавказ и Месопотамию, и намеревался пересечь ее с севера до Хадрамаута и Йемена. Эта идея не могла не взволновать домашних, привыкших с детских лет Ю. Н. к тому, что он не останавливался перед попытками осуществления самых неслыханных проектов. Для меня, находившегося тогда еще под яркими впечатлениями своего собственного пребывания на арабском востоке в 1908—1910 годах, была, конечно, совершенно ясна вся фантастичность этого маршрута во всех отношениях. По просьбе Н. Я. я согласился отговорить Ю. Н. от этой затеи, но зная, что прямое противоречие только вызовет с его стороны реакцию и еще большее упорство, я специально пригласил его в Царское Село, где тогда жил, и постарался доказать, что для путешествия по Аравии надо обладать полным знанием арабского языка, а поэтому лучше поездку в Аравию отложить до будущего года, а ближайшим летом поехать специально для изучения живого арабского языка в Сирию. Этот аргумент подействовал и поездка была осуществлена уже с другим более нормальным маршрутом.

Командировки студентам-восточникам для летней практики давались тогда без труда и по окончании переходных экзаменов на II курс Ю. Н. Марр в начале лета 1914 года отправился через Одессу и Константинополь с русским пароходом в Сирию. Пробыв недолго в Бейруте, очарованный приемом в университете св. Иосифа, где все было, по словам его письма³, необычайно «мило и предупредительно», он по моему совету направился в местечко Шувейр на Ливане, хорошо известное русским ориенталистам. Здесь в свое время в 1896—1898 годах жил А. Е. Крымский, здесь я провел лето 1908 года. Благодаря своему подвижному характеру, он много странствовал, побывал в соседних деревнях, подружился с учителем деревни Бтегрин Иса́ ал-Малули, навешал палатки бедуинов, которые со своими стадами летом из Сирийской пустыни доходят до отрогов Ливана. «Разговор их приятнее шувейрского», писал он, начиная уже разбираться в диалектических тонкостях. У местного населения он собирает сельскохозяйственную терминологию, в особенности связанную с земледельческими орудиями, которую записывает с соответствующими чертежами и рисунками. Вообще пребыванием своим здесь он, кажется, доволен: «Здесь прожил месяц и еду в Дамаск. Говорю настолько, что могу устроиться повсюду». Дамаск принес новые впечатления настоящего арабского города, который лучше сохранил свой облик, чем Бейрут или Каир. Здесь Ю. Н. имел возможность встретиться с магистрантом истории Востока, учеником В. В. Бартольда С. Б. Смогоржевским, командированным на Восток университе-

³ В связи с различными обстоятельствами, из его писем за эту поездку у меня сохранилось только одно, датированное, полученное в Лейдене (Голландия) 4 сентября 1914 г.

том еще в 1912 году; он почти два года пробыл в северной Африке, изучая абадитов в Мзабе, и прискал в Сирию после тяжелой болезни, перенесенной в Каире. Общение со старшим товарищем, уже хорошо знавшим живой арабский мир, было очень полезно для Ю. Н. Их соединила близкая дружба, хотя впоследствии они встретились только раз и дороги их разошлись. Смогоржевский был захвачен войной в Турции и выпущен был пробыть там интернированным до 1919 года; вернулся он уже в Польшу и был профессором во Львове, где и умер от туберкулеза в 1931 году. В наследие своему университету он оставил единственную в Европе по количеству и качеству коллекцию абадитских рукописей, собранную им во время неоднократных поездок в северную Африку⁴. Не совсем удачен был конец поездки и для Ю. Н. Он не успел пробыть месяца в Дамаске, как началась мировая война. Турция примкнула к воюющим державам, правда, позже; но сразу почувствовались осложнения с почтовыми сношениями и с пароходным движением. Дальнейшие сведения о нем самом я мог получить только благодаря одному из моих бывших беirutских профессоров L. Ronzevalle⁵. Ю. Н. пришлось возвращаться в тяжелых условиях, значительно медленнее, чем он рассчитывал, отказывая себе в питании. Вернулся он домой в тифу, но не надорванный еще тогда организм в условиях домашнего ухода быстро справился с болезнью. Впечатления первой встречи с арабским миром были очень сильны и, когда я навестил его в первый раз, то в горячечном бреду он не мог говорить со мной иначе как по-арабски. Речь с ярким рассказом о всем пережитом в Сирии лилась настолько плавно, что я даже приписал это высокой температуре. Однако, по выздоровлении оказалось, что Ю. Н. действительно в полной мере овладел разговорным языком. Я помню испритворное изумление одного араба, который, встретив его у меня осенью 1914 года, ни за что не хотел верить, что он пробыл в арабской обстановке только около двух месяцев.

Его книжные занятия на II курсе продолжались нормально и интерес к арабскому языку не ослабевал. Я на этом курсе не преподавал и студенты переходили к профессору Н. А. Медникову, но заметив уже сформировавшийся интерес Ю. Н. к вопросам поэзии и метрики, я предложил ему приватно заняться чтением какого-либо поэта, на что он охотно согласился. В связи со своими собственными интересами в это время, я остановился на крупнейшем арабском поэте из Сицилии Ибн Хамдисе, изучение которого имело то преимущество, что в Азиатском музее находилась одна из двух рукописей, но который не был издан⁶, и представлялась полная возможность критической проверки. Занятия шли регулярно раз в неделю и Ю. Н. быстро и основательно постиг важнейшие тонкости метрики — с такою же легкостью, как и все оттенки

⁴ Некролог, составленный его учеником и продолжателем работ по абадизму T. Lewicki, напечатан в *Rocznik Orientalistyczny*, IX, 1934, 188—199.

⁵ Ср. ЗКВ I, 1925, 456.

⁶ *Il Canzoniere di... Ibn Hamdis. Testó arabo pubblicato... da C. Schiaparelli, Roma, 1897.*

живого языка. Его внимательность ко всем деталям очень изощрилась и он мог без труда подметить в моей вышедшей тогда диссертации два неправильных метрических чтения, пропущенных в арабском тексте по моему недосмотру⁷. Для студента второго курса это очень яркий показатель.

Лето 1915 года он проводил среди осетин около почтовой станции Минзурн Терской области и единственное сохранившееся у меня за этот сезон письмо (от 20 июня) полно впечатлениями от только что состоявшейся (17 мая) защиты моей диссертации и другими арабистическими сюжетами. Его начинает привлекать особенно «1001 ночь» — первый проблеск того интереса к ней, который немного позже ярко вспыхнул в нашей молодой арабистической среде, вызвал особый семинарий по ней и повлек неоднократно повторявшиеся попытки создания полного русского перевода, которые завершаются удачно только на наших глазах. Ю. Н. пишет, что он непременно хочет перевести сказку о молчаливом брдобрее.

В следующем академическом сезоне 1915—1916 года мы встретились с Ю. Н. опять в общей аудитории, так как мною читался обязательный для III курса обзор географической литературы. Специальных занятий мы не продолжали, но я сделал попытку привлечь его к предпрятию другого рода, которое около этого времени стало оформляться. Одно из петербургских культурных издательств той эпохи «Огни» впервые задумало поставить широко отдел переводов художественных произведений Востока. В связи с тем, что в руководящих кругах издательства видную роль играл не безизвестный в то время писатель С. Кондурушкин, долго живший на арабском востоке и выпустивший ряд произведений из арабской жизни, решено было в основу положить арабскую литературу. Здесь, между прочим, впервые обсуждалась серьезно мысль о полном переводе «1001 ночи», но для начала остановились на новой литературе. Летом 1916 года мною была подготовлена впоследствии напечатанная книжка об Амине Рейхани⁸, а Ю. Н. я предложил заняться переводом одного из романов Дж. Зейдана: выбрали мы вышедший в 1907 году «Ал-Амин и ал-Ма'мун», который рисует едва ли не наиболее интересный период в истории халифата. Зимой дело не двигалось, но проводя летние каникулы в Финляндии уже вместе с женой, сначала в Тиккали около Йоэнсу, а затем в Ускирко, Ю. Н. усиленно взялся за работу. Три письма его за этот сезон⁹ полны различных вопросов о деталях пе-

⁷ См. Абул-Фарадж ал-Ва'в'а Дамасский, II, 1914, Арабский текст, стр. 95. № 210,

14 (вм. ^{وَأَمَّا} دَخَانَهُ ^{وَأَمَّا} دَخَانَهُ ^{وَأَمَّا} دَخَانَهُ) чит. 123, № 278, 3 (вм. ^{وَأَمَّا} لَيْدٍ ^{وَأَمَّا} لَيْدٍ ^{وَأَمَّا} لَيْدٍ) чит. согласно рукописям М и П¹).

⁸ А м и н Р е й х а н и, Избранные произведения. Перевод и примечания И. Ю. Крачковского. П., 1917 (Издательство «Огни»).

⁹ Два недатированных были получены мною в Кексгольме 11 и 28 июля, третье — отправлено из Ускирко 29 августа.

ревода и отдельных затруднявших его пунктах, хотя наряду с этим он находил время изучать, как поют Калевалу в Карелии (28 июля). Однако, это была уже последняя в этом периоде вспышка его арабиистических интересов. С одной стороны, его симпатии начинают все больше склоняться в сторону иранистики; знаком окончательного перелома послужило так называемое «зачетное» сочинение, тему которого он выбрал уже из области персидской литературы. Она была посвящена вопросам теории поэтики в персидской антологии Мухаммада Ауфи¹⁰, и несомненно, что без солидной арабиистической подготовки Ю. Н. не мог бы с такой основательностью подходить к этим сюжетам. С другой стороны, и от арабиистики и от учебных занятий вообще часто отрывали его, особенно за последние студенческие годы, самые разнообразные увлечения, быстро сменявшиеся, но всегда глубокие: и спорт с атлетикой, и живопись, и музыка.

Окончание университета в 1917 году на долгий период отвлекло его не только от арабиистики, но и от всяких книжных занятий. Военная служба, жизнь в военной обстановке не давала возможности уделять какое-нибудь внимание научной работе. Основным положительным итогом этого периода было лишь то, что обстоятельства привели Ю. Н. на одно время в среду с иранским населением и его блестящие способности дали ему возможность мастерски овладеть живым персидским языком во всех его тонкостях. Может быть, эта среда углубила ту черту методического подхода к востоковедению, которая сказывалась и раньше, но, вероятно, здесь отчетливо оформилась. Он принадлежал к тем ориенталистам, которые, изучая какой-нибудь народ, считают нужным в известной мере перевоплотиться в представителя этого народа: усвоить в совершенстве воспроизведения не только его язык, но и до некоторой степени быт — этим отчасти объясняется сопровождавшее Ю. Н. почти всю жизнь увлечение восточной каллиграфией и заучиванием наизусть громадного количества восточных поэтических произведений. Отрицательные последствия этого тяжелого периода сказались в том, что он окончательно подорвал здоровье и с тех пор уже Ю. Н. как следует никогда оправиться не мог; почти с половины 20-х годов его жизнь превратилась в постоянную борьбу с недугом, очень редко дававшим передышку.

В Петроград возвращается Ю. Н. только в 1922 г. и проводит здесь около трех лет. Он быстро входит в жизнь наших научных востоковедных учреждений и в педагогическую работу¹¹. Арабиистические интересы опять пробуждаются и находят свое отражение в разнообразных областях. За этот период Ю. Н. пришлось, между прочим, выступить даже в роли преподавателя арабского языка. Летом 1922 года умер основной преподаватель — арабист Восточного Института И. П. Кузьмин, а я на второй семестр должен был прекратить преподавание. Положение было

¹⁰ По списку работ, составленному И. Мегрелидзе, № 84.

¹¹ См. Востоковедение в Петрограде 1918—1922. Памятка Коллегии Востоковедов при Азиатском Музее Росс. Академии Наук, П., 1923. 79.

спасено тем, что курсы разделили мои ученики, работавшие по иранской кафедре: Е. Э. Бертельс взял на себя арабский литературный язык, а Ю. Н. Марр — арабский разговорный, преподававшийся мной. Он применял свою собственную живую систему, немало способствовавшую тому, что внимание слушателей все время оставалось на высоте. Когда я мог вернуться к преподаванию в начале 1923 года, то быстро убедился с большим удовлетворением, что нужные успехи достигнуты и первый выпуск Института мог состояться в нормальный срок. В научной области его арабистические интересы не только оживляются, но и приносят реальные результаты. Около этого времени он сосредоточивается, между прочим, на изучении известной романтической поэмы «Лейла и Меджнун»¹² и в поисках ее истоков обращается по моему совету к арабскому дивану Меджнуна. Он подвергает анализу две рукописи Азиатского Музея, которые до тех пор не привлекались наукой, если не считать кратких описаний в каталоге В. Розена¹³. Ю. Н. был составлен полный индекс стихотворений в одной рукописи, который в виде статьи вошел в достаточно оригинальный юбилейный сборник. К 4 марта 1923 года (ст. стиля), когда мне исполнилось 40 лет, трое моих учеников поднесли свои работы в рукописном сборнике в автографах; кроме Ю. Н. в нем приняли участие Е. Э. Бертельс со статьей «Толкование на стихотворение Аттара»¹⁴ и В. А. Эберман с переводом известного сохранившегося только по-арабски апокрифа апостола Иоанна «De transitu beatae Mariae Virginis Liber»¹⁵. Участие Ю. Н. выразилось не только в статье; на его долю выпало, так сказать, художественное оформление сборника, где он мог блеснуть и каллиграфическими и рисовальными способностями: им был выписан и разукрашен составленный в соответствующем стиле 'ун-вân — заглавный лист¹⁶, им были скомпанованы и вырисованы виньетки и закладки; арабский текст его собственной статьи был выписан разными шрифтами по всем правилам восточной каллиграфии. Около этого времени мне стало известно, что арабской версией Меджнуна занимается знаменитый алжирский арабист — фольклорист R. Basset; с согласия Ю. Н. я переслал ему работу из сборника, чтобы предоставить возможность привлечь нашу рукопись. К сожалению, уже 4 января 1924 г. R. Basset умер и задуманный им труд остался невыполненным.

¹² Ср. Отчет Академии Наук за 1924 г., 148.

¹³ См. *Notices Sommaires des manuscrits arabes du Musée Asiatique*, St. P., 1881, 204—206, № 260, 261.

¹⁴ В основе работы лежала рукопись Азиатского Музея, 29; частично материал был использован в статье в ДАН—В, 1924, 127—129.

¹⁵ Перевод был дан на основе издания Max Enger'a (Elberfeldae, 1854). См. о нем: *Bibliotheca hagiographica orientalis*, Bruxellis, 1910, 141—142.

¹⁶ Назван был сборник на арабский лад *كتاب الامامى فى آداب قين المستشرقين المتأخرين تحفة لابن الاربعين الفاضل الكامل العالم العلامة اغناطيوس بن يوليائوس كراتشوفسكى المعروف بالغريب الروسى* (Во втором слове намек на одно из моих прозвищ в кругу моих учеников, в двух последних — на один из моих арабских псевдонимов).

К этому периоду пребывания Ю. Н. в Ленинграде относится появление в печати его первых научных работ, в связи с чем нам пришлось тоже близко встретиться еще в одной комбинации. По идее С. Ф. Ольденбурга, в виду затруднений с регулярным выходом в свет, из-за типографского кризиса, больших академических изданий, как «Известия», «Записки Коллегии Востоковедов», была задумана новая серия «Доклады Академии Наук», где могли помещаться или краткие статьи или рефераты о больших работах. На мне, как секретаре Отделения исторических наук и филологии, лежал подбор материала и наблюдение за печатанием. Дело пошло хорошо, так как «Доклады» оказались в течение ряда лет единственным аккуратно выходившим несколько раз в год академическим изданием по гуманитарным наукам. По существу они превратились в востоковедный орган и Ю. Н. явился резидентным сотрудником наряду с другими молодыми учеными. К концу 20-х годов с восстановлением востоковедных изданий число востоковедных статей в «Докладах» стало уменьшаться и в 1931 году выход издания прекратился. Несомненно, что за известный период этот орган сыграл некоторую роль в истории нашего востоковедения и когда-нибудь она будет освещена.

Пребывание Ю. Н. в Ленинграде продолжалось на этот раз около трех лет; в марте 1925 года он был командирован Академией Наук в Персию¹⁷, где пробыл около полутора лет до сентября 1926 года¹⁸. Погрузившись окончательно в родную для него иранскую стихию, он не забывал однако арабистики ни при собирании материалов, ни при своих наблюдениях. В письме из Исфахани летом 1925 г.¹⁹ он пишет о намерении выслать арабские стихи персидского поэта Эдиба Пешавери и продолжает, «Думаю, что Вам интересно будет иметь образцы арабского из под пера нынешних персидских ученых²⁰. Арабов пока видел мало. Отдельные лица, приезжие, б. частью из Месопотамии. Акцент по персидски сильный: даже я слышу, особенно و = w вм. v—وارد не vâred произнесут, почти uarəd. Так же слышны ع ط ض ص ح. Но настоящих наблюдений не делал». Из этой же поездки он присылает мне любопытную песенку о кокане на египетском диалекте, вероятно, занесенную в Месопотамию и попавшую оттуда в Персию²¹.

С большими материалами, с блестящим владением персидской речью он возвращается в Ленинград к концу 1926 года²². К сожалению,

¹⁷ См. Отчет Академии Наук за 1925 г., 274.

¹⁸ Отчет Академии Наук за 1926 г., 221.

¹⁹ Как бывало у него часто, письмо не датировано; получено оно было мною в Ленинграде 18 июня 1925 года.

²⁰ Эти материалы мною получены не были.

²¹ От лета 1925 года у меня сохранилось еще одно письмо, написанное в Исфахане же 25 июля.

²² Краткие сведения о результатах сообщены в Отчете Академии Наук за 1926 г., часть 2, 44—46.

пробывание в жарком климате еще больше расстраивает его здоровье и это уже последний раз, когда он может остаться на довольно продолжительный срок на севере. Это не мешает ему погрузиться опять и в научную и педагогическую работу и в печатание статей²³. Арабистика не отходит в сторону и, как раньше, интересы наши иногда переплетаются, на этот раз, между прочим, в области современной литературы. В марте 1927 года им был прочитан в Коллегии Востоковедов доклад о молодом тегеранском поэте Бади'оз-Замане. Среди произведений которого есть одна любопытная ода, посвященная железной дороге. Под влиянием этого доклада я сделал сообщение 29 апреля того же года о багдадском поэте Ма'руфе ар-Русафи, у которого чувствуется склонность к аналогичным сюжетам и аналогичным приемам, так что иногда даже встает вопрос о возможности его влияния на современных персидских поэтов. Ю. Н. откликнулся на это сообщение остроумной статьей «Современные средства передвижения в изображении персидских поэтов», которая была помещена в последнем томе «Записок Коллегии Востоковедов»²⁴. Закапчивал эту статью он уже на Кавказе в Теберде: здоровье заставило его окончательно покинуть Ленинград и с тех пор он жил преимущественно в Абастумане, позволяя себе приезжать на более или менее значительные сроки только в Тифлис.

Арабистические интересы и в этом периоде не угасают, хотя должны питаться преимущественно перепиской, иногда в связи с разными запросами вспыхивающей особенно оживленно: так было в 1929—1930 и 1934—1935 годах. В первом, сохранившемся у меня от 1929 года, письме из Абастумана (15 марта) в связи с усиленными занятиями касыдой Хакани он ставит ряд вопросов по христианско-арабской терминологии. Из этого же письма видно, что его старые каллиграфические и другие увлечения оживают и здесь. «Выписал себе каирские тетради для несха, пишу немножечко, но это не то что с учителем. Выписал также себе мо'аллаки, буду их учить наизусть». Через два месяца (28 мая)²⁵ он опять пишет о тех же идеях: «...думаю восстановить опять летом разучивание наизусть больших вещей. И наметил себе *لامية العجم*, написанную ат-Турраи...»²⁶ Как вы посоветуете, т. е. как вы считаете, эта вещь достойна заучивания или лучше взять какую-нибудь из мо'аллак?... Персидские стихи я запоминаю иногда просто прочитав, как русские, а вот арабские приходится учить». В связи с этим через несколько дней (3 июня) он спрашивает у меня более подробных сведений об ат-Турраи, Зародившаяся мысль его не покидает: объясняя 25 ноября свою тему для юбилейного сборника («Заметка вызвана Вашим Игн. Юл. сообщением, а не моим»), он возвращается к прежней идее, вероятно, не совсем

²³ См. Отчет Академии Наук за 1927 г., 208—209.

²⁴ Том V, Л., 1930, 221—234. По списку И. Мегрелидзе № 43.

²⁵ В предшествующем письме от 22 мая он отвечает на мой вопрос о происхождении присланной им из Персии арабской песенки о кокашине.

²⁶ Ср. об этом произведении теперь Библиография Востока, вып. 8—9 (1935), 13.

дополный моим сдержанным отношением: «Я много читаю— все тексты, как и раньше. Часть времени уделяю занятию арабским. Занятия арабским заключаются в чтении Лямийи Шанфары с Вашим переводом»²⁷, а теперь طغرائي с переводом Machuel'я...²⁸ طغرائي, конечно, кабинетен по сравнению с Шанфарой. Но как его ценят персы! В Армегане есть статья о „великом персе“ (طغرائي), где даны обычные о нем анекдоты и сказано, что его لامية такова, что арабские, как например, Шанфара, не выдерживают с ним никакого сравнения. Это вещь действительно очень estimée в Персии. И занимающемуся литературой ее нужно знать... Но вообще с арабо- или персоязычными мусульманами встречаться не приходится. А вот в Теберде все девчонки грамотны по-арабски и накануне отъезда ночью пришел ко мне бывший молла, учившийся в Дагестане, некий Ганнушев, сейчас он крестьянствует, заговорил на عربي النصيح, что

Занятия персидской метрикой заставляют его опять погрузиться усиленно и в арабскую. Сообщая 13—14 сентября 1930 г. об углубленном изучении метрики Хафиза в связи с французским переводом А. Guy, он просит прислать знаменитый в студенческих кругах русский стих В. Р. Розена размером хаф и ф. изобретенный им для облегчения учащихся²⁹. Арабская метрика неотделима от персидской; 23 октября он пишет: «Сидел я над переводами В. А. Эбермана в Востоке³⁰. Прекрасно, но должен читать (вслух) знающий арабские размеры, т. к. основная ошибка в том, что в русском переводе слог, соответствующий краткому в оригинале, ни в коем случае не должен быть закрыт». Сосредоточиться исключительно на этих сюжетах он, конечно, не может, погружаясь в дру-

²⁸ Имеется в виду издание *Pages choisies des grands écrivains. Les auteurs arabes* avec une introduction par L. Machuel, Paris 2, 1924, 98—109.

«Есть размер, он зовется легким „хафифом“,

30 Речь идет о переводах стихотворений сицилийского поэта Ибн Хамдйса, исполненных размером подлинника (Восток, книга 3, 1923, 26—30).

гие, спешные работы. В 1932 году он работает над приспособлением аналитического алфавита для арабского языка (письмо от 23 февраля), но в 1934-м опять возвращается к вопросам арабской метрики. Планы, как всегда, у него широкое (25 апреля): опять он бсрется за хорошо ему известный текст стихотворений ал-Ва'ид, который штудировал еще студентом 20 лет тому назад. Он собирается вновь погрузиться в известный трактат бар. Д. Г. Гинцбурга об арабском стихосложении, углубить свои познания в теорию музыки. Вопрос о передаче арабских размеров на русском языке его не оставляет. «В. А. Эберман, когда в Ибн Хамдисе приравнивает мотесариб к амфибрахию, не совсем прав. Должен, конечно, быть брахий даже для арабского مقارب, который трудней сложности в русском». Ошибка его заключается «в постановке хоть и не ударяемого, но закрытого слога на место, где должен быть краткий». Летом того же года он с огорчением пишет из Тифлиса (18 июня), что «не нашел здесь ни стилистики, ни метрики арабской, кроме Enz. d. Isl». Смерть Ф. А. Розенберга его расстраивает и потому, что он надеялся на советы от него в связи с подготовляемой статьей.

Осень 1934 года, как известно, еще раз привела Ю. Н. в близкую ему Персию на торжества в память Фирдоуси, где он был украшением нашей делегации и вызывал всеобщий восторг выступлениями на персидском языке. Наблюдательность позволяла ему впитывать и арабистические впечатления; ими он делился со мной в письме из Тифлиса от 17 ноября 1934 года: «...На конгрессе имел удовольствие слушать очень красивую (но бессодержательную) риторически речь Саррафа иракца³¹,

длинную عبادى египтянина³² и египтянина عزام³³. Тот по-персидски, но с арабским произношением и акцентом (т. е. ударением). Также персидские и арабские стихи иракца престарелого زهاوى; стены дрожали от воя и аплодисментов, когда он читал свое стихотв³⁴. Вопросы метрики и поэтики опять становятся в центре его внимания, теперь уже окончательно. Там же он пишет: "Все еще я под впечатлением Вашего исследования о Ва'ва и предпринял подсчет размеров у ряда авторов двух типов: 1) просто размеры у отдельных авторов, их употребительность и связанность форм с содержанием (грубо: газель, ода, сатира) по: Феррохи (м. б., если получу диван его, Рудеги), Абуль Фараджу Руни, Харэзу, На-

³¹ Член Арабской академии в Дамаске, известный, между прочим, переводами Омара Хаяма на арабский язык.

³² У Ю. Н. по недоразумению آبادى имеется в виду адъюнкт египетского университета 'Абд ал-Хамид ал-'Аббади, издавший в 1933 году вместе с Т. Хуссейном реторику Кудамы ибн Джа'фара.

³³ Доцент египетского университета, издатель арабского перевода Шахнаме ал-Бундари.

³⁴ Крупнейший поэт Ирака Джемил Сыдки аз-Захави, умер 23 февраля 1936 года. Арабское стихотворение, прочитанное им на юбилее Фирдоуси, опубликовано в его сборнике الاوشال, Багдад, 1934, 271—275.

сер Хосрову, и из современных Эдиб аль Мемалек и Ирэдж. Это надеюсь кончить к весне. 2) у кого больше стяжений $\text{فَعْلَان} \rightarrow \text{فَعْلَاتِن}$ или $\text{فَعْلَن} \rightarrow \text{فَعْلَاتِن}$

или первая стопа в ремеле $\text{فَعْلَاتِن} \rightarrow \text{فَعْلَاتِن}$. Первые два как будто характерны для до монголов; чем позже, тем реже. Начало обследования Феррохи подтверждает. Это на несколько лет: надо проверить все стопы у Феррохи ок. 300 вещей³⁸.

Эти темы уже занимают его до конца дней. Летом в прошлом году из Абастумана, сообщая (29 июня 1935 г.) о своей радости при получении недавно мною выпущенного издания «Китаб ал-бадй'» Ибн ал-Му'тазза, он пишет о своем суровом режиме *Liegekur* вследствие обострения болезни и добавляет: «Как только окончу, вернусь к работе над словарем и поэтикой. Последняя вкратце в следующих размерах: 1) Персидская метрика, классификация размеров, их связь с содержанием и происхождением. 2) Персидский и грузинский بدیع . По последней части масса неожиданностей и о Вашем издании мечтал я сильно». Очень быстро после этого в двух письмах от 3 и 7 июля он обращается с рядом вопросов по связи с арабской версией о Меджнуне и различных приписываемых ему стихах. На эти вопросы я мог ответить только в сентябре и не знаю, успел ли он привлечь сообщенные материалы для своей работы.

Так круг наших общих арабистических интересов замкнулся, замкнулся через 22 года после первой линии на тех же вопросах, которые оживили связь в самом начале. И мысли о метрике и поэтике, и текст стихотворений ал-Ва'ва, и арабская версия повести о Меджнуне, остановившие внимание когда-то давно, еще в 1914 или 1922 годах, опять вернулись в последний год, вернулись не в виде бледных реминисценций, а живого, все еще не исчерпанного материала, который ведет все к новым мыслям, новым обобщениям тех, кто подходит к нему с живыми запросами.

По основной массе своих работ Ю. Н. Марр был, конечно, иранистом; арабистическим сюжетам в узком смысле у него посвящено только немного случайных статей, не всегда лучших¹. Однако совершенно ясно, что он не мог бы проникнуть так глубоко и тонко в существо персидской поэзии во всех ее проявлениях, если бы не был очень основательным арабистом. В этом смысле его пример останется навсегда поучительным.

Ленинград
Июнь, 1936.

³⁸ По списку, составленному И. Мегрелидзе, №№ 29, 49, 56. Две последние еще не вышли из печати и я не мог ближе с ними ознакомиться.

Б. Г. СИЛАГАДЗЕ.

ИЗ ИСТОРИИ ИРАКО-ГРУЗИНСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ (20-ЫЕ ГОДЫ XIX СТОЛЕТИЯ)

ПУБЛИКАЦИЯ ДОКУМЕНТОВ

Ирако-грузинские взаимоотношения имеют длительную историю. Возникшие в далеком прошлом, они продолжались и в 20-х годах XIX столетия. К этому времени Грузия уже связала свою судьбу с Россией, а Ирак был захвачен и закабален османами, став одной из провинций Оттоманской империи. Он стал именоваться багдадским пашалыком (или эйялетом) и находился под управлением мамлюкских пашей или грузинской династии кюлеменов¹.

Грузинские паши кюлемены со дня установления их власти в Ираке (1749 г.), подобно египетским мамлюкским султанам и бекам, имели тесную связь с отчизной. Они поддерживали политические, культурные, торговые связи с ней; вели переписку с находящимися в Грузии родными, русскими главнокомандующими и другими видными лицами разных профессий; из родины приглашали в Багдад своих родственников, купцов, мастеров печатного дела; ежегодно при содействии работаровцев сотнями и тысячами вывозили из родного края в Багдад грузинских юношей и девушек для пополнения рядов своих военных отрядов (личной гвардии) и гаремов.

Увеличивая численность вооруженной армии, паши кюлемены намеревались создать совершенно независимое от Оттоманской империи царство т. н. «Счастливый Вавилон». Поэтому они часто выступали против воли халифа-султана, оказывали ему сопротивление, восставали, отказывались платить дань и посылать свои войска на Кавказский фронт, ослабляя тем самым Оттоманскую империю и делая полезное для России и Грузии дело.

Из-за такого поведения мамлюков, диван (совет) султана неоднократно принимал решение о свержении режима мамлюков в Ираке, но до 1831 года этого не удалось осуществить. В деле сохранения и укрепления власти грузинских пашей кюлеменов их поддерживали и активно им помогали высшие влиятельные слои багдадского населения, а так-

¹ كولمن (силья раб, так называли турки мамлюков Ирака).

же Англия, Франция и Россия. До XIX века Россия рассматривала Ирак только лишь как источник развязывания войны между Ираном и Турцией, как «яблоко раздора», систематически подстрекая Ирак против Ирана. А с тех пор как Россия стала укрепляться в Закавказье и непосредственно столкнулась здесь с ирано-турецкими интересами, Ирак являлся для нее интерес и с другой стороны. С этого времени Россия считала Ирак самым подходящим стратегическим местом в бассейне Персидского залива и намеревалась в случае необходимости превратить его в плацдарм для военных действий как против Ирана, так и против Турции. Главную роль в этом российская дипломатия отводила багдадским пашам кюлеменам из-за своеобразного отношения их к Ирану и Турции. Поэтому уже в начале прошлого столетия отношение России к Ираку несколько изменилось. Министр иностранных дел граф Н. П. Румянцев, товарищ министра граф А. Н. Салтыков, и др. советовали главнокомандующему Грузии графу И. В. Гудовичу сблизиться с правителем Багдада, заключить с Ираком соглашения торгового и военного характера и оказать Багдаду всестороннюю помощь².

Мы здесь не ставим себе целью изложение полной истории этих взаимоотношений, а ограничиваемся лишь публикацией и комментарием текстов некоторых архивных документов первой четверти XIX века. Эти документы являются свидетельством той письменной связи и взаимоотношений, которые имелись между багдадским правителем, с одной стороны, и его родителями и главнокомандующим Грузии, с другой, а также непосредственных результатов этой переписки.

Мы полагаем, что публикация этих документов в некоторой степени будет способствовать делу освещения довольно интересных, но все еще недостаточно изученных с научной точки зрения вековых взаимоотношений Ирака и Грузии, изучению жизни и деятельности правящих Ираком грузинских пашей кюлеменов, создавших «почти независимый от Стамбула режим».

Необходимо здесь же особо подчеркнуть, что история мамлюков тесно связана с отдельными периодами истории Грузии. Возникновение «мамлючества» следует рассматривать, как непосредственный результат внешних войн, внутренних неурядиц и интенсивной продажи крестьян в рабство, что потом, в свою очередь превратилось в один из факторов, способствующих этому процессу.

Изучение режима, основанного на системе военного владычества, созданного кастовым ядром мамлюков, внесет некоторую ясность в изу-

² Политика России по отношению к Ираку и ее взаимоотношения с багдадскими правителями хорошо сформулированы в письме графа А. Н. Салтыкова графу И. В. Гудовичу от 30 января 1809 г. (Письмо гр. Салтыкова к гр. Гудовичу от 30 января 1809 г., Акты, собранные Кавказскою Археологическою Коммиссиею, Тифлис, 1869, т. III, стр. 561).

чение вопроса о том, почему в Грузии торговля пленными³ приняла самый распространенный характер, почему грузинский пленник ценился дороже всех, почему грузинский крестьянин, хоть и не всегда, но все же спасался от своего феодала бегством⁴ в страну безбожников «урумов» (то есть в Турцию), а не в Россию, являющуюся более культурной и единоверной страной, откуда грузинские политики еще в XVI—XVII веках приглашали художников, специалистов горного дела, мастеров военного сружия, врачей⁵ и других.

³ Важным условием, больше всего способствовавшим интенсивной продаже плен-ных грузин, являлось «мamlучество». Наряду с османами египетские и иракские мамлюки, а еще раньше правители Египта султаны айюбы были самыми интенсивными потребителями христианских, в особенности же грузинских пленных. Мы говорим «в особенности же грузинских пленных», ибо, как известно, в Ираке редко принимали в вооруженные отряды мамлюков пленных из других народов, а в Египте в составе подобных отрядов, наряду с черкесами, большинство «представляли грузины, мингрельцы и абхазцы» — говорит Франсуа Волней. По его же сведениям, по приказу одного из султанов айюбов в 1230 году в Египте должны были закупить 12000 таких пленных рабов («Путешествия Волней в Сирию и Египет, Москва, 1791, ч. 1, стр. 150). Как сообщает Ибн Ийас по 12 000 мамлюков купили султаны Калаун (1279—1290 гг.) и его сын Насир (ابن ایاس، کتاب تاریخ مصر المشهور ببداية الزهور في وقائع الدهور، بولاق) (1290—1340 гг., 1893—1894 г., ч. 1, стр. 150). Только в течение пяти лет аш-Шайх Насир заплатил за невольников 4700 динаров (Амин аль-Халили, Связи между Исламом и Волгой, Москва, 1962, стр. 11).

⁴ В грузинских письменных источниках сохранилось множество сведений, подтверждающих пассивную форму классовой борьбы крестьян — побег с населенных мест. Данному вопросу и способствующим этому явлению причинам уделяют внимание современные грузинские историки. «Побег крестьян с населенных мест принял массовый характер в период господства турок («осмалоба») и иранцев («кызылбашоба»). «Обремененный налогом крестьянин бросает свое хозяйство и спасается бегством» (В. Габашвили, Феодальный строй в Грузии в XVI—XVIII веках, Тбилиси, 1958, стр. 353; его же, Общественные классы и классовая борьба в феодальной Грузии в период господства Ирана и Турции. «Очерки истории Ближнего Востока», Тбилиси, 1957, стр. 386). Они бегут «Из Картли... в Кахетию..., из Имеретии... в Картли и Кахетию, из Мингрелии — в Абхазию, Имеретию или же в другое место» (Ш. Месхия, Социальная структура феодального общества в XVI—XVII веках, «История Грузии», Тбилиси, 1958, стр. 314—315), иногда на юг в Турцию. «Многие покинули эту страну и переселились в чужие края. Страна Урума (подразумевается Турция.—Б. С.) заполнилась беглецами из Картли» (Папуа Орбелиани, «Жизнь Грузии», Тбилиси, 1913, стр. 59; Н. Бердзенишвили, Из истории Грузии XVIII века, «Материалы к истории Грузии и Кавказа», Тбилиси, 1944, раздел I, стр. 200). Этот достойный внимания факт мог быть вызван и тем обстоятельством, что в XVIII веке в Грузии было широко распространено мнение, что ступив на территорию Ирака и Египта (захваченную Турцией) грузин непременно станет крупным феодалом, беом или пашой. «Их (грузинских рабов.—Б. С.) горе под конец сменяет радость. В Мисре (Египет) все грузины — мол беглецы», — отмечал Орджоникидзе Иоанну (см. «Калмасоба» Иоанна Батонишвили, Тбилиси, 1895, издание II, стр. 38). Эти слухи в Грузии большей частью распространяли побывавшие в Ираке и Египте, а затем вернувшиеся на родину грузины, которым народ верил.

⁵ См. Ясе Цинцадзе, Исследования по истории русско-грузинских взаимоотношений (X—XVI вв.), Тбилиси, 1956, стр. 3.

Те документы, полное описание которых и тексты с комментариями мы здесь публикуем, хранятся в картонной коробке № 298 в отделе рукописей Государственного литературного музея Грузии.

Один из них—документ о раскрепощении семьи Георгия Бочолашвили занесен в инвентарную книгу и каталог музея под названием «Грамота об освобождении Георгия Бочолашвили»⁶. По размеру он составляет 34,5×22 см, хранится под № 19580-х и написан черной тушью на нелинованной белой бумаге с водяными знаками. Водяными знаками являются: «Гербовая бумага»—в верхней части бумаги, сам герб в виде двуглавого орла—посередине бумаги и «цена 3 рубля»-под гербом. С обеих сторон двуглавого орла, слева и справа, стоит число «18», указывающее на дату изготовления бумаги (1818 г.).

Кроме водяных знаков на первой странице этого документа, в верхнем правом углу черной тушью нанесена гербовая марка размером 6×4,5 см. В верхней части марки проставлены слова «1818 года», посередине находится государственный герб с изображением двуглавого орла, под ним стоит «Три рубля лист», а вокруг на полях марки читаем: «Под сим гербом писать всякия крепости от 501 и в 1000 рублей».

Одну сторону документа занимает текст грамоты о раскрепощении семьи Бочолашвили. Он написан разборчиво, по-грузински, почерком «Мхедрули», занимает место размером 25×17 см и состоит из 22-х строчек неодинаковых размеров.

На второй странице документа⁷ помещен русский текст, написанный черной тушью двумя разными, но красивым канцелярским почерком. Текст, занимает место размером 14×17 см и состоит из 17 строк. В левом углу текста (внизу) стоит печать тифлисского губернского суда.

Грамота о раскрепощении семьи Георгия Бочолашвили написана 10 ноября 1820 года, а утверждена 13 ноября того же года тифлисским судом.

Текст документа как грузинский, так и русский нами читается так:

1 страница (грузинский текст)

1. «1820—го⁸ года ноября 13—го⁹ дня, я ниже
2. подписавшийся князь Луарсаб Иванович Орбелиани,

⁶ Подобное наименование вышеуказанного документа нецелесообразно, так как, во-первых, непонятно от чего освободили Георгия и, во-вторых, освобождение Георгия в то время было невозможным. Как увидим ниже, к этому времени его уже не было в живых. Поэтому впредь мы везде будем упоминать этот документ так: «Грамота о раскрепощении семьи Георгия Бочолашвили».

⁷ Остальные две страницы чистые.

⁸ В подлиннике: „ზუ“.

⁹ В подлиннике: „ო“.

3. освободил от нашего¹⁰ крепостничества моих исконных крепостных,
4. проживающих ныне в Тбилиси, всех сыновей Георгия Бочолашвили,
5. Шио и Дмитрий, которые¹¹ прежде¹²
6. именовались Манвеловыми с женой твоей Варварой и дочерь-
7. ми твоими Ниной, Анной, и Саломэ и матерью твоей и брата твоего,
8. Дмитрия, который ныне находится в Багдаде. Так, что вы мое сердце
9. удовлетворили и отныне ни мне и ни другим
10. родным и потомкам моим нет дела ни до вас, Шио
11. и Дмитрий, и ни до ваших потомков¹³... как до крепостных,
12. что¹⁴ вы доныне не проданы,
13. не заложены и не переданы в собственность кому-либо..
14. Если кто-либо вступит с вами в спор¹⁵, ответчиками
15. будем я и мои наследники. Вас и ваших¹⁶ потомков
16. мы ничем¹⁷ не утруждать и не¹⁸ причинять вреда, в
17. чем и подписываемся¹⁹ князь Луарсаб²⁰ Орбелиани,
18. кн²¹ Каихосро²² Орбелиани, Давид²³ Орбелиани,
19. Аспан²⁴ Орбелиани,
20. кн Костантине²⁵ Орбелиани
21. кн Якоб²⁶ Орбелиани
22. кн Самарагдан²⁷ Орбелиани.

II страница (русский текст)

1. 1820-го²⁸ года ноября 13-го дня на пропи-
2. санных в сей отпускной крестьян запре-
3. щения по алфавитам Тифлисского
4. Уездного²⁹ суда не значится. Губернский

¹⁰ В подлиннике: „ჩუენის“.

¹¹ В подлиннике: „რომელთაც“.

¹² В подлиннике: „ძელათ“.

¹³ После этого в подлиннике повторяется слово „თქვენთანა“.

¹⁴ В подлиннике: „რომელ“.

¹⁵ В подлиннике: „წამოგედარსთ“.

¹⁶ В подлиннике: „თქენი“.

¹⁷ В подлиннике: „არაფერზედ“.

¹⁸ В подлиннике: „არა“.

¹⁹ В подлиннике последняя буква „ა“ стерта.

²⁰ Сын Ивана, сына Давида Ревазовича Орбелиани.

²¹ В подлиннике „кн“ повторяется дважды.

²² Сын Георгия, сына Николая и брата Давида Орбелиани.

²³ Брат Луарсаба Ивановича Орбелиани.

²⁴ Сын Николая Орбелиани.

²⁵ Сын Иосифа, сына Николая Орбелиани.

²⁶ Брат Иосифа Орбелиани.

²⁷ Сын Николая Орбелиани, брат Иосифа и Якова, дядя Григора Орбелиани.

²⁸ В подлиннике не встречается „го“ после числа ни здесь, ни в другом месте.

²⁹ В подлиннике: „уездного“.

5. секретарь Щерб[атов?]
6. 1820-го года ноября 13-го дня сие отпуск-
7. ное письмо в Тифлисском уездном суде
8. явлено и в книгу под № 393-й записано,
9. и что оно собственною рукою подпору
10. чика князя Луарсаба Орбелианова
11. подписано в том сей суд подписом
12. присутствующих с приложением
13. казенной печати свидетельствует.
14. Судья..³⁰
15. Заседатель К..³¹
16. В должности секретаря..³²
17. Коллежный секретарь Кандинов».

В отделе рукописей Государственного литературного музея Грузии в картонном ящике под № 298, хранится также и другой документ № 19582-х, занесенный в инвентарную книгу и каталог под заглавием: «Книга об азатстве (освобождении-Б. С.) сыновей Георгия Бочолашвили». Это копия «Грамоты о раскрепощении семьи Георгия Бочолашвили». Она написана по-грузински, почерком «мхедрули», черной тушью, на гербовой, белой бумаге с водяными знаками и состоит всего из 4-х страниц. Размер каждой страницы 34,5×22 см.

Водяными знаками являются: «Гербовая бумага»—в верхней части бумаги, государственный герб Российской империи с изображением двуглавого орла—посередине бумаги, число «1809» (дата изготовления бумаги)—под гербом, и «Цена 2 рубли»—в конце бумаги.

Здесь так же, как и в «Грамоте о раскрепощении семьи Георгия Бочолашвили» на первой странице документа в верхнем правом углу бумаги поставлена гербовая марка, датированная 1819-ым годом («1819 года»), под которой посередине видно изображение двуглавого орла, а после него (в конце) слова: «Два рубли листъ». Вокруг марки на полях надпись: «Писать крепости до пяти сот рублей», что отчетливо указывает на то, что на бумаге с такой маркой писались купчие стоимостью в пятьсот и меньше пятисот рублей.

Текст «книжки» о раскрепощении детей Бочолашвили занимает полторы страницы (размером 26×16 см на первой странице и 8×12,5 см на второй) и состоит всего из 27-ми строк. Из них 22 строки помещены на первой странице, а остальные пять—на второй.

Текст документа датирован 10-ым ноября 1820 года и читается так:

³⁰ Имя, отчество и фамилия подписавшегося в подлиннике не читается.

³¹ Тоже.

³² Тоже.

I страница

1. «1820-го³³ года, поября 13-го³⁴ дня, я ниже
 2. подписавшийся³⁵ князь Луарсаб Иванович
 3. Орбелианов, раскрепостил наших
 4. исконных крепостных, ныне в Тифлисе
 5. проживающих всех сыновей Георгия Бочолашвили³⁶
 6. Шно и Дмитрия, которые прежде
 7. именовались Манвеловыми³⁷ с женой твоей и
 8. дочерью твою и матерью твоей Марямой,
 9. брата твоего Дмитрия, который ныне находится
 10. в Багдаде. Так что вы мое сердце удовлетворили и
 11. отныне ни мне, ни родным
 12. и потомкам моим нет дела ни до вас Шно
 13. и Дмитрий, ни до ваших потомков, как крепостных³⁸
 14. и будьте рабами великого
 15. государя³⁹, что вы доныне не (есть)⁴⁰
 16. проданы и не заложены, и не
 17. переданы в собственность кому—либо.
- Если кто-либо вступит с вами в спор⁴¹,
18. ответчиками будем я и мои наследники, чтобы вас⁴²
 19. и ваших потомков ничем⁴³ не утруждать и
 20. не причинять⁴⁴ вреда, в чем⁴⁵ и рукой⁴⁶ подписываю
 21. кн Луарсаб Орбелиани Капланов⁴⁷.
 22. Князь Давид Орбелиани Капланов.

II страница

23. князь Канхосро Орбелиани Капланов
24. князь Аспан Орбелиани Капланов
25. князь Константине Орбелиани Капланов
26. князь Якоб Орбелиани Капланов
27. князь Самарагдан Орбелиани Капланов».

³³ В подлиннике: „ჩუყ“.

³⁴ В подлиннике: „ი“.

³⁵ В подлиннике: „ველის“.

³⁶ В подлиннике: „ბოჩოლანთ“.

³⁷ В подлиннике: „მანველანთი“.

³⁸ В подлиннике: „საბატონეოდ“.

³⁹ В подлиннике: „ველწიფისანი“.

⁴⁰ В подлиннике: „ტართ“.

⁴¹ В подлиннике: „წამოგელაოსთ“.

⁴² В подлиннике: „თქვენა“.

⁴³ В подлиннике: „არასფერზედ“, где „ს“ вставлено позже.

⁴⁴ В подлиннике: „მოეცემინობრა“.

⁴⁵ В подлиннике: „რომელისათეს“.

⁴⁶ В подлиннике: „ველს“.

⁴⁷ В подлиннике: „ყაფლანოვ“.

За подписью Самарагдана Орбелиани следует две строчки, написанные по-русски: «1820-го года ноября 10-го дня копии справедливы в том свидетельств», заканчивающиеся гербовой русской печатью, которая стоит в конце текста в правом углу.

Нижняя половина второй страницы документа разделена вертикальной линией на две равные части и обе заполнены пятью приписками, сделанными разным почерком. Три из них слева от линии, а две—справа.

Ниже приводим полностью тексты этих приписок в той же последовательности, как это дается в документе.

I приписка: «⁴⁸ محمود... Махмуд ага⁴⁸» (см. таблицу).

II приписка: 1. «ниже я, ахалцихский⁴⁹ Петре Иосефов⁵⁰, под-
2. писался и являюсь⁵¹ свидетелем, что эта⁵²
3. копия вышедшего из суда⁵³ книги».

III приписка: 1. «Я Моурави⁵⁴ Гео подписался что
2. [это] истинная копия судом⁵⁵
3. Утвержденной
4. книги».

IV приписка: 1. «Я, брат⁵⁶ твой Шио пишу, что это
2. выданная⁵⁷ мне судом
3. утвержденная⁵⁸ копия⁵⁹
4. письма. Так как⁶⁰ Шио⁶¹
5. не умел писать, со слов Шио пишу
6. и являюсь свидетелем Нония Шадинов⁶²».

V приписка: 1. «Это копия книги об освобождении,
2. которая утверждена судом
3. и выдана Шио. Андрия Зубалашвили».

Приписки встречаются и на первой и третьей страницах документа. На первой странице приписка сделана на полях бумаги на левой стороне текста грамоты об освобождении сыновей Георгия Бочолашвили. Она выполнена черной тушью сверху вниз и состоит из трех строчек:

1. «Эту утвержденную судом копию книги я получил и я сог

2. ласился и свою печать приложил. Так как я писать⁶³ не умел⁶⁴
вместо⁶⁵ меня

⁴⁸ Остальные слова написаны неразборчиво.

⁴⁹ В подлиннике: «ახალციხელი».

⁵⁰ В подлиннике: «იოსებოვიძე».

⁵¹ В подлиннике: «წერათ».

⁵² В подлиннике вместо «რომესა» написано «რომელი».

⁵³ В подлиннике: «სასამართლოდგამ».

⁵⁴ В подлиннике: «მოურავი» — (управитель).

⁵⁵ В подлиннике: «სასამართლოდამ».

⁵⁶ В подлиннике: «ძმა».

⁵⁷ В подлиннике: «მამუკა».

⁵⁸ В подлиннике: «დამატებული».

⁵⁹ После этого слова в подлиннике стоит: «არის».

⁶⁰ В подлиннике: «რათგანაც».

⁶¹ В подлиннике: «შოამ».

⁶² В этой приписке после каждого слова стоит точка.

⁶³ В подлиннике: «წერავ».

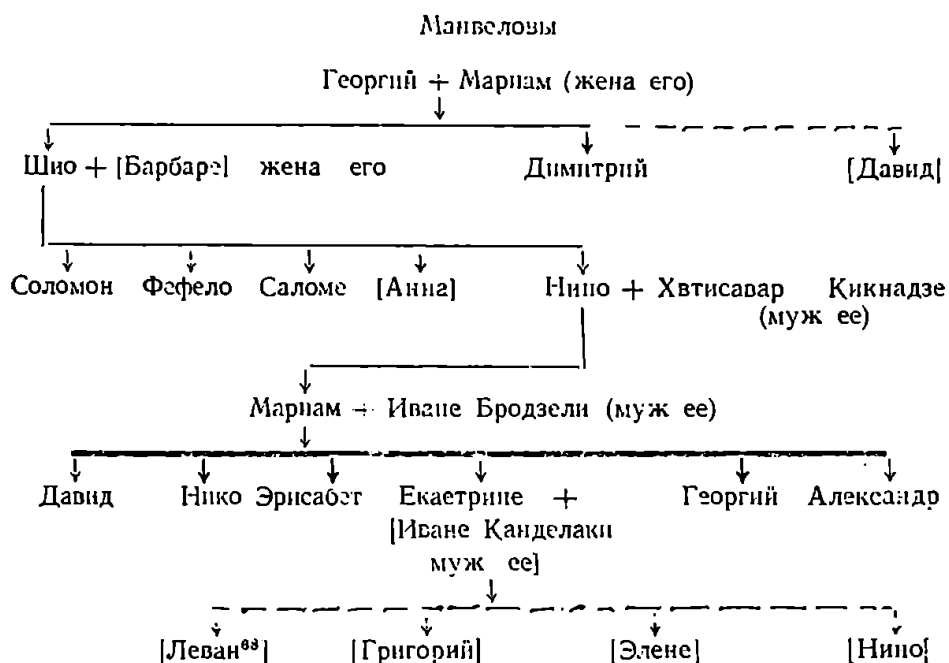
⁶⁴ После этого слова в подлиннике стоит «და» (-что).

⁶⁵ В подлиннике: «მაგირად».

3. со своих слов велел написать моему катибу Петре»⁶⁶.

Что касается приписки на третьей странице, заполняющей нижнюю половину, она является генеалогическим списком состава семьи Георгия Бочолашвили (он же Манвелов) и потомков одного из ее членов Нино и ее мужа, составленным рукой Георгия Ивановича Бродзели в 30-х годах XX века (см. таблицу).

**Генеалогический список⁶⁷ семьи Георгия Бочолашвили
и потомков одной из его внучек—Нино**

Кроме «Грамоты о раскрепощении семьи Георгия Бочолашвили» и упомянутой «Книги об их азатстве», в картонном ящике № 298 отдела рукописей Государственного литературного музея Грузии хранится еще один документ № 19577-х, «Письмо государя счастливого Вавилована Дауда паши к матери (Марии, вдове Георгия Бочолашвили.-Б. С.). Оно написано по-грузински, черной тушью, почерком «мхедрули», на одной странице⁶⁹, белой, нелинованной бумаги (размером 31×22 см) с водяными знаками в виде трех полумесяцев⁷⁰. Текст письма состоит из 24-х строчек и занимает место площадью 29×14,5 см.

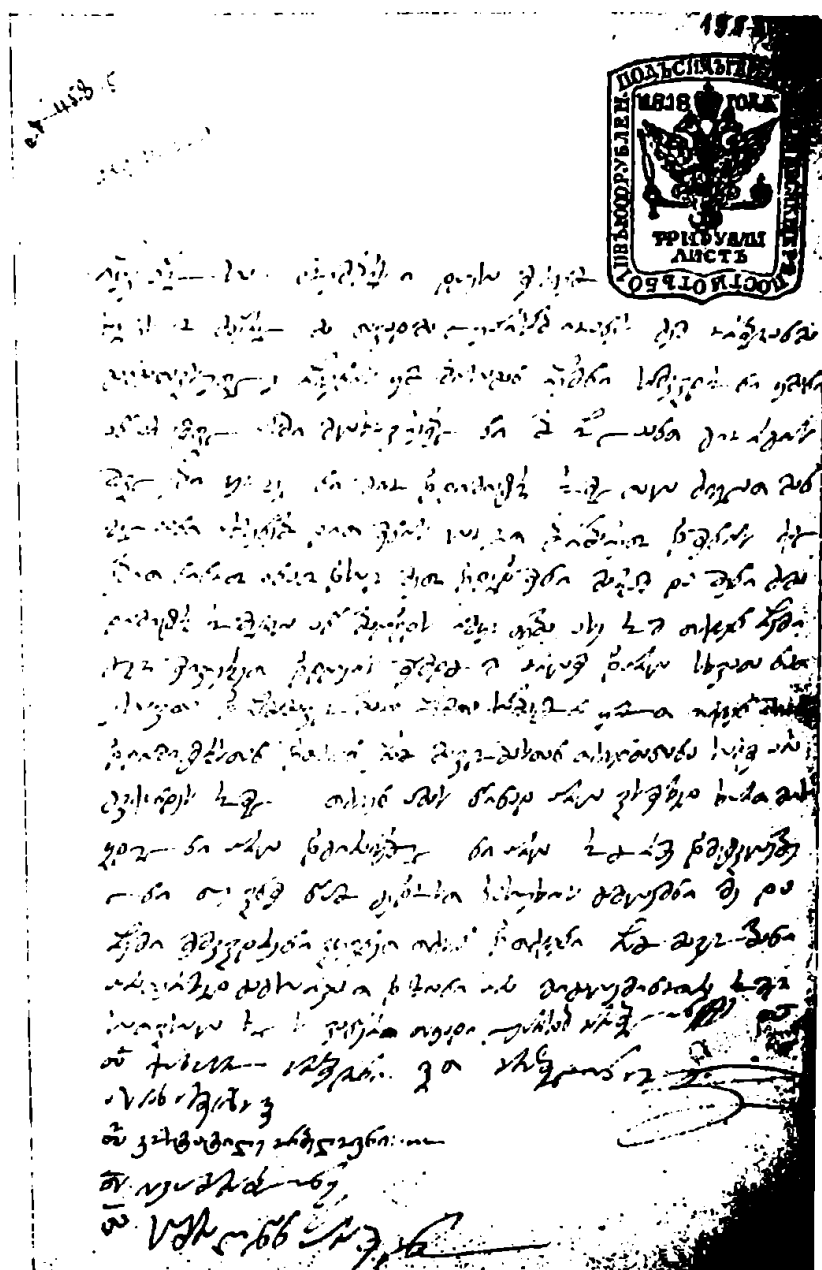
⁶⁶ После этого слова стоит арабская печать овальной формы.

⁶⁷ То, что мы добавили к списку, взятому из документа, отмечено пунктиром и квадратными скобками.

⁶⁸ В 1952 году, когда мы работали над вышеуказанными документами, мы побывали на квартире у Левана (Тбилиси, Ул. Арсена, № 11), где тогда находились и его сестры Елена и Нино. Мы выражаем им благодарность за некоторые интересные сведения, любезно переданные нам.

⁶⁹ Вторая страница листа чистая.

⁷⁰ Государственный знак Турецкой империи.

По-видимому, письмо с самого начала было сложено втрое и так хранилось. Поэтому с течением времени оно стерлось в местах изгиба. Позже письмо было восстановлено, но во время реставрации стерлось то место, где стоит последняя цифра даты письма. В 1954 году сотрудник вышеуказанного музея Г. Бердзенишвили по нашей просьбе восстановил это место письма и оказалось, что письмо написано не в «1820-м году», как это считалось до тех пор⁷¹, а несколько позже—второго августа⁷² 1821 года по старому стилю.

В начале письма стоит «тугра» или монограмма Давуда паши, а затем следует текст, который мы читаем так:

1. «Государь⁷³ счастливого Вавилована
2. ваш сын Дауд паша множество⁷⁴ приветов
3. шлет⁷⁵ вам и жаждает увидеть⁷⁶ вас, матушка Мариам! затем⁷⁷ вами
4. написанные книги⁷⁸, пересланные⁷⁹ через Арэрум или⁸⁰
5. посланные⁸¹ через человека Зубалова⁸² вручены⁸³
6. мне полностью. Все, что вы написали мы выслушали и теперь
7. о вашем дворянстве господину главноуправляющему⁸⁴ письма
8. написал, Юсуфа отправил⁸⁵, через него письма переслал⁸⁶.
9. При передаче писем будьте вместе⁸⁷ с ним. То, что
10. вам угодно все⁸⁸ скажите⁸⁹. И Андрия Зубалашвили

⁷¹ См. Г. Леонидзе, Дауд паша (журн. „Дроша“, Тб., 1954, № 3).

⁷² Несмотря на то, что нами опубликованы сведения о нем в газете „Ахалгазр-даჯкоммунисти“, 1954, № 115/5907, Г. Леонидзе ошибочно считает датой написания этого письма 1820 год (см. его „Цепный памятник исторического прошлого в предисловии повести Унараго „Мамлюк“, Тб., 1959, стр. 9).

⁷³ В подлиннике: „კელმწიფე“.

⁷⁴ В подлиннике: „მრავალს“.

⁷⁵ В подлиннике: „მოგებარებ“.

⁷⁶ В подлиннике слово повторяется дважды.

⁷⁷ Слово „затем“ (а также „потом“) как и формула — *اما بعد* (амма ба'да, что дословно означает „потом“) употребляемая в предисловии мусульманских письменных памятников,—широко распространенная форма в грузинском языке и указывает на переход от вступительной части к предмету сочинения. Подробнее об этом см. Г. В. Церетели, Письма Шамилы к барону Николаю, „Вестник государственного музея Грузии“ (Тб., 1935—36 гг., т. IX, стр. 107, примечание 5-ое).

⁷⁸ Под „книгой“ в этом документе везде подразумевается „письмо“.

⁷⁹ В подлиннике: „გამოგზავნილი“.

⁸⁰ В подлиннике слово „или“ повторяется дважды.

⁸¹ В подлиннике: „გამოგზავნილი“.

⁸² В подлиннике: „ზეზულანთ“.

⁸³ В подлиннике: „მომგებარებ“.

⁸⁴ В подлиннике: „მთავარ მართებლისათვის“.

⁸⁵ В подлиннике: „გამამგზავნი“.

⁸⁶ В подлиннике: „გამამგზავნი“.

⁸⁷ В подлиннике: „მისევეთ“.

⁸⁸ В подлиннике: „ყოველის ფერი“.

⁸⁹ Главноуправляющему.

11. пишу так же, чтоб помог⁹⁰ вам в этом деле⁹¹. Затем, если
12. возможно не поскупитесь повидать меня, приезжай, хочу
13. видеть тебя, ни о чем не⁹² беспокойся, сколько угодно
14. останься, когда пожелаешь тотчас же⁹³ с большими почестями
15. отправлю. Потом брату моему Шно много⁹⁴ приветов
16. посылаю⁹⁵ и сыновьям Шно много⁹⁶ приветов
17. посвящаю⁹⁷. Сестрам моим много⁹⁸ приветов посвящаю⁹⁹. Затем
18. прошу у вашего милостивого сердца, чтоб в молитвах не
19. забывали¹⁰⁰ меня. Человек¹⁰¹ на свет приходит¹⁰² и виноградник
- разводит¹⁰³, чтоб получить¹⁰⁴ плод.
20. Вы виноградник развели и плода не получили. Просим¹⁰⁵
21. у вашего милостивого материнства, если сможете не полени-
- тесь¹⁰⁶
22. приехать¹⁰⁷. Молитесь¹⁰⁸ за меня милостивая мать!
- Ваш сын государь¹⁰⁹ Багдада
23. Дауд паша.
24. Написано 1821-го года августа второго дня¹¹⁰.

*
* *

Таким образом, перед нами три документа: «Грамота о раскрепощении семьи Георгия Бочолашвили» (№ 19580-х), «Книга об азатстве (освобождении-Б. С.) к сыновьям Георгия Бочолашвили» (№ 19582-х) и «Письмо государя счастливов Вавилована Дауда паши к матери» (Матри, вдове Георгия Бочолашвили-Б. С.) (№ 19577-х). Второй документ

⁹⁰ В подлиннике: „მოგეხმარებათ“.

⁹¹ В подлиннике: „ამსაქმეზედ“.

⁹² В подлиннике: „სხვაფერაფერინუ“.

⁹³ В подлиннике: „მაშინვე“.

⁹⁴ В подлиннике: „მრევალს“.

⁹⁵ В подлиннике: „მოუძღნით“.

⁹⁶ В подлиннике: „მრევალს“.

⁹⁷ В подлиннике: „მოუძღნით“.

⁹⁸ В подлиннике: „მრევალს“.

⁹⁹ В подлиннике: „მოუძღნით“.

¹⁰⁰ В подлиннике: „ღამივიწყებთ“.

¹⁰¹ В подлиннике: „კაცონ“.

¹⁰² В подлиннике: „ჰეყუანაზედმოვა“.

¹⁰³ В подлиннике: „გააშენებ“.

¹⁰⁴ В подлиннике: „მიღოს“.

¹⁰⁵ В подлиннике: „ვეთხოვით“.

¹⁰⁶ В подлиннике: „დაიზარებთ“.

¹⁰⁷ В подлиннике: „წამოსლას“. Кроме этого, „წა“ (=пр...) написано два раза, по одно „წა“ стерто.

¹⁰⁸ В подлиннике слово вставлено позже и написано так: „იღოტ“.

¹⁰⁹ В подлиннике: „გემწიფე“.

¹¹⁰ В конце этого слова поставлена маленькая арабская печать (овальной формы)

Дауда паши.

Б. Силагадзе. Из истории прако-грузинских взаимоотношений...

1820. Году ноября 19. Дня сияроти
семьмь в сел отпущенной Крестовити Вапре
цесейи по иерофантиски. Витри етиско
угодного Суда по иерофантиски. Витри етиско
Витри етиско. Витри етиско. Витри етиско.

1820. Году ноября 13. Дня сие отпущ
ная тиско в Витри етиско. Витри етиско. Витри етиско.
и что оное Соединенное русское подпор
тиско Киди. Витри етиско. Витри етиско. Витри етиско.
подписано в Витри етиско. Витри етиско. Витри етиско.
присудствующих в Витри етиско. Витри етиско. Витри етиско.
Киди. Витри етиско. Витри етиско. Витри етиско.
Суде. Витри етиско. Витри етиско. Витри етиско.
Витри етиско. Витри етиско. Витри етиско. Витри етиско.

В. Силагадзе. Секретарь Витри етиско.

Коллегии Секретарь Витри етиско.

является копией первого, что подтверждается как датой и содержанием текстов, так и резолюцией, наложенной нотариусом в конце текста второго документа: «Копия справедлива...» и II-ой III-ей, IV-ой, V-ой приписками, о которых речь пойдет ниже. Что же касается третьего документа, то он написан в гор. Багдаде 15 августа 1821 года (по старому стилю 2-го августа). Под двумя первыми документами подписываются князья Орбелиани, а под третьим—«государь Багдада» Дауд паша. Таким образом, между упомянутыми документами несомненно имеется определенная связь: они написаны по-грузински, во всех трех документах упомянуты одни и те же лица. Эти обстоятельства (а также и некоторые другие, о которых будет идти речь ниже) дают возможность предполагать, что в основе создания этих документов лежит внимательное отношение «государя Багдада» Дауда Паши к родителям и, кроме того, его дружеское расположение к главноуправляющему Грузии и другим влиятельным лицам. Поэтому, к толкованию упомянутых документов и выяснению истории их создания мы приступаем с краткого изложения имеющихся сведений о личности и происхождении Дауда паши, его жизни и деятельности. Попутно постараемся показать, каковы были его взаимоотношения с корсным населением Грузии и с управителем этой страны в начале 20-х годов прошлого столетия.

Дауд паша по происхождению грузин. Родился он в 1774 году¹¹¹ в нижнем Картли, в семье бедного крестьянина. Его родители Георгий и Мариам Манвелашвили¹¹² были крепостными князей Орбелиани. 5-ти или 6-ти летний Давид был похищен разбойниками, продан работоторговцам и отвезен в «Татарнию»¹¹³. В Турции маленький Давид переменил несколь-

¹¹¹ В связи с датой рождения Дауда в специальной литературе высказаны различные мнения. В 20-х годах XIX века арабские историки Шейх усман Бен Санад Ул-Басри (Басрский) и его компилятор и продолжатель Амин Бен Хасан ул-Халван ул-Мадани в произведении «Матәли' ас-су'уд» (مطالع السعد — «восход счастья») датой рождения Дауда называют 1188 год (хиджри), что совпадает с 1774 годом христ. летоисчисления (см. упомянутое произведение. Бомбейское литограф. изд., 1885, стр. 4). Тот же год называет датой рождения Дауда современный иракский ученый Ал-Мухаммид 'Аббас ал-'Аззави в работе «Тәрих ал-'Ирак» (تاريخ العراق — «История Ирака», Багдад, 1954, т. VI, стр. 329) и Cl. Huart, (Histoire de Bagdad, Paris, 1901, стр. 168); его же «Da'ud Pasha» (Enzyklopaedie des Islam, Leipzig, 1912, стр. 968). Но по мнению современного английского исследователя С. Х. Лонгрига Дауд родился в 1767 году (см. его труд «Four Centuries of Modern Iraq». Oxford, 1925, стр. 239). Это мнение разделяет Г. Бей-Мамиколян в своей статье «Господство грузинских мамлюков в Ираке в XVIII и XIX веках», «Вестник Ак. наук. ГССР», Тб., 1944, т. V, № 7, на груз. яз., стр. 131) и Г. Леонидзе (см. его «Дауд паша» журн. «Дроша», Тб. 1954, № 3, на груз. яз., стр. 19—20).

¹¹² Манвелашвили, по-видимому, издавна известная в Грузии фамилия. «Досталось мне Иотаму в Ифиоби Манвелишвили»,—говорится в «Книге о разделе Братовых в 1536 году», изданной в 1924 году С. Какабадзе («Исторический вестник», книга 1, на груз. яз., стр. 176, 188). Ифиоби—село, расположенное на левом берегу реки Киза, граничит с востока с Мирташени и Ирдасубани, а с запада—с Сенеби (см. Ясе Лорткпанидзе. Нижний Картли в первой четверти XVIII века, Тб., 1935, часть I—II, на груз. яз., 316).

¹¹³ Так называли жители Грузии Османскую Турцию.

ких хозяев и, наконец он вместе с другими соотечественниками был привезен в Багдад. По словам Амни бен Хасан ал-Халби ал-Мадни доставленного на Багдадский рынок 11-летнего¹¹⁴ Давида купил Мустафа бей и подарил¹¹⁵ его Сулейману¹¹⁶ паше Буюку¹¹⁷, который его (уже сменившего свое христианское вероисповедание на мусульманское и окрещенного Даудом) взял под свое покровительство и через некоторое время отдал в школу мамлюков.

Отсюда начинается новый этап в жизни Давида. В школе он проявил необычайные способности; великолепно овладел воинским мастерством и в то же время с большим усердием изучал другие предметы. Он так хорошо усвоил мусульманское законодательство и восточные языки, что вскоре после окончания училища стал считаться лучшим знатоком арабского, турецкого, персидского языков и богословия, чем и обратил на себя внимание своего патрона.

Сулейман паша Буюк вначале предоставил Дауду свободу и назначил на должность хранителя печати, а затем (примерно в 1801 году) вручил 27-летнему Дауду казну пашалыка и женил его на своей дочери.

Родственная связь с пашой, а также высокий пост давали Дауду право быть наследником престола, и в 1802 году, когда заболевший горячкой глубокий старец Буюк Сулейман окончательно лишился возможности править пашалыком, Дауд попытался завладеть властью, но на этот раз он не достиг цели. Еще при жизни Сулейман успел созвать диван и передать правление пашалыка старшему зятю Хафизу Али¹¹⁸, как своему Кахию¹¹⁹.

После этого между Хафизом Али и Даудом установились недружелюбные отношения. Али паша подозрительно относился к Дауду и поэтому последний решил временно отойти от светских дел. В 1803 году он принял сан муллы и поселился в ограде мечети Абд ал-Кадира¹²⁰ (рас-

¹¹⁴ По мнению Ал-Мухаммид 'Аббас ал-Аззави Дауду было тогда 6 лет (см. его цитируемый труд, стр. 329), а С. Х. Лонгриг говорит, что ему было 13 лет (см. его цитируемый труд, стр. 239). По Аззаву и Лонгригу Дауда привезли в 1780 году.

¹¹⁵ مطالع السعد، ص—٤٤

¹¹⁶ Происходил из грузин и в юности попал в плен к туркам, которыми был обращен в ислам и продан затем в лейб-гвардию багдадских пашей, состоявшую тогда из грузинских рабов. Правил Ираком в 1780—1802 гг. По своей власти и великолепию своего двора он не уступал прогремевшим в свое время на всю Турцию прежним пракским наместникам—Хасану и Ахмеду паше. Считается основоположником грузинской династии „Кюлеменов“ в Ираке.

¹¹⁷ Вбуйк (турец.)—Великий—прозвище, данное Сулейману.

¹¹⁸ В специальной литературе он иногда упоминается под именем Абу Гадар 'Али. По происхождению он грузин, рожден в Абхазии в семье крепостного крестьянина, был продан в Турцию. В Багдад привезен в 11-летнем возрасте.

¹¹⁹ كخية (турец.)—правитель. В провинциях Турецкой империи считался заместителем пашы, первым министром, который обычно занимал пост главнокомандующего.

¹²⁰ J. R. Welsted, Travels to the City of Caliphs, London, 1840, vol. I, стр.

19502-6

[illegible]

положенной в Багдаде у южной стены города)¹²¹, дабы не подвергаться возможной опасности со стороны вновь назначенного губернатора.

В мечети Дауд пробыл всего лишь 3 года и наряду с религиозной деятельностью работал также учителем права в медресе, находящемся при той же мечети.

В 1807 году в правительстве Багдадского пашалыка произошли изменения. Хафиз Али паша трагически погиб от руки убийцы и отныне Дауд получил возможность вновь вернуться к светской деятельности.

Во времена Сулеймана пашы¹²² «Кучюка»¹²³ (1807—1810 гг.) Дауд занимал пост давтардара¹²⁴, а при Саид паше¹²⁵ (1813—1815 гг.) он был назначен на должность кахия. Однако с целью ослабить власть нового правителя, враги обвинили Дауда в подготовке заговора против пашы и он был уволен со службы.

11 февраля 1816 года Дауд покидает Багдад и под видом выезда на охоту едет со своей свитой сначала в Персию, а оттуда в Сулейманию, где ведет переговоры с Халедом Эфенди, официальным представителем султана, приехавшим туда из Стамбула для расследования курдистанских событий. Дауд требовал, чтобы власть Багдадского пашалыка была передана ему, если центральная власть империи освободит от этой должности Сайда пашу.

Переговоры увенчались успехом. Са'ид пашу перевели правителем Алеппо, а на пост вали¹²⁶ Басра-Багдад-Шехризорского объединенного эйалета Султан Махмуд II утвердил Дауда и, как властителя большой провинции, возвел его в ранг 3 бунчужного¹²⁷ пашы¹²⁸.

20 февраля 1817 года Дауд по приказанию своего повелителя вернулся из Сулеймании с курдским войском в Багдад, разбил вооруженные отряды Са'йда пашы, укрывшиеся в крепости, жестоко расправился с ним, так как он отказывался от переезда в Алеппо, и 22 февраля приступил выполнению своих обязанностей — к правлению пашалыком.

Дауд правил Ираком в течение 15 лет. Это эпизодический, но насыщенный острой борьбой период в истории Ирака. Багдадскому паше в то время приходилось бороться с мечом в руках, чтобы, с одной стороны,

¹²¹ Путевой журнал Е. И. Чирикова, СПб, 1875, стр. 3.

¹²² По происхождению он тоже грузин, племянник (сын сестры) Хафиза пашы, родился в Абхазии, в семье бедного крестьянина.

¹²³ Kûçük (турец.)—малый; прозвище Сулеймана паша III.

¹²⁴ *دقتر دار*—счетовод (ист.), чин министра финансов в старой Турции.

¹²⁵ Сын Буюк Сулеймана.

¹²⁶ *والی* (араб.)—губернатор, правитель провинции.

¹²⁷ У турок бунчук служил символом достоинства пашей, был в употреблении до введения строевых войск и обозначался словом ТУГ или КУТАС. Он представлял конские волосы, насаженные на украшенное позолоченной медной или костяной маковицей. По числу навешенных пучков волос пашы получали названия „одно-бунчужный“, „двух-бунчужный“ и „трех-бунчужный“. Бунчуки носились при въезде губернаторов и начальствующих войсками.

¹²⁸ А. А. А. да м о в, Ирак арабский, СПб, 1912, стр. 413.

отбить натиск персидских войск, а с другой, усмирить шейхов (вождей племен, феодалов) и курдских беков в собственной стране. Несмотря на эти трудности, Дауд сумел выйти из борьбы победителем. Отразив нападение внешних врагов и потушив пожар восстания внутри страны, он полностью восстановил мир в пашалыке и тем самым не только обеспечил укрепление собственной власти, но и создал весьма благоприятные условия для политического, экономического и культурного подъема страны.

В этом отношении деятельность Дауда напоминает реформаторскую деятельность правителя Египта Мухаммеда Али (1805—1849 гг.). Во второй половине своего правления Дауд провел в стране ряд важных сельскохозяйственных, промышленных, торговых, культурно-просветительных и военных мероприятий, при помощи которых он в отсталом мире ислама направил Ирак по пути процветания. Поэтому в письменных памятниках, имеющихся на арабском, турецком или европейских языках, в первоисточниках и исследованиях, где только идет речь о личности Дауда-паши, он всегда упоминается, как выдающийся государственный деятель, человек гибкого ума, с весьма благородной внешностью, высокообразованный, законодатель, строитель, и боржник культуры¹²⁹, издатель, просветитель и борец за независимость¹³⁰.

¹²⁹ Современные исследователи арабской литературы дают высокую оценку культурно-просветительной деятельности Дауда-паши и считают его эпоху блестящей эрой развития иракской литературы (Н. Пурцеладзе, Анализ „дивана“ ал-Ахраси, рукопись на груз. яз., стр. 9). По словам Мухаммеда ал-Бассари, в ту эпоху Месопотамия (ар-Рафидани) стала свидетелем такого литературного возрождения, как дворец Саиф ад-Давла в Халабе в четвертом веке хиджры (десятый век н. э.) и Андалузия в эпоху царствования ат-Тафанфов, *العراق الادبيته في القرن التاسع عشر*, (محمد البصير، *عز الدين يوسف*) Эпоха Дауда представляла новую ступень развития арабской литературы в Ираке в смысле углубления научной мысли, расширения поэтического творчества, продуктивности литературы и возвышения стиля. Поэтому эта эпоха вполне заслуживает особого внимания и научного изучения, — указывает *عز الدين يوسف*, *الادب العراقي في القرن السابع عشر*. Но большой вклад Дауда в деле развития науки, литературы и искусства указывает также современный ему видный арабский поэт Шаих Салих ат-Тамми, слова которого гласят: „После Дауда-паши литературным деятелям не осталось никакой надежды“ (см. Н. Пурцеладзе, указ. труд, стр. 10), т. е. не осталось им покровителя и хозяина.

¹³⁰ Так как здесь невозможно осветить все стороны многогранной деятельности Дауда, мы коснемся лишь его просветительной деятельности и то в той мере, в какой это связано с вопросом культурных взаимоотношений с Грузией. Вообще надо сказать, что Дауд сделал в Ираке то, что его соотечественник Аптимоз Иберийский сделал в свое время в Румынии (подразумевается типографское дело).

Примерно в 1830 году в Багдаде была пущена в ход бумагоделательная фабрика; выпускаемая ею бумага носила имя организатора этого дела—Дауда, а водяные знаки обозначали имя и годы правления последнего: „داود 4 + 1 + 6 + 4 = 15“. Выпущенной этой фабрикой бумагой стали снабжать первую типографию, организованную в Багдаде по инициативе Дауда; специалистов этого дела он, по-видимому пригласил из Грузии. Во всяком случае бесспорно, что человеком, с именем которого связано основание печатного дела в Багдаде и который в 1830 году (1245 г. Хиджры) напечатал в этой типографии „تاريخ دوحه الوزراء زيل كلشن خلفا“ „Историю правящих Ираком мамлюкских вазирей“.

[illegible][illegible]

ה'תש"ח
בית דין
ה'תש"ח

Handwritten signature: *[Illegible]*

И действительно, такой борьбой закончил он свою деятельность в Ираке. Имея обученную и вооруженную на европейский лад 30000-ую регулярную армию¹³¹, Дауд паша в 1828 году во время Русско-турецкой войны отказал Султану Махмуду второму в переброске своих воинских частей на Кавказский фронт, прекратил платить ему дань¹³², вышел из его повиновения¹³³ и тем самым превратил Ирак в независимое государство, а самого себя «государем» этого государства. Однако царствование его оказалось недолговечным.

Осенью 1830 года в Ираке свирепствовала чума, которая унесла много жизней, в том числе и из состава армии. Весной следующего года произошло сильное наводнение и те, кто уцелел от болезни, были унесены волнами вышедшего с берегов р. Тигра. За наводнением последовала тропическая лихорадка и голод¹³⁴, а потом поход армии Алеппо и Диарбекира, посланной султаном против «непокорного» Дауда под командованием Али Риза¹³⁵.

является Мухаммед Бакир тифлисский (محمد باقر التفلیسی). Он намеревался также издать „Историю возникновения и падения правления Багдадских Кюлеменов“— بغداد کولمن حکومتک تشکیلله اقراضه دائر رسله, написанную Сулейманом беком (потомственным грузином), но из-за происшедшего в Ираке переворота (в 1831 году) осуществить это ему не удалось. Ее издали лишь в 1875 году в Стамбуле.

¹³¹ Из них 6.000 были артиллеристами, остальные конники и пехотинцы. Кроме того, в случае необходимости Багдадский паша мог дополнительно выставить до 50 000 воинов (J. K. Welsted, Travels to the City of the Caliphs. London, 1840, vol. I, стр. 251).

¹³² Cl. Huart, Histoire de Bagdad, Paris, 1901, стр. 175.

¹³³ Д. Г. Розен, История Турции, СПб, 1872, ч. 1, стр. 142.

¹³⁴ Эпидемия и природная стихия превратили страну в пустыню. По статистическим данным того времени до 1830 года в Багдаде было приблизительно 150.000 жителей, после эпидемии осталось всего лишь 20.000 человек. В Басре в 1830 году насчитывалось 80.000 человек, после чумы даже в 1849 году там было не больше 6.000 душ. В городе Хилле, расположенном в местности Вавилона, из 10.000 жителей после чумы уцелело всего несколько человек. При наводнении только в Багдаде было разрушено и смыто до основания 15 000 домов.

¹³⁵ Вот как описывает эту картину Егор Иванович Чириков (член демаркационной комиссии по установлению границ между Османской Турцией и Ираном), побывавший в Багдаде в 1849 году: „Чума разлилась и вскоре опустошила Багдад. Мертвых некому было хоронить. Улицы совершенно опустели... Хищные арабы толпами проходили в город; вторгались в дома, оставшиеся без хозяев, и забирали все добро; но не многие ухаживали с своею добычею, потому что в самый сильный период болезни чума убивала в четыре часа времени. Остальные занесли эпидемию в пустыню, где их преследовало, кроме того, чрезвычайно сильное в том году наводнение. Убегая от воды, они толпились группами на каком-нибудь возвышении и вымирали тут целыми семействами от чумы, другие через разливы, покидая умирающих, или только что заболевших, раздетых в нагребленные и зараженные одежды, на произвол судьбы, для того, чтобы несколько миль далее погибнуть в свою очередь, кто от голода, кто от болезней, а кто от вязких и глубоких топей. Из восьми батальонов регулярного войска (Низама) не спасся ни один человек.

... Доктор Антонетти (точнее Антонаки, по происхождению итальянец, служивший в то время в Багдаде, рассказавший об этих событиях Е. И. Чирикову.—Б. С.) сначала заперся было со своим семейством в карантинном доме... и с высоты террасы

Оставшийся без армии багдадский паша уже не мог отразить натиск окружившего врага. Ему советовали тайком уйти из города и отправиться в Иран, но он предпочел сдаться в плен и 16-го сентября 1831 года явился в лагерь Али Риза. Так царствованию Дауда в Ираке пришел конец. На этом закончился также период правления мамлюков и их существования. Ирак вновь вошел под непосредственное управление «Великой Порты» и в этом положении он оставался до первой мировой войны, т. е. до распада Османской Империи.

Выполняя волю своего повелителя, Али Риза жестоко расправился с мамлюками. На третий день после взятия Багдада, он собрал всех знатных мамлюков во дворец и почти всех обезглавил¹³⁶. Что касается Дауда, жизнь его была пощажена победителем. Вместе с женой и детьми он был отправлен к Султану в Стамбул под охраной полка кавалерии тимариотов¹³⁷. Султан помиловал пленного мятежника и позволил ему поселиться с семейством в Бруссе (Бурсе)¹³⁸, куда его и препроводили под надзором особого пристава. На следующий же (1832) год ему было назначено из государственной казны «достаточное содержание»¹³⁹.

После отбытия срока наказания, Дауд вновь был направлен на ответственный пост. В 1834 году его назначили правителем Боснии, оттуда через два года его перевели в Стамбул в качестве председателя Государственного Совета Империи, а в 1840 году он был назначен в Анкару на пост губернатора, но там он оставался недолго. В 1842 го-

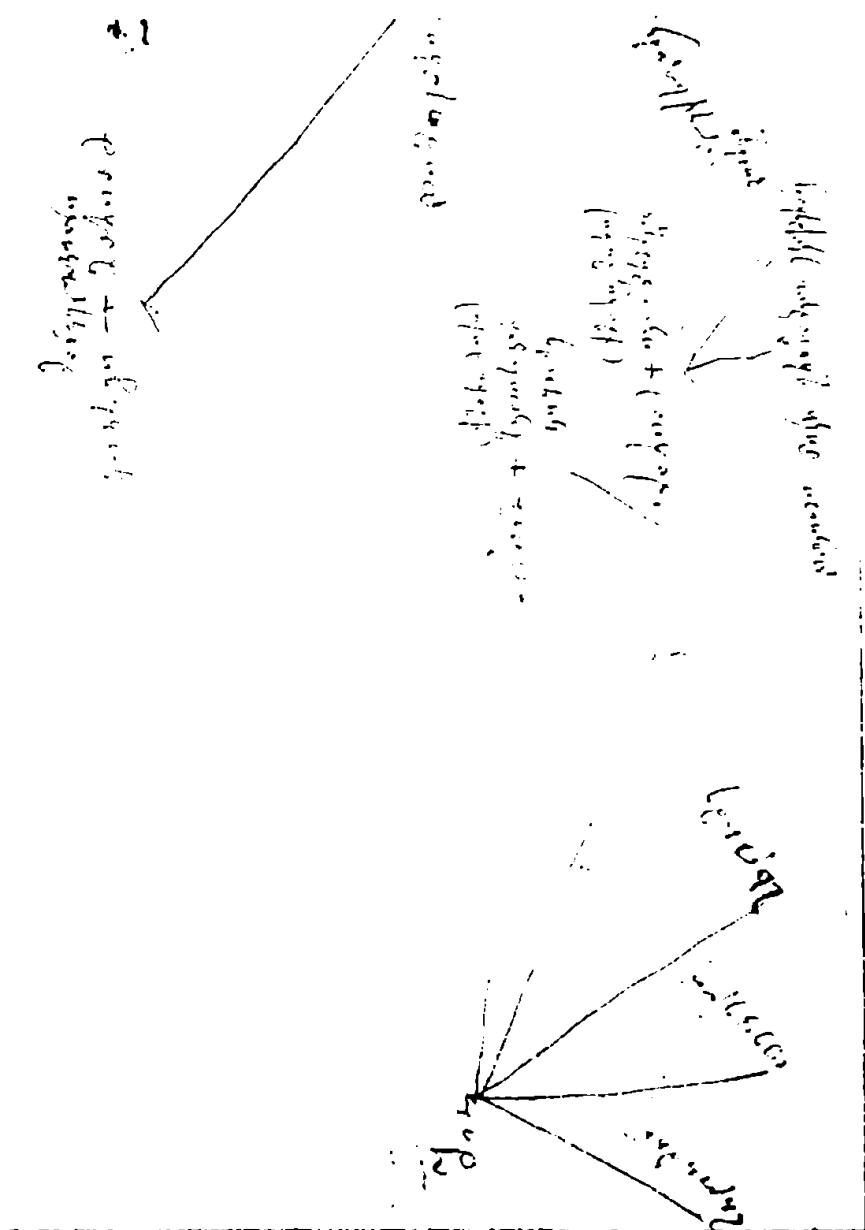
смотрел на общее бедствие. Но вот приходит звать доктора к Дауду—паше, заболевшему также чумой. Ужас овладел доктором, когда он вышел на улицу: ни одной живой души, только одни мертвые... Дворец был пуст. В пяти гаремах пашы, имевших до двадцати черных невольниц для прислуги, не осталось ни одной женщины. Некому было ходить за пашей... Паша лежал один в темном чулане. Большая часть дворца его была размыта наводнением или завалена мертвыми телами... Доктор в христианском квартале нашел одну старушку христианку, которая согласилась ходить за больным губернатором, вчера еще роскошным сатрапом, а теперь лежавшим, как нищий на голых досках... в совершенном одиночестве... Паша выздоровел... По окончании эпидемии он призвал в город для его заселения окрестных арабов". Но в это время "к Багдаду подступил с войском Али-паша из Курдистана и стал громить стены пушками" (Путевой журнал Е. И. Чирикова, СПб, 1875, стр. 8—10). По свидетельству итальянского врача Антоники упоминаемая Чириковым христианка была по происхождению грузинка. Аналогичные сведения мы находим также у Оше Луа (Aucher—E' Louy, *Relations de voyage en Orient de 1830 à 1838*, Paris, 1843, стр. 326), Дж. Б. Фрезера (J. B. Fraser, *Travels in Kurdistan and Mesopotamia*, London, 1840, vol. I, стр. 236—294), Дж. Р. Велстиды (J. R. Welsted, назв. труд, стр. 294), С. Х. Лонгрига (S. H. Longrigg, назв. труд, стр. 266), Кл. Уара (Cl. Huart, назв. труд, стр. 182—183), А. Адамова (см. его Ирак арабский, стр. 426—428) и 'Аббас-ал-'Аззави (см. его назв. труд, стр. 307, 312 и 317).

¹³⁶ Лишь немногие, 10 или 15 человек убежали и, таким образом спаслись. Они потом получили прощение и жили спокойно, получая пенсию, которую им выдавали соответственно их положению (Cl. Huart, цит. труд, стр. 204).

¹³⁷ Cl. Huart, цит. труд, стр. 202—203; S. H. Longrigg, цит. труд, стр. 273.

¹³⁸ Здесь его навещал находящийся в то время в Турции по торговым делам тифлисский купец Хатисавар Кикнадзе, женатый на дочери старшего брата Дауда—Шно.

¹³⁹ Н. Н. Муравьев, *Турция и Египет*, М., 1869, т. I, стр. 45.

Док. № 19582-х Книга об азатстве (освобождении — Б. С.) сыновей
Георгия Бочолашвили (стр. 3).

ду 68-летний Дауд отправляется в священный город мусульман Медину¹⁴⁰, где в течение девяти лет он пребывает в должности Шейх-уль-Харама¹⁴¹.

Дауд умер в 1851 году, похоронен в Медине¹⁴² напротив могилы третьего правоверного Халифа Османа¹⁴³. Он воспет арабским поэтом Абу Гаффар ал-Ахрасом¹⁴⁴, посвятившим ему оду, где говорится, что поэт был милостиво воспитан прежним губернатором, который послал его даже в Индию для излечения от немоты, но его там не смогли вылечить¹⁴⁵.

*
* *

Как было отмечено, Дауд с детства был оторван от родной грузинской земли и умер, не повидав отчизны. Однако выясняется, что любовь к Грузии никогда не затухала в его груди. Он с большим интересом следил за всем, что происходило в то время в его родной стране. Плохие вести о родине огорчали его, а если до него доходили хорошие вести, то радость его бывала безгранична. В какой степени его интересовала Грузия, хорошо явствует из сообщения его современника Роберта Кер Портера: «Когда Дауд узнал, что, путешествуя по Грузии, мне довелось проехать через его город (Тифлис.-Б. С.), в его сердце вспыхнули национальные чувства. Он несколько раз спросил меня о современном положении страны... и... был весьма обрадован, узнав, что Грузия обрела

محمد ثريا، سجل عثمانى، ج ٢، ص ٣٢٦-١٤٠

¹⁴¹ شيخ الحرم — так назывался хранитель мавзолея пророка Мухаммеда.

¹⁴² M. Lucklata a Nijehoff (см. его Voyage en Russie, au Caucase, en Perse etc., Paris, 1874, т. III, стр. 141) и А. Адамов (см. его назв. труд, стр. 425) неправильно считают, что Дауд умер в 1850 году и похоронен в Мекке.

¹⁴³ Enzyklopaedie des Islam. Leipzig, 1912, стр. 968. Перед смертью Дауд оставил завещание и просил не воздвигать памятника над его могилой. Поэтому хотя он и похоронен рядом с халифом, однако, несмотря на это, его могила обнесена простой железной оградой. При его жизни в Медине, вне города, недалеко от источника 'Анн Зерга, как об этом гласит Амин бен Хасан-ал-халван-ал-Мадини (см. его مطالع الودء، ص ٣)، он разбил сад, который был назван и поныне называется Даудией и является лучшим памятником ему.

¹⁴⁴ Абд ал-Гаффар бен Абд ал-Вахид бен Вахб ал-Ахрас ал-Мавсини родился в 1805 (1200 Хиджри) году в г. Мосуле, учился у ал-Алуси в Багдаде, где и стал учителем. Несмотря на то, что он был немым (по арабски „ахрас“), его имя широко известно в арабском мире, как выдающегося поэта Ирака. Умер 29 января 1874 (1290 Хиджри) года в г. Басре. Его стихи под общим названием „Ат-тираз ал-анфас“ были опубликованы в Стамбуле в 1886—87 (1304 Хиджри) году благодаря стараниям Ахмеда Иззет ал-Фаруки. Его стихи были опубликованы также в „Maṣriq“,—е, XXIV, 296,—Diwan Bairut. 1331/1912-1913 г. (см. C. Brockelmann, Geschichte der arabischen Literatur, Supplementband II, Leiden, 1938, стр. 792;—III, 1942, стр. 1310).

¹⁴⁵ О панегирических стихах Ал-Ахраса и других арабских поэтов, посвященных Дауду-паше, исследования готовит доц. Н. Пурцеладзе.

покой и расцвет в результате покровительства Российского государства»¹⁴⁶.

Но такой интерес Дауда к Грузии нельзя объяснить одной лишь любовью к родине (хотя это является главным); это было вызвано также и тем, что для него, как и для его предшественников пашей мамлюков, Грузия была той страной, откуда он получал пополнение для своего верного военного отряда в виде пленных—будущих воинов (для грузинской гвардии¹⁴⁷, состоявшей при дворе властителей пашалыка).

С первого же дня установления режима мамлюков в Ираке организация покупки пленных грузин и их доставки в Багдад считалось государственным делом первостепенной важности. Багдадским пашам, подобно мамлюкским султанам и беям Египта, удавалось регулировать этот вопрос при помощи торговцев пленными, причем эти торговцы со своей стороны имели связи со всякого рода разбойниками, которые массами рыскали в то время на территории обессиленной во всех отношениях феодальной Грузии. При содействии этих разбойников тысячи детей, мужчин и женщин ежегодно угонялись из отчины в страны Ближнего Востока, где они считались первосортным товаром и ценились дороже всех. Помимо Египта, грузинские пленные никуда не доставлялись в таком большом количестве и нигде не продавались так дорого, как в Ираке¹⁴⁸.

Грузия привлекала внимание Дауда еще и тем, что у него там были родители, родственники и знакомые. Грузинские купцы, отправляющие-

¹⁴⁶ Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babilonia during the years 1817, 1818, 1819 and 1820*, London, 1822, vol. II, стр. 249.

¹⁴⁷ Тысячная грузинская гвардия была великолепно одета и вооружена, отмечает J. B. Fraser в своем труде *Travels in Koordistan and Mesopotamia*, London, 1840, vol. I, стр. 225.

¹⁴⁸ Это обстоятельство весьма своеобразно истолковано в грузинской историографии. Повышенный спрос на грузинских пленных и рост цен на них были вызваны якобы лишь тем, что они были «сынами власти воинствующего народа... одарены гибким умом и... прославлены физическим качеством» (см. Г. Бей-Мамиконян, *Господство грузинских мамлюков в Ираке в XVIII и XIX веках*, «Вестник АН СССР», Тб. 1944, т. V, № 7, стр. 736). В действительности же главную причину этого надо искать не только в их боеспособности и физическом сложении (хотя не учесть этого было бы ошибкой), а скорее в политико-экономическом состоянии самой Грузии того периода и в своеобразии режима, сопутствующего господству мамлюков как в Египте так и в Ираке. Дело в том, что ставшие у кормила власти мамлюки султаны, беги и пашы всеми силами старались укрепить свою власть. С этой целью они, помимо общего войска, создавали отдельные военные отряды, т. н. «личную гвардию», укомплектованную своими соотечественниками. Соотечественниками потому, что отряды, состоявшие из них, являлись той силой, на которую они могли больше всего положиться, причем они пужны были в большом количестве, ибо чем многочисленнее были подобные отряды, тем безопаснее чувствовал себя на своем посту тот или иной правитель из грузин. Поэтому приобретение пленных стало государственным делом первостепенной важности в Египте и Ираке, потому и повысился спрос на грузинских пленных, а с повышением спроса соответственно росли и цены. На это оказали большое влияние также мероприятия, проведенные царями Грузии Соломоном I и Ираклием II о запрещении в стране торговли пленными.

19577-6

Հովհաննէս Զեղեզեղի Կրտսէն

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

[illegible]

ся торговать в страны Ближнего или Среднего Востока, проезжая по иракской территории, как правило, останавливались в Багдаде и наносили визит Дауд паше. Среди них частыми гостями Дауда были братья Зубалашвили, в частности Андрия Зубалашвили¹⁴⁹. С его помощью Дауд узнал точный адрес своих родителей, переехавших на жительство в Тифлис, и установил с ними письменную связь. Зубалашвили был также проводником братьев Дауда—Шно и Димитрия в 1818 году, когда они решили воспользоваться счастьем, выпавшим на долю брата (то, что он стал пашой), и отправились в Багдад, чтобы навестить его.

Дауд паша принял их с большими почестями и даже просил их навсегда остаться у него. Младший брат Димитри с удовольствием принял приглашение Дауда, согласился остаться в Ираке, изменил своей вере, принял магометанство и нарекся Ахмадом¹⁵⁰. На первых порах он занялся торговлей, но вскоре разорился и бросил это занятие.

В 1824 году Дауд паша назначил Димитрия своим заместителем, военачальником вооруженных сил багдадского пашалыка¹⁵¹, и возвел в ранг мирмирана¹⁵² но, по-видимому, он и здесь не справился с делом и был переведен на пост Бассорского Мутасалима¹⁵³.

Что касается Шно, самого старшего из братьев, то он отказался от возможности остаться в Багдаде и Дауд отправил его в Грузию с боль-

¹⁴⁹ Андрия Иванович Зубалашвили родился в 1770 году и скончался в 1847 году, похоронен в Тбилиси.

¹⁵⁰ S. H. Longrigg, назв. труд, стр. 246; المحامي عباسي الزاوي, назв. труд, стр. 286.

Поэтому нельзя считать правильными соображения Г. Леонидзе, что Дауд и Димитрий имена одного и того же лица (см. его „Дауд паша“ журн. „Дроша“, Тб., 1954, № 3) или, якобы Димитрия в 1780 году похитили из Грузии (см. его же Ценный памятник исторического прошлого. Упараго, „Мамлюк“, 1959, стр. 7). Так же неверно рассуждение и Шота Курдгелашвили, поскольку он в своем труде „Из истории грузинской типографии“ (Тб., 1959, стр. 83) соглашается с мнением Г. Леонидзе о тождественности Дауда и Димитрия и наряду с его „Дауд паша“ совершенно неправильно ссылается на мою статью „Некоторые замечания по поводу одной статьи Г. Леонидзе“, напечатанной 25 сентября 1954 года в газете „Ахалгазрди коммунисти“, где мы говорим как раз противоположное тому, что думают уважаемые Г. Леонидзе и Ш. Курдгелашвили.

¹⁵¹ S. H. Longrigg, назв. труд, стр. 247.

¹⁵² Надо полагать, что с этого момента Ахмад еще раз сменил свое имя и стал называться Хусеином на что прямо указывает находящийся в то время в Багдаде французский консул В. Фонтанье в своем труде—Voyage dans l'Inde et dans le Golfe Persique (Paris, 1844, Parl. I, стр. 326), где сказано: „Hussain-Pacha, car tel était son titre depuis qu'on avait acheté pour lui le grade de mir-i-miran“—Хусеин—паша, таков был титул его (т. е. Ахмада, того же Димитрия.—Б. С.) после того, как ему купили чин Мир-и-мирапа. (میرمیران—ранг, степень. В Османской Турции чин мирмирана давали Паше, который по своему достоинству стоял ниже Вазира и Бегларбега).

¹⁵³ V. Fontanier, Voyage dans l'Inde et dans le Golfe Persique, Paris, 1844, т. I, стр. 327; А. Адамов, назв. труд, стр. 422. متسلم (араб.)—ист. правитель Санджака или Эялета.

шими подарками¹⁵⁴. Сам Дауд начал заботиться о том, чтобы раскрепостить Шио и всю его семью. Как выясняется, по этому вопросу он переписывался с главнокомандующим в Грузии ген. Алексеем Петровичем Ермоловым, что явствует из следующих слов английского путешественника и исследователя, хорошего знакомого Дауда, вышеупомянутого Роберта Кер Портера: «Когда я рассказал Дауду,—говорит он,—о своем пребывании в Тифлисе и об общем положении вещей в Грузии, он мне сказал, что его отец, мать и братья находятся в Тифлисе, и спросил, как я думаю, выполнит ли Ермолов просьбу столь блистательной личности (Дауда.—Б. С.) если он напишет русскому главнокомандующему в Грузии, чтобы он оказал покровительство его семье. Несмотря на то, что Ермолов не был настроен проявить милосердие, все же я ответил: разумеется, генерал Ермолов добрый человек... Я был уверен в том, что он не отказался бы проявить внимание к семье паши и был бы польщен если б получил письмо от этого выдающегося принца. Каждая переписка между этими двумя великими правителями сопровождалась подарками. Его величество поручало мне выбирать для посылки русскому генералу самую дорогую шаль, вместе с тем, зная, что эта переписка была явно военного значения, я позволил себе посоветовать Дауду преподнести Ермолову меч. Подарок и письмо паши несколько дней спустя через слугу, пользующегося его доверием, были отправлены в Грузию»¹⁵⁵.

Эти строки написаны в 1818 году и в них сказано много. Однако мы хотим здесь отметить лишь то, что в результате подобной переписки мать Дауда (отца в то время уже не было в живых), брат, сестры и другие члены их семьи, крепостные князей Орбелиани, были раскрепощены, юридическим оформлением которого является «Грамота о раскрепощении семьи Георгия Бочолашвили»¹⁵⁶, выданная 10 ноября 1820 года Луарсабом, Қайхосро, Давидом, Аспаном, Константи́ле, Яковом и Самарагданом Орбелиани-Каплианишвили и утвержденная тифлисским губернским судом 13 ноября того же года.

Копия указанной грамоты и вместе с ней письмо Мариам летом 1821 года были пересланы багдадскому паше, которому Шио с радостью сообщал: «Это копия того письма, утвержденного судом, что мне выдали на руки»¹⁵⁷. Отвезти в Багдад письмо и копию грамоты и передать их Дауду должен был А. Зубалашвили, что хорошо видно из следующих слов самого Дауда: «Матушка Мариам! Ваше письмо... посланное через Зубалова... мне вручили полностью»¹⁵⁸.

Дауд паша с чувством удовлетворения получил сведения о раскре-

¹⁵⁴ V. Fontanier, Назв. труд. стр. 326—7.

¹⁵⁵ R. Ker Porter, Назв. труд. стр. 249—250.

¹⁵⁶ См. докум. № 19580-х (таблицы I и II).

¹⁵⁷ См. докум. № 19582 „Книга об азатстве (освобождении) к сыновьям Георгия Бочолашвили“, стр. II, приписка IV-ая (табл. IV).

¹⁵⁸ См. докум. № 19577-х „Письмо государя счастливого Вавилована Дауда паши к матери“ (табл. VI).

поцеловал своих близких, находящихся в Грузии, и продиктовал своему секретарю наложить на полученный документ резолюцию следующего содержания: «Эту... копию утвержденного судом письма... я получил... согласился... и приложил свою печать»¹⁵⁹. Затем написал на имя матери и «господина главнокомандующего» письма и вместе с копией грамоты послал в Грузию для вручения адресату через Юсуф агу, настоящая фамилия которого Иосифов (Иосефашвили?), а имя Петр. По происхождению он грузин, родился в Ахалцихе, умел писать и читать по-грузински; его деятельность протекала в Ираке. Он оказал значительную помощь Дауду при захвате власти и в борьбе против Са'ида паши, он доставлял багдадскому резиденту Англо-Ост-Индской кампании Клаудиусу Джемсу Ричу фирманы и официальные сведения Дауда¹⁶⁰.

За верную службу Дауд паша после захвата власти пашалыка назначил Юсуфа Агу своим катибом, т. е. секретарем. Находясь на этом посту, по поручению своего повелителя, Юсуф ага не раз путешествовал в соседние страны для ведения дипломатических переговоров.

Целью его поездки в Грузию на сей раз было передать главнокомандующему письмо Багдадского паши и при содействии Андрия Зубалашвили вести с ним переговоры о пожаловании матери Дауда дворянства. Вместе с тем ему было поручено получить разрешение от Ермолова и взять с собой из Грузии мать «багдадского государя» Мариам, если бы она выразила согласие на путешествие в далекий Багдад с целью повидаться с сыном.

Нам еще неизвестна точная дата прибытия Юсуф Аги в Тифлис. Он должен был быть здесь примерно осенью 1821 года. Раньше он не мог быть в Тифлисе, ибо письмо Дауда, привезенное им Мариам, написано 15 августа (2 августа по старому стилю) и, если учесть, что после написания письма он не долго остался бы в Багдаде, а на дорогу ушло бы не более 3-х месяцев, то он должен был быть на месте в конце 1821 года.

В Тифлисе Юсуф Ага имел беседу с главнокомандующим, а также с матерью Дауда Мариам, но, по-видимому, переговоры не увенчались желательным для представителя Багдада успехом.

Мариам не сделали дворянкой, не удалось также взять ее в Багдад. То, что ей не пожаловали дворянства, видно из купчей данной Тифлисским «мокалаке» (гражданином) неким А. Е. Мкервали брату Дауда Шио в 1827 году, где говорится: «Лета тысяча восемьсот двадцать седьмого... Тифлисский мокалаке А. Е. Мкервали продал... собственный свой дом Тифлисскому казенному крестьянину Шио Гиоргишвили Манвелову за четыреста восемьдесят рублей серебром»¹⁶¹...

¹⁵⁹ Там же.

¹⁶⁰ Claudius James Rich, Narrative of a Residence in Koordistan, and in the Site of Ancient Nineveh, London, 1836, vol. I, стр. 49.

¹⁶¹ Документ хранится в архиве Ив. Бродзели на квартире Л. Канделаки (Тбилиси, ул. Арсена, 11).

Ясно, если бы в 1821 году Мариам было пожаловано дворянство, то об ее сыне в 1827 году не упоминалось бы как о государственном крестьянине.

Что касается вопроса, получил ли Юсуф Ага разрешение о выезде Мариам в Багдад, то определенный ответ на это дается участником переговоров, секретарем (1821—1825 гг.) А. П. Ермолова А. С. Грибоедовым, который в 1824 году писал в одной из своих заметок: «Давид-Паша, три года тому назад, прислал своего Поверенного в Грузию, чтобы позволено было его матери, прибыть к нему в Багдад. Но она... решительно отказалась от путешествия в мусульманскую землю и предпочла свое состояние в православном отечестве той пышной жизни, которая ее ожидала в Багдаде»¹⁶².

Отсюда становится понятным как то, что Юсуф не смог взять в Багдад мать Дауда, так и то, что от поездки отказалась сама Мариам.

* * *

После безуспешных переговоров Юсуф Ага вернулся в Багдад, а привезенные им в Тифлис «книжки»: «Письмо государя счастливого Вавилована Дауда пашы к матери» и копия «Грамоты о раскрепощении семьи Георгия Бочолашвили» вместе с оригиналом некоторое время хранились на квартире Мариам. Затем их взял Иване Бродзели и поместил в своем личном архиве. 22 января 1874 года, после кончины Иване, указанные документы вместе с архивом были переданы его сыну Георгию, а от него и приобрел Мтацминдский музей писателей (Государственный литературный музей Грузии). Но когда это произошло? Нет точных сведений, подтверждающих этот факт, т. к. в инвентарной книге музея он не зафиксирован. Г. Бродзели скончался в 1943 году, а со слов его племянника (со стороны сестры) Левана и племянниц Елены и Нино Канделаки, документы должны быть приобретены вышеуказанным музеем приблизительно в 1934 году. В своей статье «Некоторые замечания по поводу одной статьи Г. Леонидзе», напечатанной в газете «Ахалгазрда комунисти» (25 сентября 1954 г. № 45), мы также считали, что случилось это в 1934 г., но сегодня можно в установлении этой даты незначительные коррективы. Во всяком случае одно обстоятельство говорит за то, чтобы рядом с 1934 годом, датой сдачи указанного документа в музей, можно назвать

¹⁶² Необыкновенные похождения и путешествия русского крестьянина Дементия Иванова Циккулина, журнал «Северный архив», СПб., 1825, часть XV, № 9, стр. 47, примечание б-е; также полное собрание сочинений А. С. Грибоедова, Петроград, 1917, т. III, стр. 112.

и другую дату. Дело в том, что в 1955 году на квартире Л. Канделаки, пересматривая архивные материалы, мы нашли список рукописей, проданных Г. Бродзели музею. В список включена между прочим, рукопись «Вепхвис Ткаосани» (Витязь в тигровой шкуре), о которой 31 октября 1937 года на страницах газеты «Вечерний Тбилиси» (№ 252, стр. 3) Г. Леоидзе сообщает: «Музей писателей Грузии приобрел на днях от И. Бродзели¹⁶³ рукопись поэмы «Вепхвис-ткаосани». Поэтому, если не опаривать достоверности этого сведения и предположить, что рукопись «Вепхвис-ткаосани» указанным музеем была приобретена именно в 1937 году, тогда и другие документы, в том числе «Грамота о раскрепощении семьи Георгия Бочолашвили», ее копия и «Письмо государя счастливого Вавилована Дауда паши к матери» должны были быть сданы в музей в то же самое время, так как, во-первых, они включены в один список, во-вторых, как говорит Л. Канделаки, их вместе унес из его квартиры уполномоченный музея писателей Грузии И. Ениколопов¹⁶⁴ (он же Ениколопашвили).

Мы уже изложили историю составления «Грамоты о раскрепощении семьи Георгия Бочолашвили», ее копии, т. н. «Книги об азатстве (освобождении) к сыновьям Георгия Бочолашвили», «Письма государя счастливого Вавилована Дауда паши к матери» и рассказали как они дошли до наших дней. Из этого в некоторой степени явствует и то, какие взаимоотношения существовали между Ираком и Грузией в 20-х годах прошлого столетия. Но мы еще ничего не сказали о том, кем написано письмо Дауда паши, самим «государем счастливого Вавилована» или кем-либо другим. Этот вопрос настолько важен, что на нем нельзя не остановиться. Он и связанные с ним другие вопросы, которые мы затронем ниже, особенно интересуют исследователей истории грузинских мамлюков, или кюлеменов Ирака. Г. Бей-Мамиконян, например, в своем труде «Господство грузинских мамлюков в Ираке в XVIII и XIX веках» отмечает, что «В несколько ином плане, но тоже очень характерны те весьма интересные документы, которые подготавливает к печати Институт истории имени акад. Ив. Джавахишвили, в частности, надо отметить письмо Дауда к матери, написанное по-грузински. Разумеется, еще вопрос, удасть ли когда-нибудь доказать, что это письмо написано багдадским «государем» собственноручно. Но если это будет доказано, то мы в зна-

¹⁶³ Должно быть Г. Бродзели, ибо И. Бродзели, как было указано выше, скончался в 1874 году 22 января. Таким образом, в 1937 году музей ничего не мог от него приобрести. Что же касается Георгия, то он прожил до 28 июля 1943 года.

¹⁶⁴ В инвентарной книге музея указано то же самое.

чительной мере приблизился к разрешению второго, еще более важного вопроса: были ли сохранены среди мамлюков навыки грузинской письменной речи? А точность решения этого вопроса со своей стороны будет зависеть от ответа еще на один вопрос: был ли грамотен привезенный в Багдад 12—13-летний крестьянский парень Дауд? Возможно ли такое предположение на основании положения народного образования в Грузии тех времен?»¹⁶⁵.

Как видим, здесь затрагивается по меньшей мере 4 вопроса: 1. Написано ли письмо к матери самим Даудом; 2. Была ли в Ираке грузинская школа, где мамлюков обучали бы навыкам грузинской письменной речи; 3. Был ли грамотен привезенный из Грузии в Багдад сын крепостного крестьянина, маленький Дауд и 4. Возможно ли предположить это имея в виду уровень народного образования в Грузии той эпохи? (Здесь подразумевается вторая половина XVIII века, ибо как мы видели выше, Дауда увезли из Грузии на чужбину примерно в 1780 году).

Как известно, в это время Грузия испытывала кризис. Грузинский народ дошел до полного разорения. Стране, истерзанной бесконечными опустошительными нашествиями внешних врагов и не меньшими внутренними неурядицами, было не до того, чтобы обратить должное внимание на вопросы просвещения, образования и тягаться с европейскими государствами, где в этом отношении дело давно обстояло гораздо лучше. Известно, что во второй половине XVIII века в Грузии было лишь несколько государственных школ—семинарий (в Тбилиси с 1755 года, а в Телави с 1782 года)¹⁶⁶. Правда, наряду с ними действовали существовавшие и прежде т. н. частные школы при церквях и в семьях духовенства, где, помимо зазубривания закона божьего, учеников обучали родному языку. Но, во-первых, число указанных школ было невелико, а во-вторых, если даже это было бы не так, крестьянские дети все равно не могли бы там учиться, ибо для этого у них не было ни средств, ни времени и к тому же им мешали сословные ограничения.

Поэтому надо полагать, что 6-летний Давид, сын крепостного крестьянина князей Орбелиани, был неграмотен. Некоторым основанием для подобного предположения является и тот факт, что остальные члены семьи Георгия Бочолашвили, в том числе и старший сын Шио, не умели писать. Нония Шадинов в приписке, сделанной собственной рукой на второй странице грамоты об азатстве пишет: «Так как Шио не умел писать, я пишу с его слов»¹⁶⁷. Но несмотря на все это, одно лишь то, что в XVIII веке в Грузии мало было школ, обучение было ограниченным и недоступным для крестьянских детей, или же тот факт, что брат Дауда Шио не умел писать, не являются достаточно вескими аргументами, дающими право окончательно ответить на поставленный вопрос.

¹⁶⁵ Вестник Акад. наук Груз. ССР, Тб., 1944, т. V., № 7, на груз. яз., стр. 736.

¹⁶⁶ История Грузии, Тб., 1958, часть I (на груз. яз.), стр. 391—466. Если сведение, приведенное в „Жизни Грузии“ (Тб., 1913, на груз. яз.), достоверно, тогда надо признать, что Ираклий второй учредил телавскую семинарию „по примеру русских“ не в 1782 году, а раньше—в 1765 году.

¹⁶⁷ См. докум. № 19582-х, табл. IV, приписку справа сверху I.

Чтобы установить, владел ли Дауд навыками грузинской письменной речи, необходимо иметь более убедительные доказательства. А такой бесспорный довод давно существует. Это надпись, сделанная на первой странице «Грамоты раскрепощения семьи Георгия Бочолашвили» рукой катиба (секретаря) Дауда паши под его диктовку: «Эту...-утвержденную судом копию письма я получил и согласился и... приложил свою печать. Так как я писать не умел, за меня велел писать с моих слов своему катибу Петре»¹⁶⁸. Отсюда явствует не только то, что Дауд в бытность свою в Грузии не умел читать и писать по-грузински, а подтверждается и тот факт, что и по приезде в Багдад у него не было возможности изучать грузинскую грамоту. А это имеет существенное значение для выяснения другого вопроса: была ли в Багдаде грузинская школа?

По-видимому, при постановке вопроса Г. Бей-Мамиконян не знал о существовании вышеуказанного документа. Он не предполагал, что приписанный текст продиктован Дауд пашой. Как видно, в этом случае он руководствовался лишь теми сведениями, по которым в 50-х годах XVIII века грузин Сулейман паша «Абу Лайлах», ставший во главе Иракского правительства, создал в Багдаде довольно сложную систему образования, где под руководством учителей разных специальностей около двухсот грузинских детей систематически упражнялись в ловкости, плавании, изучали грамоту; что из грузин, окончивших эту школу, Сулейман составлял военные отряды и, кроме того, широко использовал их на других работах: писцами, сборщиками налогов, градоначальниками и т. д.¹⁶⁹ Хотя из этих сведений видно, что окончивших школу посылали на работу в военные и гражданские ведомства, а все это происходило в арабской стране (входившей в Османскую империю)—Ираке, где наряду с местным общим разговорным языком-арабским господствующим, государственным языком являлся турецкий,—ясно, что в упомянутой школе (или в школах, это пока не установлено), поступающих обучали именно этим языкам; но если к тому же учесть, что в данный период (1749—1831 гг.) Ираком правили грузинские мамлюки или кюлемены, и школа в основном комплектовалась из пленных грузинских детей, то можно предположить, что в школе, учрежденной Абу Лайлахом, преподавали и грузинский язык.

Действительно, если бы было доказано, что Дауд, покидая Грузию, не умел писать по-грузински, и, несмотря на это, письмо оказалось бы написанным его рукой, тогда стало бы бесспорным, что писать по-грузински он научился в Багдаде, в той школе, где он учился вместе с другими пленными грузинами. Вероятно так представлял себе этот вопрос Г. Бей-Мамиконян в 1944 году, когда он писал: «Если удастся... когда-либо доказать, что это письмо (речь идет о письме Дауда паши.- Б. С.) написано собственноручно государем» Багдада, тогда мы значительно приблизимся к решению второго, более значительного вопроса: Были

¹⁶⁸ См. докум. № 19582-х, табл. III надпись сбоку. И здесь и в других местах подчеркнуто нами.—Б. С.

¹⁶⁹ S. H. Longrigg, указ. труд, стр. 170.

ли сохранены в кругу мамлюков навыки грузинской письменной речи», т. е. преподавали ли там грузинский язык?

На этот вопрос дал положительный ответ акад. Г. Леонидзе в статье «Дауд паша». Он пишет: «Еще в первой половине восемнадцатого века в г. Багдаде или старом Вавилоне¹⁷⁰ существовала грузинская школа для двухсот грузинских детей»¹⁷¹. Если в XVIII веке в Багдаде действительно была грузинская школа, можно предположить обучение там велось на грузинском языке, но, к сожалению, выясняется нечто совершенно противоположное.

В 1821 году 47-летний Дауд, как мы видели выше, сам говорит «...Я не умел писать». А если он не умел писать, это значит, что в Багдаде мамлюки не имели грузинской школы и не сохранили навыков грузинской письменной речи. В противном случае трудно представить, чтоб Дауд, прекрасно овладевший в ученические годы совершенно незнакомыми для него языками—арабским, турецким и персидским, не изучил свой родной грузинский язык.

В заключение хочется коснуться вопроса о том, чей рукой написано «Письмо государя счастливого Вавилована Дауда паши к матери». По сведениям, которыми мы располагаем, прямого ответа на это дать не удастся. Однако палеографические наблюдения над припиской, сделанной на первой странице копии «Грамоты о раскрепощении семьи Георгия Бочолашвили», а так же над второй припиской на второй страницеверху слева и над грузинским письмом Дауда, убеждают нас в том, что письмо должно быть написано катибом (секретарем) Багдадского паши Юсуфом ага (он же Петре Юсефов) из Ахалциха.

BENJAMIN SILAGADZE

FROM THE HISTORY OF IRAQI -- GEORGIAN RELATIONS (19-th
CENTURY)
PUBLICATION OF ARCHIVE MATERIAL

Summary

Iraq, one of the provinces of the Ottoman Empire, was governed from 1749 till 1831 by Georgian Mamelukes—slaves or as the Turks called them, pashas of Kulemens, who had political, cultural and trade connections with the country of their birth. They kept up an almost regular correspondence with their relatives who lived in Georgia, with the Russian commanders-in-chief in the Caucasus and other eminent persons in different walks of life. They invited printers from Tbilisi to Bagdad and, with the help of merchants, regularly followed the practice of having hundreds of their compatriots brought to Iraq for the reinforcement of the „household troops“. From time

¹⁷⁰ Багдад не старый Вавилон. Багдад расположен на реке Тигре, а Вавилон был расположен на реке Евфрате.

¹⁷¹ Журнал „Дроша“, 1954, № 3, стр. 19—20.

to time they availed themselves of the support the Russian government, which sometimes stood them in exceptionally good stead in the preservation and consolidation of their authority.

As some sources reveal, the Mameluke pashas of Iraq, appreciative of the support of the Russian government, often required such help by acting in the interests of the Russian and the Georgian peoples.

Bagdad and Basra had always served as secure emporia for merchants, and as places of safety for travellers and other sojourners in these countries on their way to the East. Moreover, the Mameluke pashas, contemplating secession from the Ottoman Empire and the setting-up of an independent kingdom of their own—the so-called 'Babylon the Felix'—often acted against the Sultan's will, rose in revolt, refused to pay tribute and to send their troops to the Caucasus front.

This paper does not aim at giving a full exposition of the history of the centuries-long links between Georgia and Iraq. We confine ourselves only to the publication, with a commentary, of some archive material, viz:

1. Deed of manumission of the Bocholashvili family;
2. Writ of *Azat'*hood (emancipation—B. S.) granted to George Bocholashvili's sons;
3. Letter of the Sovereign of 'Babylon the Felix', Daud-pasha, to his mother (Mariam—the widow of George Bocholashvili—B. S.).

All these documents were drawn up in Georgian (the first two in Tiflis, and the third—in Bagdad); they are dated: the first two, November 10, 1820; the third, August 15, 1821. They are preserved in Georgia's State Museum of Literature and provide graphic evidence of that correspondence and the relations, which existed between Daud, pasha of Bagdad, on the one hand, and his parents and the Commander-in-Chief of the Caucasus A. P. Ermoloff on the other.

In the light of these documents the view current up to the present day in Georgian historiography that „... already in the first half of the 18-th century... there was, in Bagdad, a Georgian school for 200 boys“ Ought to be considered as entirely untenable.

В. И. АБАЕВ

НЕСКОЛЬКО СЛУЧАЕВ ЧЕРЕДОВАНИЯ *m* || *w* В ИНДОЕВРОПЕЙСКОМ

В этимологическом гнезде индоевропейского **k̑rmi*-‘червь’ (др. инд. *k̑rmi*-, перс. *kirm*, осет. *kalm*, литов. *kirmis* и пр.) особняком стоит слав. *červъ*, русск. *червь* „со своеобразным суффиксом *-vi-*“¹. Случай считается единичным и неясным: разные форманты или фонетическое колебание?². В связи с этим считаю не лишним обратить внимание на некоторые другие случаи такого же чередования.

Лат. *pulvis* ‘пыль’ возводится к **plwi*-. Перс. *palm* ‘пыль’ и осет. *fælm* ‘марсво’ к **plmi*-.³

Др. перс. *ḍarmi*- (осет. *talm*), название дерева, предполагает общееиранское **srmī*-. Однако в новоперсидском находим **saru* ‘кипарис’ (вместо ожидаемого **sarm*), что следует возводить к иран. **srwi*-.

В осетинском известно слово (æ)*rxæt*. Оно употребляется только в сочетании *tūgŷ rxæt* и означает ‘сгусток крови’, ‘запекшаяся кровь’, ‘кровявые струпы’ (*tūg* ‘кровь’): *tūgŷ rxæmttæj jæ ærbaxastoj* ‘его принесли (покрытого) струпами крови’. Группа *rx* восходит обычно к *xr*: *syrx* ‘красный’ из *suxra*- и т. п.: *rxæt* можно возводить к **xrami*-. Параллельно употребительна в осетинском форма (æ)*rxæw* (*tūgŷ rxæw*) с тем же значением. Эта форма возводится закономерно к **xraui*-; ср. авест. *xruī*- (в сложных словах) ‘кровявой’, др. инд. *krauis*-, слав. **krъvъ*, русск. *кровь* и пр. (от корня **kru*-, **kreu*-)⁴. Стало быть здесь внутриосетинское колебание *rxæt* || *rxæw* дает еще один пример чередования *-m-* || *-w-*.

Не приходится думать о чередовании двух разных формантов *-mi*- и *-wi*-. Последний пример (*rxæt* || *rxæw*) в этом отношении особенно показателен. Основа **krew*- представляет сильную ступень основы **kru*-; стало быть приходится делить **krew-i*, а не **kre-wi*-. Иными словами перед нами не словообразовательные, а фонетические варианты: колебание двух губных звуков. Но поскольку ни в осетинском, ни также, насколько мож-

¹ J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bern, стр. 649 („...mit eigenartigem -vi- —Suffix“).

² K. Brugmann, Grundriss der vergleich. Gram. der indogerman. Sprachen, изд. 2-е, 1897—1916, II, I, стр. 254; E. Bernerker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1908—1913, стр. 173; M. Vasmer, 19.

³ В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, М.-Л., 1958, I, стр. 439.

⁴ Pokorny 621. Любопытно, что в осет. сохраняется древнейшее значение: ‘dickes, stockendes Blut’, ‘geronnen (vom Blut)’, ‘Kruste’.

но судить, в остальных языках, из которых взяты вышеприведенные примеры, перебой *m* || *w* в других случаях не наблюдается, перечисленные факты отражают, по-видимому, какое-то древнее фонетическое чередование, которое оставило след лишь в единичных фактах отдельных индоевропейских языков.

Приведенные случаи следует поставить в связь с хорошо известными примерами колебания *m* || *w* в и. е. языках:

др. инд. *śyāma-* || *śyāva-* 'тёмный'.

лит. *šir̃mas* || *šir̃vas* 'серый'.

лат. *umidus* || *uvidus* 'влажный'.

др. инд. *rāma* 'темный' || лат. *rāvus* 'серый'.

тохар. В *solme* || др. инд. *sarva-* 'весь'.

лит. *pirmas* || слав *prvъ* 'первый' и др.⁶

В связи с этим нельзя не вспомнить об индоиранских формантах *-vant-*, *mant-*,—которые по праву считаются вариантами одного и того же суффикса. Замечено, что после основ на *-u*, *-us* предпочитается *-mant-*, в других случаях *-vant-*. Но это правило часто нарушается, и в основах одного и того же типа *-vant-* и *-mant-* свободно заменяют друг друга⁶.

В более широком плане приведенные факты представляются частным случаем общего явления: взаимозаменимости и чередования сонантов в индоевропейском. Хорошо известны и давно отмечены чередования типа *l* || *r*, *r* || *n*, *m* || *n*, *w* || *y* и т. п.⁷. В этом ряду находит себе место и чередование *m* || *w*, примеры которого мы выше привели.

⁶ F. S p e c h t, Der Ursprung der Indogermanischen Deklination, 179—183 приводит эти и многие другие случаи как примеры чередования разных древних формантов *men* || *u*. По нашему мнению, это справедливо только в отношении некоторых его примеров. В остальных случаях речь идет, скорее всего, о чисто фонетических колебаниях.

⁶ W a s k e r n a g e l—Debrunner II, 2, § 708.

⁷ См. об этом Ю. В. Откупщиков, Из истории индоевропейского словообразования, Ленинград, 1967, стр. 164—190 (глава „Сонанты в древнейшей структуре индоевропейского корня“).

В. М. ЖИРМУНСКИЙ

К ВОПРОСУ О ТАК НАЗЫВАЕМОЙ «КАТЕГОРИИ СОСТОЯНИЯ»

Вопрос о природе частей речи, их составе и классификации—один из наиболее дискуссионных в теории грамматики¹. К традиционным категориям, восходящим в конечном счете, с незначительными уточнениями и дополнениями, к античным грамматическим теориям, в новейшее время присоединены были различными авторами «частицы речи» (русск.—же, —ли,—бы, и др.), «модальные слова», «категория состояния», а в работах по алтайским и палеоазийским языкам—так называемые «образные слова», близкие к типу «глагольных междометий», о которых в свое время писал А. А. Шахматов («название глагольного признака, которое в своей звуковой форме обнаруживает стремление говорящего воспроизвести в нем хотя бы условно звукоподражание, напоминающее или указывающее на быстроту, резкость произведенного действия»)².

Не касаясь здесь вопроса о степени обоснованности и научной целесообразности выделения всех указанных категорий слов в самостоятельные лексико-грамматические разряды («части речи»), мы остановимся только на проблеме «категории состояния», пользовавшейся особым вниманием русских (советских) грамматистов. Проблема эта была поставлена акад. Л. В. Щербой³, детально разработана акад. В. В. Виноградовым⁴, получила широкий отклик в трудах его учеников и последователей⁵, столкнулась с возражениями морфологистов школы Ф. Ф. Фортунатова⁶. Учитывая, по-видимому, возможность подобных возра-

¹ См сборник: «Вопросы теории частей речи на материале языков разных типов». Материалы дискуссии 1965. Изд. «Наука» (в печати). Тезисы докладов (под тем же заглавием)—Институт Языкознания АН СССР, Ленинград, 1965.

² А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, вып. II, Л., 1927, стр. 57 (§ 539); см. также вып. I, стр. 194—195 (§§ 240—242).

³ Л. В. Щерба. О частях речи в русском языке (Сборн. «Русская речь», Л., 1928, стр. 16—18). См. Л. В. Щерба. Избранные работы по русскому языку. М., 1957, стр. 74—76.

⁴ В. В. Виноградов, Русский язык. М., 1947, стр. 399—421.

⁵ Современный русский язык. Морфология, под ред. В. В. Виноградова. Изд. Московского Университета 1952, стр. 394—404 (Е. М. Галкина-Федорук) Е. М. Галкина-Федорук, О категории состояния в русском языке, — «Русский язык в школе», 1957, № 4; Н. С. Поспелов, В защиту категории состояния, В. Я; 1955, № 2, стр. 55—65 и др.

⁶ А. Б. Шапиро, Есть ли в русском языке категория состояния как часть речи?, ВЯ; 1955, № 2, стр. 42—54.

жений, академическая «Грамматика русского языка» рассматривает эту группу слов в разряде наречий, пользуясь для ее обозначения более старым термином «предикативные наречия», с оговоркой, что такие наречия «некоторыми языковедами относятся к особому грамматическому разряду—категории состояния»⁷. Впрочем, в своем описании этого разряда авторы грамматики следуют полностью за В. В. Виноградовым⁸.

Обзор научной литературы с некоторыми самостоятельными критическими выводами дает брошюра А. Н. Тихонова, содержащая также полезное собрание примеров⁹.

Термин «категория состояния» был введен в теорию грамматики Л. В. Щербой, который первый очертил круг явлений, сюда относящихся, но, со свойственной ему научной осмотрительностью, в полувопросительной форме: «Может быть мы имеем дело здесь с особой к а т е г о р и е й с о с т о я н и я... в отличие от такого же состояния, но представляемого как действие: нельзя.. | запрещается, можно... | позволяется; становится холодно | холодает; становится темно | темнеет; морозно | морозит и. т. д. (таких параллелей, однако, не так много)»⁴. Кроме безличных конструкций Л. В. Щерба относит сюда и некоторые личные: я готов; я должен; я рад | радуясь; я способен („я в состоянии“) | могу; я болен | болею; я знаком | знаю и т. д.; „в конце концов“ и следующие противоположения: я весел (состояние) | я веселюсь (состояние в виде действия) | я веселый (качество); он шумен (состояние) | он шумит (действие) | он шумливый (качество); он грустен (состояние) | он грустит (состояние в виде действия) | он грустный (качество) и т. д.; без параллельных глаголов: он печален | он—печальный; он доволен | он—довольный; он красен как рак | флаги красные и т. д. К той же группе Л. В. Щерба причислил ряд слов, „подведение которых под какую-либо категорию затруднительно“: нельзя, можно, надо, пора, жаль и т. п., а также такие слова и выражения как быть навеселе, наготове, настороже, замужем, без памяти и т. д.

Примеры, которые приводятся Л. В. Щербой без систематического анализа, охватывают предикативы различного типа в соединении со связкой: предикативные наречия и краткие прилагательные, конструкции безличные или личные; объединяющим является грамматическое значение состояния в отличие от действия или качества. Характерны следующие оговорки: «хотя все эти параллели едва ли укрепили мою новую категорию, так как слишком разнообразны средства ее выражения, однако несомненными для меня являются попытки русского языка иметь особую категорию состояния, которая и вырабатывается на разных путях, но не получила еще, а может и никогда не получит, общей марки. Сейчас формально категорию состояния пришлось бы определять так: это слова в соединении со связкой, не яв-

⁷ „Грамматика русского языка“, т. 1, М., 1952, стр. 40 (§ 60).

⁸ Там же, стр. 632—634 (§ 692).

⁹ А. Н. Тихонов, Категория состояния в современном русском языке, Самаркандский государственный университет, 1960.

ляющиеся, однако, ни полными прилагательными, ни именительным падежом существительного; они выражаются или неизменяемой формой, или формой существительного с предлогом, или формами с родовыми окончаниями: нуль для муж. рода,—а для женск. рода,—о,—э (искренне) для среднего рода, или формой творительного падежа существительных (теряющей тогда свое нормальное, т. е. инструментальное, значение)» (в последнем случае Л. В. Щерба имеет в виду противопоставление типа: я был солдатом (состояние) я солдатствовал (состояние в виде действия) | я был солдат (существительное)).

Более решительно отнес «категорию состояния» к частям речи В. В. Виноградов, поставивший эту группу слов в один классификационный ряд с другими частями речи (в том числе и с такими новыми как «частицы речи» и «модальные слова»). В книге «Русский язык» он дал подробное и систематическое описание этой категории. Согласно его определению, «под категорию состояния подводятся несклоняемо-именные и наречные слова, которые имеют формы времени (для прошедшего и будущего времени аналитические, образованные посредством присоединения соответствующих форм связки быть) и употребляются только в функции сказуемого. Понятно, что многие из слов (особенно безличного, наречного типа), подводимых под категорию состояния, могут сочетаться и с другими наиболее отвлеченными вспомогательными глаголами» (стало, становится, делается, бывает и т. п.). «Слова из категории состояния по внешнему облику отличаются от прилагательных и существительных отсутствием форм склонения и наличием форм времени, от наречий — формами времени и неспособностью качественно и обстоятельно определять глагол и имя прилагательное»¹⁰.

Описание В. В. Виноградова обнаруживает очень пеструю в морфологическом отношении группу несклоняемых (неизменяемых) слов, по своему происхождению—прилагательных, наречий, существительных, объединяемых синтаксической функцией предикатов со связкой и значением состояния. Сюда относятся следующие основные группы:

1) Краткие формы прилагательных с значением «предикативной характеристики»: мал, велик, готов, способен; с утратой соотносительных полных форм (или с отличным от них значением): рад, прав, доволен, должен; страдательные причастия в той же форме: взволнован, рассеян, расстроен, обязан и др.

2) Безлично-именные формы с значением состояния—психического: завидно, печально, скучно, стыдно; физического: голодно, горько, больно, холодно; состояния природы: сухо, тихо, светло и др.

3) Безлично-предикативные формы наречий с тем же значением состояния—наречий качественных: можно, должно, стыдно, позволено; качественно-обстоятельных: навеселе, вправе, в бегах и др.

4) Обеспредмеченные существительные в форме именительного падежа: пора, лень, время, недосуг и др.

¹⁰ В. В. Виноградов, Русский язык, стр. 401.

Отмеченные В. В. Виноградовым разнородные по своему происхождению группы объединяются в сущности только одинаковым процессом большей или меньшей вербализации именных форм в предикативной функции. Уже сопоставление действительного (активного) залога со страдательным (пассивным), по своей грамматической природе обозначающим состояние, обнаруживает первую ступень подобной вербализации: он наполнил стакан/стакан наполнен, он налил вино/вино налито; ср. он наполнил—наполнен—болен—задумчив—мал—пуст (именные предикативы в разной степени вербализованы, глагол-связка, как обычно при именных предикативах, обозначает время: был задумчив, будет задумчив, бывает задумчив и т. п.). С этим процессом вербализации склоняемого слова в функции предиката связана и «атрофия склонения» (термин В. В. Виноградова) у кратких прилагательных в русском языке (в немецком этому соответствует несклоняемая форма прилагательных, употребляемая при связочном глаголе), и превращение «обеспредмеченного существительного» в несклоняемое предикативное слово. С другой стороны, одновременно с утерей форм словоизменения, свойственных имени, результатом вербализации предикативов является приобретение ими форм глагольного управления: способность иметь при себе дополнения и обстоятельственные слова (в доме жарко), сочетаться с дательным падежом лица (ему больно, мне недосуг) и в особенности с неопределенной формой глагола (нужно ехать, можно написать).

Эта вербализация и дала А. Востокову основание отнести краткие прилагательные (как и соответствующие пассивные причастия) к группе «спрягаемых слов»¹¹ и причислить к «безличным составным глаголам» такие слова как можно, должно, жаль, рад, готов и др. В более позднее время В. А. Богородицкий также ссылаясь «на такие безличные предложения именного происхождения, как жаль (собственно сущ.), можно, нужно (прил.), которые теперь являются для чутья» (т. е. для современного языкового состояния) «уже глаголами или глагольными частицами, благодаря подразумеваемому глаголу есть (срв. прош. вр. «жаль было», «нужно было»), почему в некоторых грамматиках даже и зачисляются прямо в отдел безличных глаголов»¹².

Сходный характер имеют наблюдения А. М. Пешковского. По его словам, «краткие прилагательные за последнее время резко изменили свою собственную физиономию»¹⁴. «От постоянной связи с глаголом,

¹¹ Востоков, Русская грамматика. Изд. 12-ое. СПб., 1874, стр. 28 (§ 32), стр. 42 (§ 43).

¹² Там же, стр. 61—62 (§ 74).—Высказывания других русских грамматистов начала XIX века цитирует В. Виноградов—см. «Русский язык», стр. 399 примеч.

¹³ В. А. Богородицкий, Общий курс русской грамматики. Изд. 5-е. М.-Л., 1935, стр. 219. Ср. там же, стр. 195, где можно, нужно, должно, надобно отнесены к наречиям, которые «получили уже значение глагольности», вследствие чего «языковое чутье» относит эти наречия в одну категорию с безличными глаголами—надлежит, следует, подобает.

¹⁴ А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 3-е. М.-Л., 1928, стр. 262.

притом связи особо тесной, не такой, какой вообще связываются в речи слова друг с другом и от невозможности связаться с каким либо другим словом они, так сказать, «оглаголились», вернее «осказуемились»...¹⁵ «В особенности это относится к таким прилагательным» как «рад», «должен», «намерен». «Кто даже из взрослых образованных людей различит здесь именительный падеж прилагательного? Не сочтет ли их всякий скорее за какие-то глаголы, хотя и это будет достаточно нелепо, так как у них нет ни времени, ни наклонения, ни лица». «В нашей школьной практике были случаи, когда хорошие ученики принимали эти слова за глаголы», добавляет А. М. Пешковский в примечании¹⁶.

С другой стороны, А. А. Шахматов говорит о кратких прилагательных и пассивных причастиях как о «спрягаемых словах». «Прилагательное в нечленной форме является преимущественно именно в форме сказуемого... Вот почему нечленные формы прилагательного в именительном падеже носят названия спрягаемой формы; она грамматически сближается с причастиями на-л. получившими значение личных глагольных форм прошедшего времени, а также с причастиями страдательного залога на-н,-т, точно также употребляющимися, как личные глагольные формы»¹⁷.

Тонкие теоретические замечания, идущие в том же направлении, содержит книга акад. И. И. Мещанинова «Члены предложения и части речи»¹⁸.

Следуя за Л. В. Шербой и В. В. Виноградовым, автор рассматривает «категорию состояния» как особую часть речи, однако с большими оговорками, учитывающими ее морфологическую пестроту (две основные группы: а) безлично предикативные формы и б) нечленные прилагательные и причастия). «В исследованиях последних лет», пишет И. И. Мещанинов, «посвященных категории состояния и ограниченных, главным образом, материалами русского языка, не имеется еще полной договоренности. В частности, выступление не склоняемого по падежам и не применяемого по лицам предиката, при господствующем предикативном положении спрягаемого глагола, объединило собою воедино две отмеченные выше разновидности, формально сближаемые одна с наречием, другая с прилагательными. Сходство синтаксического использования обоих привело к их отнесению в одну общую группу, хотя грамматическое их оформление говорит против этого. Равным образом, и пути их исторического развития должны быть различными».

В соответствии с основной концепцией книги слова, относимые к категории состояния, рассматриваются И. И. Мещаниновым как пример незавершенной морфологизации синтаксической категории, лежащей в ос-

¹⁵ А. М. Пешковский, Там же, стр. 194.

¹⁶ Там же, стр. 262 и примеч.

¹⁷ А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка. Вып. 1. Л., 1925, стр. 178; см. его же, Очерк современного русского литературного языка. Л., 1925, стр. 153—154.

¹⁸ И. И. Мещанинов, Члены предложения и части речи, М.-Л., 1945, стр. 270—279.

нове образования части речи из члена предложения: «Таким образом лексическое обособление слов, которым явилось бы выделение этой части речи, и здесь поκειται на синтаксической основе, что и оказывается еще одним лишним доказательством синтаксического первоисточника всякой вообще группировки по частям речи. Но синтаксическая основа получила в данном своем применении лишь синтаксическое выражение. Морфологическое же выражение остается общим с другою синтаксической позицией—обстоятельством. Таким образом, грамматическое понятие сказуемости ограничилось в этом случае синтаксическим выявлением. Оно не дало необходимых грамматических форм и, следовательно, не дало тех грамматических категорий, какие в отличие от других лексических групп могли бы лечь в основу данной выделяемой части речи».

Очень интересны примеры, приводимые И. И. Мещаниновым из лезгинского языка, где некоторые предикативные наречия («Іанз «желанно», чиз «известно» и др.), сохраняя суффикс наречия-з, получают в функции сказуемого глагольный префикс отрицания т-, д-, сближающий их с глаголами (ср. так Іанз, тегиз)¹⁹.

Поучительные примеры процесса вербализации («оглаголивания») имен в предикативной функции были собраны проф. А. В. Исаченко в древнегреческом, латинском, романских и славянских языках (преимущественно для слов с модальным значением). Ср. греч. *ῥα* сущ. 'время года', 'час'—предикатив 'пора'; *νόμος* сущ. 'закон', 'обычай', 'право'—предикат. 'можно', 'дозволено' (ср. лат. *fas est*); *ἀνάγκη* сущ. 'необходимость'—предик. 'необходимо'; *χρῆ* сущ. 'необходимость', 'потребность'—предик. 'необходимо', 'нужно', откуда вербализованные формы: безл. глаг. *χρή* конъюнкт., *χρεῖν* опат., *χρήναι* инфин., *χρή* или *ἐχρή* имперф.; лат. *potis*, *rote* прил. 'могучий', 'могущий' (от существ., ср. др. инд. *rātīh* 'хозяин', 'властелин')—*potis est* 'он может' ('в состоянии'), *qui potis est?* 'как это возможно?', откуда с вербализацией *potest* (из *potis est*) наст. 3 л. ед. ч., *possum* наст. 1 л. ед. ч., *posse* инфин., *potui* перф.; *necesse est* 'необходимо' предик., отсюда *necessast* безл. глаг., вторичн. *necessasse* инфин.; итальянск. *bisogna* сущ. 'дело', 'работа' *bisogna* предик. 'необходимо' (*bisogna lavorare* 'необходимо работать'), отсюда с вербализацией: *bisognava* имперф. 'необходимо было', *bisognerà* буд. 'необходимо будет', *bisognare* инфин. 'безл. глаг.; слав.: сербск. *треба* (от существ. **trēba*)—с вербализацией *требало* 'надо было'; чеш. *nelze* 'нельзя'—с вербализацией арханч. *nelzelo*; русск. *подобает* *есть* > *подобает*, *годѣ* *есть* > *годится* и др.

К этому можно было бы прибавить из истории русского языка морфологическую вербализацию целой грамматической категории—предикативных причастий—прошедшего времени на -л в нечленной форме, послуживших основной для образования прошедшего времени.

В таком языке как русский, где именным предикат в настоящее время обычно употребляется без глагольной связки («есть»), он тем самым несет на себе всю тяжесть предикативного значения, и процесс вер-

¹⁹ И. И. Мещанинов, там же, стр. 275

бализации выступает «для чутья говорящего» (выражение В. А. Богородицкого) особенно очевидно. Это предположение подтверждается, по-видимому, сравнением греческих и латинских примеров, собранных в статье А. В. Исаченко: в древнегреческом языке, где большинство таких оборотов не требуют глагола-связки, морфологическая вербализация встречается значительно чаще, чем в латинском.

Тем не менее крайняя морфологическая пестрота так называемой «категории состояния», смущавшая уже Л. В. Щербу, и процессуальный характер самого явления, объединяемого в основном лишь синтаксической функцией предикативности, не позволяют говорить об этой категории слов как о самостоятельной «части речи». Категория эта, как справедливо писал Л. В. Щерба, «не получила еще, а может и никогда не получит, общей марки». Ее «пределом», скорее всего, является трансформация предикативного имени в глагол.

S. K. CHATTERJI

VERSES IN SANSKRIT

Composed on the occasion of the 800 th Anniversari of the National Poet of Georgia (Sakharthvelo, Gruzija) Shotha Rusthaveli by Suniti Kumar Chatterji National Professor of India in Humanities at Borjomi and Tbilisi in Georgia, U. S. S. R., September 25 – October 1, 1966.

- (1) Ks'âtrê dharmê pran'ihila-manâ—
mitra-dattaika-cittah,
Târyêlâkhyô Varaka-jana-citt-
-ôdbhavô yas suvirah
tat-kîrtîtês tu grathanam akarôl
kâvya-mukhyê prthivyâm
Rusthâvêlî-ti kula-padavî-
-mân kavis' S'ôtha-nâmâ ||
- 2) kavir manîs'î pathi-krt kavînam
Sakharthavêla-prabhavas sudhîrah |
acintya-krtasya nr-vyâghra-kîrttêh
katham tatânêha sa S'ôtha-nâmâ ||
- 3) êka-nis t'haḥ pran' ayinyâm mitra-dvaya-sahâyô yah |
sarva-gun'âvadâtas' ca vyâghra-carma-dharô vîrah ||
- (4) Bhâratîya iti prôktas Târyêlô jana-ran' janaḥ |
âdars'a-vîra-rûpên'a Varakês'u prapûjitaḥ ||
- (5) yêna tasyâvadânam vai sat-kâvyê racitam mudâ |
sa jayati kavis' S'ôthô Varakân'âm jana-priyah ||
- (6) amaratvam bhuvî tēna prâptam loka-hitam kṛtam |
câritrikam pramân'an'ca kalyân'an'ca nivêditam ||
- (7) as't'a-s'atâbdikî tasya Jayantî kalpyatê' dhunâ |
nânâ-dês' âgatais sadbhiḥ pan'd'itair vidagdhair api ||
- (8) purê Sakharthavêlasya Tvilisi-nagarê s'ubhê |
S'ôtha-Kavêr mahat kâvyam sadâ s'amsanti Sudhiyah ||

- (9) dēs'ōyam Sakharthavêlaḥ phala-s'asya-prapûritah |
Sôviêt-saṅgha-râs't' rasya puratô vidyatê kila ||
- (10) yuvânas'câtra vai s'ûrâs sùvîrâs sunarâs' ca tē |
dêva-kanyâ iva striyô rûpa-guna' a-manôramâḥ ||
- (11) sva-karma-niratâs sarvê nritya-gîta-parâyan'âḥ |
âtithya-dharma-nis'n'âtâs saujanya-mûrlayas'ca vai ||
- (12) dadhânâ vai karê savyê pâtram drâks'â-rasâplutam |
daks'ê hastê krpân'am'ca jana-s'atru-nis'ûdanam ||
- (13) sâ Dêvî Kharthali-Mâtâ sva-tanûja-prapâlinî |
vijayalâm bhuvî dhanyâ, pralnâ navyâ
yugê yugê ||
- (14) Tvilisi nagarê ramyê mahatyâm budha-samsadi |
Rusthâvêli-namaskâraḥ kṛiyatê s'raddhyânvitah ||
- (15) Kâs'yapânvaya-jâtêna Kalikâtâ-nivâsinâ,
vidyâs'u mânavikis'u câcârya-pada-dhâpin'â
an'jalis'ca pradīyatê Sunîli-S'arinan'â mudâ ||
- (16) priti-sûtra-grathilâs syus sarvê Varaka-Bhâratâḥ |
sva—cittasya prasârâya vis'va—jana—hitâya ca ||

TRANSLATION

- (1) With his mind fully set upon knightly devoirs,
With his heart wholly given up to his Friends—
Such a great Hero was Taniel by name,
And he arose out of the heart of Georgian People:
His achievements were composed in verse
In a great epic in this world, by the Poet
Shola by name, with the family title of Rustaveli.
- (2) He was a Poet and a Sage, and a Path-maker for poets—.
The Wise One born in the land of Sakartvelo (Georgia):
Of one whose deeds were beyond thought, who was a
Man-Tiger in fame,
This poet, Shola by name, has celebrated here his tale.
- (3) The Hero, clad in a Tiger's skin, had a single-minded
devotion to the Woman he loved.
He was helped by his Two Friends, and he was endowed
with all good qualities.

- (4) Described as an Indian, Taniel, who is beloved of the People,
Is highly honoured among the Georgians as their Ideal Hero.
- (5) He who has joyously composed about his noble life in a
beautiful poem,
May he, the Poet Shota, beloved of the People among
the Georgians be honoured for ever.
- (6) He has acquired immortality on this Earth, has done good
to his People,
Has also dedicated to his people an Ideal of conduct,
and what is beneficent.
- (7) His Eight-Hundred-Yearly Anniversari is now being
observed here,
By men of culture, scholars and men of erudition who
have come from many countries.
- (8) In this beautiful city of Tbilisi, in the land of
Georgia (Sakartvelo),
Men of high appreciation are always praising the great
poem of the Poet Shotha.
- (9) This land of Sakartvelo (Georgia), full of fruits
and grain,
Certainly stands at the forefront of the Union of
the Soviets States.
- (10) The young men here are indeed courageous, they are good
fighters, and good men withal;
The women are like the Daughters of the Gods, charming
the mind by their beauty and their virtues.
- (11) They are all engaged in their duties, yet they take
joy in the dance and in song;
They are well up in the practice of hospitality,
and are indeed the true images of courtesy.
- (12) Holding in her left hand a cup flowing with the
juice of the grape,
And in her right hand a sword which slays the foes
of the People,
- (13) The Goddess, Mother Georgia (= Kartlis-Deda, Mat' Gruziya),
nursing and protecting her own children,
May be honoured and blessed in this world, -she
that is Ancient, but is ever Young from age to age.
- (14) In this pleasant city of Tbilisi, in this great gathering
of scholars,

This salutation is offered to Rustaveli, full of deep veneration.

- (15) And this obeisance with folded hands is made with high
elation by the Brahman Suniti,
Dwelling in Calcutta, and born in the Kasyapa Clan,
and holding the office of Scholar in the Human Sciences.
- (16) May all the Georgians and Indians and be linked up with
bonds of love,
For both the extension of their own minds, and the good of all Men.

სუნიტი კუმარ ჩატერჯი

ლექსები¹ სანსკრიტზე

დაწერილი ნაციონალური ქართველი პოეტის შოთა რუსთაველის 800 წლისთავთან დაკავშირებით ინდოეთის ნაციონალური პროფესორის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა დარგში სუნიტი კუმარ ჩატერჯის მიერ.

ბორჯომი—თბილისი, საქ. სსრ

15 სექტემბერი—1 ოქტომბერი. 1966.

- 1) რაინდული დპარმი² შეპყრობილი გონებით,
მეგობრობისთვის თავდადებული,
ასეთი იყო ტარიელი — გმირი, ვარაკას³ ხალხის
გულში ნაშობი/
რომლის საქმეთა სადიდებლად შექმნა ამბავი,
უპირველესი ლექსი ამ ქვეყნად,
შოთამ, რუსთაველის გეარისამ, პოეტმა,
ლექსის მეუფემ||
- 2) პოეტა და ბრძენი, პოეტათვის გზის გამკვალავი,
ქართველი, სწავლით დაუჩეხებელი/
რომლის ქმნილებათ ვერ შესწვდება მოკვდავთ გონება;
იგი თვით იყო ალბათ ვეფხე-კაცი,
რომლის ამბავი დღეს ქვეყანას ზღაპრად მოედო||
- 3) ამ გმირს, გახვეულს ვეფხის ტყავში,
ერთი ახული უჩნდა მიჯნურად,

¹ ტექსტი შეთხზულია ეპიკური სანსკრიტის პოემებისათვის დამახასიათებელი ზომით cīloka—ორი თექვსმეტმარცვლიანი სტროფისაგან შემდგარი ლექსით (რომლითაც დაწერილია Māhābhārata). თვითნაწილი სტროფის ჩვეულებრივი ფორმაა: — — — — | — — — — || — — — — | — — — —

² დპარმა—dharma—დაცული, შემონახული—წესი, ადამი, ზნეჩვეულება, კანონი, სამართალი, კეთილშენობა, ხასიათი, თვისება.

³ vara-ka—სანსკრიტული ფორმა ქართველთა სახელისა.

- მეგობარი კა ორი ჰყავდა შემწედ, დამხმარედ/
 ყველა სიკეთე, რაც ამ ქვეყნად კი არსებულა,
 მისთვის მიეცა ქვეყნის შემოქმედს||
- 4) ის ცნობილია, როგორც ბჰარატი⁴,
 ვაჟკაცი, ვაჟკაცთ შორის რჩეული/
 უნახავი გმირობითა და სილამაზით
 ვარაყთა შორის თაყვან იცემა||
- 5) და ის, ვინც მისი თავგადასავალი ღვთიურ
 პოემაში აღწერა საბედნიეროდ/
 იყოს დღეგრძელი, პოეტი შოთა,
 ქართველი ხალხის რჩეული||
- 6) უკვდავებას ამ ქვეყნად მიღწეული,
 ხალხისათვის ბედნიერების მომტანი/
 კარგი ქცევისა და კეთილზნეობის
 წესების მაუწყებელი||
- 7) მისი დაბადებიდან 800 წლისთავს
 აღნიშნავენ ეხლა/
 სხვადასხვა ქვეყნიდან მოსული კეთილზნიანნი,
 პანდიტები⁵ და განსწავლულნი||
- 8) საქართველოს გამაგრებულ ციხეში, — თბილისში,
 ამ მშვენიერ ქალაქში/
 პოეტი შოთას დიად პოემას ყოველთვის
 ადიდებენ გონიერნი||
- 9) და ეს ქვეყანა, საქართველო, ავსებული
 პურით და ხილით/
 მოწინავეა, ჭეშმარიტად, საბჭოთა
 კავშირის ხალხთა შორის||
- 10) ჭაბუკნი აქ, ჭეშმარიტად, არიან ძლიერნი
 მამაცნი, და თანაც კეთილნი/
 ქალები, მსგავსნი ღმერთების ასულთა
 გულს ახარებენ სილამაზითა და კეთილზნეობით||
- 11) თავისი საქმის მოყვარულნი,
 გატაცებულნი სიმღერით, ცეკვით/
 სტუმართმოყვარეობის ადათის დამცველნი.
 ჭეშმარიტად, არიან ისინი კარგი ზნეობის
 მაგალითი||
- 12) ნექტარით (ყურძნის წვენი) სავსე თასით
 მარცხენა ხელში/
 შუბით მარჯვენაში, მტერთა გამანადგურებელი||
- 13) დედა ქართლისა, ის ქალღმერთი,

⁴ ბჰარატი—Bhārata—ბჰარატას შთამომავალი; ინდოეთი. ამ სახელს ატარებდა ძველი ინდოეთის ერთ-ერთი ძლიერი ტომი, რომელიც თამაშობდა მნიშვნელოვან როლს განგის ხეობაში აღრინდელი სახელმწიფოების ჩამოყალიბების პერიოდში. ძველად ზოგჯერ მთელ ინდოეთს უწოდებდნენ „ბჰარატთა ქვეყანას“. ამ ძველი ტრადიციის ამსახველია ინდოეთის რესპუბლიკის თანამედროვე ოფიციალური სახელწოდება პინდის ენაზე—ბჰარატ.

⁵ პანდიტი—pandita—განსწავლული, ბრძენი.

- დამცველი თავის შობილთა/
იყოს დღეგრძელი ამ ქვეყნად,
ბედნიერი და ახალგაზრდა უკუნიით
უკუნისამდე||
- 14) თბილისში, მშვენიერ ქალაქში, დიდ ბრძენთა
კრებულში/
პატივსა სცემენ რუსთაველს, რწმენით
სავსენი||
- 15) კაშიაპას გეარში დაბადებული,
კალკუტას მცხოვრები,
მკვლევარი საზოგადოებრივ მეცნიერებათა,
თანამდებობით მასწავლებელი,
ხელდაკრეფილი⁶, სალამს უძღვნის
სუნიტი კეთილშობილი
სიხარულით||
- 16) და, იყოს ყველა ქართველი და ბჰარატი/
მეგობრობის თასმებით შეერთებული
თავიანთ სურვილთა წარმატებისათვის
და ყველა ხალხის საკეთილდღეოდ||

(სანსკრიტიდან თარგმნა და შენიშვნები დაურთო ეთერ ალექსიძემ)

СТИХИ⁷ НА САНСКРИТЕ

Написанные по случаю 800-летия национального поэта Грузии Шота Руставели, Сунити Кумаром Чаттерджи, национальным профессором Индии по гуманитарным наукам. Боржоми—Тбилиси, Грузия, СССР, 25 сентября — 1 октября, 1966.

- 1) Разумом, проникнутым рыцарским долгом,
сердцем, отданным друзьям,
Тариэль по имени, рожденный в сердце
племени Варака⁸, о нем, герое/
О его славных делах создал повесть,
наилучшую поэму на земле,
стихотворец из рода Руставели,
по имени Шота//
- 2) Поэт и мудрец, прокладывающий путь поэтам,
ученый, происходящий из Грузии/

⁶ ან'ჯალ—მისილმება გულთან შიტანილი შეერთებული ხელებით, უღრმესი პატივისცემის გამოხატელობა ინდოეთში.

⁷ Стихи написаны характерным для эпического санскрита метром—*śloka*—двустопным, состоящего из двух шестнадцатисложных строк. Обыкновенная форма каждой строфы: = = = = | — — — = || = = = = | — — —

⁸ *vara-ka*—санскритизированная форма названия Грузии.

Чьи деяния непостижимы, прославленный
мужчина-тигр.
его повесть распространена здесь, чье имя Шота//

- 3) К одной единственной, любимой,
были, устремлены все его мысли,
и было у него два друга помощника/
Одаренный всеми добродетелями,
носящий кожу тигра, герой//
- 4) Прославлен он, как Бхарат⁹,
Таризель, человек, любимец народа/
Герой невиданной красоты
среди Вараков он почитается//
- 5) Тот, чьи приключения в благородной
поэме описаны с радостью/
Да будет он победителем, поэт Шота,
любимец народа Варака//
- 6) Бессмертия на этой земле достиг он,
людям принес он благо/
Нормы хорошего поведения и добродетели
объявил он//
- 7) 800-ю годовщину его рождения приветствуют ныне
Люди высокой культуры, пандиты¹⁰
и ученые,
пришедшие из различных стран//
- 8) В крепости Грузии, прекрасном городе
Тбилиси/
Великую поэму поэта Шоты всегда
восхваляют
люди доброй мысли//
- 9) Страна эта, Грузия
наполненная плодами и урожаем/
одна из первых, воистину,
Среди народов советских Республик//

⁹ Бхарат—Bhāṛata—происходящий от Бхараты, потомок Бхараты; Индия. Бхарата—личность, несомненно, мифическая. Это имя носило одно из могущественных древнеиндийских племен, игравших важную роль в политической жизни Северной Индии в период образования ранних государств в долине Ганга. В древности иногда всю Индию называли „Страной Бхаратов“. Отражением этой древней традиции является современное официальное название Индийской республики на языке хинди—Бхарат.

¹⁰ Pandita—ученый, мудрый.

- 10) Юпоши здесь, право, сильны, мужественны
и добродушны/
Подобны дочерям богов женщины,
радующие мыслью красотой и
добродетелью//
- 11) Любящие свое дело, все они заняты также
танцами и песнями/
Закону гостеприимства подчинены,
воистину, они-образ хорошего человека//
- 12) Держащая в левой руке кубок,
наполненный нектаром (виноградным соком)
а в правой руке меч, уничтожающий
врагов человеческих//
- 13) Она, богиня, Мать Картли, охраняющая
свое потомство/
Да будет победительницей на земле, счастливая,
древняя,-но молодая из поколения в поколение//
- 14) В Тбилиси, прекрасном городе, в собрании
великих мудрецов/
Чествование Руставели свершается, полное веры//
- 15) В потомстве Кашьяпы рожденным, жителем
Калькутты,
Искателем гуманитарных наук,
Носящим должность учителя
приветствие, скрестив руки¹¹, приносится
Сунити благородным с радостью//
- 16) Узами дружбы да будут связаны
все Варака и Бхараты/
Для процветания своих желаний
и на благо всех народов//
(перевод с санскрита и примечания—Э. Г. Алексидзе)

¹¹ anjali—соединение обеих ладоней, привет, приветствие, считающееся выражением большой почтительности в Индии.

ოლღა თაღეიშვი

უმანიზმები ქართულ-ოსური ლექსიკური ურთიერთობიდან

ამ წერილში ჩვენ მიერ წარმოდგენილი იქნება ზოგიერთი ქართული სიტყვა, რომელიც დასტურდება ოსური ენის ერთ-ერთ, ან ორივე დიალექტში — ირონულსა და დიგორულში.

1. **ჰენძალმ | ჰენძალჲ** — ქართ. „ლატანი, ბრჯა“.

„ჰენძალჲ-ს ოსები ხმარობენ სახლის გადასახურავად. ჰენძალჲ-ებს დააწყობენ ერთი მეორის მიყოლებით სახლის სახურავზე, მათ მოაფენენ ფიჩხს, თივას და ზევიდან თიხას გადაუსამენ ხოლმე“.

პროფ. ვ. აბაევს ჰენძალმ | ჰენძალჲ ოსურში მეგრელიზმად მიაჩნია: მეგრ. „ჩა“, ქან. „ნჩა“ (ქართ. „ძელი“), მრავლობით რიცხვში „ნჩალეფე“ → ოს. „ჰენძალჲ“²; საკმე ისაა, რომ მეგრ. „ჩა“ ← „ჩალ“, ქან. „ნჩა“ ქართულ „ძელს“ შეესატყვისება და სემანტიკურად საგრძნობლად შორდება ოსურ „ჰენძალჲ“-ს.

ჩვენი აზრით, ოსურის ჰენძალმ | ჰენძალჲ — ქართ. „ანწალა“ — „წვრილი ბრჯა, მალალი“³. ასევეა ჰენძალმ — ჰენძალჲ განმარტებული ვ. მილერთან: „ჰენძალმ“ — „мелкие брусья на крыше“⁴. გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ მეგრულშიც გვაქვს „ანწალას“ შესატყვისი — „ანწოლა“ ამავე მნიშვნელობით.

2. **ბარყსყი | ბარჲსკჲ** — ქართ. „მარხვა“.

ოს. „ბარყსყი | ბარჲსკჲ ქართ. „პარასკევი“, „-ევ“ ქართულისა ოსურ „ბარყსყი“-ში ამოვარდნილია, „პ“ ბგერა დისიმილაციურად გამჟღერდა და → „ბ“-ში⁵, „კ“ → „კ“, მოძღვნო „ი“ ხმოვნის გავლენით. ოს. „ბარყსყი“ ნიშნავს „მარხვას მიცვალებულზე“. ქართულში — „წითელი, დიდი პარასკევი — დიდ-მარხვის უკანასკნელი კვირის პარასკევი“⁶. ქართულში რომ პარასკევი მარხვას ნიშნავდა, ქართული ანდაზიდანაც ჩანს: „კატა ვერ შესწოდა ძეხვსაო, პარასკევია დღესაო“. ოსურში ამ ანდაზის შესატყვისია ანდაზა: „гæды фийумæ куы не'х-хæссы, уæддæй мархо хоны“ — „კატა ქონს ვერ სწოდება და მარხვააო“. ამ ანდაზებში ქართულის „პარასკევი“ და ოს. „мархо“ (ქართ. „მარხვა“) სემანტიკურად ილენტურნი არიან.

¹ В. Миллер, Дигорские сказания, М., 1902, стр. 143.

² В. И. Абаев, Мегрелизмы в осетинском, Осетинский язык и фольклор, М.-Л., 1949, стр. 327.

³ ს. ლ. ხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, 1928, გვ. 14.

⁴ В. Миллер, Осетинско-русско-немецкий словарь, I, Л., 1927, стр. 160.

⁵ შტრ. Г. С. Ахведиадзе, Сборник избранных работ по осетинскому языку, I, Тб., 1960, стр. 142.

⁶ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, IV, თბ., 1960, გვ. 126.

3. გაძრაхат—гадзрахатæй—ქართ. „ვერაგობა, ღალატი“.

ორივე დიალექტში—ირონულსა და დავოურულში—იხმარება ორივე ფორმა:
„ды гадзрахат бакодтай—урс тырыса сдардтай“⁷.

ქართ. „შენ ღალატი ჩაიღანე, ამართე თეთრა ღროშა“, ოსურის: „Габо цы фæнды зын ран ма фæуæд, уæдтæр мæ адæмыл гадзрахатæй нæ ра-
цаудзæн“⁸.

ქართ. „გაბო რაც არ უნდა მძიმე აღგილას მოხედეს, თავის ხალხს მაინც
ღალატით არ მოუღლის“.

ოს. гадзрахат < ქართ. „განზრახად“ (< „განზრახ“) ოს. „гадзрахат-
æй←гадзрахат+æй (მოქმედებითი—გამოსვლითი ბრუნვის ფორმანტი). гадзра-
хат—гадзрахатæй—ორივე ფორმა „ღალატის“ შინაარსის მატარებელია, მაშინ
როდესაც ქართულის „განზრახად“ ნიშნავს—„წინასწარი მოუქრებით, განგებ“.
ძველ ქართულში გვაქვს „ზედგამზრახა“, რაც ნიშნავს „ღალატს“⁹. აქ უკვე ოსტ-
ურის „гадзрахат“ და ქართულის „ზედგამზრახა“ სემანტიკურად ერთი და იგივეა.

4. გაერკხა—ქართ. „ზის რკალი“.

„გაერკხა“ ოსურის ორივე დიალექტში გვაქვს. ოს. „гæркхæмæ хуынчæ
дæ алæсдзынæн, захта Мукара—„რკალში გვაქყერენო, სთქვა მუქარამ“ (ან-
ღაზა).

ოსური „გაერკხა“ < ძვ. ქართ. გრკალი | კრკალი, ან. ქართ. „რკალი“ |
„გრკალი“—„მობოკვლილი ხე და რქა“¹⁰ „კრკალი“—დღესაც ასე გვაქვს ქართ-
ლურში და ნიშნავს „საქონლის კისერზე გასაკეთებელს დაზმისას“¹¹. პროფ.
ვ. აბაევს ოსურის „გაერკხა“-ში „-кхæ“ მიაჩნია კინოზიოთიზის აფიქსად¹², სხვა
შემთხვევაში ხევსურულის „ვირკალს“ უკავშირებს¹³. ვფიქრობთ, ოსურა „გაერ-
კხა“-სათვის ამოსავალი ქართულის „გრკალია“: „æ“ აქ თანხმოვანთგასაყარია,
-ლი“. მარცვლი ოსურში მოიკვეცა, ასე რომ ქართ. „გრკალი“ → ოს. „გაერკხა“.

5. гусли (ირონულში)—„გუთნის უკანა, გაყოფილი ნაწილი“¹⁴.

პროფ. ვ. აბაევს ოს. „гусли“ ქართ. „ქუსლი“-დან (ფეხის ტერფის ნაწი-
ლის აღმნიშვნელი) მომდინარედ მიაჩნია¹⁵. ქართული ენის დიალექტებში (ქართ-
ლურში, მთხევურში, რაჭულში და სხვ.) „ქუსლი“ გუთნის უკანა ნაწილს ეწო-
დება¹⁶. ოსურის „гусли“ როგორც გუთნის ნაწილას სახელწოდება, და არა
როგორც ფეხის ტერფის აღმნიშვნელი სიტყვა, სწორედ ქართული ენის დიალექ-
ტებში არსებულ მნიშვნელობას უკავშირდება. თქვია, რა თქმა უნდა, მაგალი-
თად, ქართლურის „ქუსლი“—გუთნის ნაწილის აღმნიშვნელი სიტყვა—ამოსავლად
„ქუსლს“—ფეხის ტერფის ნაწილის აღმნიშვნელ სიტყვას გულისხმობს.

⁷ В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, М.-Л., 1958, стр. 504.

⁸ В. И. Миллер, Осетинско-русско-немецкий словарь, I, стр. 376.

⁹ სულხან-საბა-ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, გვ. 128.

¹⁰ იქვე, გვ. 178.

¹¹ ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონი, IV, თბ., 1955, გვ. 1389.

¹² В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, стр. 575.

¹³ იქვე.

¹⁴ В. И. Миллер, Осетинско-русско-немецкий словарь, I, გვ. 409.

¹⁵ В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, I, стр. 527.

¹⁶ ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ. 1961, გვ. 643, 561, 582.

6. **гуыркъо** | **гуркъо**—ქართ. „რკო“.

ოსურში „**гуыркъо**“, გარდა „**რკოსი**“, წიწვოვანი მცენარეების გირჩსაც ნიშნავს¹⁷. ოს. **гуыркъо** | **гуркъо**←ძველი ქართულის „**ერკო**“ თავკიდური „**კ**“-ს ლისიმალაციური გამჟღავნებით¹⁸. „**ერკო**“ ქართულისა შემონახულია ქართული ენის დიალექტებში, მაგ., თიანურში გვაქვს „**ერკო**“, რაც დიგორულის „**гуркъო**“-ს უჭერს მხარს.

7. **дату** | **датугин**—ქართ. **დათვი**, (ძვ. ქართ. „**დათუ**“).

ოს. „**хъуынджын къах дату! кæмæ бырсыс ды хæрдымæ?**“¹⁹—„ფეხ-ბანჯ-გელიანო დათუ, ვისკენ მოაწევ შენ ზევით?“.

дату | **датугин** ოსურში მონადირეთა ენაზე²⁰ ნიშნავს „**დათვს**“. ისე კი ოსურში „**დათვი**“ სიტყვისათვის ინდო-ევროპული ენებისათვის საერთო სიტყვა არის დამკვიდრებული: ოს. „**арс**“—„**დათვი**“ (ზღრ. ძვ. სპარსული „**arša**“, ძვ. ინდ. **ṛkṣa**, ლათ. **ursus**, ავ. **arša**²¹). ირონულში გვაქვს „**дату**“, დიგორულში— „**датугин**“²² („-**гин**“ ქონების აღმნიშვნელი აფიქსია, ირონ.—„**-джын**“); როგორც ვხედავთ, ძირი ორივე დიალექტში არის „**дату**“←ძვ. ქართულის „**დათუ**“.

8. **зокъо** | **къозо**—ქართ. „**ზოკო**“.

დიგორულში „**къозо**“, გარდა „**სოკო**“-სი, ნიშნავს „**ბურთს**“; მაგალითები: ოს. „**Зыхъхъауы зокъо бахордта, æмæдæ Ганджауыта омгæ фæкодта**“ ქართ. „**ზაყაში სოკო სკამა და განჯაში ამოაღებინაო**“ (ანდაზა). ოს. „**Нарты сукъал-лæнтæ ныхаси фалæннылæй къозоти гъастонцæ**“ ქართ. „**ნართის ბავშვები ნიხასის ირგვლივ ბურთებს თამაშობდნენ**“.

3. მილერის აზრით, „**къозо**“ ნიშნავს მინდვრის **სოკოს**, ხოლო „**зокъо**“— ხის **სოკოს**²⁴.

ოსურის „**зокъо**“←ქართ. „**ზოკო**“. დიგორ. „**къозо**“ ეს ირონ. „**зокъо**“-ს ბგე-რათგადანაცვლების შედეგად არის მიღებული. ოსურის „**зокъо**“-სათვის ამოსავალია ქართულის „**ზოკო**“, ასეთი სახით ეს სიტყვა დღესაც გვაქვს დიალექტებში (ქართ-ლურში, ფშაურში და სხ.ა)²⁵.

9. დიგორ. „**къуру**“ (ირონ. „**къуырма**“)—ქართ. „**ყრუ**“.

დიგ. „**днæ сæдæ дзурд ку нæ фехъоса, уæд лæг къуру кæ-ну**“²⁶—ქართ. „**დღეში ასი სიტყვა რომ არ გაიგოს, მაშინ კაცი ყრუ ხდება**“ (ან-დაზა).

დიგორ. „**къуру**“←ქართ. **ყ(უ)რუ**. ქართულში ბოლოკიდური „**უ**“ ნაშთია „-**ურ**“ ფორმანტისა, რომელიც ძველ ქართულში უარყოფითობას, არქონებას აღ-

¹⁷ В. И. Абаев, Русско-осетинский словарь, М., 1950, стр. 536.

¹⁸ Г. С. Ахвледиани, Сборник избранных работ по осетинскому языку стр. 142.

¹⁹ Бесаты Тазе, Хæхты астæу, фиднуæг, 8, 1961, გვ. 50.

²⁰ ოსურში მონადირეთა ენა ჩვეულებრივი სალაპარაკო ენისაგან საგრძნობლად განსხვავ-დება.

²¹ В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, I, стр. 69.

²² В. С. Миллер, Осетинско-русско-немецкий словарь, I, стр. 481.

²³ В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, стр. 429.

²⁴ В. С. Миллер, Осетинские этюды, II, стр. 99, III, გვ. 146.

²⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, IV, გვ. 167.

²⁶ В. С. Миллер, Дигорские пословицы, Осетинские этюды, III, М., 1887, стр. 188.

ნიშნავდა: „ყურურ“→ყურუ→ყრუ²⁷; „ცურუ“—ასე გვაქვს მეგრულში დღესაც „ჩამორჩენილის, რეგენის“ მნიშვნელობით²⁸.

10. ოს. „мела“, „фамела уын“—ნიშნავს „აცდენა“ („промах“), „გამტყუნებას“ (სროლის დროს)²⁹.

ოს. „мела“, „фамела уын“-ში გვაქვს ქართული სიტყვა „მელა“. „фамела уын“-ში „фа“—პრევერბია, „уын“—დამხმარე ზმნა „ყოფნა“. „фамела уын“ სიტყვა სიტყვით „გამელება“. „მელა“-ს აღსანიშნავად ოსურში გვაქვს ინდო-ევროპული სიტყვა „рyвас“ (შდრ. ძვ. ინდური *lorāsa*, ქურთ. *ruwās*, სპარს. *اس و اس* და სხვა). გადატანილი მნიშვნელობისათვის კი ოსურმა გამოიყენა ქართულის „მელა“. თვითონ ქართულში „მელა“ გადატანითი მნიშვნელობით ნიშნავს „პირმოთნე, გაიძვერა, ცბიერი“. „მელურად“—ზმნისსართია და ნიშნავს „მელასავით, ეშმაკურად, გაიძვერულად“³⁰. ასევეა ქართული ენის დიალექტებშიც მაგ., ქართლურში „მელოობა“ ნიშნავს „მატყუარობას“³¹. სიტყვა „მელა“ გადატანითი მნიშვნელობით გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“; „ესე ამბავი მასთანა ვთქვი დიალურად, ხელურად, ჩემსავე მოსვლა მას მზისა და გაპარება მელურად“ (1269—2) „გაპარება მელურად“—ანუ გაპარება მოტყუებით.

11. ოს. „хылычыс“ (სამხრეთ ოსურში—„хырычыс“) — „ღუგმა“. ოს. „хылычыс“ ← ქართ. „ხრიკი“³².

ოსურში ქართულის „კ“→„ქ“, რადგან მას „ი“ ხმოვანი მოსდევს³³; ქართულში „ხრიკი“, გარდა „ღუგმისა“, ნიშნავს „მზაკვრობა, ყალთაბანდობა“³⁴. ოსურში „хылычыс“, გარდა „ღუგმისა“, ნიშნავს „წვრილი კენკები; ანჩხლი (აღამიანი)“³⁵. ასე რომ ოსურის „хылычыс“ და ქართულის „ხრიკი“ ძირითადი მნიშვნელობით (ღუგმა) ერთნაირი არიან, გადატანითი მნიშვნელობა კი სხვადასხვა აქვთ.

12. **цъунд | цъунд**—ქართ. „დახუჭული; მოჭუტული“. აქედან „цъунд кæнын“ „დახუჭვა; მოჭუტვა“ („жмуритьсѧ“).

ოს. **цъунд | цъунд** ქართული „ჭუტ“-იდან უნდა მომდინარეობდეს. ქართ. „ჭუტ“—მო-ჭუტ-ვა—„თვალის ნახევრად (მცირედ) მოხუჭვა“³⁶.

როგორც ვხედავთ, ოსურმა ისესხა ქართულიდან **цъунд** (←„ჭუტ“) და მას მნიშვნელობა გაუფართოვა: „цъунд“-ის ძირითადი მნიშვნელობა „დახუჭვაა“, მეორეული მნიშვნელობა კი „მოჭუტვა“ (жмуритьсѧ); ის, რაც ქართული „ჭუტ“-ის ძირითადი მნიშვნელობაა, ოსური „цъунд“-ის მეორეული მნიშვნელობა გახდა. ფორმით ქართული „ჭუტ“-თან უფრო ახლოს დიგორულის „цъунд“-ი ღვას (ირონულში **цъунд**)³⁷.

²⁷ იხ. ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა სიტყვა წარმოებიდან, II—ვლ-ურ, -რ აფიქსებისათვის. ენიქის მოამბე, V—VI, თბ., 1940.

²⁸ ა. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942, გვ. 19.

²⁹ В. И. Абаев, Русско-осетинский словарь, стр. 392.

³⁰ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, V, თბ., 1958, გვ. 169, 173.

³¹ ქართული დიალექტოლოგია, I, გვ. 639.

³² ძველ ქართულში „ხრიკი“—მოკინაღო ხელოვნება. „ხრიკა“—„ღუგმა“—იხ. სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, გვ. 458.

³³ ოსურში Г, К, Кх ელარები გადადიან Дж, Ч, Чх-ში. როცა მათ მოსდევთ е, и, ы ხმოვნები.

³⁴ ა. ნეიმანი, ქართულ სინონიმთა ლექსიკონი, თბ., 1961, გვ. 188.

³⁵ В. С. Миллер, Осетинско-немецкий словарь, III, 1934, стр. 1621.

³⁶ სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, გვ. 449.

³⁷ ქართულად ნასესხებ სიტყვებში ქართულის „ჭ“—ოს. „цъ“ („წ“), მაგალითად, ოს. „цъагъа“—ქართ. „ქალა“, ოს. „цъагъа“—ქართ. „ქიჯობი“ და სხვა.

О. Г. ТЕДЕЕВА

ЗАМЕТКИ О ГРУЗИНСКО-ОСЕТИНСКИХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ

Резюме

В настоящей статье автор касается грузинских слов, которые заимствованы осетинским.

1. æндзалм | æндзалæ „брус, жердь“ < груз. ანჯალა „брус, жердь“
 2. барысчыи | барæскъæ — „пост“ < груз. „paḡaskewi „пост“.
 3. гадзрахат „измена, вероломство“ < груз. „ḡaḡzraḡ“ „умышленно“.
 4. гæркъа „деревянное кольцо“ < груз. ḡḡḡali „деревянное кольцо“.
 5. гусли „задняя часть плуга“ < груз. (диалект) „kusli“ „задняя часть плуга“.
 6. гуыркъо | гуркъо „жолудь“; „шишка (еловая)“ < груз. (диал.) ḡḡḡo, ḡḡḡḡo — „жолудь“.
 7. дату | датугин — „медведь“ (на охотн. языке) < груз. (др.) „datu“ — „медведь“.
 8. зокъо | къозо — „гриб“ < груз. zoḡo, (диал.) soḡo — „гриб“.
 9. къуру (диг.) — глухой < груз. ḡuḡi — „глухой“.
 10. мела (→ фæмела уыи) — „промах“, „промахнуться“ < груз. „mela“ — „лиса“.
 11. хылычъы (прон.) — „крючок“ < груз. „xḡiḡi“ „крючок“.
 12. цъынд | цъунд. — „закрывать глаза; жмуриться“ < груз. „ḡuḡ“ — „жмуриться“.
-

მ. მოღვაძე

ირანულ ნასესხობათა შესახებ ჰინდი ენაში

ორი ან მეტი ენა იმყოფება კონტაქტში, თუ ისინი განუწყვეტლივ გამოიყენებიან ერთი და იმავე პიროვნების მიერ. ამგვარად, კონტაქტის მოხდენის ადგილი არის ინდივიდი, მოლაპარაკე ამ ენებზე¹. პოლონელი სპეციალისტი L. Zawadowski ენათა კონტაქტების პრობლემას ერთ-ერთ მთავარ საინტერესო საკითხად მიიჩნევს თანამედროვე ენათმეცნიერებაში. ზემოთყვანილ მოსაზრებას იგი ერთგვარ კომენტარს უკეთებს, მაგრამ არც ის სცილდება საკითხისადმი ინდივიდუალისტური მიდგომის ფარგლებს. L. Zawadowski პირველ რიგში ირკვევს ტერმინის „ენის ხმარების“ მნიშვნელობას. საუბარსა და მეტყველებას ავტორი უწოდებს ენის აქტიურ ხმარებას. ტექსტების გაგება ენის პასიური ხმარებაა. აქედან გამომდინარე, ავტორი იძლევა შემდეგ განმარტებას: „ენათა კონტაქტს ჩვენ ვუწოდებთ იმ სიტუაციას, როდესაც ვინმე ხმარობს აქტიურად თუ პასიურად ორ ან მეტ ენას“². L. Zawadowski აკრიტიკებს აგრეთვე შეხედულებას ენათა კონტაქტების „ლოკალიზების“ შესახებ. ის აზრი, რომ „კონტაქტის მოხდენის ადგილი არის ინდივიდი, რომელიც ხმარობს ამ ენას“ — ავტორის შეხედულებით, იმ მოძველებული თეორიის ასახვაა, რომლის თანახმადაც ენები არსებობენ მხოლოდ იმათ შეგნებაში, ვინც მათ ხმარობს. ინდივიდის შეგნებაში შესაძლებელია პოვნა მხოლოდ წარმოდგენებისა და საგნებთან დაკავშირებული სხვა ფსიქოლოგიური მოვლენებისა, რომლებიც არსებობენ გარე სამყაროში. და „ენა კი... არ შეიძლება იმყოფებოდეს ვინმეს შეგნებაში“.

E. Haugen-თან³ ლაპარაკია ორენოვანი მოდელის შექმნის პროცესზე და სესხება დახასიათებულია როგორც ახლის შექმნის შემცველი პროცესი. მკვლევარი გამოჰყოფს ახლის შექმნის ორ განსხვავებულ სახეს. თუ სესხების შედეგად შექმნილი მოდელი წააგავს დედაენის მოდელს, მაშინ მოლაპარაკე იღებს მას, როგორც თავის საუთარს. ხოლო იმ ენაზე მოლაპარაკე, რომლიდანაც არის ნასესხები ენობრივი მოდელი, შეიტანს ამ ახალ ენობრივ ერთეულს თავის ენაში იმ შემთხვევაში, თუ ის რაიმე ახალს შეიცავს მისი ენისათვის. მაგრამ თუ ნასესხები მოდელი არ უდგება მსესხებელთა დედა-

¹ იხ. U. Weinreich, Languages in contact, NY, 1953, გვ. 1.

² L. Zawadowski, Fundamental relations in language contacts, Bulletin de la societe Polonaise de linguistique, fas. XX, Warszawa, 1961, გვ. 9.

³ იხ. E. Haugen, The analysis of linguistic borrowing, „Language“, XXVI, № 2, 1950, გვ. 211—212.

ენის მოდელს, მაშინ, ჩვეულებრივ, იგი ჩაინაცლება შესაფერი ნიმუშებით საკუთარი ენიდან.

ვ. ზევგინცევი იყენებს U. Weinreich-ის მიერ ნახმარ ტერმინს „ენათა კონტაქტი“, მაგრამ არსებითი დამატება შეაქვს მის მიერ მოცემულ განმარტებაში. იგი ამბობს, რომ ვინაიდან ენა ემსახურება მთელ საზოგადოებას და არა ცალკეულ ადამიანს, ამდენად, ზემოხსენებული ენათა კონტაქტები გახდებიან საკუთრივ ენობრივი მხოლოდ მაშინ, როდესაც ისინი მიიღებენ დაკანონებულ და ნორმატულ ხასიათს, ე. ი. როდესაც ისინი გავრცელებიან მთელ ენობრივ კოლექტივზე, მთელ საზოგადოებაზე, რაც, რა თქმა უნდა, ითხოვს შესაფერის ისტორიულ პირობებს. კონკრეტულ ენათა კონტაქტების შეაწავლისას ყოველთვის გათვალისწინებულ უნდა იქნეს ის ისტორიული პირობები, რომლებმაც წარმოშვეს ეს კონტაქტები⁴.

ისტორიული პირობების შესწავლას დიდი მნიშვნელობა აქვს, ვინაიდან ენათა ურთიერთგავლენა ხანგრძლივი პროცესია, რომელიც ასეული წლების განმავლობაში გრძელდება. ამიტომ ისმის ენათმეცნიერების წინაშე ენათა კონტაქტების დიაქრონიულ თუ სინქრონიულ ასპექტში შესწავლას საკითხი. განსაკუთრებით გამწვავდა ეს საკითხი სინქრონული ლინგვისტიკის მოძღვრების განვითარებასთან დაკავშირებით, რომელმაც დასვა საკითხი იმის შესახებ, შეიძლება თუ არა ნასესხები სიტყვის შეცნობა, თუ არაფერი ვიცით ენის წინამორბედი პერიოდის შესახებ⁵.

ყველა ენა იცვლება დროთა განმავლობაში და თვითეთლი მათგანი „თავისი არსებობის ყოველ განსაზღვრულ მომენტში იცვლის მდგომარეობას. როდესაც ჩვენ ვახსიათებთ სისტემებს, ჩვენ უნდა დაეუშვათ, რომ ენა შესწავლის ამ მოკლე პერიოდისათვის რჩება უცვლელად. დრო შემოიფარგლება, დასაწყისს წარმოვიდგენთ და ამის შემდეგ შეიძლება აღწერა სისტემების და მისი სტრუქტურების. მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ ცვლილებების შეცნობას არავითარი კავშირი არ ჰქონდეს სინქრონულ ლინგვისტიკასთან. არავითარი ცვლილებები, სტრუქტურული იქნება თუ რაიმე სხვა, არ ხდება უცრად, რაიმე მომენტში“⁶.

ყოველი ენის კონკრეტული ისტორია გვიჩვენებს, თუ რა გავლენა მოახდინა ამა თუ იმ ენამ მეორე ენაზე და რითი აიხსნება ეს გავლენა. „ნასესხები სიტყვების მეტ-ნაკლები რაოდენობა ამა თუ იმ ენაში ისტორიულად განისაზღვრება“⁷. „ენათა ურთიერთშეხება იწვევს მათ ურთიერთშერევას“⁸. და პირიქით, ამა თუ იმ ენის ლექსიკამ შეიძლება აგვიხსნას ესა თუ ის ისტორიუ-

⁴ В. А. Звегинцев, Очерки по общему языкознанию, М., 1962, стр. 205.

⁵ შტრ. V. Mathesius, Zur synchronischen Analyse fremden Sprachguts, Englische Studien 70, 1935—6; B. Trnka, Phonological analysis of present-day Standard English, Prague, 1935, გვ. 49—53.

⁶ H. Vogl, Language contacts, — კრებ. Linguistics to-day, NY, 1954, გვ. 247. E. Haugen-ი ამბობს რა, რომ სინქრონული მეთოდის უგულებელყოფა არ შეიძლება, იგი შინის ისტორიულ საკითხებს აძლევს უპირატესობას (E. Haugen, დასახ. ნაშრ., გვ. 227).

⁷ Ф. А. Будагов, Введение в науку о языке, М., 1958, стр. 107.

⁸ Ж. Вандриес, Язык, М., 1937, стр. 257. ენათა შერევის ქრონოლოგიურ ხასიათს აღნიშნავს აგრეთვე მ. პაული იხ. Г. Пауль, Принципы истории языка, М., 1960, стр. 459.

ლი მოვლენა. ლექსიკური ნასესხობანი ერთი ენიდან მეორეში ხშირად გამოიყენებიან როგორც მეტად ფასოვანი ისტორიული მოწმობანი⁹.

ენათმეცნიერებაში სადაოა აგრეთვე საკითხი იმის შესახებ, თუ რა უწოდონ ნასესხებ სიტყვებს „შეთვისებული“ თუ „შეუთვისებელი“ როგორც მათ ა. რეფორმაკი უწოდებს¹⁰ და „დაფუძნებული“ თუ „დაუფუძნებელი“, როგორც ფ. ბუდაგოვი ხმარობს¹¹. ო. შახრაი უარყოფს რა გერმანელი ლექსიკოლოგების მიერ შემოღებულ და საერთაშორისოდ აღიარებულ ტერმინებს — Lehnwörter (ნასესხები) და Fremdwörter (უცხო სიტყვები), — გვათავაზობს ტერმინებს „შეუყვეცილი“ და „შეკვეცილი“. სიტყვათა ასეთი დაყოფა, მისივე აზრით, არ არის უნივერსალური და პრაქტიკულად არ უდგება ნასესხობებს. იმ ენებიდან, რომლებშიც სახელთა ბრუნვათა სისტემა ან არ არსებობს ან ძალიან გამარტივებულია¹².

E. Haugen-ი აკრიტიკებს რა ნასესხებ სიტყვათა კლასიფიკაციისათვის აქამდე ნახმარ ტერმინებს და ნასესხებ სიტყვათა დაყოფას „კომოგენურ (ერთგვაროვანი), ამალგამურ (შერეული) და ჰეტეროგენურ (სხვადასხვაგვაროვანი)“¹³ ჩგუფებად, ნასესხებ სიტყვებს აჩგუფებს შემდეგნაირად:

1) ნასესხები სიტყვები (loanwords); 2) ნასესხები ნარეევები (loanblends), რომელშიც ფაქტიურად იგულისხმებიან ჰიბრიდები და 3) ნასესხები ცვლილებები (loanshifts). სადაც იგულისხმება კალკები და სემანტიკური ნასესხობანი¹⁴. ნასესხებ ნარეევებში დახასიათებულია შედგენილი და რთული სიტყვები და ნათქვამია, რომ შედგენილი სიტყვების სესხება რაზეც აღვილშესაძლებელია, როგორც მარტივი ფუძეებისა, ვინაიდან სიტყვათა შედგენაში ორენას შეიძლება ჰქონდეს პარალელური სტრუქტურები. შედგენილი სიტყვების უმრავლესობა გვიჩვენებს ერთ-ერთი ან ორივე ნაწილის შეცვლას. ნასესხები ცვლილებების განხილვისას კი ლაპარაკია იმის შესახებ, რომ ზოგიერთი უცხოური ნასესხობები გამოდიან ენაში მხოლოდ მეცვლილი სახით — საკუთარი მორფემების სრული შეცვლით. სიტყვის ახალ და ძველ მნიშვნელობებს შორის მიმსგავსების ხარისხების თანახმად მოსალოდნელია ორი შედეგი. თუ ახალ მნიშვნელობებს არაფერი აქვს საერთო ძველთან, ის შეიძლება განვიხილოთ როგორც ნასესხები ომონიმი. ხოლო როდესაც გვაქვს სემანტიკური დამთხვევა ახალ და ძველ მნიშვნელობებს შორის, მას შეიძლება ეწოდოთ ნასესხები სინონიმი, რომელიც მნიშვნელობას იცავს ახალი ნიუანსით. აქვეა გარჩეული ფონეტიკური და სემანტიკური მიმსგავსებანი საკუთარსა და უცხოურ ტერმინებს შორის. ტერმინებს, რომლებსაც აქვთ ურთიერთენობრივი მსგავსებანი, ეწოდებათ ანალოგიები. ხოლო, თუ მსგავსება მთლიანად ფონეტიკურია — ეწოდება კომოფონიური (ეთნაირი ელერადობის), ხოლო თუ

⁹ „შერეული ენები არ არსებობენ, მაშინ როდესაც ცალკეულ ენათა ლექსიკა შეიძლება იყოს შერეული“ — Ф. Будагов, დასახ. ნაშრ., გვ. 107.

¹⁰ იხ. А. Реформатский, Введение в языкознание, М., 1955, стр. 104.

¹¹ იხ. Ф. Будагов, დასახ. ნაშრ., გვ. 116.

¹² О. Шахрай, К проблеме классификации заимствованной лексики, ВЯ, 1961, № 2, стр. 54 (ავტორი ამ კლასიფიკაციას იძლევა ინგლისურ ენაში ბერძნული და ლათინური წარმოშობის სიტყვების შესწავლის საფუძველზე).

¹³ ამის შესახებ იხ. O. Vachado, Some observations on mixed languages, Actes du IV-e congrès internationale de linguistics, Copenhagen, 1938, გვ. 169—76.

¹⁴ E. Haugen, დასახ. ნაშრ., გვ. 217—219.

სემანტიკურია — კომოლოგიური (ერთნაირი მნიშვნელობის). Ch. Hockett-თან¹⁵ ასეთივე კლასიფიკაციაა ნასესხები სიტყვებისა. ავტორი გვთავაზობს ნასესხებ სიტყვათა დაჯგუფებას იმავე თანამიმდევრობით. როგორც ეს E. Haugen-თან გვაქვს — ნასესხები სიტყვები, ნასესხები ნარევები და ნასესხები ცვლილებები. აქაც ფონეტიკური და გრამატიკული ცვლილებების განხილვა ხდება ნასესხები სიტყვების გარჩევის დროს. U. Weinreich-თან კი ფონეტიკური და გრამატიკული ინტერფერენციები ცალ-ცალკეა განხილული, ხოლო ლექსიკურ ინტერფერენციებში განხილულია მარტივი სიტყვები, რთული სიტყვები და ფრაზები.

ენობრივი კონტაქტების საკითხებთან დაკავშირებით ჰინდი ენა იძლევა ძალიან მნიშვნელოვან და საინტერესო მასალებს, კერძოდ, ფონეტიკური და ლექსიკური ნასესხობათა საკითხებში; ხოლო გრამატიკული სესხების თვალსაზრისით უფრო საინტერესოა ურდუ ენის შესწავლა.

ჰინდი ენის შესწავლის ისტორიას ართულებს ენის ორი ლიტერატურული ფორმის — ლიტერატურული ჰინდისა და ურდუს ერთმანეთის გვერდით არსებობა. ამ ენებს ჩვეულებრივ აღნიშნავენ ერთიანი ტერმინით „ჰინდუსტანი“. ჰინდუსტანის, ჰინდისა და ურდუს ერთმანეთთან დამოკიდებულების საკითხით დიდი ხანია დაინტერესებული არიან როგორც მეცნიერები ისე პოლიტიკური და საზოგადო მოღვაწენი. ჰინდისა და ურდუს სახელმწიფო ენებად გამოცხადების შემდეგ (ინდოეთსა და პაკისტანში) განსაკუთრებით მწვავედ დადგა ეს საკითხი.

მკვლევართა ერთი რიგის აზრით¹⁶, „ჰინდუსტანი“ განვითარდა დასავლეთ ჰინდის ერთ-ერთი დიალექტის — ბრაჯის საფუძველზე. სხვების აზრით¹⁷ კი ბრაჯის დიალექტი არ შეიძლება ჩაითვალოს ჰინდუსტანის საფუძველად. ვინაიდან იგი იხმარებოდა დელის სამხრეთ ნაწილებში, ხოლო სალაპარაკო ენა დელის რაიონებში ამ დროისათვის იყო დასავლეთ ჰინდის მეორე დიალექტი ე. წ. ქჰარი-ბოლი. ეს აზრი საკმაოდ გავრცელებულია და მას იზიარებენ საბჭოთა ინდოლოგებიც¹⁸. ამ შეხედულებების მიხედვით თანამედროვე ჰინდუსტანი განვითარდა მე-12—13 საუკუნეებში დელის ქჰარი-ბოლის დიალექტიდან, მასზე ირანული და თურქული ენების ხანგრძლივი ურთიერთმოქმედების პირობებში. ურდუ, რომელიც ჰინდუსტანის ერთ-ერთი ლიტერატურული ფორმაა, იყენებს არაბულ-სპარსულ დამწერლობას. ლიტერატურულ ურდუში დიდი როლდენობით იხმარება ტაჯიკური, სპარსული და არაბული სიტყვები. ტერმინი „ჰინდის“ ქვეშ კი იგულისხმება, ერთის მხრივ.

¹⁵ Ch. F. Hockett, A Course in Modern Linguistics, NY, 1954, გვ. 408—416.

¹⁶ ო. Muḥammad Husain Ḍẓāḍ. Ḍ-bi ḥayat maḡẓih ḡarāḡ-e urdu ke sawā-nih 'urdu' Lahaur; R. Hoerne, A comparative grammar of the Indian languages with special reference to the Eastern Hindi, London. 1880.

¹⁷ Bābū ḡam Saksenā, Dakkhin Hindi, Allahabad, 1952.

¹⁸ А. П. Бараников, Проблема прозаического хинди, „Зап. инст. Востоковедения“, VII, 1939; Г. А. Зограф, Вопросы формирования урду, Уч. зап. инст. Востоковедения, XIII, М., 1958; მისივე „Основные черты проз. урду“ (დისერტაცია) М., 1952; К. М. Недзвецкая, Пути развития лексики совр. проз. хинди (дисерტაცია), М., 1953; Н. И. Солнцева, Общественно-политическая терминология в совр. урду, М., 1956, (дисерტაცია); Е. П. Челышев, К вопросу о путях формирования и развития лексики в совр. лит. хинди, Уч. зап. Инст. Вост. XIII, М., 1958.

ჩრდილო ინდოეთის ცენტრალური ნაწილის დიალექტთა ჯგუფი, რომელიც დასავლეთ და აღმოსავლეთ ჰინდის დიალექტებსაც შეიცავს და მეორე მხრივ იგი ჰინდუსტანის ერთ-ერთი ლიტერატურული ფორმაა.

ჰინდი სარგებლობს დევანაგარის დამწერლობით და თავის ლექსიკურ ფონდს იესებს სანსკრიტის ლექსიკით. ვინაიდან ჰინდიც და ურდუც ერთი და იმავე ჰინდუსტანისათვის დამახასიათებელ გრამატიკულ წყობას და ძირითად ლექსიკურ ფონდს ინარჩუნებს, ამიტომ, როდესაც მათ ნახესობათა მეტნაკლებობაზე არის ლაპარაკი, განსხვავება მათ შორის მეტად უმნიშვნელო ჩანს და ესა თუ ის ფორმა მხოლოდ დამწერლობის მიხედვით თუ განსხვავდება ხოლმე.

ჰინდი ენა, როგორც იყო აღნიშნული, დღესაც სანსკრიტს იყენებს ახალი საზოგადოებრივი თუ პოლიტიკური ტერმინოლოგიის შექმნისათვის. სანსკრიტის გავლენა მეტ-ნაკლებად ყოველმა ახალმა ინდურმა ენამ განიცადა (ბენგალურმა, ფენჯაბიმ, მარათიმ და სხვებმა). რაც იმის შედეგი იყო, რომ სანსკრიტმა, ძველმა ლიტერატურულმა ენამ, რომელიც ახალი ინდური ენების ჩამოყალიბების პერიოდში განდევნილ იქნა ცოცხალი ხმარებიდან. კლასიკური ლიტერატურული ენის უფლებები შეინარჩუნა.

სანსკრიტის გარდა ინდოეთში გავლენის სხვა წყაროც არსებობდა. დაწყებული XI საუკუნიდან ინდოეთში იჭრებიან შუა აზიისა და თანამედროვე ავღანეთის ტერიტორიიდან სხვადასხვა დამპყრობლები. მათ შემოაქმნეს თავისი რელიგია (ისლამი), თავისი კულტურა, თავისი ენები — იქნება ეს, ტაჯიკური, სპარსული თუ არაბული. დამპყრობლები იმდენად ითქვიფებიან. ადგილობრივ მცხოვრებლებში, რომ მათი ენა, კულტურა და წეს-ჩვეულებები მრავალსაუკუნოვანი ბატონობის შედეგად ძალიან დიდ გავლენას ახდენს ინდოელებს კულტურულ-პოლიტიკურ ცხოვრებაზე და, საერთოდ, ინდოეთის ისტორიაზე. ანგარიშგასაწევი ის ფაქტიც, რომ „ინდოეთის მუსლიმურ სახელმწიფოებში სახელმწიფო ენა, ადმინისტრაციისა და საეკონომიკური დოკუმენტების ენა იყო სპარსული“¹⁹. ყოველივე ამან გამოხატულება პოვა ინდურ ენებშიც და, კერძოდ, ჰინდი ენაში. „სპარსულ ენას მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ინდოელების ცხოვრებაში რვაასი წლის განმავლობაში — ის ხმარებოდა სასანიდებთან, განახლდა მისი ხმარება ლაზნევიდების ეპოქაში და სხვადასხვა ფორმებით შემორჩა თვით მეთვრამეტე საუკუნემდე... მას შემდეგ, რაც გურიდმა ყუტუბ-დინ აიბაკმა, რომელიც მმართველობდა 1206—1210 წლებში, დააფუძნა პირველი მუსლიმური სასულთნო, სპარსული ოფიციალურ ენად იქცა“²⁰. მუსლიმთა მმართველობამ თავისი ბრწყინვალეობის მწვერვალს მოლოლთა ბატონობის პერიოდში მიაღწია და სპარსულმა, როგორც დიდ მოლოლთა იმპერიის ოფიციალურმა ენამ, ეს მდგომარეობა მე-19 საუკუნის დასაწყისამდე შეინარჩუნა. სპარსული ითვლებოდა ლიტერატურულ ენადაც მოლოლთა იმპერიაში. სპარსული ენის გავლენა ძირითადად ხორციელდებოდა კლასიკური სპარსული ლიტერატურის საშუალებით.

¹⁹ А. М. Дьяков, Национальный вопрос и английский империализм в Индии, М., 1948.

²⁰ N. S. Gorekar, Perso-Arabic vocabulary in Indian languages, II, vol. XVII, № 4, 1964.

ბით და აგრეთვე იმ საზოგადო მოღვაწეებისა და სწავლულების მეშვეობით. რომლებიც იღწეოდნენ სამეფო კარზე. მუსლიმთა ბატონობა, ე. წ. „ოქროს ხანა“ ინდოეთში ითვლებოდა დიდების პერიოდად არა მარტო მმართველობის განმტკიცებისა და ორგანიზაციის საქმეში, არამედ ყველა სფეროში. დიდი მოღვაწეები ლიტერატურისა და ხელოვნების უდიდესი მფარველები იყვნენ და სწორედ ეს პერიოდი ითვლება პინდი ენაზე ლიტერატურის განვითარების პერიოდად. ამ დროს მოღვაწეობდნენ, ქაბირი, ხოსრო დეჰლვეი და სხვა პოეტები, წარმოშობით ინდოელები, რომლებიც წერდნენ სპარსულ ენაზე. სწორედ მათ სახელს უკავშირდება სპარსულ-ტაჯიკური ლიტერატურის მიმდინარეობის „ინდური სტილის“ ჩამოყალიბება ინდოეთში²¹.

მუსლიმთა ბატონობის პერიოდში სპარსული ენა²² გავრცელდა ინდოეთის თითქმის ყველა ნაწილში. იგი გამოყენებული იყო არა მარტო იმ ტერიტორიაზე, სადაც მოღვაწეები იმყოფებოდნენ, არამედ დეჰანის, ბენგალისა და ავადჰის შტატებშიც კი. ასე მაგ., ქაშირულმა ენამ სპარსულის ძალაგარი გავლენა განიცადა. ინდოეთის ამ რაიონში სპარსული მიღებული იყო სასახლისა და სახელმწიფოს მმართველობის ენად. სპარსული ენის გავლენა ფენჯაბის ენაზე დაიწყო 1206 წელს ყუტუბ-დინ აიბაკის სულთანატის დაბრუნებით და გაგრძელდა მე-16 საუკუნემდე. აქაც გარდა იმისა, რომ სპარსული სასახლის ენა იყო, დამწერლობაც სპარსული ჰქონდათ და ერთ-ერთად მეფის ქაზას სინგჰა ქალალის ფულზეც კი სპარსული წარწერა იყო.

სპარსული იყო ადმინისტრაციის ენა მარატჰი ენაზე მოლაპარაკეთათვისაც სამხანგეარი საუკუნის განმავლობაში: მე-14 საუკუნის პირველი ნახევრიდან დაწყებული მე-17 საუკუნის შუა წლებამდე. მარატჰელ ფეოდალებს შეჰქონდათ სამხედრო ორგანიზაციის მუსლიმური მეთოდები და, ამდენად, მუსლიმური სამხედრო ტერმინოლოგია ძალიან გავრცელდა მარატჰის ენაშიც. ოფიციალურ წერილებსა და ისტორიულ დოკუმენტებში 80% სპარსულ-არაბული წარმოშობის სიტყვებია, სპარსული ენის დიდი გავლენა შეინიშნება მარატჰის ენის გრამატიკასა და სტრუქტურაზეც.

ირანს აქტიური და მყარი სავაჭრო და კულტურული ურთიერთობა ჰქონდა გუჯარათის პროვინციასთან და ამიტომ, სპარსული სიტყვების დიდი რაოდენობა გუჯარათის ენაშიც შევიდა.

მე-7 საუკუნის ბოლოს მყარი სოციალური ურთიერთობა მყარდება არაბებსა და სინდის ადგილობრივ მცხოვრებლებს შორის. ხოლო მე-8 საუკუნეში არაბებმა დაიპყრეს სინდი და მულტანი და შემოიღეს იქ არაბული დამწერლობა. ამგვარად, შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ სინდი ენაში არაბულ-

²¹ „ინდური სტილის“ შესახებ ტაჯიკურ ლიტერატურაში იხილეთ: Е. Э. Бертельс, Бедил хакида мулхазалар, сборн. „Зафар“, Ташкент, 1945, № 1; И. Брагинский, Из истории таджикской народной лит-ры, 1956; Jan Rypka, Iranische Literaturgeschichte, Leipzig, 1959; К. А. Иллий, Бедиль и его поэма „Ирфон“, Сталинабад, 1954. „Индийский стиль“—одно из течений таджикской литературы, возникшее на индийской почве—в результате деятельности и сотрудничества таджикоязычных выходцев из Средней Азии, таджикоязычных и владеющих таджикским языком жителей Сев. Индии, а также представителей науки и литературы, эмигрировавших из Ирана—А. М. Мирзоев, Саидо Насафи и его место в истории таджикской литературы, Сталинабад, 1954.

²² მართალია, ჩვეულებრივ ლაპარაკობენ სპარსულის გავლენაზე ინდურ ენაზე, მაგრამ ჩვენი აზრით, უფრო ზუსტია ლაპარაკი ტაჯიკურ გავლენაზე, დაწვრილებით ამის შესახებ ქვემოთ.

ლი წარმოშობის სიტყვები „პირდაპირ არაბულიდან შემოვიდა და არა სპარსულის მეშვეობით“²³, როგორც ეს სხვა ინდურ ენებში მოხდა. „ძირითადად, არაბული ელემენტები ყველა ინდურ ენაში, ჩვეულებრივ, შესულია სპარსულის გზით, წინააღმდეგ დრავიდული ენებისა, რომლებსაც პირდაპირი კონტაქტი ჰქონდა ამ ენასთან“²⁴. არაბული ენა შედარებით ნაკლებ ურთიერთობაში იყო ჰინდისთან და ურდუსთან. მართალია, არაბი ეპოქები გაშუქებით მიმოდით ინდოეთში, მაგრამ ისინი ვერ მოახდენდნენ ასეთ დიდ გავლენას ადგილობრივ ენებზე. ამ საქმეში გარკვეული წვლილი უნდა შეეტანა აგრეთვე იმას, რომ განათლებული ინდოელი მუსლიმები იცნობდნენ ყურანს და სხვა რელიგიურ ნაწარმოებებს არაბულ ენაზე, მაგრამ არც ეს უნდა იყოს დიდმნიშვნელოვანი. საქმე ის არის, რომ როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ენა ემსახურება არა ცალკეულ ადამიანს, არამედ მთელ საზოგადოებას. ჰინდი ენისა და არაბულის ამგვარი ურთიერთობა შესაძლებელია განხილული იქნეს როგორც კონტაქტების ცალკეული შემთხვევები, რომლებიც ვერ დაკანონდებოდნენ ენაში. „სინამდვილეში არაბული ენის გავლენა ჰინდუსტანიზე და ურდუზე ხორციელდებოდა, თითქმის გამონაკლისის გარეშე. ტაჯიურისა და სპარსულის გზით, რომლებმაც თავის მხრივ ჯერ კიდევ მე-7 საუკუნეში განიცადეს ინტენსიური გავლენა არაბულის მხრიდან და მის ხარჯზე მნიშვნელოვნად გაამდიდრეს თავისი ლექსიკური შემადგენლობა“²⁵. რაიმე სხვა ცნობებს არაბული ლექსიკის შესახებ ჩვენ ვერსად ვერ ვხვდებით. ამის შესახებ არაფერია ნათქვამი თვითონ ინდოელი მეცნიერების ნაშრომებშიც. კ. გურუს ჰინდის გრამატიკაში სპარსულიდან შემოსული მხოლოდ ათობდე სიტყვაა ჩამოთვლილი სხვა ენებიდან შემოსულ სიტყვებთან ერთად. იგი აღნიშნავს მხოლოდ, რომ ძნელია დადგენა თუ როდის და რა გზით ხდებოდა შემოსვლა უცხო სიტყვებისა ჰინდიში²⁶.

А. Vajpei-ის წიგნში „Хинди пар фарсики прабхдо“²⁷ და მისსავე ინგლისურ გამოცემაში „Persian influence on Hindi“²⁸ ნაჩვენებია თუ რა ცვლილებები განიცადა ნასესხებმა ლექსიკამ ჰინდი ენაში მისი გრამატიკის ზეგავლენით. კერძოდ, რა ცვლილებები მოხდა რიცხვში, სქესში, მეტყველების უცვლელ ნაწილებში, ზმნებსა და წინადადებათა წყობაში. ავტორს გარჩეული აქვს ნასესხებ სპარსულ სიტყვათაგან მხოლოდ რამდენიმე, დაახლოებით ასამდე სიტყვას კი იგი მხოლოდ ჩამოთვლის და დასძენს: „ჰინდში სპარსულისაგან არსებითი სახელები იმდენი მიიღო, რომ მათი ჩამოთვლაც კი შეუძლებელია“²⁹; ხოლო იმის შესახებ თუ „რა გზით არის შესული ეს ნასესხები სიტყვები ჰინდიში, დამოუკიდებლად თუ სხვა ენის საშუალებით“ — აქაც არაფერია ნათქვამი — ამას საყვედურობს О. Pertold-ი თავის რეცენზიაში А. Vajpei-ის წიგნზე³⁰, იგივე

²³ N. S. Gorekar, დასახ. ნაშრომი.

²⁴ იქვე.

²⁵ Г. Зограф, Основные черты проз. урду...

²⁶ К. Гур, Грамматика хинди, М., 1957, стр. 47.

²⁷ А. Ваджпей, Хинди пар фарсики прабхдо, Аллахабад, 1950.

²⁸ А. Vajpei, Persian influence on Hindi, Allahabad, 1936.

²⁹ А. Ваджпей, Хинди пар фарсики прабхдо... გვ. 128.

³⁰ О. Pertold, რეცენზია წიგნზე А. Vajpei, Persian influence on Hindi, Archiv Orientalni, IX, № 3, 1937, გვ. 212.

საყვედური გამოვთქვით ჩვენ ინდოელი მეცნიერის H. Bahri-ს წიგნის რეცენზირებისასაც³¹. ავტორი აღნიშნული წიგნისა ცნობილი ინდოელი ენათმეცნიერია, რომელმაც მთელი რიგი გამოკვლევები უძღვნა ჰინდი ენის ლექსიკოლოგიურ საკითხებს³². სპარსული ნასესხობები H. Bahri-ს ნაშრომში შემდეგნაირადაა დაჯგუფებული: 1 — სიტყვები, რომლებიც ადრეულ პერიოდშია ნასესხები, მაგრამ ხმარებიდან გამოსულია; 2 — სპარსული ენიდან კალკირებული სიტყვები და გამოთქმები; 3 — სიტყვები, რომლებიც ჰინდი ენის საკუთრებად არიან ქცეული და რომელთა შეცვლაც შეუძლებელია; 4 — სიტყვები, რომლებიც ხმარებაშია ჰინდში, მაგრამ უწიგნური ხალხისათვის გაუგებარია. ესენი ადვილად იდენიებიან ნეოლოგიზმებით; 5 — სიტყვები, რომლებსაც არ გააჩნიათ „სამოქალაქო უფლება“ და რომლებიც ძალათი შემოაქვთ ე. წ. „კოსმოპოლიტებს“³³. ავტორი იხილავს აგრეთვე ნასესხები ზმნების ფორმებს, ნასესხებ სიტყვათმწარმოებელ ელემენტებს; ლაპარაკობს ჰიბრიდული წარმოებისა და ნასესხობათა ფონეტიკური და გრამატიკული ფორმების შესახებ, ხოლო რაც შეეხება არაბულ ნასესხობებს. მათი სია ცალკე აქვს დართული წიგნს ბოლოში, სადაც მოცემულია ნასესხებ სიტყვათა სია სხვადასხვა მწერალთა ნაწარმოებებიდან.

არაბული ნასესხობანი, როგორც ამას ადასტურებენ ფონეტიკური, ლექსიკური და სემანტიკური მონაცემები, შეთვისებულია სხვა ენების კერძოდ, როგორც მიუთითებენ მკვლევარები³⁴. სპარსული ენის მეშვეობით. მაგრამ ამ საკითხის განხილვას ჩვენ არ შეუდგებით, ვინაიდან ეს სპეციალური კვლევის საგანია. ჩვენ მიერ წარმოდგენილ მასალებში თუ გვხვდება არაბული სიტყვები ესეც მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი კომპოზიტების კომპონენტებად გვევლინებიან, სადაც მოდელი და ერთი კომპონენტი ირანული ენების კუთვნილებას წარმოადგენს და გამორიცხებულია უშუალო არაბული გავლენა ჰინდზე.

ისმის საკითხი იმის შესახებ, თუ რა ენაზე ლაპარაკობდა დამპყრობთა ჯარის ის ძირითადი მასა, რომელსაც უშუალოდ კონტაქტი ჰქონდა ინდოელ ხალხთან და ვინ იყვნენ ისინი.

როგორც ირკვევა, მაჰმუდ ლაზნელიდან მოყოლებული და დიდი მოლოლებით დამთავრებული, ყველა დამპყრობელი შემოდირდა ინდოეთში არა ირანიდან, არამედ შუა აზიისა და თანამედროვე ავღანეთის ტერიტორიიდან³⁵. როგორც აღნიშნულია სპეციალურ ლიტერატურაში, ლაზნელების სახელმწიფოს მოსახლეობის ძირითად მასას ტაჯიკები შეადგენდნენ და, საერთოდ, შუა აზიის ძირითად ეთნიკურ ელემენტს ტაჯიკები და თურქული მოდემის ხალხები წარმოადგენდნენ³⁶. ლაზნელების და შემდგომი დამ-

³¹ იხ. M. C. Моебадзе, H. Bahri, Persian influence on Hindi, Allahabad, 1960. თსუ შრომები, ტ. 108, 1964. გვ. 438.

³² იხ. მისი მონოგრაფია. Hindi semantics, Allahabad, 1959.

³³ H. Bahri, დასახ. ნაშრ., გვ. 43.

³⁴ A. Barannikov, The persian elements in the urdu language, Изв. АН СССР, № 3, Л., 1923; К. Гурю, Грамматика хинди. М., 1957; R. P. Dewhurst, Persian and Arabic words in the Satsai of Bihari Lal, JRAS. 1915. 122—127; S. K. Chatterji, Foreign influences in Indian languages, Indian review, Madras, 1958; M. K. Majumdar, Infiltration of Persian words in Indian language, Journal of Oriental Inst. Baroda, I, 1951, 52.

³⁵ „The Muhammadans, who conquered India and ruled her for hundreds of years, were neither Arabs nor Persians, but Turks, Pathans, Mughals, etc.“, A. Vajpey, Persian infl... გვ. 3.

³⁶ Б. Гафуров, История таджикского народа, т. I, 1952, стр. 218.

პეროზების ჯარის ძირითადი ენა ტაჯიკური ყოფილა. გარდა ამისა, გვაქვს ცნობები იმის შესახებაც, რომ „სპარსული“ სიტყვების წარმოთქმა ინდოეთში მე-13—14 საუკუნეებში შეესაბამებოდა იმ ნორმებს, რომლებიც ხმარებული იყო შუა აზიაში. ამირ ხოსრო თავის *الكامل في صفة العرب*-ის შესავალში ამბობს, რომ მავერანნაჰრისა და ხორასანის წარმოთქმების შეპირისპირება გვიჩვენებს, რომ ინდოეთში მიღებულია მავერანნაჰრის წარმოთქმა³⁷.

ეხებოდა რა ინდოეთში ხმარებული „სპარსულის“ წარმოთქმის ნორმებს, E. Trumpp-ი აღნიშნავდა, რომ ეს წარმოთქმები ინდოეთში ხორასანიდან შემოვიდა მოლოლების საშუალებით და იქ დღემდე ტრადიციულად არის დაცული³⁸. ამრიგად, ენა, რომელზედაც ლაპარაკობდა ძირითადი მასა დამპეროზებისა და რომლისაგანაც ნასესხებია ეს სიტყვები — ტაჯიკური წარმომავლობისაა ყოფილა³⁹. ამ ქოხაზრების სასარგებლოდ მკვლევარებმა მიაქციეს ყურადღება იმ გარემოებასაც, რომ „მა'რუფული“ (ma'ruḥ) და „მაჯჰულური“ (majhul) ყ განსხვავებულად წარმოითქმის პინდუსტანში, ისევე როგორც ტაჯიკურში, რაც სპარსულში განსხვავებას არ იძლევა: ტაჯ. šir—პ. šir—და სპ. šir—ძვე; ხოლო ტაჯ. šer—პ. šer და სპ. šir—ლომი. გარდა ამისა, გ (γ) და ც (q) რომლებიც სპარსულში ერთ ბგერა [q]-ს გამოხატავენ⁴⁰, ტაჯიკურში და პინდიში ორი სხვადასხვა ბგერის აღნიშვნელია და დევანაგარის დამწერლობაში სხვადასხვა გრაფემებითაა გამოხატული.⁴¹

ყოველივე ამ ცნობების გათვალისწინებით ნათელი ხდება, რომ ტაჯიკურ-სპარსულსა და პინდი ენებს ხანგრძლივი ურთიერთგავლენა ჰქონდათ. ამ ენათა კონტაქტები ხორციელდებოდა არა რომელიმე ცალკე ინდივიდში, არამედ იმ სხვადასხვა კულტურისა და სარწმუნოების ხალხებს შორის, რომლებიც ასეული წლების განმავლობაში ერთმანეთთან მჭიდრო ურთიერთობაში იმყოფებოდნენ და გამუდმებულ გავლენას ახდენდნენ ერთმანეთზე.

³⁷ აბის შესახებ იხ. M. Borah, The nature of the persian language written and spoken in India during the 13-th and 14-th centuries, BSOS, vol. VII, 1934.

³⁸ „Von Chorāsān ist diese Aussprache durch die Muḡuls nach Indian gekommen und dort bis heute traditionell fest gehalten worden.“—(E. Trumpp, Accent und Aussprache des Persischen, Sitzungsberichte der philos.-philol. und historischen Klasse der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München, Bd. I, Heft I, 1875, გვ. 241, 242).

³⁹ იხ. აგრეთვე Г. А. Зограф, Хиндустани на рубеже XVIII—XIX вв., М., 1961, стр. 73.

⁴⁰ იხ. Christensen, Contribution a la dialectologie Iranienne, I, გვ. 35; Ю. Н.

Марр, О произношении ق/غ в живом персидском, Статьи и сообщения и резюме докладов, I, გვ. 43; Л. С. Пейсликов, Тегеранский диалект, М., 1960, стр. 31; A. K. S. Lambton, Persian Grammar, Cambridge, 1957, გვ. XV; G. Lazard, Grammaire du persan contemporain, Paris, 1957, გვ. 5; W. Lentz, Neupersische, Handbuch der Orientalistik, Leiden—Köln, 1958, გვ. 182; Ш. Г. Гаприндашвили, Дж. Ш. Гиунашвили, Фонетика персидского языка, Тб. 1964, стр. 152—156; ამასთან დაკავშირებით, აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ფარსადან გორგიჯანიძე (XVII ს.) გ და ც-ს უმრავლეს შემთხვევაში გადმოცემს ქართული ფ-თი: غبار—უბარ; قلم—ყალამ; رافق—რაფიყ; كلاغ—ქალაყ და ა. შ. (იხ. ფარსადან გორგიჯანიძე, ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონი, თბილისი, 1941, გვ. 3, 6, 12).

⁴¹ Г. А. Зограф, Вопросы формирования урду, стр. 301; მისივე, Основные черты проз. урду (ლისერტ.).

ჩვენი მიზანია გამოვამჟღავნოთ, თუ რა გავლენა განიცადა ჰინდი ენამ ამ კონტაქტების შედეგად ლექსიკის, მორფოლოგიისა და ფონეტიკის სფეროებში. ფართო მასალაზე დაყრდნობით შევეცდებით ვუჩვენოთ ამ გავლენის სადაურობა.

ლექსიკური ნასესხობანი

ენის განვითარება სხვადასხვანაირად მიმდინარეობს ფონეტიკაში, გრამატიკაში, თუ სემანტიკაში. ამა თუ იმ ენის ფონეტიკური სისტემა, ისევე როგორც მორფოლოგიური, ძალიან მყარია⁴². ლექსიკა კი, პირიქით, არააოდეს არ მკვიდრდება სამუდამოდ, ეინაიდან დამოკიდებულია გარეშე პირობებზე. გარეშე პირობები — ცვლილებები საზოგადოების პოლიტიკურ-სოციალურ სტრუქტურაში, ეკონომიურ-კულტურულ ვითარებაში, სიახლენი ტექნიკასა და წარმოებაში და სხვა მრავალი ფაქტორი — იწვევენ ენის ლექსიკის გამუდმებულ ცვლას, ახალი სიტყვებისა და შესიტყვების წარმოქმნას და ზოგიერთი მოძველებული სიტყვის განდევნას. ახალ სიტყვათა დამკვიდრებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებს სიტყვების სესხება სხვა ენებიდან. როგორც ცნობილია, სხვადასხვა ენობრივ კოლექტივში, სხვადასხვა ეპოქაში უცხო სიტყვათა შემოსვლა არ ხასიათდება ერთნაირი ინტენსიობით, მაგრამ არც „წმინდა“, შეურეველი ენა არსებობს. არ არსებობს ენა, რომელსაც არ მიეღოს სხვა ენის ელემენტები. ერთი ენიდან მეორეში სხვა მეტყველების ნაწილებზე უფრო ადვილად არსებითი სახელები გადადიან⁴³. ჰინდი ენაც ირანული ენებიდან ძირითადად სესხულობს არსებით და ზედსართავ სახელებს, უფრო ნაკლებად ზმნებსა და ზმნიზედებს. კიდევ უფრო ნაკლები რაოდენობით ნაცვალსახელებს, რიცხვით სახელებს, კავშირებს და შორისდებულებს. უცხო დამპყრობლებმა ინდოეთში შეიტანეს ახალი რელიგია, ახალი პოლიტიკა, სახელმწიფოს ახალი მმართველობა და ორგანიზაცია, ახალი კანონები, სოციალური სტრუქტურის ახალი წესები, ტანსაცმლის ახალი სახეობანი, ახალი ავეჯი, ფილოსოფიის ახალი სისტემა და ახალი ლიტერატურა. აქედან გამომდინარე, გასაკვირი არ არის, ნასესხობათა დიდი რაოდენობა გვაქვს ყველა სფეროში, საყოფაცხოვრებო, ადმინისტრაციულ, რელიგიურ, სამხედრო და მრავალ სხვა სფეროშიც.

ირანული წარმოშობის სიტყვები ჰინდიში ძირითადად ინარჩუნებენ იმავე შინაარსს, რომელიც მათ მსესხებელ ენაში აქვთ. ნასესხები სიტყვების დიდი რაოდენობა, რომელიც მნიშვნელოვან საყოფაცხოვრებო მოვლენებს და საგნებს აღნიშნავს, ჰინდი ენაში ინდური წარმოშობის სიტყვების სინონიმებად გვევლინება. ესენია

საყოფაცხოვრებო ტერმინებიდან: ტაჯ. *оина* > ჰ. *āinā* (შეად. არ. სპ. *آینه* აინე) — „სარკე“. ტაჯ. *ангуштар* > ჰ. *anгуштар* (სპ. *انگشتر* — ანგოშტარ) — „ბეჭელი“. ტაჯ. *гулгир* > ჰ. *гулгир* (სპ. *گلگیر* — გოლგირ) — „ნამწვავის ასაღები მაშა“. ჰ. *намакдāн* (<ტაჯ. სპ. *نمکدان*) — „სამარილე“. ჰ. *гулдāн* (<ტაჯ. სპ. *گلدان*) — „ყვავილების ლარნაქი“. ტაჯ. *мез* > ჰ. *мез* (სპ. *میز* — მიზ) — „მაგიდა“. ტაჯ. *гаребāн* > ჰ. *гаребāн* (სპ. *گریبان* — გარიბან) — „საყულო“; ტაჯ. *зевар* > ჰ. *зевāр* (სპ. *زیور* —

⁴² შტრ. Ж. Вандриес, Язык, стр. 181.

⁴³ ვრცლად იხ. W. D. Whitney, On Mixture in language. JAPA, 12, 1886, 5—26; A. I. Somerfeld, Un cas de melange de grammaires, Oslo, 1926, გვ. 5; O. Jespersen, Language, NY, 1922. 213 (E. Haugen-ის ნაშრომის მიხედვით).

знвар) — „სამკული“; ტაჯ. баҷча > 3. баҷча (სპ. баҷча — баҷче) — „ბავშვი“; ტაჯ. ҳу-
рок > 3. кхҗрāk (სპ. خوراک — хорāk) — „საქმელი“ და სხვ.

სოციალური-ადმინისტრაციული და სახელმწიფო მმართველობის აღმნი-
შენელი ტერმინებიდან:

ტაჯ. ҳоҷа > 3. khvādjā (სპ. خواجه — хадже) — „ბატონი, უფროსი, საქური-
სი“. ტაჯ. тахт > 3. takht (სპ. تخت — тахт) — „სამეფო ტახტი“; 3. takhtnashin >
(სპ. تخت نشین — тахтнешин) — „ტახტზე მჯდომი, გამეფებული“. ტაჯ. ҷонишин <
3. джаншин (სპ. جانشین — джанешин) — „მოადგილე, რწმუნებული“.

ეკონომიური ტერმინებიდან: ტაჯ. бозор > 3. bāzār (სპ. بازار — бāzār) —
„ბაზარი“. ტაჯ. пеша > 3. pēshā (სპ. پیشه — пише) — „ხელობა, პროფესია“⁴⁴. ტაჯ.,
парх > 3. ниркх (სპ. نرخ — нарх) — „ფასი, ღირებულება“. აქედან 3. ниркхнамā
(سرخ نامه) „პრეისკურანტი“. 3. дасткār და кārйгар (სპ. دستکار და کاریار) —
„ხელოსანი“.

იურიდიული ტერმინებიდან: 3. арзинавис (არაბ. عرض — арз და ტაჯ. სპ.
نویس — невис) — „ნოტარიუსი“. ტაჯ. ойнадон > 3. āyndan (სპ. آئين دان —
„იურისტი“. 3. икранāmā (არ. اقرار + ტაჯ. სპ. نامه — იაველოსთან اقرار
иқарӣнаме) — „თანხმობა, მოლაპარაკება“⁴⁵. 3. иджазатнамā (ტაჯ. иҷозатнома სპ.
اجازة نامه) — „წერილობითი ნებართვა, რწმუნებულობა“.

სამხედრო ტერმინებიდან: ტაჯ. сипоҳ > 3. sipāh (სპ. سپاه — сепah) — „ჯარი
არმია“. ტაჯ. душман > 3. душман (სპ. دشمن — дошман) — „მტერი“. ტაჯ. ҷанг >
3. джанг (სპ. جنگ — джанг) — „ომი, ბრძოლა“.

რელიგიური ტერმინებიდან: ტაჯ. худо > 3. khudā (სპ. خدا — ходā) —
„ღმერთი, ბატონი“. ტაჯ. бӣҳишт > 3. bīhišt — (სპ. بهشت — behest) — „სამოთხე“.
ტაჯ. фаришта > 3. фаришта (სპ. فرشته — фереште) — „ანგელოზი“. ტაჯ. намоз >
3. namāz (სპ. نماز — namāz) — „ლოცვა, ნაშაზი“. ტაჯ. дарвеш > 3. дарвеш (სპ.
درویش — дарвиш) — „ღარიბი, ღვრივი“.

ადამიანის ან საგნის თვისებების აღმნიშვნელი ტერმინებიდან: ტაჯ. хурд > 3.
khurd (სპ. خرد და خورد — хорд) — „პატარა, უმნიშვნელო“. ტაჯ. хуш > 3. khuš
(სპ. خوش — хош) „მხიარული“; ტაჯ. густоҳ > 3. gustomh (სპ. گستاخ —
„უხეში, უზრდელი“. ტაჯ. покиза > 3. pākizā (სპ. پاکیزه) — „სუფთა, კოხტა,
ფაქიზი“. ტაჯ. муфтхур > 3. muftkhor (არ. სპ. مفت خور — мофт-хор) „მუქთა-
ხორა, პარაზიტი“. ტაჯ. хабаргир > 3. khabargir (არ. سب + خبر —
„შპიონი“. 3. кадамбос (<არ. قدم + بوس — „მლიქვნელი, ქლესა“. 3. khairkhah —
(ტაჯ. სპ. خیرخواه) „კეთილი, კეთილისმსურველი“; ტაჯ. бозигар > 3. bāzigār
(სპ. بازیگر) „ოინბაზი“; ტაჯ. парҳезгор > 3. parhezgār (სპ. پرهیزگار — parhiiz-
gār — „თავშეკავებული“. ტაჯ. донишманд > 3. dānishmand (სპ. دانشمند — dānesh-
mand) „ქვეყანი, სწავლული“.

⁴⁴ საინტერესოა, რომ სპარსულში محنت — ისევე როგორც არაბულში, სიძნელეს ა
და „გაჭირვებას“ ნიშნავს; ტაჯიკურში კი „შრომის“ მნიშვნელობა აქვს.

⁴⁵ И. Д. Ягелло, Персидско-русский словарь, Ташкент, 1910.

ბუნების მოვლენები და ციური სხეულები: ტაჭ. *oφτοb*>პ. *āftāb* (სპ. *آفتاب*—*āftāb*)—„მზე“; ტაჭ. *моx*>პ. *mañ* (სპ. *ما* *mañ*)—„მთვარე, თვე“; ტაჭ. *осмон*>პ. *āsmān* (სპ. *آسمان*—*āsmān*)—„ცა“; ტაჭ. *селоб*>პ. *силāb* (სპ. *سيلاب* *селл-āb*)—„წყალდიდობა“. პ. *бāриш*<(სპ. *بارش*—*bāresh*)—„წვიმა“.

ცხოველები და ფრინველები. ტაჭ. *гов*>პ. *gāo* (სპ. *گاو*—*gāo*)—„ძროხა, ხარი“; ტაჭ. *хар*>პ. *khar* (სპ. *خر*—*хар*)—„ვირი“; ტაჭ. *гала*>პ. *галlā* (სპ. *گله*—*галле*)—„ჯოგი, ფარა“; ტაჭ. *хирс*>პ. *khiras* (სპ. *خرس*—*херс*)—„დათვი“; ტაჭ. *пил*>პ. *пил* (სპ. *پيل*—*пил*)—„სპილო“. ტაჭ. *куланг*>პ. *куланг* (სპ. *كلنگ*—*коланг*)—„წერო, ყანჩა“.

მცენარეები: ტაჭ. *банафша*>პ. *банафша* (სპ. *بنفشه*—*банафше*)„ია“. ტაჭ. *гандум*>პ. *гандум* (სპ. *گندم*—*гандом*)—„ხორბალი“. ტაჭ. *наргис*>პ. *наргис* (სპ. *نرگس*—*наргес*)—„ნარцისი“, ტაჭ. *кишмиш*>პ. *кишмиш* (სპ. *كشمش*—*кешмеш*)—„ქიშმიში“; ტაჭ. *харбуза*>პ. *kharbuza* (სპ. *خربزه* *ان* *خربوزه*—*хар-бозе*) „ნესევი“; ტაჭ. *гул*>პ. *гул* (სპ. *گل*—*гол*)—„ყვავილი“. ტაჭ. *гулнор*>პ. *гулнār* (სპ. *گلنار*—*голнār*)—„ბროწეულის ყვავილი“.

აბსტრაქტული სახელები: ტაჭ. *доиш*>პ. *dāniš* (სპ. *دانش*—*dānesh*)—„ქეუთ, ცოდნა“; ტაჭ. *гунох*>პ. *guñāh* (სპ. *گناه* *guñāh*)—„დანაშაული, ცოდვა“; ტაჭ. *хашм*>პ. *khashm* (სპ. *خشم*—*хешм*)—„რისხვა“. ტაჭ. *омезиш*>პ. *āmeziš* (სპ. *آميزش*—*āmizesh*)—„ურთიერთობა, არევა“. პ. *узрдāри* (არაბ. *عذر* ტაჭ. სპ. *دار-عذر* *дар-дә* *дар-дар* დამცველი)—„გასაჩივრება“. პ. *тарафдāри* (არ. *طرف* + ტაჭ. სპ. *دار-طرف* *дар-طرف*)—„მიმხრობა, მხარდაჭერა“. პ. *судkhори* (ტაჭ. *судхур*, სპ. *سودخور*)—„მეცანსეობა“; პ. *kārgузāри* (სპ. *کارگزارى*)—„გამოცდილება“. პ. *саудāгарй*—(ტაჭ. *савдогари*—სპ. *سوداگرى* *судагари*)—„ვაჭრობა“.

იმავე მნიშვნელობებს ინარჩუნებენ ჰინდიში ნამყო დროის ფუძის ან აწმყო დროის ფუძის ფორმებით შემოსული ტაჭიკურ-სპარსული ზმნები. ასეთებია:

kharid—„ყიდა, შესყიდა“ (*خریدن*—*харидан-იდან*)
фарокht—„გაყიდა“ (*فروختن*—*форухтан-იდან*) ამავე ზმნიდან გვაქვს აწმყო დროის ფუძე *фарош*—„გამყიდველი“. გვხვდება აგრეთვე ნამყო დროის მიმღეობის ფორმებიც. მაგ. *парварда*—„აღზრდილი, გამოზრდილი, მოყვანილი“ (*پروردن*—*парвардан-იდან*).
იმავე მნიშვნელობებითაა ნახშიარი შემდეგი ზმნიზელები: *hameshā*—„ყოველთვის, მუდამ“; ტაჭ. *хамеша* (სპ. *هميشه* *hamiше*). *āhiñstā*—„ნელა, ჩუმად“. ტაჭ. *оҳиста* (სპ. *آهسته*—*āheste*) და სხვა.

თანდებულებანი არსებითი სახელები ზმნიზელებად: თანდ. *ко* ჰინდისაა, *розко*—„დღისით“ (*روز*); *шабко*—„ღამით“ (*شب*)—და სხვ.

ც ა ე შ ი რ ე ბ ი: *магар* (ტაჭ. სპ. *مگر*); *балки*, ტაჭ. *балки* (სპ. *بالک*—*балке*) „მაგრაბი“; *ийа*—(ტაჭ. სპ. *ي*)—„ან“; *агар* (ტაჭ. სპ. *اگر*)—„თუ“; *агарче*—(აგრچه) „თუმცა“ და სხვ.

თ ა ნ დ ე ბ უ ლ ე ბ ი: *бе* (ტაჭ. *به*-სპ. *بی*)—„უ, გარეშე“. *андар* (*اندر*)—„ში, შიგნით“ და სხვ.

„ლექსიკური გამდიდრების ყველაზე მნიშვნელოვანი გზაა მსესხებელი ენიდან ნასესხები სიტყვის მნიშვნელობის გაფართოვება უცხო ენის მოდელთან შეთანხმების გზით“⁴⁶. ასეთ შემთხვევაში გვაქვს სიტყვის მნიშვნელობის თანდათანობითი „ლოგიკური“ გაფართოვება, რასაც პოლისემია ეწოდება⁴⁷. სიტყვა იძენს ახალ, დამატებით მნიშვნელობებს და ამავე დროს ინარჩუნებს ძველ მნიშვნელობებს. „ძველში“ აქ იგულისხმება ის მნიშვნელობები, რაც მას ტაჯიკურ-სპარსულში აქვს. მნიშვნელობებს იფართოვებენ ჰინდიში ტაჯიკური წარმოშობის შემდეგი სიტყვები:

საყოფაცხოვრებო ტერმინებიდან: (საოჯახო ნივთებიდან) ტაჯ. სპ. طشت (ташт) — „დიდი სპილენძის თასი, კიქა“⁴⁸. ჰინდიში तашт არის „თასი, ხელა-და, დოქი, ხელსაბანი დოქი“. ტაჯიკურში коғаз არის „ქალაღი, ქალაღის ფუ-ლი, კრედიტის ბილეთი“. სპარსულში کجڑ არის „ქალაღი, წერილი და სიგელი“, „ნაბოძები სპარსელი მეფეების მიერ იმათთვის, ვისაც ისინი პატავეცემულად სთვლიდნენ“. ეს სიტყვა ნიშნავს კიდევ „ცოტას“ და „რამეს მცირე ნაწილს“⁴⁹. ჰინდიში काग़аз „ქალაღი, საბუთი, დოკუმენტი, ხელნაწერი, ვექსილი (თამა-სუქი), ობლიგაცია, გაზეთი“. ტაჯიკურში қидар არის „კარავი, ჩადრი“. სპარ-სულში چادر — чидор — „სუფრას, ზეწარსაც“ ნიშნავს. ჰინდიში चिदर ნიშნავს „სუფრას, გადასაფარებელს, ზეწარს, რკინის ფურცელს, ჯავშანს და ჩანჩქერს“. ტაჯ. दल არის „ნიჩაბი, ბარი“, სპარსულში دل — дил ნიშნავს კიდევ „მონადი-რეს, მებაღეს, ვაზის მკრეღს“⁵⁰. ჰინდიში दल ნიშნავს „ნიჩაბს, ბარს, თოხს, წე-რაქვს“, ე. ი. ყველაფერს, რაც კი მიწის მუშაობასთან არის დაკავშირებული. საინტერესოა, რომ თვითონ ინდური წარმოშობის სიტყვა कुछ მოიცავს ამ მნიშვნელობებს, ე. ი. საერთოდ ამ სიტყვის მნიშვნელობა დაკონკრეტებული არ არის. კიდევ ერთი მნიშვნელობა აქვს — საზღვარი კირით დახაზული მიწოდორზე ან ქუჩაზე⁵¹.

ტაჯ. дӯкон და სპ. доккан „დუქანი, მაღაზია, სახელოსნო“. ჰინდიში दु-कान-ს თანამედროვე ტექნიკის განვითარებასთან დაკავშირებით სადგურის მნიშვნე-ლობაც აქვს⁵².

ტაჯ. муздыр და სპ. مزدыр „დაქირავებული მუშა“, ჰინდიში मаз-дыр — პროლეტარიატსაც ნიშნავს⁵³. ეს სიტყვა იმდენადაა შესული ჰინდი ენის ლექსიკურ ფონდში, რომ იგი აწარმოებს მთელ რიგ ახალ ტერმინებს და მისი შე-საბამისი ინდური წარმოშობის სიტყვა სრულიად მივიწყებულია.

ადმინისტრაციული ტერმინებიდან: ტაჯ. навкар და სპ. نوکار „მო-

⁴⁶ U. Weinreich, Languages in contact... გვ. 47.

⁴⁷ იქვე, გვ. 50.

⁴⁸ F. Steingass, Persian-English dictionary, London.

⁴⁹ იქვე.

⁵⁰ იქვე.

⁵¹ Навадж-ის განმარტებით ლექსიკონში განმარტებულია: саракъи дини банъане ке лиъэ чипу чун мен ийа симъ иридһарит карне ке лиъэ чүне ёди се джаман пар дѣлйи һуи лакир — პირველად ქუჩის გაყვებისათვის ნიშნის დადება ან საზღვრის განსაზღვრისათვის მიწაზე კირით ხაზის გადგმა.

⁵² Навадж-ისთან: машинион аур трактори ки мараммат карне ки дукан — მანქანა ტრაქტორთა სადგური (მანქანებისა და ტრაქტორების შეკეთების სადგური).

⁵³ В. М. Бескровный, Хинди-русский словарь, М., 1959, стр. 865.

ჯამაგირე, მსახური“, ჰინდიში наукар ნიშნავს კიდეე „მოხელეს, მოსამსახურეს, ჩი-
ნოენიკს“. აქედან наукари (ტაჯ. სპ. نوکری—ноукари „მოჯამაგირის მღვომა-
რეობა“)—არის „ყოველგვარი სამსახური, თანამდებობა“⁵⁴, აქედან კომპოზიტები
наукаршаһи—„ბიუროკრატიზმი“ და სხვ. ტაჯ. иджорадор სპ. еджаредār—
اجاردار—ნიშნავს „მოიჯარადრეს“, ჰინდიში иджаредār—ნიშნავს კიდეე „მონო-
პოლისტს“⁵⁵ და სხვ.

სამხედრო ტერმინებიდან: ტაჯ. სპ. لشکر—лашкар—„ჯარი, არმია, დივი-
ზია“. ჰინდიში лашкар ნიშნავს „ბანაკსაც“ და „ეკიპაჟსაც“. აქედან лашкари 1)
სამხედრო 2) სახომალდე 3) მატროსული II—ჯარისკაცი, მეზღვაური და მეზღვა-
ურების ჟარგონსაც ნიშნავს⁵⁶. ტაჯ. სპ. پاروانا—парвана (parvāne) 1) ნებართვა,
საშეი 2) ისტ. ბრძანება 3) ბეჭედი ბრძანებისათვის. II ლამის პეპელა, ფარვანა“. ჰინდიში
parvānā ყველა ამ მნიშვნელობებს გარდა ნიშნავს კიდეე განკარგულებას,
მიწერილობას, ორდერს, ოქმს და პასპორტს⁵⁷.

ადამიანის ან საგნის თვისების აღმნიშვნელი: ტაჯ. тоза, სპ. تازہ—tāze—
„ახალი, ახალგაზრდა, ნელლი“, ჰინდიში tāzā ნიშნავს კიდეე „აყვავებულს, ამწვა-
ნებულს, ჭანმრთელს, მწიფეს“; ტაჯ. баҳодур, სპ. بہادر—bahādur—„მამაცი, მხნე,
გოლიათი“. წარმოშობით თურქული სიტყვა bahadur და ნიშნავს კიდეე „გმირს
მეომარს“⁵⁸. ჰინდიში bahādur ნიშნავს აგრეთვე „გმირს, მეომარს“ და „ტიტუ-
ლია ჩინოვნიკების და თავადების“.

ცხოველებიდან: სპ. شیر—шир, ტაჯ. шер—„ლომი“ ჰინდიში шер არის
„ლომიც“ და „ეფეხვიც“⁵⁹.

ბუნების მოვლენებიდან: ტაჯ. სპ. برف—барф არის „თოვლი“. ჰინდიში
барф არის „თოვლი, ყინული და ნაყინიც“⁶⁰.

აბსტრაქტული სახელებიდან: ტაჯ. ۱۰۸۱, სპ. ۱۰۸۱—āḡād „დასახლებული,
დამუშავებული, აყვავებული, კარგადმოწყობილი“, ჰინდიში āḡād არის კიდეე
„მშვიდობიანი, ნაყოფიერი, მოსავლიანი, კმაყოფილი“; ტაჯ. ошно, სპ. اشنا—ash-
nā და ошной (اشنائی)—„ნაცნობი, ნაცნობობა“, ჰინდიში āshnā—„ნაცნობი, მე-
გობარი, საყვარელი“ და āshnāy „ნაცნობობა, მეგობრობა, სიყვარული“. ტაჯ.
осоиш (سۈیش—sūʿish)—„სიწყნარე“, ჰინდიში acāish ნიშნავს კიდეე მო-
წყობილობას, კომფორტს.

მნიშვნელობა გაფართოებულია ჰინდიში ტაჯ. სპარსული ზმნის ნამყო
დროის მიმღებობის ფორმით ნახმარი შემდეგი ზმნები: мурда (مرده—mordan-
იდან)ტაჯ.-ში мурда და სპარსულში مرده (морде)—არის „მკვდარი, გვამი“. ჰინდიში
ამ მნიშვნელობების გარდა „დამკენარსაც“ ნიშნავს. მაგ., мурдā паттā—
„დამკენარი ფოთოლი“. ларзā—(لرزیدن—„კანკალი, შეკრთობა“), ჰინდიში
„კანკალსაც“ ნიშნავს და „მიწისძვრასაც“.

სემანტიკური ცვლილებების შემდეგი სახის — სიტყვის მნიშვნელობის
დავიწროების განხილვისას საწინააღმდეგო მოვლენასთან გვაქვს საქმე. ამ

⁵⁴ В. М. Бескровный, Хинди-русский словарь, М., 1959, гл. 648.

⁵⁵ იქვე, გვ. 152.

⁵⁶ იქვე, გვ. 989, 671.

⁵⁷ В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, т. IV, 1911.

⁵⁸ В. М. Бескровный, Хинди-русский словарь, М., 1959, стр. 1082.

⁵⁹ იქვე, გვ. 796.

შემთხვევაში ხდება უფრო ფართო მნიშვნელობიდან გადასვლა კონკრეტულზე. ამის გარდა მხედველობაში უნდა ექონიოთ ის გარემოებაც, რომ ტაჯიკურ-სპარსული სიტყვების სესხება ინდოეთში ქვეყნის ეკონომიკისა და კულტურის განვითარების სხვადასხვა ეტაპებზე მიმდინარეობდა. ამდენად მნიშვნელობები, რომლებიც მთელ რიგ სიტყვებს გამსესხებელ ენებში შემდეგში აქვთ მიღებული, ჰინდიში არა გვაქვს. ესენია:

საყოფაცხოვრებო ტერმინებიდან: სპარსულში افغان — afṭān ნიშნავს „ხელსაბანს“ და საერთოდ „დოქს, სურას, კოკას“. ტაჯიკურში афғон — „დასაბანი დოქია—წვრილყელიანი, ცხვირიანი დოქი“⁶⁰. ჰინდიში अफगान არის ხელსაბანი⁶¹. სპარსულში كرسى „სკამისა და სავარძლის“ გარდა „კათედრასაც“ ნიშნავს. ნიშნავს კიდევ „ბოძს, კვარცხლბეკს“⁶². ტაჯიკურში kurs და ჰინდიშიც kurs არის მხოლოდ „სკამი და სავარძელი“. ტაჯ.-ში чашм —არის „თვალი, გუგა, შემოხედვა, მხედველობა“, სპარსულში چشم არის „თვალი, 2) წყარო, 3) ხვრელი, ნახვრეტი 4) რგოლი (ჩაქვის) 5) გადატ. იმედი“. ჰინდიში чашм არის მხოლოდ „თვალი“ და чашма —„სათვალეები“ (სპარსულ-ტაჯიკურში чашма არის „წყარო“). სპარსულში داست — даст პოლისემანტიკური სიტყვაა 1) ხელი 2) მდგომარეობა 3) მხარე, ადგილი 4) ძლევამოსილება 5) ცოდნა, ოსტატობა, 6) ჯობნა, გამარჯვება, 7) ჭერი, ხელი, პარტია. ჰინდიში даст მხოლოდ „ხელის“ მნიშვნელობა აქვს. ასევე ტაჯიკურში: „ხელი და ცხოველების წინა თათი“⁶³. სპარსულში جامه — джаме —„კაბა“ და საერთოდ „ჩასაცმელი“. ტაჯიკურში чома —„ბამბის ხალთი და ზედა ჩასაცმელი“. ჰინდიში джам-а მნიშვნელობა დაკონკრეტებულია $\text{purāṇe samāy men log darṇā}$ $\text{ади мен исе паханкар джаме тхе}$ —„ძველ დროში ვინც სამეფო კარზე მიდიოდა, მას იცვამდა“⁶⁴ A. Vajrey ასე განმარტავს: джам-а —„ეს ჩვეულებრივი დიდი განიერი ჩასაცმელი იყო, თავიდან ფეხებამდე ფარავდა ტანს და სამეფო კარზე ეცვათ ინდოელებსაც და მუსულმანებსაც. შემდეგში კი წესად შემოვიდა, джам-а უნდა სცმოდა ქორწილში საქმროს და მის მახლობლებს. ქორწილის დამთავრების შემდეგ ქორწილის მონაწილეები მას იხდიდნენ, ხოლო ახალდაქორწინებულებს უნდა სცმოდათ ათი წელი მაინც. შემდეგ კი შესცვლიდნენ სხვა რაიმე ტანსაცმლით“⁶⁵. სპარსულში سازا ისევე როგორც ტაჯიკურში сазо , ნიშნავს „შესაფერისს, ღირსს“, აგრეთვე „მიზღვევას, სამაგიეროს გადახდას, დასჯას“. ჰინდიში саза არის მხოლოდ „სასჯელი“. ტაჯ. სპ. сийаһ —„შავი, მუქი“ > ჰინდიში сийаһ „მელანი“ (მელანს ნიშნავს сиях ყაზახურშიც და უზბეკურშიც)⁶⁶ სპ.-არ., лабнаде არის „ზედა გრძელი ტანსაცმელი, ხალათი“. ჰინდიში лабнаде არის მხოლოდ „საწვიმარი მოსასხამი“.

მნიშვნელობა შევიწროებულია ტაჯ. სპარსული ზმნა— شکت —იდან ჰინდიში შეკვეცილი ინფინიტივის ფორმით მიღებული шикаст და აქედან ნაწარმოები ნაზმნარი სახელი шикастги . ტაჯიკურსა და სპარსულში شکت -ს ბევრი მნიშვნელობა აქვს: „1) გატეხვა, გადატეხვა, დაჭრა 2) დამარცხება, 3) ფიზ. რეფრაქ-

⁶⁰ М. Рахми, Л. Успенский, Таджикско-русский словарь, М., 1954.

⁶¹ Навалджи-საბ: $\text{хатх мунх дхоне кә мутдәр чадува}$ —ხელ-პირის საბანი.

⁶² F. Steingass, გვ. 1023.

⁶³ Таджикско-русский словарь.

⁶⁴ Навалджи...

⁶⁵ А. Ваджпей, დასაბ. ნაზრიში.

⁶⁶ Л. З. Рустамов, Арабско-иранские заимствования в казахском языке. (канд. дисс. Алма-Ата, 1963).

ცია, სხივის გარდატეხა, 4) დაცემა 5) სირცხვილი, შერცხვენა 6) ჩავარდნა (გამო-
ცლაზე 7) რამის მოკლება“. ჰინდიში კი მხოლოდ ორი მნიშვნ. აქვს: „1) დამარც-
ხება 2) გატეხვა, გადატეხვა“. ხოლო شاست خورجن — „დამარცხების განცდა“ და
شاست دادن — „დამარცხების მიყენება“ — ჰინდიში შესაფერისი ზმნებით არის შე-
ცვლილი და იგივე მნიშვნელობა აქვს — шикаст khana და шикаст дена. ჰინდიში
khana — „სიზმარი“, სპ. خواب-ს (خوابیدن-იდან) აქვს უფრო ფართო მნიშვნე-
ლობა — „დაძინება, ძილი და სიზმარი“.

საინტერესოა მნიშვნელობათა ცვლის კიდევ ერთი სახეობა, რომელიც „მნი-
შვნელობის გადაწევის, გადატანის“⁶⁷ სახელით არის ცნობილი. ამ შემთხვე-
ვაში, მაგალითად, მიზეზის სახელი შეიძლება გადატანილ იქნას შედეგზე,
ნიშნის სახელი — აღსანიშნზე და ა. შ.

ამ ტიპის სიტყვებს შეიძლება მივაკუთვნოთ ჰინდიში ირანულიდან შემო-
სული შემდეგი სიტყვები: (საყოფაცხოვრებო ტერმინებიდან) ტაჯ. სპ. اسام —
„გზის მაჩვენებელი“, ი. იაგელოსთან „ბატონს და უფლისწულსაც“ ნიშნავს⁶⁸ >
ჰინდიში pahnumā — „ბელადი, ხელმძღვანელი“. ტაჯ. სპ. جفاکش — „შევიწროვე-
ბული, დჩაგრული; წამებული“ ჰ. >джафакаш — „მშრომელი, შემომკმედი“. სპ.
رومایل — rumāil — „პირსახოცი, ხელსახოცი“. ჰინდიში pāmāil, ისევე როგორც ტა-
ჯიკურში ნიშნავს „ცხვირსახოცს“. ტაჯ. სპ. بام — bam — „სახურავი, ქერი“ > ჰ.
bām — „სახლის ზედა სართული“.

ცხოველებიდან: სპ. آهو — „გარეული თხა“ > ჰ. āhū ისევე როგორც ტაჯი-
კურში оху — „ქურციკი, ანტილოპა“.

მცენარეებიდან: სპ. کاهو — kāhu — „სალათა“ > ჰ. kāhu — „მცენარე, რომლისაგა-
აც ერთგვარ წამალს ამზადებენ“. სპ. سبزی — „სიმწვანე, მწვანელი, მწვანეულო-
ბა“ > ჰ. сабзи — „ბოსტნეული“. сабзионкӣ кхетӣ — „მეზოსტნეობა“. ტაჯიკურში,
უზბეკურსა და ყაზახურში აქვს „სტაფილოს“ მნიშვნელობა⁶⁹.

აბსტრაქტული სახელებიდან: ტაჯ. სპ. آبرام — ābrām — „მოსვენება, სიწყნარე,
სიმშვიდე“ > ābrām — „ბედნიერება, ფუფუნება, მოწყობილობა, კომფორტი“. ტაჯ.
налиш და სპ. نالеш nālesh — „კენესა, ტირილი“ > ჰ. налиш — „საჩივარი“. სპ. تاشام —
tamāshā — „სანახაობა, სპექტაკლი“. ტაჯიკურში ნიშნავს კიდევ „სეირნობას“, ყა-
ზახურშიც „საკვირველი, საუცხოო, საინტერესო; გართობა; სანახაობა“⁷⁰. ჰინ-
დიში tamāshā — „სანახაობა, სპექტაკლი, საკვირველება, სასწაული, არნახული რამ“
და ჰ. ბაჰრისთან „გართობასაც“ ნიშნავს. ე. ი. ჰინდიში ეს სიტყვა ინარჩუნებს
იმ მნიშვნელობას, რომელიც მას ჰქონდა სპარსულში და იქნის ახალ მნიშვნელო-
ბასაც, შესაძლებელია თურქულენოვან სამყაროს გავლენით.

რიგი ტაჯ. სპარსული ზმნებისა ჰინდიში მომავალი დროის მიმდებარის
ფორმითაა შემოსული. ზოგიერთ ასეთ ზმნებისაგან თვით მსესხებელ ენაში
სუფიქსთა მეშვეობით იწარმოება სახელები. ამავე ფორმით გამოდიან ისინი
ჰინდიშიც.

⁶⁷ Ж. Вандриес. Язык, зб. 189—191.

⁶⁸ И. Д. Ягелло...

⁶⁹ Л. З. Рустамов, Арабско-иранские заимствования в казахском языке (канд. дисс. Алма-Ата, 1963).

⁷⁰ Л. З. Рустамов, дасახ. ნაშრომი.

ამადანა (آمدان—„მოსლა“) ჰინდიში მდებარეობითი სქესის არსებითი სახელია და ნიშნავს „შემოსავალს, ის რაც შემოსატანია, იმპორტს“. აღსანიშნავია, რომ სპარსულში „იმპორტისათვის“ არაბული ძირია გამოყენებული — واردات; рафта (رفت—„წასვლ(ა) ესეც მდებ. სქ. არს. სახელია, ნიშნავს გასავალს, ის რაც გასატანია, ექსპორტს“. ამ სიტყვისათვის სპარსულში ნახმარია არაბული صادرات;

აწმყო დროის ფუძითაა წარმოდგენილი ავჰარ — „ავადმყოფობა, ტკივილი, წამება, წუხილი, შევიწროება“. სპ. آزار „შევიწროება, შეუარაცხეთა“. ეს სიტყვა ტაჯიკურში ნიშნავს „ტკივილს, წამებას, წუხილს, შევიწროებას“. ყაზახურშიც მას აქვს „ტკივილის, წამების, შევიწროების“ მნიშვნელობა.

ნამყო დროის ფუძით—кофт—„მწუხარება, ტკივილი, შფოთვა“ (کوفت—„კაქენი, ცემა, რტყმევა“).

მორფოლოგიური ნასესხობანი

მორფოლოგიურ ნასესხობებში ჩვენ ვიხილავთ ისეთი სახის ჰიბრიდებს, როგორიცაა 1. ტაჯიკურ-სპარსულ და ინდური ძირებით შედგენილი რთული სიტყვები, 2. ინდურ ძირებზე ტაჯიკურ-სპარსული ფორმანტების დართვით მიღებული სიტყვები, 3. ტაჯიკურ-სპარსულ-არაბულ სიტყვებზე ინდურა ფორმანტების დართვით მიღებული სიტყვები და 4. ისეთი სახის კომპოზიტები, რომლებიც ტაჯიკურ-სპარსულ და არაბული სიტყვებითაა შედგენილი, მაგრამ ისინი არ გვხვდება არც ტაჯიკურში და არც სპარსულში; 5. აქვე განიხილება ბგერათჩანაცვლებით მიღებული კომპოზიტები, სადაც სიტყვა ამავე ენებიდანაა ნასესხები, მაგრამ მსესხებელ ენაში ასეთი რამ არ გვაქვს.

სიტყვათა ჰიბრიდული წარმოება მეტად საინტერესოა როგორც ლექსიკოლოგიური, ისე გრამატიკული თვალსაზრისით, მაგრამ იგი ნაკლებად არის შესწავლილი, როგორც ინდოელი მეცნიერების⁷¹, ისე საბჭოთა ინდოლოგების მიერ⁷². შედარებით ვრცლად იხილავს ამ საკითხს ვ. ბესკროვნი სტატიის „Морфологическое гибридное словообразование в хинди“⁷³, სადაც ყურადღება გამახვილებულია მხოლოდ ინდურ ძირებზე სპარსულ-არაბული წარმოშობის აფიქსების დართვით მიღებულ ახალ სიტყვებზე და სპარსულ-არაბული წარმოშობის ძირებზე ინდური აფიქსების დართვით წარმოებულ სიტყვებზე.

⁷¹ ზოგადი შენიშვნებითა და რამდენიმე მაგალითის ჩამოთვლით ეყავილდებათ ქ. გურუთაის ზემოდასახელებულ გრამატიკაში და A. Vajpey ნაშრომში Persian infl. on Hindi;

⁷² ნაკლებად არის დამუშავებული ეს საკითხი ა. ბარანიჯივის შრომებში: „The persian elements in the Urdu language... მისივე, Хиндустани (урду и хинди), Л., стр. 134. მისივე, Синонимические повторы в новоиндийских языках. (Зап. коллегии востоковедов, т. III, Л., 1928). გ. ზოგრაფის დასახელებულ სადისერტაციო ნაშრომში მხოლოდ პროცენტულად არის გამოანგარიშებული რაოდენობა ჰიბრიდული სიტყვებისა მირ ამანის ნაწარმოებში „Баг-о-Бахар“.

⁷³ В. М. Бескровный, Морфологическое гибридное словообразование в хинди. Хинди и урду, Вопросы лексикологии и словообразования, М., 1960.

1) ტ ა ჯ ი კ უ რ - ს პ ა რ ს უ ლ და ი ნ დ უ რ ი ძ ი რ ე ბ ი თ
შ ე დ გ ე ნ ი ლ ი რ თ უ ლ ი ს ი ტ ყ ე ბ ი

джанкхушhāй — „ხალხთა კეთილდღეობა“; джан — (სანსკ.) — „ხალხი, ადამიანი“; II წევრი ტაჯიკურში хушхoлй (სპარსულში хошhāли) — „კმაყოფილება, მხიარულება“ — თავისთავად კომპოზიტია. кисса — каhāни — „იგავი, ზღაპარი“; აქ გვაქვს ტაჯ. кисса (არაბ. სპ. قصه — кессе — „ზღაპარი, მოთხრობა“ და ჰ. каhāни — „მოთხრობა“.

гулабджал — „ვარდის წყალი“; ტაჯ. гулиб (სპ. گل — голāб) „ვარდის წყალი“ და სანსკ. джал — „წყალი“. ეს ქართ. „ასმანიცა“-ს და „შერელომი“-ს ტიპის სიტყვაა ე. ი. როდესაც სიტყვის გვერდით მისივე თარგმანია მოცემული⁷⁴.

гудри-бāzār — „შავი ბაზარი“; гудри „ძველმანები (მათხოვრის ტანსაცმელი) და დახეული ნაჭრებისაგან შეკერილი საბანი“ და სპ. بازار бāzār — „ბაზარი“. некчалан — „წესიერი, ჯარგი ყოფაქცევის“; ტაჯ. нек (სპ. نیک — ნიკ) „ჯარგი, კეთილი“ და ჰ. чалан — „მოძრაობა, მანერა, საქციელი“.

2) ი ნ დ უ რ ი ძ ი რ ე ბ ი + ტ ა ჯ ი კ უ რ - ს პ ა რ ს უ ლ ი ფ ო რ მ ა ნ ტ ე ბ ი

ა) ჰინდის ენაში ძალიან ხშირად რთული სიტყვის მეორე კომპონენტად გვევლინება ტაჯიკურ-სპარსული წარმოშობის ზმნური ფუძეები, რომლებიც თავიანთი ფუნქციით სუფიქსებს უახლოვდებიან. ნასესხები სუფიქსალური წარმოების ლექსიკა ჰინდიში იმდენად ფართოდ გამოიყენებოდა, რომ ეს ნასესხები სიტყვათმწარმოებელი აფიქსები ჰინდი ენაზე მოლაპარაკეთა შეგნებაში დამკვიდრებულ იქნა და ტაჯიკურ-სპარსული მორფოლოგიური სიტყვათწარმოების სისტემიდან გადატანილ იქნა ჰინდი ენის სიტყვათწარმოების სისტემაში. ასეთი გადატანისა და ახალი სუფიქსების აქტიურად ხმარების შედეგად ჰინდიში შეიქმნა მთელი რიგი ახალი სიტყვები ინდური ძირებით წარმოებული. ზმნური მორფემებიდან ჰინდიში ყველაზე მეტად გამოიყენება ტაჯ.-სპარსული ზმნის აწმყო დროის ფუძე. ზმნური კომპონენტების მორფოლოგიურ ელემენტებად ქცევის პროცესი თვითონ ახალ სპარსულსა და ტაჯიკურში მიმდინარეობს⁷⁵. ხოლო დაწყება ამ პროცესისა, ე. ი. ახალი სუფიქსის წარმოქმნა კომპოზიტის მეორე წევრისაგან ჯერ კიდევ მეკლარ ირანულ ენებში შეინიშნება⁷⁶. ასეთი სუფიქსების რიცხვს განეკუთვნებიან انگیر, آمیز, آلود, کش, گیر, دار, ساز და სხვა.

⁷⁴ იხ. დ. კობიძე, ვისრამინის საკითხები, თსუ შრომები, 116, თბ., 1965, გვ. 39.

⁷⁵ მკვლევარი: G. Lazard, Grammaire du persan contemporain, Paris, 1957. გვ. 269-
Fr. Machalski, Sur la productivité des suffixes de verbatifs des adjectifs en persan moderne. Polska Akademia Nauk, Folia Orientalia, Krakow, 1960; თ. ჩხეიძე, თანამედროვე სპარსულში კომპოზიტის მეორე წევრის ალო-ის სუფიქსად გადასვლა, თსუ შრომები, თბ., 1962.

⁷⁶ „В новоперсидском, как и в средне-иранских языках, некоторые глагольные элементы сложного слова, утрачивая самостоятельное значение, присоединяются к различным словам, указывая на принадлежность слова к категории имени прилагательного, т. е. становятся морфологическими элементами-суффиксами“. Т. Д. Чхендзе, Взаимоотношение суффиксации и композиции в современном персидском (ხელნაწერი).

ჩინდი ენაში ამ ტიპის სუფიქსებიდან, რომლებსაც ზოგიერთი მკვლევარი აუფიქსს⁷⁷ უწოდებს, ზოგიერთი „ნახევარსუფიქსს“⁷⁸, ზოგიერთი კი „სიტყვა-სუფიქსს“⁷⁹, გვხვდება შემდეგი:

-*ḥāz* (ساختن-იდან—თამაში)

1) *akhāpānāz*—„მოქიდავე“, *akhāpānāzī*—„ქიდაობა“ < *ḥāz*—„სპორტული მოედანი, სტადიონი“. *kalānāz*—„აკრობატი“ და *kalānāzī* (2)—„აკრობატობა“, *ḥāz*—„ხელობა, საქმე, ხელოვნება, თამაში“; *ghāzānāz*—„მოკრივე“, *ghāzānāzī* (3)—„კრივი“, *ḥāz*—„მუშტი“. როგორც ვხედავთ, ეს სუფიქსი აწარმოებს არსებით სახელებს, პიროვნების გამომხატველს, რომელთა საქმიანობა მოითხოვს ეშმაკობას, სიყოჩაღეს და რისკს.

2) *ḥāz*-ის შემცველი სიტყვა ახასიათებს აგრეთვე პიროვნებას მის მიერ ჩადენილი მოქმედების მიხედვით.

chāpānāz—„მკვლელი“ და *chāpānāzī* (*)—„მკვლელობა (დანით)“ < *chāpā*—„დანა“⁸⁰.

3) გარდა ამისა, ვხვდებით *ḥāz*-ის ზედსართავებსაც: *ghānāz*—„მატყუარა“.. *ghānāzī* (5)⁸¹—„ტყუილი“ < *ghān*—„ტყუილი“. *akāpānāz*—„ამაყი ტრაბახი, ჭიუტი“ < *akāpā*—„სიამაყე“.

ამრიგად, წარმოდგენილ სიტყვებში რამდენადმე დატულია *ḥāz*-ის მნიშვნელობა „თამაში, წაგება, გარისკვა“.

-*dār* (داشتن-ქონება).

აწარმოებს ა) არსებით სახელებს, რომლებსაც. აქვს მოქმედის, რაიმე პროფესიის გამომხატველის მნიშვნელობა:

ṣādḥādār—„მონაწილე, კომპანიონი“. < *ṣādḥā*—„ნაწილი, წილი“; *dhōt-dār*—„მიწათმფლობელი“ < *dhōt*—„მიწის ნაკვეთი“. *kāmdār*—„მმართველი“ < *kām*—„საქმე“.

ბ) ზედსართავ სახელებს, რომლებიც რაიმე საგნის, თუ თვისების მფლობელს აღნიშნავენ. ზოგი მათგანი უახლოვდება პირველად ზედსართავს.

chādār—„წყლიანი, გემრიელი“. < *chād*—„გემო, სითხე, წყალი“ *kātādār*—„ეკლიანი“ < *kātā*—„ეკალი“. *dārīyādār*—„წვერიანი“ < *dārīyā*—„წვერი“.

khōr (خور-ქამა)—აწარმოებს პიროვნების გამომხატველ არსებით სახელებს:

ghāṣṣkhōr—„მექრთამე“, *ghāṣṣkhōrī*—„მექრთამეობა“ < *ghāṣṣ*—„ქრთამი“; *yōddḥakhōr*—„ომის გამჩალებელი“ < *yōddḥā*—„ომი“. გვხვდება *khōr*-ით წარმოებული ზედსართავებიც: *dhāṣṣṭākhōr* „უსირცხვილო, ფეხსაცმელებით ნაცემი“ < *dhāṣṣṭā*—„ფეხსაცმელი“.

-*ghir* (گرفتگی-აღება)—ესეც პიროვნების გამომხატველ არსებით სახელს აწარმოებს: *netāghir*—„ლიდერი“, *netāghirī*—„ლიდერობა“ < *netā*—„ბელადი“.

⁷⁷ В. М. Бескровный, *ლასახ. ნაშრომი*.

⁷⁸ Н. И. Солнцева, *ლასახ. დისერტაცია*.

⁷⁹ А. С. Бархударов, *Словообразование в хинди*, М., 1963.

⁸⁰ შეად. ფრანგ. იდომატური გამოთქმა *jouer des couteaux* „დანების ტრიალი, მკვლელობა დანებით“.

⁸¹ 1—5—ყველა ამ შემთხვევაში წარმოებულ სიტყვებზე ირანული წარმოშობის სუფიქსის საშუალებით აბსტრაქტული სახელებია მიღებული.

ბანყური—„მეშინობა“, <პ. ბანყ—„ბატონი“.

-ბანდ (بند-بستن—შეკერა)—აწარმოებს ქონების გამომხატველ ზედსართავ სახელებს არსებითისაგან მანბანდ—„შვიარაღებული ჯოხით“ <პ. მან—„ჯოხი“.

джаттхэбанд — „ორგანიზებული“, джаттхэбанди — „ორგანიზაცია“ <პ. джаттха—„ჯგუფი“.

сāз (ساختن—შენება)—აწარმოებს პიროვნებების გამომხატველ სახელებს, რაიმე ხელობა-პროფესიის წარმომადგენელთა აღმნიშვნელებს:

gharycāz—„მესაათე“ <პ. ghari—„საათი“. kārhycāz—„დალაქი“ <kārhy—„საეარცხელი“.

-пасанд (پسندیدن—მოწონება)—ქონება-თვისების აღმნიშვნელი:

манпасанд—„სასიამოვნო“ <პ. ман—„სული, ჭკუა, სურვილი“.

джанвадпасанд—„დემოკრატიული“ <პ. джанвад—„დემოკრატია“.

-дāн (دانستن—ცოდნა)

хиндидāн—„ჰინდის მცოდნე“ <პ. хинди—„ჰინდი“

урдудāн—„ურდუს მცოდნე“ <პ. урдү—„ურდუ“.

ბ. ჰინდი ენაში გამოყენებულია სუფიქსთა ჯგუფი, რომლებიც წარმოშობით დამოუკიდებელი სპარსულ-ტაჯიკური სიტყვებია:

ტაჯიკურ-სპარსული წარმოშობის სიტყვა-სუფიქსებიდან იხმარებიან:

ტაჯიკურ-სპარსული წარმოშობის სიტყვა-სუფიქსებიდან იხმარებიან: шāн-шāнი—პიროვნებებისა და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური სისტემების დასახელების აღმნიშვნელი.

пуджйшāн — „კაპიტალისტი“, пуджйшāნი — „კაპიტალიზმი“; პ. <пуджй—„ფული, კაპიტალი“; банийшāნი — „პლუტოკრატია“ <банийā—„ვაჭარი, კულაკი“; асниджатшāნი — „არისტოკრატია“. <სანსკ. асниджат—„კეთილი“; māхāджаншāნი — „ფინანსიური ოლიგარხია“. <პ. māhāджан—„მდიდარი, ვაჭარი“.

кhānā—ადგილის მაწარმოებელი:

чhāпāкhānā—„ტიპოგრაფია“. <чhāпā—„ბეჭედი, შტამპი“.

дhоbикхānā—„სამრეცხაო“, <პ. дhоби—„მრეცხავი“.

tāрякhānā — „სარდაფი, სადაც სვამენ პალმის ღვინოს“. <პ. tāри „პალმის ღვინო, არაყი“.

байтhаккhānā—სხდომათა დარბაზი, კაბინეტი, <პ. байтhак „შეკრების ადგილი, სკამი დასაჯდომი, კრება, კონფერენცია“.

გ) ტ ა ჯ . - ს პ ა რ ს უ ლ ს უ ფ ი ქ ს ე ბ ი დ ა ნ ჰ ი ნ დ ი შ ი

გ ა მ о ყ ე ნ ე ბ უ ლ ი ა შ ე მ დ ე გ ი :

-дāн—სათავისი, ქურქლის აღმნიშვნელი სუფიქსი:

пhүлдāн—„ყვავილის ქოთანი“, <პ. пhүл—„ყვავილი“.

угāлдāн—„საფურთხებელი“ <პ. угал—„ფურთხი“. გვხვდება აგრეთვე

ი-ით წარმოებული სახელი: рāкhдāნი — „საფერფლე“. <პ. рāкh—„ფერფლი“.

-кар და -гар—პროფესიის მიმღევრის აღმნიშვნელი: тамбāкār—„მეფოლაღე“ <სანსკ. тамба—„ფოლადი“. бункār—„ფეიქარი“, შესაძლებელია გვეკონდეს бункārი—„ფეიქრობა“ <бунāй—„ფეიქრობა“.

кāнсāгар—„ბრინჯაოზე მომუშავე“ <кāнсā—„ბრინჯაო“.

დ) ჰინდიში ტაჯიკურ-სპარსული წარმოშობის პრეფიქსებიდან გავრცე-

ლებულია უარყოფითობის პრეფიქსი *be-* ბეკხჿტ — „უშიწო“ < *kxჿტ* — სანსკ. „მინდორი, მიწა“; *ბეჩარ* — „უსახლკარო“ *ჩარ* < სანსკ. „სახლი“. *ბეძჟორ* — „შეუღარებელი, უბადლო; ერთიანი“; *ბეძჟორ* — შეუღარებელი, უბადლო; ერთიანი“ < *ძჟორ* — სანსკ. „წყობა, ჯამი, შეერთება, წყვილი“; *ბეძჟარაკ* — „უშიშრად, მოურიღებლად, დაუფიქრებლად“. < *ძჟარაკ* — სანსკ. „გულისცემა (შიშისაგან), შიში, განვაში“.

არაბული წარმოშობის *ჩაიჩ* — პრეფიქსი აწარმოებს სხვადასხვა მნიშვნელობის შემცველ სიტყვებს, რომელთა დაჯგუფება რაიმე სემანტიკური ნიშნების მიხედვით ძნელია⁸². *ჩაიჩლარჩაკა* — „სამოქალაქო პირი, არა სამხედრო ვალდებული“ < *ლარჩაკა* — სანსკ. „მებრძოლი, მეომარი“. *ჩაიჩლოჩა* — „ფერადი ლითონი“ < *ლოჩა* — პ. „რკინა“. *ჩაიჩვარგ* — „არაკლასობრივი“ < *ვარგ* — სანსკ. „კლასი, ჯგუფი“.

3) ტ ა ჯ ი უ რ - ს პ ა რ ს უ ლ ი ძ ი რ ე ბ ი ლ ი ნ დ უ რ ი ფ ო რ მ ა ნ ტ ე ბ ი .

ა) ინდური წარმოშობის სუფიქსებიდან ტაჯიკურ-სპარსულ ძირებზე, დართული უმთავრესად შემდეგია:

-*ჩარ* — ადგილის მაწარმოებელი:

ზაჩაჩარ — „სამშობიარო სახლი“ სპ. *زاده چار* — „მშობიარე“.

ხაბაჩარ — „ხეივანი“, არ. სპ. *هوا* — *ხაბა* — „ჰაერი“.

ჩაიჩ აწარმოებს არსებით სახელებს, ზედსართავისაგან აბსტრაქტული მნიშვნელობით: *შაჩრიჩაიჩ* — „ქალაქური ცხოვრება“, ტაჯ. *шаҳри* სპ. *شهر* — *შაჩრი* — „ქალაქური“. *ჩაიჩჯაჩაიჩ* — „პროსტიტუცია“, ტაჯ. *چارخون* — სპ. *هرجائی* — *ჩარჯა* — „ყველაგანყოფი“.

-*მაჩა* აწარმოებს არსებით და ზედსართავ სახელებს სხვადასხვა მნიშვნელობით: *შაჩარვაჩა* — „მოქალაქე“.

-*ჩაჩა* — აწარმოებს თვისობრივ ზედსართავ სახელებს:

ბარჩაჩა — „ცივი“, < ტაჯ. სპ. *برف* — *ბარჩ* — „ყინული, თოვლი“.

გარჩაჩა — „თბილი“. < ტაჯ. სპ. *گرم* — *გარჩ* — „თბილი“.

-*ჩა* — სუფიქსი, რომელიც დაერთვის ტაჯ.-სპ. წარმოშობის სახელადსა და ზმნურ ფუძეებს და აწარმოებს დენომინატიურ ზმნებს. სპეციალურ ლიტერატურაში -*ჩა* სუფიქსით წარმოების შემდეგი შემთხვევებია მოცემული: 1 — როდესაც იგი ტაჯ.-სპ. წარმოშობის ზმნის ფუძეს დაერთვის. ჩვეულებრივ იგულისხმება ტაჯიკურ-სპარსული წარმოშობის ზმნების აწყო დროის ფუძე⁸³, 2 — როდესაც იგი არსებით ან ზედსართავ სახელს დაერთვის⁸⁴. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამით არ ამოიწურება -*ჩა*-ს ხმარების შემთხვევები, ეს სუფიქსი უკავშირდება ტაჯიკურ-სპარსული თხზული ზმნის სახელად ნაწილსაც.

ტაჯიკურ-სპარსული წარმოშობის სახელი + *ჩაჩა*; *შარმანა* — „შერცხვენა“ ტაჯ. *шарм* (სპ. *شرم* — „სირცხვილი“) *ჩაჩაჩა* — „გაყიდვა“ ტაჯ. *харид* (სპ. *خرید* — „ყიდვა“).

⁸² საინტერესოა *غیر*-ის შემცველი სიტყვები თვით სპარსულში. ე. ლაზარი აღნიშნავს, რომ მათი უმრავლესობა არაბული წარმოშობისაა და არაბულიდან არის ნასესხები სპარსულში. მაგრამ მკვლევარის აზრით, ისინი სპარსულ კომპოზიტთა რიცხვში უნდა დავაყენოთ, რადგან. *غیر*-სა და მომდევნო წევრს შორის ისმის ეზაფეტი და ისინი კომპოზიტად იქნენ თვით. სპარსულში. იხ. G. Lazard, დასახ. ნაშრ., გვ. 280—81.

⁸³ A. Ваджпей, დასახ. ნაშრ., გვ. 134; H. Bahri, დასახ. ნაშრ., გვ. 49.

⁸⁴ B. M. Бескровный, დასახ. ნაშრ., გვ. 136.

ტაჭ. სპ. აწმყო დროის ფუძე + -nā; бақһишнā — „ჩუქება, პატიება“: <ტაჭ. бахш—бахшидан (სპ. بخشیدن—იდან); āmezñā — „შერევა, ურთიერთობა“ <ტაჭ. оmez—омезидан. (სპ. آميزختن—); guzarñā — „გავლა, გადასვლა, ცხოვრება, არსებობა“ <ტაჭ. гузар—гузаштан (სპ. گذشتن—); фармāñā — „განცხადება; მოხდენა; ბრძანება“ <ტაჭ. фармо—формудан (სპ. فرمودن). тарāшнā — „გამოკრა, დაკრა, მოკრა; პარსვა“ <ტაჭ. тарош—тарошидан (სპ. تراشیدن—تراش); азмāñā — „გამოცდა, შემოწმება“ <ტაჭ. оzмо—озмудан (სპ. آزمودن—آزما).

ტაჭიკურ-სპარსული თხზული ზმნის სახელადი ნაწილი + -nā;

гумñā — „დაკარგვა“, <ტაჭ. гум кардан (ნამუდან), гум шудан (სპ. گمشدن); бадалñā — „შეცლა“, <ტაჭ. бадал кардан (ნამუდან), шудан (სპ. بدل کردن); таһсилñā — „ჭირის შევროება“ <არ. تحصیل აქედან ტაჭ.-სპ. таһсил کردن—таһсил кардан—„სწავლა“.

талашñā — „ძებნა“; <ტაჭ. талош кардан (სპ. تلاش کردن)

ბ) ჰინდიში თანამედროვე სამეცნიერო და პოლიტიკური ტერმინოლოგიის შექმნისათვის ფართოდ გამოყენებულია სუფიქსებად ქცეული სანაჯ-რიტის შემდეგი სიტყვები:

-вāд — არსებითი სახელის მაწარმოებელი, რომელიც აწარმოებს აბსტრაქტულ სახელებს, რომლებიც აღნიშნავენ რაიმე მიმართულებას, სისტემას. იგი შე-სატყვისია ლათ.-იზმ სუფიქსისა.

джāнгвāд — „მილიტარიზმი“ — ტაჭ. სპ. جنگ — джанг — „ომი“) გვხვდება სუფიქსი вāдй = ჰ. вāд + სპ. й; წარმოებული სიტყვა მოქმედის სახელია: джангвāдй — „მილიტარისტი“;

виρoдхй — აწარმოებს უარყოფითი მნიშვნელობის გადმოცემ ზედსართავ სახელებს:

джангвиρoдхй — „ანტისამედრო“; саркāрвиρoдхй — „მთავრობის საწინააღმდეგო“ (ტაჭ. саркор — სპ. سرکار — саркар — „მეთაური“) бекарвиρoдхй — უმუშევრობის წინააღმდეგ მიმართული“ (სპ. بیکار бнkāр ტაჭ. бекор — „უმუშევარი“.

-мāй — ზედსართავის მაწარმოებელი სუფიქსი — фāрсиmāй — „გასპარსულებული“ (სპ. فارسی — фāрси — „სპარსული ენა“).

ინდური წარმოშობის პრეფიქსების დართვის მაგალითები ტაჭიკურ სპარსულ ძირებზე ჰინდიში თითქმის არ გვხვდება. ურდუშიც ძალიან მცირე რაოდენობით შეინიშნება.

4) კომპოზიტები ტაჭ.-სპარსული სიტყვებით შედგენილი, რომლებსაც არ ვხვდებით სპარსულსა და ტაჭიკურში⁸⁵.

айш-о-āрāм „განცხრომა. კომფორტი“. ტაჭ. айш, არ.-სპ. ейш — „განცხრომა“ და ტაჭ. ором (სპ. آرام — „სიმშვიდე“).

маздур-амйр — „მუშათა არისტოკრატია“. ტაჭ. სპ. مزدور маздур — „მუშა“

⁸⁵ შემოწმებულია ლექსიკონებში F. Steingass, Persian—English dictionary, London; И. Д. Ягелло, Персидско-русский словарь, Ташкент, 1910; Б. В. Миллер, Персидско-русский словарь М., 1960.

და არ. امير — „ემირი, მბრძანებელი, თავადი, ხელმწიფე“. ჰინდიში amir — ნიშნავს „შეძლებულს, მდიდარს, მბრძანებელს, ფეოდალს და არისტოკრატს“.

5) ხშირია აგრეთვე ჰინდიში თანამედროვე ტერმინოლოგიის შექმნასთან დაკავშირებით ისეთი რთული სიტყვების წარმოქმნა, როდესაც თხზული სიტყვის კომპონენტები და მოდელი მთლიანად ნასესხებია, მაგრამ მსესხებელ ენაში ასეთი რთული სიტყვა არა გვაქვს⁸⁶.

havadāz (وا-დან) — „მფრინავი, პილოტი“ და აქედან havādāzi — „ავიაცია“.

maukābāz (موقع-დან) — „ოპორტუნიტი“ და maukābāzi „ოპორტუნიზმი“.

katālabāz (قتل-დან) — „მკვლელობა, ჭალათი“.

ništaḥārāzi (اشتبار-იდან) — „რეკლამის გაცემა“.

džanḡkhor (جنگ-იდან) — „ომის გამჩაღებელი, მილიტარისტი“.

havākhori (هوا-დან) — „გასეირნება“.

ainpasand (ائ-დან) — „კონსტიტუციის მომხრე“.

kaḍamatpasand (قدا-დან) — „კონსერვატორი“.

anšpasand (عش-იდან) — „ხორციელი სიტყვების მიმყოლი“.

amanpasand (امن-დან) — „მშვიდობის მომხრე“.

kaumparast (قوم-დან) — „ნაციონალისტი“ და kaumparasti — „ნაციონალიზმი“.

džanḡparast (جنگ-დან) — „ომის გამჩაღებელი“.

siyasatdān (سيات-დან) — „პოლიტიკოსი“

naḡabpoš — „ჩადრის მატარებელი, შენობის“ (არ. نقاب-იდან), რომელიც სპარსულში არ გვაქვს, მაგრამ გვაქვს ტაჯიკურში ниқоб „ვეული, ნილაბი“ და აქედან ниқобпуш — სახე დაფარული ვეულით ან ნილაბით.

daḡḡalandāzi (دخل-იდან) — „ჩარევა, ინტერვენცია“.

nazarandāzi (نظر-იდან) — „შემოწმება“, კონტროლი“.

ḡḡalandāz — (خل-დან) — „ხელისშემშლელი, მოწინააღმდეგე“.

džahāzrān — (جهاز-დან) — „მეზღვაური“ და džahāzrāni — „ნაოსნობა, ნავიგაცია“.

kaulnāma (قول-დან) — „წერილობითი მოლაპარაკება“.

zamanatnāma (ضمانت-დან) — „ვექსილი“.

amānatnāma (امانت-დან) — „დოკუმენტი ანაბრების შესახებ“.

nauḡaršān (نوکر-დან) — „ბიუროკრატი“ და nauḡaršāni — „ბიუროკრატიზმი“.

daḡḡalkār (دخل-დან) — „გლეხი — მოიჭარადრე“, რომელიც იძლევა მიწას იჯარით დიდი ხნის ვადით“ და daḡḡalkāri — „დიდი ხნის ვადით იჯარით გაცემული მიწა“.

intizāmḡar (انتظام-დან) — „ორგანიზატორი“.

ḡasuḡar (قصور-დან) — „დამნაშავე“.

6) ლიტერატურულ ჰინდიში ახალი ცნების გადმოსაცემად ძალიან განვითარებულია სესხების განსაკუთრებული სახეობა, ე. წ. კალკირება. როგორც ცნობილია კალკირების დროს ნასესხებია ელემენტების კომბინაცია ანუ სიტყვის წარმოქმნის პრინციპი, თვითონ ელემენტები კი ნასესხები არ.

⁸⁶ შემოწმებულია ზემოდასახელებული ლექსიკონებში.

არის, არამედ საკუთარ მასალას წარმოდგენენ⁸⁷. კალკები შესაძლებელია იყოს როგორც სტრუქტურული, ისე აზრობლივი, რამდენადაც გაღაღება, მიბაძვა შესაძლებელია როგორც სტრუქტურის ისე სიტყვის მნიშვნელობის. მაგრამ აზრობლივი კალკები შედარებით იშვიათია და ამდენად, როდესაც ლაპარაკობენ კალკებზე, ჩვეულებრივ მხედველობაში აქვთ სტრუქტურული ნასესხობანი⁸⁸. გარდა ამისა, არსებობენ ე. წ. კალკები — ჰიბრიდები. ეს ისეთი კალკებია რომლებიც სხვადასხვა წარმომავლობის სიტყვებისაგან შედგება.

საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ტერმინების უმრავლესობა კალკებს წარმოდგენენ. რომელიმე ახალი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ტერმინის გადმოსაცემად ხშირად გამოიყენება სანსკრიტის სიტყვები გაფორმებული ტაჯ.-სპარსული, ან საკუთრივ ჰინდის ფორმანტებით. ესენია ჰწორედ კალკები — ჰიბრიდები. გვხვდება აგრეთვე ე. წ. ნაწილობრივი ანუ ნახევარკალკები. ამ შემთხვევაში თარგმნილია კომპოზიტის ერთი წევრი. ნახევარკალკებიც ჰიბრიდული ხასიათისაა.

ჰინდი ენაში ძირითადად ინგლისური სიტყვების კალკირება ხდება. სანსკრიტის მასალაზე. ირანული ლექსიკის კალკირება შედარებით იშვიათია პურისტულ ტენდენციების გამო; მაგრამ მაინც საკმაო რაოდენობით ვხვდებით ისეთ სრული სახის სტრუქტურულ-სემანტიკურ კალკებს, რომელთა შემადგენელი ნაწილებია ტაჯ.-სპარსულის შესატყვისი სანსკრიტის სიტყვები. ესენია: *джалва* — „ჰავა“, გადატანით „ატმოსფერო“; ტაჯ. სპარსული *آب و هوا* „ჰავა“, სადაც სპარსული *آب* გადმოცემულია სანსკ. *jal*-ით „წყალი“. ტაჯ. სპ. *هوا* — „ჰერი“, ინდური *वायु* „ჰერი“.

агнипуджак — „ცეხლთაყვანისმცემელი“ ტაჯ. *оташпараст*, სპარსული *آتش پرست* — *аташ-параст*; აქაც სანსკრიტის *अग्नि* — „ცეხლი“ გადმოსცემს ტაჯ. სპ. *آتش* და სანსკ. *पूज्जक* — „თაყვანისმცემელი“ გადმოსცემს ტაჯ. სპ. *پرست* — *параст* — ზმნიდან *پرستیدن* — *парастидан* — „თაყვანისცემა, გაღმერთება, პატივისცემა“.

уттардәуа — „პასუხისმგებელი“ — სპარს. *جوابده* *джавабдеh*; *уттар* შეესატყვისება არაბ. სპ. *جواب* — *джаваб*-ს „პასუხი“, *дәуа* — აწმყო დროის ფუძე ზმნიდან *денә* — „მიცემა“, ისევე როგორც სპარსულში *دا* არის *دادن* ზმნის „აწმყოს ფუძე“.

სტრუქტურულ-სემანტიკური ხასიათისაა ისეთი სრული კალკებიც, რომლებშიც სიტყვის მეორე ნაწილს, როგორცაა ტაჯ.-სპარსული *خا* „*ха*“ და სხვა თავისი შესაფერი სანსკრიტის ფორმანტები შეესაბამება. ასე მაგალითად *خا*-ს გადმოსცემს სანსკრიტის *आश*, *शब्द*, *ग्रिह*, *आर* და სხვა, *ха*-ს *patra* და ა. შ. ასეთი წარმოება გვიანდელი მოვლენაა და დაკავშირებულია ჰინდი ენის გასანსკრიტებასთან⁸⁹.

⁸⁷ ვრცლად იხ. А. Реформатский, Введение в языкознание, М., 1955, გვ. 117; Л. Булаховский, Введение в языкознание, ч. II. М., 1953, გვ. 107; არბ. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი, 1952, გვ. 195; Ф. Будагов, Введение в науку о языке, М., 1958, გვ. 111.

⁸⁸ კალკების საკითხს ჰინდი ენაში შეეხო ა. ბარხუდაროვი ნაშრომში „Словообразование в хинди“, М., 1963.

⁸⁹ А. Бархударов, დასახ. ნაშრ., გვ. 151.

каутукалау ან каутукагар „მუზეუმი“ (სიტყვ. „საოცრებათა სახლი“). ტაჯ.-სპ. *خا عجايب* — *аджаиб khāne*; каутук და *عجايب* *аджаибен* „საოცრება, გაკვირვება“. სანსკრიტის ფორმანტი *ālaya* შეესაბამება სპ. *خانه*-ს. ასევეა მიღებული: *атитишала* — „სასტუმრო“, ტაჯ. *мехмонхона*, სპ. *مهمان خانه* *meḥmān khāne* *атити* და *meḥmān* — „სტუმარი“. *шала* = *خانه*-ს; *ашрайгрии* — „თავშესაფარი“, ტაჯ. *паноҳ-гоҳ*; სპ. *پناه گاه* — *panāhgaḥ*; *ашрай* და *панаҳ* — „შესაფარი“; *грии* = *гаҳ* — „ადგილი“.

пратьяйпатра — „მინდობილობა“ ტაჯ. *ваколатнома*, სპ. *وڪالت نامه*. *пратьяй* და *وڪالت* = „ნდობა“. *патра* = *نامه*-ს; *сучнапатра* — „განცხადება, დეკლარაცია“; სპ. *اطلاع نامہ* *этлаънаме*; *сучна* და *اطلاع* — „ცნობა, განცხადება“; *патра* = *نامه*-ს და სხვ.

ნაწილობრივ ანუ ნახევარკალკებში გვაქვს ტაჯ.-სპარსული ზმნის აწმყო დროის ფუძით შედგენილი კალკები.

чалбаз — „მატყუარა, ეშმაკი“. სპ. *حيله باز* — *hiile-bāz*; *حيله* და *چال* — „სი-ეშმაკე“ *bāz* = *باز* — *بازتن* — ზმნიდან.

мачһуагрия — მეთევზეობა — სპ. *ماهی گیری* — *māhiḡyria*; *мачһуа* და *ماهی* — თევზი. *грия* = სპ. *گرفتن* — იღან.

пунджидар — „კაპიტალისტი“ ტაჯ. *сармоядор* სპ. *سرمایه دار* *sarmāinedār*, *пунджй* და *سرمایه* — „კაპიტალი“ *dār* = სპ. *داشتن* — იღან.

бъяджкһор = „მეფავს“ სპ. *تازيل خور* — *танзилхор*; *бъядж* და *تازيل* — *танзил* „პროცენტები“, *кһор* = *خوردن* — *خور* — იღან და სხვა. ნახევარკალკებია აგრეთვე შედგენილი ზმნები, სადაც სახელად ნაწილად ტაჯ.-სპარსული სიტყვებია გამოყენებული, ხოლო დამხმარე ზმნა თავისი შესატყვისითაა შეცვლილი. დამხმარე ზმნებად ძირითადად გამოყენებულია *карна*, *денā*, *һонā*, *марна* და სხვ.

джош khānā ანუ ტაჯ. სპ. *جوش خوردن* — *джуш хордан* — „გაბრაზება, აღელვება“; *дāмангйр һонā* ანუ სპ. *دامن گیرشدن* — *даман гир шодан* — „ღევნა“ და სხვ.

ნახევარკალკებია აგრეთვე ისეთი სახის იდიომები, როგორიცაა: *ғамкһанā* — *داندان کردن* „წუხილი“. *дамдена* — *دام دادن* — „მოტყუება“ *дантбанāнā* *کردن* — „უარის თქმა“. *дил дена* — *دل دادن* — „შეყვარება“ და სხვ.

ფონეტიკური ცვლილებანი

ვოკალიზმი. ტაჯიკური ვოკალიზმი შემდეგი სახით წარმოგვიდგება: წინა რიგის მაღალი აწეულობის *i* (*i*), საშუალო აწეულობის *e*, დაბალი აწეულობის *a*, უკანა რიგის, მაღალი აწეულობის *u* (*ü*) და საშუალო აწეულობის *o* (*ö*)⁹⁰; ხოლო ჰინდი ენის შემდეგი სახით: წინა რიგის მაღალი აწეულობის *i*, *i*, საშუალო აწეულობის *e*, *aḡ*, დაბალი აწეულობის *a*, საშუალო რიგის დაბალი აწეულობის *ā*, უკანა რიგის მაღალი აწეულობის *ü*, *u* და საშუალო აწეულობის *o*, *ö*⁹¹.

⁹⁰ В. С. Соколова, Фонетика таджикского языка, М.—Л., 1949, гл. 19.

⁹¹ Т. Е. Катенина, Язык хинди, М., 1960, гл. 14. იხ. აგრეთვე С. Г. Рудин, Некоторые вопросы фонетики хиндустани, Уч. зап. ИВАН, XIII, М., 1953, 246.

ყველა ამ ხმოვნებს შეესაბამებიან ნაზალური კორელატები $\tilde{a}$, $\tilde{u}$, $\tilde{y}$, $\tilde{e}$. $\tilde{ae}$, $\tilde{o}$, $\tilde{ad}$. რომლებიც განსხვავდებიან სუფთა ხმოვნებისაგან მხოლოდ ცხვირის რეზონატორის ჩარევით⁹².

ტაჯიკურში ფონემა e —არაბაგისმიერი, წინა რიგის ხმოვანია. აწეულობის მიხედვით მერყეობს მესამე და მეოთხე საფეხურს შორის. მაგრამ e შეიძლება შეიცვალოს სხვადასხვა ფონეტიკურ სიტუაციებში. ასე, მაგალითად, შუაენისმიერი არტიკულაციის თანხმოვნების გავლენით ის უფრო დახურულ ბგერად იქცევა⁹³. шер—ლომი, пеш—წინ, хеч—არაფერი, реш—წვერი. პინდიშტ e წინა რიგის, არაბაგისმიერი, საშუალო აწეულობის ხმოვანია და ამ ტიპის სიტყვები ასევეა გადმოსული პინდიში—шер, реш, хеч, (შეად. სპ. шир, пия, һич, рия)⁹⁴.

უვეულარული თანხმოვნების გავლენით კი, უმახვილო დახურულ მარცვალში e შესამჩნევად მოკლდება და ვიწროვდება თითქმის $и$ -ს ფართო ვარიანტამდე⁹⁵. მაგ., рихта — „გაბნეული“, хиста — „ამღარი“. დახურულ მახვილიან მარცვალში ასეთი შეცვლა ხდება მაშინ, როდესაც მარცვლის ორივე თანხმოვანი გავლენას ახდენს e -ს თვისებაზე (джиг), ანდა როცა მარცვალი დახურულია ორი თანხმოვნით (хишт)— e -ს შემოკლება იწვევს მასში თვისობრივ ცვლილებებს (დავიწროვებას) და ამიტომ დახურულ უმახვილო მარცვლებში მისი წარმოთქმა $и$ -სთან ახლოა (дегча—ქვაბი), ასევე გვაქვს პინდიში кхишт—აგური (შეად. სპ. خشت — хешт) და სხვ.

ხდება პირიქითაც, $и$ —იცვლება, ხდება მისი გაფართოვება e -მდე. ტაჯიკურში იგი არაბაგისმიერი, წინა რიგის ხმოვანია, წარმოიქმნება აწეულობის მეორე საფეხურზე ოდნავ ზემოთ. უვეულარული თანხმოვნების გავლენით იგი ფართოვდება e -მდე და გადაიწევა რამდენადღე უკან.

ფართოვდება აგრეთვე დასაწყის ღია მარცვალში, მაგ., ки, чи⁹⁶, იგივე მდგომარეობაა პინდიში, სადაც $и$ წინა რიგის, არაბაგისმიერი ხმოვანია და ასევე გვაქვს აქ melkh—ლურსმანი (შეად. სპ. میخ — мих), дег—ქვაბი (სპ. دغا — диг), ки, чи (სპ. كى, چى, ke, ye) და სხვ.

ფონემა y ტაჯიკურში ბაგისმიერი, უკანა რიგის, აწეულობის მიხედვით ქვევიდან მესამე საფეხურისაა. იგი ნაკლებად განიცდის ცვლილებებს, კერძოდ გაფართოებას: ეს მისი მდგრადობა e -სთან შედარებით აიხსნება იმით, რომ მის თვისებაზე მოქმედობს მხოლოდ ორი ფაქტორი — დახურული მარცვალი და უმახვილობა. ე. ი. y იცვლება „მხოლოდ ერთ ფონეტიკურ მდგომარეობაში — უმახვილო დახურულ მარცვალში“⁹⁷. იგი პინდიშტ

⁹² სპარსული ვოკალიზმის დახასიათება იხ. წიგნში Ш. Г. Гаприндашвили, Дж. Ш. Гиунашвили, Фонетика персидского языка, Тбилиси, 1964, გვ. 45.

⁹³ В. С. Соколова... გვ. 23.

⁹⁴ სპარსულში e არაბაგისმიერი, საშუალო რიგის ხმოვანია იხ. Ш. Г. Гаприндашвили, Дж. Ш. Гиунашвили, დასახ. ნაშრომ, გვ. 33.

⁹⁵ В. С. Соколова... გვ. 23.

⁹⁶ იქვე, გვ. 20.

⁹⁷ იქვე, გვ. 33.

უქანა რიგის საშუალო აწეულობის ხმოვანია და აქაც გვაქვს ისეთი სიტყვები, როგორიცაა *пушт ზუჰი, зулф—დალალები, рӯхი—ლოყა*, ისევე როგორც ტაჯიკურში *пушт, зулф, рӯх* (შეად. სპ. *пошт, золф, рох*).

ბოლო რაც შეეხება დანარჩენ ხმოვნებს, ე. წ. *ა* მოკლესა და გრძელ *ა*, *ი*, *ყ* ჰინდიში რაიმე განსაკუთრებულ ცვლილებებს არ განიცდიან. *кағаз—ქაღალდი, шйрйи—ტყბილი, рӯмаи—ცხვირსახოცი* ასევეა ტაჯიკურშიც. ფონემა *ა* — არაბაგისმიერი, წინა რიგის, დაბალი საფეხურისაა, როგორც ტაჯიკურში, ისე ჰინდიში. სპარსულში კი იგი არაბაგისმიერი, საშუალო რიგისა და საშუალო აწეულობისაა⁹⁸.

ფონემა *ა* — კი თანამედროვე და საშუალო სპარსულისა, როგორც ცნობილია შეესაბამება ტაჯიკურ *ი*-ს. ტაჯიკურში პროცესი *ა > ი* მეორეულია. ჰინდი ენაში ამ კატეგორიის *ი* ბგერა არა გვაქვს, რაც დაჰმადსტურებელია ჰინდი და ტაჯიკური ენების ადრეული ურთიერთობისა, ე. ი. სანამ ტაჯიკურში გვექნებოდა *ა > ი*.

აქ შეიძლება დავუმატოთ ისიც, რომ სპარსულში მოკლე ხმოვნებზე დაწყებული სიტყვები აღინიშნებიან | (აღეფით), რომელზეც დართულია ამა თუ იმ ხმოვნის აღმნიშვნელი შესაბამისი ნიშანი, რომელიც, როგორც წესი, წერის დროს აღარ აღინიშნება. ჰინდიში ასეთ შემთხვევაში *ე*-ზე დაწყებული სიტყვა დაიწყება *ი*—მოკლეთი, *ი*-ზე დაწყებული კი *ყ*—მოკლეთი. ასე მაგ. *устād—მასწავლებელი, ოსტატი* (სპ. *استاد—остад*), შდრ. ტაჯ. *устод*⁹⁹ და სხვ.

საინტერესოა ჰაე ჰევეზით გამოხატული ბგერის წაკითხვა ჰინდიში, რომელიც სიტყვის ბოლოში გვაძლევს *ა*-ს. გ. ზოგრაფი თვლის, რომ ურდუში იგი არის მაჩვენებელი იმისა, რომ ნასესხები სიტყვები ბოლოვდებიან ხმოვანზე. ირიბი ბრუნვის მხოლოდითი რიცხვისა და პირდაპირი ბრუნვის მრავლობითის ფორმებში და აგრეთვე რთული სიტყვების პირველი კომპონენტის დაბოლოებაში იგი შესაძლებელია წავიკითხოთ, როგორც *ე*. „Лишь в нескольких иранских словах под ним скрывается и, например, *к—ки, что*“¹⁰⁰. როგორც ვხედავთ, ავტორი არ ხსნის თუ რატომ გვაქვს *ა* — *ე*-ის ნაცვლად და ზოგიერთ შემთხვევაში *ი*; ვ. ბესკროვნის აზრით, აქ ადგილი აქვს არაბულ-სპარსული ძირისა და ჰინდის დაბოლოების ჰიბრიდიზაციას, ე. ი. ხდება ნასესხები სიტყვის მორფოლოგიზაცია მასესხებელი ენის საკუთარი გრამატიკული ტიპის მიხედვით¹⁰¹. ჩვენი აზრით, აქ ჰიბრიდიზაცია კი არ არის, არამედ სესხებაა ტაჯიკური ენიდან, გავლენაა ტაჯიკური ენის, ვინაიდან აქაც *ა* გვაქვს *ე*-ის ნაცვლად სიტყვის ბოლოში. ტაჯ. *хона > ჰ. хānā* (შეად. სპ. *خان—хāне*), ტაჯ. *тоза > ჰ. tāzā* (სპ. *تاز—тазе*), ტაჯ. *бечора > ჰ. бечарā* (სპ. *بیچاره бичāре*),

⁹⁸ Ш. Г. Гаприндашвили. Дж. Гиупашвили, стр. 17.

⁹⁹ Таджикско-русский словарь, под ред. М. В. Рахими и Л. В. Успенского, М., 1954.

¹⁰⁰ Г. Зограф, Иранские и арабские элементы в урду. Хинди и Урду. Вопросы лексикологии и словообразования. М., 1960. стр. 159.

¹⁰¹ В. М. Бескровный, Морфологическое гибридное словообразование в хинди. Хинди и урду. Вопросы лексикологии и словообразования, М., 1960, стр. 129.

ტაჭ. *შიშა* > *ჰ. შიშა* (სპ. *شيـه*—*შიშე*), ტაჭ. *მონდა* > *ჰ. mānda* (სპ. *مانـدا*—*mānda*); ხოლო რაც შეეხება *h*-ს გაჩენას ზოგიერთ შემთხვევაში, რომლის შესახებაც ვ. ბესკოვნიც არაფერს ამბობს, ესეც ტაჭიკურის გავლენის შედეგია (ტაჭ. *кн* > *ჰ. кн*, სპ. *кн*—*ке* და ტაჭ. *чн* > *ჰ. чн*, სპ. *чн*—*че*); ამ აზრს მხარს უჭერს *M. Borah*-ის მსჯელობაც¹⁰². მაგრამ რატომ გვაქვს ჰინდიში *ā* გრძელი, მაშინ როდესაც ტაჭიკურში *a* მოკლეა. ჩვენი აზრით, აქ ჰინდი ენის ფონეტიკურ თავისებურებასთან გვაქვს საქმე, რომელიც იმაში გამოიხატება, რომ სიტყვის ბოლოში ჰინდიში, როგორც წესი, გეხვდება მხოლოდ *ā* გრძელი ან მეტად თუ ნაკლებად რედუცირებული ეგრეთწოდებული „თანდაყოლილი“¹⁰³ *a*—ხმოვანი. ანდა როგორც ევროპელი მკვლევრები ხმარობენ „ნული“ ბგერა, რომელიც დამწერლობაში გამოხატულია ე. წ. „ვირამით“¹⁰⁴. ხოლო ნასესხებ სიტყვებში სიტყვის ბოლოში (ირანულში და არაბულში) მოკლე *a* (ურდულში ჰაი-ჰავაზით გამოხატული) ჰინდუსტანიში წარმოითქმის როგორც *ā* გრძელი, რომ არ მოხდეს, ერთის მხრივ, ღრევა ისეთი სიტყვებისა როგორიცაა *даст*¹⁰⁵ (ხელი—*دست*) და *даста* (*دستا*—*რაზმი*), *банд*¹⁰⁶ (*دند*—*დახურული*) და *бандā* (*دندā*—*მონა*) და სხვ.¹⁰⁷

კონსონანტიზმი.

ტაჭიკური ენის თანხმოვანთა სისტემა შეიცავს შემდეგ ფონემებს: ჩქამიერთ ხშულებს მარტივსა და აფრიკატებს *p, b, t, d, k, g, q; č, j*, ნაპრალოვნებს: *f, s, z, ž, š, x, γ, h, ɣ, v, y*. ნაზალურ სონანტებს: *m, n*; ლატერალს—*l*, ვიბრანტს—*r*¹⁰⁸.

ჰინდი ენის კონსონანტური სისტემა განსხვავდება სპარსულისა და ტაჭიკური ენების კონსონანტურ სისტემისაგან. უპირველესად ყოვლისა ეს შეეხება ჰინდიში არსებულ მედერ ფშვინეიერ ფონემებს *bh, dh, ḍh gh*. ჰინდიში ფონოლოგიურია დაპირისპირება: *p—ph, b—bh, t—th, k—kh, g—gh, c—ch, j—jh, n—nh*. ჰინდიში წარმოდგენილია ცერებრალები: *č, š, ṣ*. დამოუკიდებელ ფონემას წარმოადგენს აგრეთვე პალატალური ცხვირისმიერი *ɲ*, რომელიც უპირისპირდება *n, ɳ, ŋ* ფონემებს. ტაჭიკურ-სპარსული კონსონანტიზმში ფონოლოგიური ღირებულება არა აქვს აგრეთვე უკანაენისმიერ *ŋ*-ს¹⁰⁷.

უნდა აღინიშნოს, რომ ყველა ის ასოები, რომლებიც სხვადასხვა ბგერების გამომხატველია, ხოლო ტაჭიკურსა და სპარსულში ერთი და იგივე ბგერას გამოხატავენ¹⁰⁸, ჰინდიშიც ერთი და იგივე ბგერებს წარმოადგენენ და გრაფიკულადაც ერთი ასოთი გადმოითქმიან.

¹⁰² „... because the khurasanis pronounce the word *چـ* (*cha*) as *چی* (*chi*), and some of them read *کچـ*—(*kuja*) as *کجو* (*kaju*), but in writing they use *چـ* (*cha*), not *چی* (*chi*), and *کچـ* (*kuja*) not *کجو* (*kaju*)“—*M. T. Borah*—დასახ. ნაშრ., გვ. 326.

¹⁰³ *C. Г. Рудин*, დასახ. ნაშრ., გვ. 250.

¹⁰⁴ *T. Beames*, *A comparative grammar of the modern aryan Languages*, vol. I, § 20.

¹⁰⁵ *C. Г. Рудин*... გვ. 251.

¹⁰⁶ ვრცლად იხ. *В. С. Соколова*... გვ. 100.

¹⁰⁷ ვრცლად იხ. *Т. Катенина*... გვ. 15. სპარსული ენის კონსონანტიზმის ფონოლოგიური სქემა იხილეთ—*Ш. Г. Гаприндашвили, Дж. Ш. Гиунашвили*..., გვ. 161.

¹⁰⁸ გარდა სპარსული *غ/ق*-ისა, რომელიც ორი გრაფიკითა გამოხატულია. იხ. *Дж. Гиунашвили, К вопросу о произношении غ/ق в современном персидском языке*, Труды ТГУ, № 91. 1960, 63—76.

მაგ. ჰ (ჰალ), ჯ (ჯე), ض (ჰად) და ظ (ჰა) ჰინდიში ერთი ჰ გრაფიკით გადმოიცემა. ت (ტე) და ط (ტა) ერთნაირად ტ-დ იკითხება. ასოები ح (ცე), س (სად), س (სინ) ერთი ც—საოა. ح (h) და ه (ჰაი ჰავაზი) ერთი ასოთი გადმოიცემა.

განსაკუთრებით საინტერესოა ის ფონემები, რომლებიც ტაჯიკურ-სპარსულიდან აქვს ჰინდი ენას ნასესხები.

ესენია:

х — უველარული, ნაპრალოვანი, ყრუ თანხმოვანი.

г — უველარული, ნაპრალოვანი, მჟღერი თანხმოვანი, ასეთივეა იგი ტაჯიკურში. қ — უველარული, ხშული, ყრუ თანხმოვანი. ასეთვეა ტაჯიკურში. სპარსულში კი г და қ — ე. ი. г/ق ერთი და იგივე ბგერაა და არის ხშული. ყრუ თანხმოვანი, აკუსტიკურად ახლო მდგომი ქართულ „ყ“—სთან. სხვადასხვა პოზიციებში იგი სახეს იცვლის. თავიკიდური და გაორკეცებული г/ق ინარჩუნებს თავდაპირველ სახეს და წარმოითქმის დაახლოებით ისე, როგორც ქართული „ყ“. როცა იგი ორ თანხმოვანს შორისაა მოქცეული, იგი ბჟღერდება და წარმოითქმის როგორც ქართული „ღ“. მჟღერდება აგრეთვე ბოლოკიდურ წარმოთქმაში, ხოლო ყრუ თანხმოვნებთან მეზობლობაში წარმოითქმის, როგორც ქართული „ხ“¹⁰⁹.

з — ჰინდიში წინაენისმიერი (დორსალური), ნაპრალოვანი, მჟღერი სპირანტი, ისევე როგორც ტაჯიკურში.

ф — კბილბაგისმიერი, ნაპრალოვანი, ყრუ სპირანტი. ასეთივეა ф ტაჯიკურში.

ყველა ეს ნასესხები ბგერები ჰინდიში შესაძლებელია შეიცვალონ ფონეტიკურად მეტად თუ ნაკლებად ახლო მდგომი შესაფერისი ბგერებით, ე. ი. х შეიძლება შეიცვალოს ყრუ, ფშვინვიერი, უკანაენისმიერ kh-თი, г — მჟღერი, უკანაენისმიერი, ხშული გ-თი. қ — უკანაენისმიერი, ხშული ყრუ k-თი ან იშვიათად kh-თი. з — მჟღერი, პალატალური, აფრიკატი j-თი. ф ბაგისმიერი, ყრუ, ფშვინვიერი ხშული ph-თი¹¹⁰. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით კი, მხოლოდ ოთხი ბგერა შეიძლება შეიცვალოს ე. ი. q, x, г და з შესაბამისი k, kh, г და j-თი¹¹¹. დამაჯერებლად მიგვაჩნია ტ. ელიზარენკოვას მსჯელობა იმის შესახებ, რომ როგორც წესი, იცვლება მხოლოდ q, x და γ (გ), f და z-ს შესახებ კი, ავტორი იმ აზრისაა, რომ ისინი შეთვისებული არიან ჰინდის ფონოლოგიური სისტემის მიერ, მათ ყველა ინდოელი წარმოთქვამს და ამ ბგერებს აქვთ სიტყვათგანმასხვევლობითი ფუნქცია. ამის დამადასტურებლად ავტორს მოჰყავს მაგალითები ნააახელარი ზმნებისა, რომლებიც ნაწარმოები არიან ნასესხებ სახელებისგან ჰინდი ზმნის მოდელების მიხედვით. ასეთებია: guzarṇa — გავლა, ცხოვრება, ყოფნა, რომელიც ნაწარმოებია ტაჯ.-სპ. guzar-იდან (გავლა, არსებობა); farṇa — ბრძანება ტაჯ.-სპ. farman-იდან და სხვ.¹¹².

¹⁰⁹ Дж. Ш. Гиунашвили, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 75.

¹¹⁰ об. А. Баранников, *Хиндустани*, М., 1956. стр. 7; Г. А. Зограф, *Иранские и арабские элементы в урду...*, стр. 159—160.

¹¹¹ Т. Е. Катенина, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 16.

¹¹² Т. Я. Флизаренкова, *Дифференциальные элементы согласных фонем хинди*, ВЯ № 5, 1961, стр. 23. ამავე აზრისაა f და z-ს შესახებ Н. Вагги, об. მისი დასახ. ნაშრომი.

საინტერესოა არაბული — ain-ის ხმარება ჰინდიში; იგი არ არის ასახული ჰინდის ფონოლოგიურ სისტემაში და არც წარმოითქმის ჩვეულებრივ, მაგრამ ნასესხებ სიტყვებში ჰინდიში იგი სხვადასხვა რეფლექსის სახით წარმოგვიდგება. ასე, მაგალითად, სიტყვის ბოლოში იგი გსვავალეს. ტაჯ. *бурѣа*, პ. *бурѣа* (შეად. სპ.-არ. *قبر-ბორეა*—გადასათარებელი) ტაჯ. *шамъ* პ. *шамъ* (შეად. სპ.-არ. *شع* — *шам'*—სანთელი).

ტაჯიკურში — ზედა-ფარინგალურა, ნაპრალოვანი, მელერი ბგერაა, რომელიც ხშირ შემთხვევებში იკარგება სიტყვიდან, ხშირად კი სცელის სიტყვის ფონეტიკურ სახეს. (სპარსულშიც ხადვლად იკარგება, რადგან არ ზიანდება სიტყვის სემანტიკა. იხ. Гаприндашвили... გვ. 116). უველოდ იკარგება ყოველთვის (იხ. В. С. Соколова... გვ. 83) 1) სიტყვის თავში (*умр* — *'умр*—სიტყვბლე, *илм* — *'илм*—მეცნიერება, *асал* — *'асал*—თაფლი) 2) სიტყვის ბოლოში (*шам* — *шам'* — სანთელი) *джам* — *джам'* — ქაბი); შესაძლებელია უველოდ დიკარგოს 1) სიტყვის შუაში ხმოვნებს შორის (*муаллим* — *му,'аллим*) — მასწავლებელი, *coat* — *co* — *at* — საათი), 2) სიტყვის შუაში თანხმოვნის შემდეგ (*дафа* — *даф* — ა-ჭერ, *гала* — *гал* — ა-ციხე-სიმაგრე). გარდა ერთი შემთხვევისა, რომელიც ზემოთ უვეი აღენიშნეთ, რომ სიტყვის ბოლოში ' ჰინდიში ა გრძელა, ყველა დანარჩენ შემთხვევაში ჰინდიში ისეთვე მდგ. მარბობაა, როგორიც ტაჯიკურში. არა გვაქვს ' 1) სიტყვის თავში — *умр* — „სიტყვბლე“, *илм* — „მეცნიერება“, 2) სიტყვის შუაში ხმოვნებს შორის — *муаллим* — „მასწავლებელი“ და 3) სიტყვის შუაში თანხმოვნების შემდეგ; *да-ფი-ჭერ**, *гала* — „ციხე-სიმაგრე“.

სიტყვის შუაში თანხმოვნის წინ ' იწვევს წინამდებარე ხმოვნის შენაცვლებით დაგრძელებას, ხმოვნებისათვის — *e* და *и* ასეთი გადასვლა კანონიერია — ნათქვამია „ტაჯიკური ენის ფონეტიკაში“ — ' ქრება რა, გადააქვს ეს ბგერები დახურულიდან ღია მარცვალში. მაგ *не'-мат* → *нē — мат* — „სიკეთე“, სადაც *e* გრძელდება მისი ბუნების მიხედვით (იგი მდგრადი ხმოვანია), ხოლო რაც შეეხება *a* ბგერას, მოსალოდნელი იყო ღია მარცვალში მოხვედრისას მისი მნიშვნელოვნად დამოკლება. მაგრამ იგი არამც თუ არ მოკლდება, არამედ მნიშვნელოვნად გრძელდება და უთანაბრდება თავისი სიგრძით მდგრადი ჯგუფის ხმოვნებს. მაგ. *ма'-лум* → *мā — лум* „ცნობილი“, *та' лим* → *тā — лим* „სწავლა“ (იხ. В. С. Соколова... გვ. 84).

ყოველივე ეს უცვლელად გადმოვიდა ჰინდიში *ე. ი. e + ' = ē; o + ' = ō; a + ' = ā; ჰ. mēdā*, ტაჯ. *меъда* (შეად. სპ.-არ. *معدا — ме'де* — „კუჭი“), პ. *шода* ტაჯ. *шӯда* (სპ. არ. *شودا — шо'ле* — „ალი“), პ. *бәд*, ტაჯ. *баъд*, (სპ.-არ. *باد — ба'д* „შემდეგ“).

ტაჯიკურში ბგერა *h* (*ე. ი. ح*) არის ზედა ფარინგალური, ნაპრალოვანი და ყრუ, რომელიც დიდ გავლენას ახდენს მეზობელ ხმოვნებზე. ასე, მაგალითად, დახურულ მარცვალში *y* და *и* ხმოვნები მისი გავლენით იძლევიან *ỵ* და *ẹ* ხმოვნებს. ფიზიოლოგიურად ეს ახსნილია შემდეგნაირად¹³. *h*-ს არტიკულაცია მოითხოვს ენის მთელი მასის მოძრაობას ფარინგისაკენ. *h*-ს და *y*-ს არტიკულაციისას იგი სწევს ენას ქვევით. პირველ შემთხვევაში *и* ფართოვდება *e*-მდე, მეორე შემთხვევაში კი გვაქვს *y*-ს უფრო ფართე ვარიანტი მაგ., *ехтиром* < *иҳтиром* და სხვ.

საინტერესოა აგრეთვე ირანული $x^w\bar{a}$ —خا— კომპლექსის წაკითხვა ჰინდი-
ში, რომელიც, როგორც ცნობილია, დღევანდელ სპარსულში xa -თ იკითხება, ტა-
ჯიკურში xo -თ, ჰინდიში კი $khwa$ -თ; სპ. خوان (xan) ტაჯ. хон, ჰინდიში $khvan$;
სპ. خواب ($xa\bar{n}$), ტაჯ. хон, ჰინდიში $khwa\bar{n}$; $kh^w\bar{a}$ — კომპლექსის არსებობა ჰინ-
დიში მიუთითებს ნასესხობათა სიძველეზე. შეადრ. ქართ. ხვარაზმი, ტაჯ. хорезм,
და სპ. $xārazm$.

ვლადიმერ ფუტურიაძე

სპარსულ-ქართული „სასაუბრო წიგნის“ ერთი ნიშნუში

მკიდრო პოლიტიკური და კულტურული დამოკიდებულება ირანთან XVII—XVIII საუკუნეებში გარკვეულ მოთხოვნილებას ქმნიდა სპარსული ენის შესწავლის მხრივ საქართველოში. ამ მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად, უშუალოდ ირანელებისაგან ენის შესწავლის გარდა, საქართველოში, შესაძლებელია, იწერებოდა სახელმძღვანელოები, ერთგვარი „თვითმასწავლებლები“. რომელთა დახმარებით კაცს შეეძლო გაცნობოდა სპარსულ ენას და შეეძინა ირანელთან საუბრისათვის გამოსაყენებელი ჩვეულებრივი სიტყვებისა და გამოთქმების მარაგი.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული „არჩილიანის“ ერთი ხელნაწერის (S 418, ყოფ. წ. კ. საზ.) აშოებზე მიწერილია ქართული ასოებით სპარსული ფრაზები და ცალკე სიტყვები, ქართული თარგმანით, რაც სწორედ ასეთი „თვითმასწავლებლის“ შედგენის ცდას უნდა წარმოადგენდეს.

ხელნაწერი დიდი ტანისაა და აკად. ალ. ბარამიძის აზრით, რომელმაც მიმოითვა მის სპარსულ მინაწერებზე, მე-17 საუკუნის დასასრულს უნდა ეკუთვნოდეს. სპარსულის გარდა მას თურქული და ქართული მინაწერებიც აქვს. 62-ე გვერდის ქვემო აშოაზე მიწერილია ერთი ტაეპი ვეფხისტყაოსნიდან (1937 წ. საიუბილეო გამოცემა, ტაეპი 954):

ქ. ვარდი ჰქნებოდა, ღვრებოდა, ალვისა შტო ირხეოდა,
ბროლი და ლალი გათლილი ლაქეარდათ გადიქცეოდა,
გამაგრებოდა სიკვდილსა, ამისთვის არ უმხნეოდა,
იტყვის თუ „ბნელი რას მიკვირს, რადგან დამაგდე, მზეო, და“.

63-ე გვერდის ქვემო კიდეზე მოტანილია ქართული ასოებით შემდეგი თურქული ლექსი:

ქ. ილა იდნ. შექრილი რამ ქოზილამ ხათრი ჯამსან
რაინოლ ზიარათ ოზ ყადირნი თაბულასან
მურა პაჯათ ელიახდა აღამდერსუნ ფიროსან
ეჩ გეთ მალრუმ ლაზიმ დეგუმ ულაძურდა მიხდოსან

69-ე გვერდზე, სხვა მინაწერ ქართულ ლექსთა შორის, რომელნიც წვრილი, ლამაზი ხელითაა დაწერილი, ასეთივე ხელით წერია ლექსად გაფორმებული, მაგრამ უაზრო რამდენიმე სპარსული სიტყვა:

ქ. აგერ დერიამანი, ბიმანი, ფიშიმანი.
ფიშიმანი, შიმანი, დერიამანი.

მდარე ხელით დაწერილი თურქული ლექსია მოთავსებული აგრეთვე 168-ე გვერდის ქვემო აშიაზე:

ქ. ბეგანურამ იოქიმ სეიქ ფალაქ დადან ილალდურსუნ
ულვათუსუნ დუნიანდა იონუნ იშლარილაგურსუნ
გერჩაგდგი იოლმე იფტერ იამან მირზათ გეულსუნ
ჩუნა ჩალდუს ვართაბეტა საბოსტარან ეჩოლ მასუნ.

ამ ლექსის გვერდით მიწერილია განცალკევებით: ქ. სამანელი. სი (?). ქორელი.

თურქული ლექსის პირისპირ, მეორე (169-ე) გვერდზე, იმავე ხელით დაწერილი შემდეგი ქართული ლექსია მოთავსებული:

ქ. სიზმრად¹ ენახე, წამოვიჭერ, უსინჯობა მანადიმა²
ენახე, ჭელთა აღარ მყვანდა, ავლეგ უცხო ანაგობა,
ღამე ასრე გაუათენე, არ მეგონა ჩემი რჩობა.

და ღაღეგ, გულო, ნუ მოკვდები, მოითმინე უმისობა.

სპარსულ-ქართული საუბრის ნიმუშები იწყება ხელნაწერის 175-ე გვერდიდან და ატანს ხელნაწერის უკანასკნელ 192-ე გვერდამდე. სპარსულის ტრანსკრიპცია გაკეთებულია ცოცხალი გამოთქმის მიხედვით და არა წერილობითი დედნიდან. ამაზე ნათლად მიგვითითებს მთელ რიგ სიტყვათა რედუქცირება. მაგალითად. წერია „ეჩ ნგოეთეს“ (هچ ننگه است) და უარყოფის ნაწილაკის -ს- კ-ად შემოკლება.

ამაზევე უნდა მიგვითითებდეს ასა ზმნის ფორმის ت ბოლოკიდურის გამოუთქმელად დატოვება. მაგ. ბისიარ ვახტეს (ვახტესტ ან ვახტესთ-ის ნაცვლად).

როგორც ფარსადან გორგიჯანიძის არაბულ-სპარსულ-ქართულ ლექსიკონში, ისე ამ მინაწერებშიც არც ხმოვანთა გადმოცემის დროს არის დაცული რაიმე სასტემა³. მინაწერების ავტორს ت ხან თ-დ აქვს გადმოცემული, ხან ტ-დ. ც-ც⁴ ზოგჯერ ყ-თი აქვს ტრანსკრიბირებული, ზოგჯერ კი ლ-თი. სპარსულის სუსტი ბგერები ح და ه იკარგება: ح რამ ჭონ“. ხმოვნების გადმოცემაში აღსანიშნავია ავტორის ცდა მოგვეცეს განსაკუთრებული ნიშანი გრძელ და ღრმა ო-ს გამოსახატავად. ამისათვის ის ა-ს გამოკრებას კი არ მიმართავს, სპარსული ოთხთავის ქართული ასოებით გადმომღების მსგავსად, არამედ წერს აო-ს⁴. მაგ. „ინჯა აოშედი“ (اینجا آو شد), „აომედეს“ (آومده است). მოკლე ო გადმოცემულია, ა-თი ზოგიერთი გამონაკლისით, როცა მის ნაცვლად ი (მაგ. „ყურბანით გარდამ“) ან ე („ბად ნივაშტემ“) იხმარება. საყურადღებოა, აგრეთვე რომ ნამყოს მიმღეობის ფორმაში ბოლოკიდური ه, რომელიც სპარსულში ნათლად გამოხატულ ე-დ ისმის, მინაწერების ავტორსაც ე-დ აქვს გადმოცემული. მაგალ. „ჩი ხაბარ გოეთეს“ (چه خبر گفته است), („რავთე ბუდეს“ است باده است)

მოგვეყავს თვით ტექსტი მინაწერებისა სპარსული დამწერლობის დართვით (ხელნაწ. გვ. 175).

¹ წერია: სიზრმად.

² რითმის მიხედვით უნდა იკითხებოდეს „მანადიმა უსინჯობა“.

³ ფ. გორგიჯანიძის არ.-სპ.-ქართული ლექსიკონი, გვ. 193.

⁴ იხ. Н. Марр, Описание персидского Четвероевангелия... საინტერესოა, რომ ეს გრძელი ა ფ. გორგიჯანიძესაც ამგვარადვე აქვს გადმოცემული ზოგჯერ, მაგ., მურლი ზირ(ე)ქ ჩუნ

„ქ. ნური ჩემიძან⁸, მისლი ბეშტ დოხტერ ჩერა ბიღამალი? ქუჯა მირავი? ამ შაბ ინჯა ბაში. სარი ხოდა, ავერ ნამი ქუნი, ბისიარ ბიღამა ღ მიქუნამ. ხანუმ ინჯავს. ქარ ღარამ...ქარ. ავერ ნამი, დივერ ნამი ხამ თურა. ღურულნის პარჩის მიგუამ ქუნი თუ.

(نورچشم من مثل بهشت دختر چرا بی دماغی کجا میروی امشب اینجا باشی سر خدا اگر نمی کنی بسیار بیدماغ میکنم خانم اینجااست کار دارم... کار اگر نمائی دیگر نمیخواهم ترا دروغ نیست هر چیز میگویم جان تو

„ქ. ჩემო თვალი[ს] სინათლევ, სამოთხის მსგავსო⁹ ქლო, რადა ხარ მოწყენით? სად მიხვალ? ამაღამ აქ იყავ, ლუთის მაღლსა. თუ არ იქ, ღიღო მეწყინება. დედოფალი¹⁰ აქ არის. საქმე მაქვს კარგი, საქმე. თუ არ მოხვალ, აღარ მინდინარ შენ. ტყუილი არ არის, რასაც გეუბნები, შენმა მშვემა. (გვ. 176, ოთხ სვეტად. ყოველ სტრიქონს წინ უზის ქანწილი, რომელსაც აქ აღარ ვიმეორებთ).

მარღუმი ქუჯაი	مردم کجائی	სადაველი ხარ?
გურჯი	گرجی	ქართველი.
ესმა ჩიზეს	اسم چیز است	სახელი რა გქვიან?
ქუ	کو	აბა?
ჩის ნადარი	چیزنداری	არა გყავს რა?
იქ ¹¹ ბარადარ ღარამ	یک برادر دارم	ერთი ძმა მყავს.
ღირუზ ქუჯა ბუდი	دیروز کجا بودی	სად იყავ?
ღარ(ი)ხონა	درخانه	ბატონის კარს (ქვიან) ¹²
უნჯა ქი ბუდ	آنجا کی بود	იქ ვინ იყო?
ბისიარ ადამ ბუდ	بسیار آدم بود	ბევრ(ი)ნი იყვნენ.
ხან უნჯა ბუდ	خان آنجا بود	ხანი იქ იყო?
უნჯა ბუდეს	آنجا بوده است	იქ იყო

(გვ. 178, ზემო აშიაზე. თურქლის ნახევარი მოჭრილია)

ნა რაეთე ბუდამ	نرفته بودم	არ წავსულიყავ.
ბად ქარ ბუდ	بدکار بود	ავი საქმე იყო.

ბელამ ივთად თაქმელ ბათუმ) თუ ბადეში ჩავარდა საზრიანი თრინველი, უნდა მოითმინოს, چون بدام افتد زیر مرغ. იხ. ს. ۱۰۰۰۰۰۰۰, ფარსადან გიორგიჭანიძის ისტორია. საისტორიო მოამბე, გვ. 224 წ. II, 1925.

⁸ სასაენი ნიშნები ჩვენ მიერ არის დასმული. მინაწერებში განკვეთილობის ნიშნად იხმარება წერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ.

⁹ წერია; მგზავსო.

¹⁰ ასეა გადათარგმნილი „ხანუმ“ خانم რომელიც ჩვეულებრივ „ქალბატონს“ ნიშნავს.

¹¹ „ქუ“ ნიშნავს „სად“. შეიძლება აქ ავტორი გულისხმობს ყითხვას: „აბა სად?“

¹² უნდა ყოფილიყო کسی „ვინმე“, რადგანაც چیز უსულო საგნის, „რაიმეს“ აღმნიშვნელია.

¹³ ამ სტრიქონიდან დაწყებული, სპარსული წინადადების ცალკე სიტყვას ზოგიერთ შემთხვევაში იჭვე გვერდზე უწერია ქართული შესატყვისობა. აქ ეს წინადადებები მთლიანად გვაქვს წარმოდგენილი.

¹⁴ „ქვიან“ ზედმეტია. خانه „სახლი“ აქ გავებულია როგორც „სასახლე“.

ამჩი ქარ ხუბ ნის
ჯუნ თუ
ხუნი შუმო აომელეს
ჩი ხაბარ გოვთეს
ეჩ ნგოვთეს
ჩერა რავთეს
რას ბუგუ
ნამიში

თუ ჩი ქარ დარი
ბია მიგუამ
ჩი ქარ მიქენი
ჩითოვ ადამი
ხოლა ნაქუნად ამჩი ბად ქარ

ჩან სალეს ქი შუმინჯა
აომელი
იადმ რავთეს
ბუგუ
მან ხაბარ ნადარამ
არზ მიქუნამ
ყულული შუმა
ავთა სალეს ამინჯა ქი
აომელად
ბისიარ ვახტეს ღუს
მიდარამ შუმა
ხოლა ნიგადარი
ჩიყულულ ქარდემ ფიში
შუმა

ყურბანით გარდამ
(გვ. 179, ზემო აშია):

ხუბ ყალამ ნედარე ბუდამ
ამჩი ბად ნივაშტემ
ხუდა რამ ქუნ მარა
იექ ფარზანდ დარემ ბიბახშ
ამჩი რავთე ბუღეს მარა
ნაშონ—ვოამ

همچنين کارخوب نیست
جان تو
خانه شما آمده است
چه خبر گفته است
هیچ نگفته است
چرا رفته است
راست بگو
نمی شود
توجه کار داری
بیا میگویم
چه کار میکنی
چطور آدمی
خدا نکند

همچنین بد کار
چندسال است که شما
اینجا آمدی
یادم رفته است
بگو
من خبر ندارم
عرض میکنم
قلع شما
هفت سال است همینجا که
آدم
بسیار وقت است دوست
میدارم شما
خدا نگاهداری
چه قلع کردم پیش شما
قربانت گردم

خوب قلم نداره بودم
همچو بد نوشتم
خدا رحم کن مرا
یک فرزند دارم ببخش
همچنین رفته بوده است
مرا نشناختم

ამისთანა საქმე კარგი არ არი.
შენმა მზემი
თქვენს სადგომს მოვიდა.
რა ამბავი თქო?
არაფერ[ი] არა თქო რა
რატომ წავიდა?
მართალი თქვი.
არ იქნება.

შენ რა საქმე გაქვ?
მოლი, გეტყვი.
რას აქნევ?¹¹
როგორი ადამიანი ხარ?
ღმერთმა ნუ ქნას ასეთი
ავი საქმე
რამთონი წელიწადია, რომ
თქვენ აქ მოხველ?

ღამავიწყდა.
თქვი.
მე ანბავი არა მაქვ.
მოგახსენებ.
თქვენ სამსახურზე
რომ რვა¹² წელიწადია სულ
აქ რომ მოველ.
ბევრი ხანია მიყვარხარ
თქვენ.
ლთნ შეგინახოს.
რა მიმსახურებია თქვენ-
თვ[ის]?
გენაცვალე.

კარგი კალამი არ მქონდა,
ასრე ავთ დავწერე.
ლთო. შემობრალე მე.
ერთი შვილი მყავ, მაჩუქე
ასრე წასულიყო. ვერ შე-
ვიტყე.

¹¹ ნიშნავს „რაზე მუშაობ“, „რას აკეთებ?“

¹² შეცდომაა, هفت „შვიდს“ ნიშნავს.

¹³ ნორმების მიხედვით უნდა იყოს بودم ნაშთი

ბაღაზუნ გოვეთს ქი	بعد از آن گفته است که	მას უკან თქვეს, რომ
ინჯა ნის	اینجا نیست	აქ არ არის.
მან გოვეთამ ქუჭა რაეთ	من گفتم کجا رفت	მე ვთქვი, სად წავიდა

(იმვე გვერდის ქვედა აშიაზე).

ჩის ხორდი	چیزی خوردی	რა სჭამე ¹⁴
ერ ნახორდემ	هیچ نخوردم	არა ვსჭამე რა.
დილიდ ნამიხამ ზად	نمیخواهم زاد	(?) ვუღოთ არ მინდა სჭამელი
სარი დარდ მიქუნამ	سردرد میکنم	თავი მტკივა.
სარმ ეს	سرما است	ცივა.
ბიმირემ	بمیرم	მოვევლები
ბემარ შოლამ	بیمار شدم	დავსნეულდი.
ჩი ქარ დარი	چه کار داری	რა საქმე გაქვ?
ქარ ნამიქუნამ	کار نمیکنم	საქმეს არ ვიქ.
ბისიარ დარდ დარემ	بسیار درد دارم	ბევრი ჭავრი მაქვს.
ხოშალ მიში	خوشحال میشوی	გაიხარებ.
მე თარს	مترس	ნუ გეშინიან.

(180 გვ., ქვემო აშიაზე)¹⁵

შენთვის მოვევლები	ყურბანათ შოვემ	قربانت شوم
შემიბრალებ	რამ ქონ	رحم کن
ლეთისგან გეშინოდეს	ას ზოდა მათარს ¹⁶	از خدا مترس
შენი ყმა ვარ	ყულუმბი თუეს (?)	غلام (?)
მიპატრონე	საპბი ქუნ მარა	صاحبی کن مرا
რას იტყვი?	ჩი მიგუი	چه میگوئی
რას ბრძანებ?	ჩი მიფარმაი	چه میفرمائی
რა ექნა	ჩი ქუნემ	چه کنم
ამისთანა ღროს სად წავიდე.	ღერ ¹⁷ ჩინინ ვახტ ქუჭა	در چنین وقت کجا روم
	რავემ	

ვის შეეჩივლო	ბექი შიქაიათ ქუნემ	بکی شکایت کنم
შეცდი	დივან[ა]შოლი ¹⁸	دیوانه شدی
გაუეკითხავი პირი	ე (?) ბიდაღვარ	بیادادگر
პირი	ანდამ ¹⁹	اندام

¹⁴ უფრო სწორად: „რამე სჭამე“?

¹⁵ ამ გვერდზე ჭერ ქართული სიტყვები და წინადადებებია მოყვანილი, შემდეგ კი სპარსული.

¹⁶ ნიშნავს „ნუ გეშინია“ და არა „გეშინოდეს“.

¹⁷ წერია: ღერ.

¹⁸ ნიშნავს „გაგიჟილი“.

¹⁹ „სხელს“, „ტანს“ ნიშნავს.

თავი	სარ	سر
ტყავი	ფუსტი სარ	پوست سر
ქოჩორი	ქაქულ	کاکل
თმა	გასუ ²⁰	گیسو
თვალი	ჩეშმ	چشم
ყური	გუშ	گوش
ცხვიარი	ბინი	بینی
კბილი	დანდუნ	دندان
ენა	ზუბუნ	زبان
პირი	დან	دهان
მკლავი	საპნ	؟
ტელი	დასტ	دست
გული	დილა	دل
მუცელი	[შექამ] ²¹	؟
მუხლი	ზანუ	زانو
ფეხი	ფაქ ²²	پای
მალ-ლი	ბალანდ ²³	بلند
მდაბალი	ქუთა	کوتاه
მსუქანი	ფარბუ ²⁴	فربه
მკლე	ლალარ	لاغر
კვიანი	ჰაყელუ	عاقل
მცოდინარი	დანა	دانا
წასვლა ბაღში	(ბია)ბაღ რავეთენ	(بیا) باغ رفتن
იარე ბაღში	ბაღ ბრომ	باغبرو
ლხინი ენახოთ	სობათ ბდარიმ	صحبت بداریم
ამისთანა დროს	დვ(ო)რ ჩინინ ვახტ	در چنین وقت
ლარი კარგია	ჰავი ხოშ	هوای خوش
ღვინო მოიტანე	შარაბ ბიარათ	شراب بیارید
ა[ვ]ესე[თ]	ფორ ²⁵ ქუნეთ	پر کنید
ღალიე	ბუხურ	بخور

(191 გვ. ზემო აშია)

დილით²⁶ მიხამ

ბაღ მირავეთმე

დღეში გულთ მიხამ

ბაღ მირავეთმე²⁷

²⁰ ჩვეულებრივ „ქალის თმას“, „ნაწნავს“ ნიშნავს.

²¹ წერია: ზანუ.

²² წაიკითხე „ფაშ“.

²³ უნდა იყოს: „ბოლანდ“ ან „ბულანდ“

²⁴ უნდა ყოფილიყო „ფარბა“ ფურთ სწორად „ფარბე“.

²⁵ დედანში თო რ.

²⁶ დაბოლოება ით აქ ქართული მოქმედებით ბრუნვის დაბოლოება უნდა იყოს.

²⁷ უნდა ყოფილიყო: „ბაღში მიედილი“.

ამა ხოშალ ნამიშოვემ	اما خوشحال نمیشوم	მარა მხიარულად არ შე- ვიქმნები
უნჯა ბია	آنجا بیا	იქ მოდი
აგერ მირავემ შუმა ბიბარემ	اگر میروم شما ببرم	თუ წაველ, თქვენ წაგიყვან-
აგერ მიაი	اگر میائی	თუ მოხვალ
ეი ჯან ლო ლაბ შაქარეს	ای جان... لب شکر است ²⁸	
ბიგზარ	بگزار	გაძიშვი
ბირავამ	بروم	წავიდე
უნჯა ქარ დარამ	آنجا کار دارم	იქ საქმე მაქვს
ჩერა ბიღამალი	چرا بیدماغی	რატო მოგვიწყენია
ხოშალ ბაში	خوشحال باشی	მხიარულად იყავ
ჩი დარდ დარი	چه درد داری	რა ჭავრი გაქვ(ი)
ქუჯა ბიშინი	کجا بنشینی	სად დასჯდები

(192 გვ. ზემო აშია).

მან უნჯა რავეთამ	من آنجا رفتم	მე იქ წაველი
ამა ეჩ ნა გოეთეს	اما هیچ نگفته است	მარა არაფერი არა თქვა რა-
არ ჩის მან არზ ქარდემ.	هر چیزی من عرض کردم او(را)	რაც რა მე მოხსენება ექვენ.
უ(რა)ჭულაბ ²⁹ ნადადეს	جواب نداد	იმან პასუხი არ მომცა.
ბეეტი მარა	بهشت مرا	ჩემო სამოთხე.
რავეთეს	رفته است	წავიდა
ემშაბ ნა ხაბილამ		ამალამ არ მძინებია.
დარდიდ ³⁰ ბიმირაბ		ჭავრით ვკვდები.
ჩეშმით დარდ მიქუნამ	چشم درد میکند ³¹	თვალები მტკივს.
ბისიარ გერია ქარდამ	بسیار گریه کردم	ბევრი ვიტირე.

(ქვემო აშიაზე):

გენახოს	დიდეი	دیده‌ای
არ მენახოს	ნა დიდემ	ندیدم
გაიგონე	შინილი	شنیدی
არ გამიგონია	ნაშანიდემ	نشنیدم
მართალია	რასტესთ	راست است
ტყუილია	დრულესთ	دروغ است
მოსელა	—	
არ მოსელა	ნაომედესთ	نیامده است ³²

²⁸ ამ სტრიქონს თარგმანი არ ახლავს.

²⁹ უნდა ყოფილიყო „ჩივამ“.

³⁰ აქაც ბოლო მარცვალ -ი დ ქართული ი დ, resp. ი თ ენაა უკონ.

³¹ წერია: چشم درد میکند

³² ნიშნავს „არ მოსულა“.

წასვლა	რავთან	رفتن
გითქვამს	გუეთეი	گفته ای
არ მითქვამს	ნაგოეთემ	نگفتم
უთხარ	ბეგუჲ ³³	بگو
არ ვიტყვი	ნაშუგუემ	نمیگویم
დაჯექ	ბიშინ	بنشین
არ დავჯდები	ნაბიშინ[ამ]	نمیشنیم
წავალ	მირამ	میروم
არ წავალ	ნამირაევმ	نمیروم
მთვრალი	მასტ	مست
ფხიზელი ხარ	უშიარი	هوشیاری
გძინავს	ხაბიდეი	خوابیده ای
მ(ი)ძინავს	დერ ხაბ ემ	در خواب ام

В. С. ПУТУРИДЗЕ

ОБ ОДНОМ ОБРАЗЧИКЕ ГРУЗИНСКО—ПЕРСИДСКОГО „РАЗГОВОРНИКА“

(Резюме)

В статье публикуются отрывки относящегося к концу XVII в. грузинско-персидского „разговорника“, в котором персидский текст передан грузинским алфавитом.

³³ წერია: მიგი.

დ. კობია

რას ნიშნავს სიტყვა უზაბარი?

სიტყვა უზაბარი აღორძინების ხანის ლიტერატურულ ძეგლებში (როსტომიანი, ქილილა და დამანა, რუსუდანიანი, ბარამგურიანი და სხვ.) გვხვდება. კლასიკური ხანის თხზულებები (ვისრამიანი, ვეფხისტყაოსანი, ამირანდარეჯანიანი და სხვ.) მას არ იცნობს.

აღნიშნული სიტყვა ქართულში სხვადასხვა ფორმითაა გავრცელებული. გვხვდება უზაბარი: ჭრპლითა მტერსა დაგიმონებს, ვერ დაუდგამს მეომარი, მას დევ-ქაჯნი ვერ დაუდგამს, ნიანგნი და უზაბარი¹. უზამბარი: ასეთი შევქენხნე. რომ უზამბარსა დაადნობდა². უზანბარი: თქვენებრი ფალავანი და უზანბარი ვინ არის ქვეყანაზედანა³? უზებარი: მას დღეს მკელელნი უზებართა აპირებდეს ომსა ძნელსა⁴.

ეს ფორმები უზაბარიდანაა წარმოშობილი და ქართულიაათვის იგი (უზაბარი) ძირითად ფორმად უნდა მივიჩნიოთ.

ქართულ ლექსიკონებში აღნიშნული სიტყვა სხვადასხვაგვარადაა განმარტებული, საბაბს მიხედვით⁵ ის ოთხფეხია, მაგრამ რომელი ცხოველია — არ არის ნაჩვენები. იუსტინე აბულაძის განმარტებით (შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიების პირველი ტომის ლექსიკონი) უზაბარი ან უზებარი არის საშინელი ვეფხი, აფთარი. ასეთივე განმარტება გვაქვს კ. კეკელიძის მიერ შედგენილ ბარამგურიანის ლექსიკონში (საშინელი ვეფხი, აფთარი). მაგრამ იგივე იუსტინე აბულაძე შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიების II ტომის ლექსიკონში ამ სიტყვის ასეთ განმარტებას გვაძლევს: უზებარი სპ. ۱۳۲۰ ۱۳۲۱ უზებ, ან ۱۳۲۲ უზაბ — ლომი, უზაბარი, შეად. და შეასწორე შაჰ-ნამეს ვერსიების ლექსიკონი, ტ. I, გვ. 833.

მკელევარს იქვე მოტანილი აქვს პროზაული ვერსიის ადგილი: „თქვენებრი ფალავანი და უზანბარი“ და ამას ასე განმარტავს: ე. ი. თქვენებრი ფალავანი და ლომი.

¹ შაჰ-ნამეს ანუ მეფეთა წიგნის ქართული ვერსიები, I, იუსტინე აბულაძის რედაქციით, თბილისი, 1916, როსტომიანი, სტროფი 1185, 3—4.

² რუსუდანიანი, ილია აბულაძისა და ივანე გიგინეიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1957, გვ. 189, 17.

³ შაჰ-ნამე, ქართული ვერსიები, ტომი II, იუსტ. აბულაძის, ალ. ბარამიძის, პ. ინგოროყვას, კ. კეკელიძის, ა. შანიძის, რედაქციით. პროზა ალ. ბარამიძის მიერაა გამოცემული, თბილისი, 1934, გვ. 369, 18.

⁴ შვიდი მთიები (იგივე ბარამგურიანი) კ. კეკელიძის რედაქციით, თბილისი, 1930, სტროფი 655, 3.

⁵ ესარგებლობთ ა. შანიძისა და ილია აბულაძის რედაქციით გამოცემულ ტექსტით, თბილისი, 1965—1966.

სიტყვა უზაბარი ლომად აქვს განმარტებული აგრეთვე დოკ. ივანე გ:გინეიშვილს (რუსულდანიანის ლექსიკონი).

ქილილა და დამანას 1949 წლის გამოცემის ლექსიკონის მიხედვით უზაბარი ვეფხვია, ხოლო 1962 წლის გამოცემაში იგი აფთარად ქცეულა⁷.

აქვე ყურადღებას იპყრობს ამ სიტყვის განმარტებასთან დაკავშირებით წარმოდგენილი ცნობები, რომლითაც ეტყობილობთ, რომ ვახტანგთან უზაბარის შენატყვისი ლომი ყოფილა, ხოლო დავით რექტორს კი იგი (უზაბარი) ტიგრად (ჭიქად თუ ვეფხვად) ესმის.

ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში აღნიშნული სიტყვა ასეა ახსნილი: უზაბარი-ი (უზაბარისა) ძვ. იგივეა, რაც აფთარი. ჯერ ერთი: ლექსიკონში არაა ნაჩვენები სიტყვის სადაურობა, იმ შემთხვევაში, როცა ამავე ტომში, იგი როგორც სხვა ტომებში, ზოგი სიტყვა (მაგალითად „ოთახი“, „ოსტატი“ და სხვ.) არაა მოკლებული ამ პატივისცემას.

ლექსიკონში არაა ნაჩვენები აგრეთვე ამ სიტყვის სხვა ფორმები. გენეტიკისათვის მოცემულია ფორმა „უზაბარისა“, მაგრამ ქართული ტექსტები იცნობენ ამ სიტყვის გენეტიკის სხვა ფორმასაც: უზაბარისა (კბილი და ჭანგი მისი უზაბარის სისხლით შეესვარა, ქილილა და დამანა, 1962 წლის გამოცემა, I, გვ. 103,3). ბოლოს, რაც მთავარია, სიტყვის განმარტება სწორი არ არის. უზაბარი არ არის აფთარი.

ჩანს, საანალიზო სიტყვის სხვადასხვანაირი განმარტება გვაქვს: უზაბარი — აფთარი, უზაბარი — ვეფხვი, უზაბარი — ტიგრი, უზაბარი — ლომი.

ამათგან რომელია მისაღები?

ჩემი აზრით საკითხის გარკვევისათვის უნდა მივმართოთ სპარსულიდან გადმოთარგმნულ ძეგლებს და მათ ორიგინალებს: შევამოწმოთ, რა სიტყვაა დედანში „უზაბარისა“ საბადლოდ წარმოდგენილი.

ამ თვალსაზრისით ჩვენ ალ. ბარამიძისა და პ. ინგოროყვას მიერ გამოცემულ ტექსტთან დაკავშირებით შევისწავლეთ ქილილა და დამანას „უზაბარი“ და მისი შედეგები მკითხველს გაუუზიარეთ აღნიშნულ გამოცემისადმი მიძღვნილ რეცენზიაში (მნათობი, 1949, № 2). ამჯერად როსტომიანი გაესინჯოთ. ავიღოთ ზოგიერთი ადგილი, რომელშიც სიტყვა უზაბარი resp. უზებარი გვხვდება და შევუდაროთ ის სპარსული შაჰ-ნამეს სათანადო ადგილებს.

წინასწარ უნდა შევნიშნოთ, რომ როსტომიანი, როგორც ეს არაერთხელ ყოფილა აღნიშნული ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში, არ წარმოადგენს სპარსული ტექსტის ისეთ თარგმანს, როგორიც ვისრამიანია. ქართველი პოეტი სპარსულში მოცემული მასალების გამოყენებით საკუთარი გემოვნების მიხედვით ლექსავს ამბავს და შიგ ახალი, სპარსულისათვის უცნობი, პოეტური შედარებანი და სახეები შეაქვს, გარემოება, რაც როსტომიანს ორიგინალური თხზულების სახეს აძლევს. ამიტომ შედარებისას ნუ მოვიღოთ, რომ ამა თუ იმ სიტყვის, ან შედარება-მეტაფორის შესატყვისი ადგილზე⁸ დავგვხ-

⁶ ქილილა და დამანა ალ. ბარამიძისა და პ. ინგოროყვას რედაქციით, თბილისი, 1949.

⁷ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტომი II₁, ტომი II₂, ალ. ბარამიძისა და ვ. მეტრეველის რედაქციით. თბილისი, 1962.

დება. ის, შესაძლებელია, ზოგჯერ სპარსული ტექსტის სათანადო ადგილას ან მის მახლობლად დაიძებნოს, მაგრამ ეს ხშირად აუ არ არის, გარეშეობა, რაც საკითხის კვლევას ართულებს.

როსტომიანში (2076, 1) იკითხება:

მას წინაშე უზაბარი გამოჩნდების, ვითა მელი.

სპარსული ტექსტის (ეულერსი, I, გვ. 306, მოსკოვის ტექსტი, I, გვ. 67) სათანადო ადგილას თურანელი გმირი აფრასიობი უამბობს თავის მამას როსტომის ძლიერების შესახებ და ის (როსტომი) უზაბარზე ძლიერადაა გამოყვანილი:

بدان زور هرگز نباشد هزیر

دو بایش بخاک اندرون سربابر

იმ ძალისა არასოდეს არ იქნება უზაბარი,

ორი ფეხი მისი მიწაზე დგას, ზოლო თავი (მისი)

ღრუბელს ებჯინება.

შედარების აზრი ქართულში გადმოცემულია. სტიყვა „უზაბარი“ უთარგმნელადაა წარმოდგენილი. ამ გზით, რა თქმა უნდა, მისი მნიშვნელობა არ გაირკვევა. მაგრამ სპარსული ტექსტის „უზაბარი“ ქართულში ყოველთვის „უზაბარად“ როდია გადმოცემული. ასე, მაგალითად, სპარსულში (ეულერსი, I, 344, მოსკოვის ტექსტი, II, 99) ეკითხულობთ:

وبارامش آمد شتاب

رهاکرد بر خویلد و برکشتزار

گیا کرد بستر بسان هزیر

بگسترد هر دو ابر آفتاب بخواب

لگام از سراسر برداشت خوار

بیوشید چون خشک شدخود و بیر

მზეს მიუფინა ორივე (ბაბრაბი და მუზარადი)

დასაძინებლად და მოსასვენებლად მოვიდა სასწრაფოდ.

ლაგამი გადააძრო ცხენის თავს და იგი

საძოვრად მიუშვა ამწვანებულ ყანაზე (ნათესზე),

როცა გაშრა, მუზარადი და ბაბრაბი ჩაიცვა ისევე

და, ვითა უზაბარმა, ზალახი გაიხადა ქვეშაგებად.

როსტომიანში (გვ. 61) ეს ადგილი ასეა გადმოცემული:

მზეს მიუფინა ბაბრაბი, რაში ლაგმითა ებისა,

რა გაქმა, ტანსა ჩაიცვა, საძილოდ ესწრაფებისა.

რაშა მისცა საძოვარი, მან დაიგო ქვეშე მოლი⁸,

გზის გარჯილი მოსასვენლად ძილად მიწვა ლომთა-ლომი.

ნათლად ჩანს, რომ უზაბარის შესატყვისი აქ „ლომთა ლომია“.

სწორია თუ არა მთარგმნელი, როცა ის სტიყვა „უზაბარს“ ლომად თარგმნის? ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ის სავსებით სწორია. სწორი და მართებულია პროფ. იუზტინე აბულაძის (შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიების II ტომის ლექსიკონი) და დოც. ივ. გიგინეიშვილის (რუსულ-დასავლური ლექსიკონი) განმარტებანი. მათი აზრითაც უზაბარი ლომს (Felis leo) აღნიშნავს.

⁸ მოლი აქ ზალახია და არა მოსახხამი.

არაბული და სპარსული ლექსიკონები ამ სიტყვას ლომად განმარტავენ. სიტყვა არაბულადაა მიჩნეული. არავითარი საერთო მას არა აქვს აფთართან (Flyaena flyaena). აფთარი სპარსული სიტყვაა და წარმოითქმის როგორც „ჰაფთარ“⁹ (هفتار)

ქართული უზაბარი კლასიკურ-სპარსულში შესაძლებელია წარმოითქოდ, როგორც ჰიზაბრ, მსგავსად არაბულისა. ლიტერატურულ ძეგლებში ჰიზაბრის ან ჰეზაბრის პარალელურად გვაქვს ჰეჟაბრ (هجر), რომელიც წარმოითქმის აგრეთვე როგორც ჰოჟაბრ, ჰუჟაბრ. ასევე საეარაუდოა, გვქონოდა წარმოთქმები ჰოზაბრ, ჰუზაბრ. ამ უკანასკნელიდან უნდა იყოს მიღებული ქართული უზაბარი.

შაჰ-ნამესა (მოთქვარები) და ვისრამიანის (პეზეგი) სალექსო საზომები მხარს უჭერს იმას, რომ ამ სიტყვაში (სულერთია, თუ როგორ იქნება წაკითხული მისი პირველი ხმოვანი) თანხმოვნებს ბ-სა და რ-ს შორის რაიმე ხმოვანი არ შეიძლება იყოს.

შაჰ-ნამეთი (გულერსი, გვ. 306):

ბე დან რჳ ზჳ ჰარ გეზ ნე ბჳ შად ჰე ზაბრ

ვისრამიანი (მაჰკუბის გამოცემა, თეირანი, 1959, გვ. 309):

ჰე ჯაბ რე შჳ ჰი ჳ მად სარ ფჳ რჳ ზან

ეს მაგალითები, რომელთა გამრავლება შეიძლება, ჩვენს ნათქვამს ადასტურებს.

ამრიგად, ქართული უზაბარი ლომს აღნიშნავს; სპარსულში ლომის აღმნიშვნელად გვაქვს აგრეთვე სიტყვა „შირ“ (شير), რომელიც ძველად, როგორც ამას აღნიშნავს აკად. აკ. შანიძე¹⁰, შერ-ად წარმოითქმოდა¹¹.

კლასიკური და მისი მომდევნო დროის ირანელი მწერლები რამდენადმე მაინც განახლებებენ ჰეზაბრ (თუ ჰეჟაბრ) — ლომს შირ ლომისაგან. ჰეზაბრ — ესაა დიდი აგებულებისა და ძალის მძვინვარე, მგლეჯელი ლომი. იგი იგივეა, რაც შირე შერზე (شير شري) ან შირე დარანდე (شير دارنده).

ქილილა და დამანაში (1962 წლის გამოცემა) شير شري (ბომბეის ტექსტი, 1863, გვ. 250) გადმოთარგმნილია, როგორც, „ერთი დიდი ლომი“, რომლისა შიშითა ცის ვრცლისა ლომი ღრუბელსა პირსა იფარებდა (გვ. 73).

აქვე შევნიშნავთ, რომ ამავე თხზულებაში სპარსულის თანახმად გამოყენებული ტერმინი „ცის უზაბარი“ (გვ. 73) ცის ლომს (ზოდიაქოს) ნიშნავს. მეორე შემთხვევისათვის — „ცის ვრცლისა ლომი“ — სპარსულ ტექსტში აგრეთვე არაბული ტერმინით ასად-ით (اسد) არის გადმოცემული (გვ. 251), გარემოება, რაც ჩვენს ნათქვამს (რომ უზაბარი „ლომს“ აღნიშნავს) ადასტურებს.

ვისრამიანის სპარსული ტექსტის გამომცემელი მაჰკუბი (გვ. 481) ამ სიტყვას ასე განმარტავს: شير جند (هجر =) — هجر. ი. ჰეჟაბრ — (=ჰეზაბრ) ლომი მგლეჯელი.

⁹ განმარტებით ლექსიკონში არც ამ სიტყვის სადაურობაა აღნიშნული.

¹⁰ ვეფხის ტყაოსნის საკითხები, 1, თბილისი, 1966, გვ. 241.

¹¹ დღევანდელ ტაჯიკურს შემოუნახავს ამ სიტყვის კლასიკური ფორმა: შერ- „ლომს“ ნიშნავს, ხოლო შირ კი — „რქმს“.

სარგო ჯიჟია

ოსმალური იურიდიული დოკუმენტები XVIII საუკუნის პირველი
ნახევრის ქართლში

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელ-
ნაწერთა ინსტიტუტის აღმოსავლურ ფონდში ინახება მთელი რიგი სხვადასხვა
ხასიათის თურქული დოკუმენტი, რომელთა დამუშავებასა და გამოქვეყნე-
ბას შეუძლია ხელი შეუწყოს, ერთი მხრივ, თურქული ენის ისტორიის შეს-
წავლას და, მეორე მხრივ, საქართველო-თურქეთის პოლიტიკურ-კულტურულ
ურთიერთობათა და ორთავე ამ ქვეყნის ისტორიის საკითხების დამუშავებასა
და გაშუქებას.

„1723 წლიდან აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიაში დაიწყო ოსმალ-
თა ბატონობის მძიმე ხანა. ოსმალებმა ქართული მიწა-წყლის საბოლოოდ მი-
ტაცება და ქვეყნის საფაშოებად ქცევა გადაწყვიტეს. ამ მიზნით მათ ქართლი-
ეკვს ნაწილად დაპყვეს და მოსახლეობას მძიმე საოსმალო გადასახადები გა-
აწერეს“¹. ეს მძიმე ხანა ოსმალთა ბატონობისა 12 წელიწადს გრძელდებოდა,
ვიდრე ის 1735 წელს ყიზილბაშთა ბატონობამ არ შეცვალა. „ოსმალთა-ყი-
ზილბაშობამ მოშალა აგრეთვე ქართული საქალაქო წესწყობილება. ქალაქებ-
სა და სოფლებს განაგებდნენ ოსმალთა თუ ყიზილბაშთა მიერ დანიშნული
მოხელეები, რომელნიც აუქმებდნენ ქართულ მართვად-გამგეობას, არსებულ
კანონ-წყესებს“².

„ოსმალთა“ ქართლში დროებით იყო და მას მალე მოეღო ბოლო, მაგ-
რამ ოსმალები ამ მოკლე ხნის განმავლობაში ცდილობდნენ მთელ ქართლში
მართვად-გამგეობის ოსმალური წესები დამყარებინათ. საკმაოდ დიდი რაოდ-
ენობა თურქული დოკუმენტებისა საქართველოში ოსმალთა „მოღვაწეო-
ბის“ ფრიად მნიშვნელოვან დეტალებს შეიცავს. ამჟერად ჩვენ მკითხვე-
ლებს ვთავაზობთ ოსმალთა სასამართლო წარმოებასთან დაკავშირებულ სა-
ბუთებს, რომელთა რიცხვი ხსენებულ სიძველეთსაცავში 20-ს აღწევს. საერ-
თოდ უნდა ითქვას, რომ კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტ-
ში დაცული ოსმალური სასამართლო წყობილების შესახებ ამგვარი საბუთე-
ბის მიხედვით 1723 — 1735 წლების ქართლში ჩანს სულ 3 შარბათის სასა-
მართლო ერთეული (საყადიო): თბილისის, გორისა და თრიალეთის. ამ ნაშ-
რომში ჭერჭერობით წარმოდგენილია ექვსი საბუთი, რომელთაგან 5 თბი-
ლისის ყადისაა, 1 კი გორისა.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. დუმბაძე, გ. მელიქიშვილი, შ. მე-
სხია, პ. რატიანი, საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1958, გვ. 338.

² იქვე, გვ. 339.

ასეთი ხასიათის დოკუმენტს ოსმალურად ეწოდება **حجت**, არაბ. ჰუჯჯათ → თურქ. ჰუჯჯეთ, მრავლ. **حجج** — ჰუჯჯაჯ → თ. ჰუჯჯეჯ და ნიშნავს 'საბუთი', 'მოწმობა', 'არგუმენტი' და სხვა². თურქულში კი, კერძოდ, რაგორც სპეციალური იურიდიული ტერმინი—**hüccet** ნიშნავს 'შარბათის სასამართლოს წიგნიდან—სიჯილნათ'იდან (**سجالت**) ამოწერილს და დაინტერესებულ პირზე გაცემულ ოფიციალურ დოკუმენტს, რომელიც ყაღდის მიერ გამოტანილი განაჩენია მხარეთა შორის არსებულ დავაზე და რომელიც ამტკიცებს, აკანონებს გარკვეულ პირთა უფლებას გარკვეულ ობიექტზე³. „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“, ძალიან სწორად, განსაკუთრებით თითქმის ყველა მინაწერში, იხსენიება **حجت شرعي**—არაბ. شرعي, მდებარობ. شرعيه (**ser'i, šer'iye**)—'კანონიერი', '(მუსლიმთა) რელიგიური კანონით ნებადართული'; ჰუჯჯეთი-ი 'შერბათი'—'შარბათის სასამართლოს განაჩენი'; „დავთარის“ მეორე წიგნში, 67-ე გვერდზე მინაწერში, მაგალითად, ნათქვამია: „მიწა ბიძინასი, აწ სულეიმანის მფლობელობაში (მყოფი), სასამართლოს განაჩენის თანახმად იძლევა ბეჰესა და გამოსაღებს“⁴. „ჰუჯათ“ სიტყვის ასეთ კონტექსტებში მოხსენებულობა უკვე განსაზღვრავს მის შინაარსს. ეს იმას ნიშნავს, რომ ჰუჯჯეთი-ი 'შერბათი-თი, ე. ი., სასამართლო განაჩენით კანონდება, რომ (გარკვეულ სოფელში) აქამდე ბიძინასადმი ეკუთვნის მამული ამიერიდან სულეიმანის მფლობელობაში გადადის და მანვე უნდა გაიღოს კანონით გათვალისწინებული გამოსაღები.

სულთან სულეიმანის სახელთან დაკავშირებულ XVI საუკუნის კანონდებებშიც ჰუჯჯეთი სასამართლოს მიერ გაცემულ დოკუმენტად იგულისხმება: **قاضی حاکم ویرد کدن صکره ادوب حجت**—'მას შემდეგ, რაც ყაღდები (მოსამართლეები) გადაწყვეტენ საქმეს და ჰუჯჯეთს გასცემენ...⁵ Hammer-ის მიხედვითაც ეს დოკუმენტი „სასამართლოს (მიერ გაცემული) საბუთია“ (**Gerichtliche Urkunde**); საინტერესოა, სხვათა შორის, Hammer-ის სხვა ლეტალებიც ჰუჯათზე: Für ein Hudschet oder eine gerichtliche Urkunde werden 26 Aspern erlegt, wovon 20 dem Richter, 4 dem Naib und 2 dem Schreiber gehören...⁷ ე. ი., სასამართლო რომ ჰუჯათს გასცემდა, ჰუჯათის ამღებს უნდა გადაეხადა 26 ახჩა, რომლიდანაც 20 ეკუთვნოდა ყაღდს (მოსამართლეს), 4—ნაიბს (ყაღდის მოადგილეს) და ორი ახჩა სასამართლოს მწერალს.

M. Pakalın-ის მიხედვით ასეთა ჰუჯჯეთები იწერებოდა თა'ლიკის ხელით და ყაღდის ხელმოწერა დოკუმენტის ქვემოთ კი არა, ტექსტის ზემოთ იყო⁸, როგორც ქვემოთაც გვეჩვენა ლაპარაკი, ასეთ დოკუმენტებზე ყაღდის ხელმოწერა ტექსტის ზემოთა და ყაღდის ბეჭედიც აქა ხოლმე დასმული⁹.

ზემოხსენებულ „ოსმალობის“ ხანაში, ჩანს **hüccet**—არაბ. ჰუჯჯათ სიტყვა დამკვიდრებულა ქართულ ენაში, ოღონდ ფონეტიკურად გადმოქართულ-

² გ. წერეთელი, არაბულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1951, გვ. 47.

⁴ ზღრ. قاموس ترکی — سامی. ش. გვ. 541.

⁶ „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, II, თბ., 1941, ზღრ. „დავთარი“, I, გვ. 62.

⁷ I. J. Hamer, Des osmanischen Reiches staatsverfassung und staatsverwaltung.

I. გვ. 206.

⁸ M. Pakalın, Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü. სტამბოლი, 1950, ნაკვეთი IX, გვ. 865.

⁹ იხ. აქვე თანდართული ფაქსიმილები.

ლებით. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულ ზოგ ჰუჯათ-ის ქართული მინაწერები აქვს და სწორედ ამ მინაწერებში ჩვენ ქართულად უჭათი გვაქვს. № 139 საბუთის უკანა მხარეზე, მაგალითად, შემდეგი ქართული მინაწერია: „ქ. ხითარანთ სახლების უჭათი ქალაქს ჩვენი ყმისა“, № 144 საბუთის მეორე მხარეზე შემდეგი წერია: „ქ. სახლების უჭათი ჩემი ნასყიდისა“, № 152 საბუთის მეორე გვერდზე: „ანდარის (= [სოფ.] ანდრია) გლეხის ნასყიდობის ჰ[უ]ჯ[ათ]ი ა ყადისა“. ამ მინაწერებიდან ისიც ჩანს, რომ ჰუჯათი ყადის განაჩენის შემცველი დოკუმენტია და „გურჯისტანის ვილჯეთის დიდი დავთრის“ ქართულად თარგმნისას მისი განაჩენად გადმოლება სავსებით მართლდება. ამავე (№ 152) საბუთის მინაწერში შემდეგ ნათქვამია: „განაჩენი ტფილისის ყაზი მუსტაფასი მამულის დარჩომისათვის დიმიტრი ზურაბის შვილის ყაფლანის შვილსადმი თათრის მაშადი აბდულა ქარიმ ოლლუსაგან მიღებითა რკ [= 120] ყურუშისა“, ან კიდევ: „ენიბეგას ქარვასლს უჭათი რომ ყადმა გაუბჟო და დაანება. ახლა ჩვენ გარდუწყვიტეთ“¹⁰ და სხვ. უჭათ სიტყვა ჩვენ გვხვდება სხვა ქართულ წყაროებშიც: „...როგორც ჩვენს განაჩენში სწერია, იმ საფუძველზე გაკიყოფთ და თუ შემთხვევით იმაში რომელსამე საქმეზე უჭათი გამოჩნდება, მაშინ გემართებს მისთვის თქვენ მოგანდვით, რათა თქვენ გაარჩიოთ“¹¹; ან კიდევ: „ოლესაც ამხანაგთა ვეჩლთა და თირქაშივთა შორის სავაქრო ანგარიშისათვის სხვადასხვა დავა, უჭათი და საძიებელი მოხლებოდა...“¹².

ჩვენ მიერ დამუშავებული, აქ წარმოდგენილი საბუთების მიხედვით, შეიძლება კიდევ უფრო დაზუსტდეს ჰუჯათ სიტყვის მნიშვნელობა. საბუთი № 151-ში იქ, სადაც ყაღდამოწმებს საბუთს, ამბობს, რომ *أخرجت عن السجل المحفوظ* ეს ნიშნავს: „გადმოვიღე (გადმოვეწერე) სიჯილმთიდან (—ყაღდის სასამართლოს დავთრიდან), სადაც დაცულია ეს დოკუმენტი“, ე. ი., ჰუჯათი არის ამონაწერი ყაღდის სასამართლოს წიგნიდან, რომელშიც იწერებოდა ყაღდის სასამართლოში, შემოსული და გარჩეული ყოველგვარი საქმე სათანადო დადგენილება—განჩინებებით და რომელსაც *سجلات*—სიჯილმთი ან *شرعية*—სიჯილმთი-ი შერ'იფე ერქვა¹³. დოკუმენტი, ამოწერილი ყაღდის წიგნიდან, დამოწმებული ყაღდის ხელმოწერითა და ბეჭდით და გაცემული დაინტერესებული პირისადმი — არის ჰუჯათი ან *hüccet-i şer'iye*. ჰუჯათ სიტყვა ქართულში (უჭათი-ი) თურქულიდან შემოსული ჩანს. თავკიდური ჰ თანხმოვანი ქართულში ჩვეულებრივად იკარგება (შდრ. არაბ. *حرام* → ქ. არამ-ი, არაბ. *حلال* → ქ. ალაღ-ი და სხვ.) თურქული *hüccet*-ის გვაძლევს, ხოლო თურქული დიალექტური *hüccät*-ის *ä* → *a* = უჭათი-ი. მაგრამ ირკვევა, რომ ეს სიტყვა სპარსული გზითაც შემოსულა ქართულში, ამ მხრივ

¹⁰ საქ. მეცნ. აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის თურქულ დოკუმენტთა კოლექტია, № 186.

¹¹ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. გვიანფორალური ხანა. წიგნი III. მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა ნ. ბერძენიშვილმა. თბ., 1955, გვ. 380, შდრ.: იგივე, დანართი—I, II და III წიგნების ლექსიკონი და საძიებლები. შეადგინა მამია ბერძენიშვილმა, თბ., 1957, გვ. 38.

¹² პ. გუგუშვილი, საქართველოს ძველთაგან და ჩვეულებითად ქართველ მეფეთა დროთა შემოღებულნი ქსელნი. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვეთი III, 1938, გვ. 80.

¹³ L. Fekete, Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn, ზუდაბეშტი, 1926, გვ. LXII.

საინტერესოა ერეკლე მეფის ბრძანება, რომელიც მიწერილი აქვს 1790 წლით დათარიღებულ ელიზბარ დავითაშვილის არხას: „ქ. სულ ყველანი ერთიანად უნდა მოიყვანო ესენი და ამათი ყმები და თავიანთი ოჯათებიც (sic) მოიტანონ, და ღთით ჩვენ გავასწორობთ. განაჩენები ჰქონდესთ, თუ ოქმი, ყველა ჩვენთან მოიტანონ და ჩვენ გავარჩევთ—ერეკლე“¹⁴. საბუთის გამოცემის დროს ოჯათ სიტყვა უცნობი იყო და საბუთის გამომცემელი მას sic ნიშანს ურთავს (შეიძლება შეცდომაა, მაგრამ ასეა). ოჯათ-ი კი იგივე huccal-ია, ოღონდ სპარსული-სათვის დამახასიათებელი ო-ნიანი ფორმით (შდრ. არაბ. حڪم ჰუქმ→სპ. hukm→ქ. ოქმი-ი). „ოჯათებიც მოიტანონ“ ე. ი., „საბუთებიც მოიტანონ“ და „ჩვენ გავასწორობთ“. მეორე წინადადებაში უკვე ოჯათების ნაცელად ქართული განაჩენებია ნახმარი. ამრიგად, არაბ. ჰუჯჯათ→თ. ჰუჯჯეთ→ქ. უჯათ-ი; არაბ. ჰუჯჯათ→სპ. ჰოჯჯათ¹⁵→ქ. ოჯათ-ი. მნიშვნელობა: საერთოდ—‘საბუთი’, ‘არგუმენტი’, კერძოდ—‘შარბათის (ყაღის) სასამართლოდან გაცემული ‘განაჩენი’, ‘საბუთი’, რომელიც საბუთის პატრონის რამეზე უფლების ან გასაჩივრებული საქმის მის სასარგებლოდ გადაწყვეტის მაჩვენებელი ოფიციალური ქაღალდია (რუსულ საარქივო მასალებში Г у д ж а т-ი გვაქვს, იხ. სცია, ფ. 47, ს. 1, გვ. 54r).

უჯათების ყაღის სასამართლოს დავთარ-სიჯილწათებიდან ამოწერა და მისი დოკუმენტად გაფორმების ტექნიკური მხარე ასეთია: ამონაწერი ტექსტის ზემოთ, ან ზოგჯერ ტექსტის მარჯვენა მხარეზე პერპენდიკულარულად, როგორც ეს საბუთ № 151-ზეა, მაგრამ საერთოდ კი ტექსტის ზემოთ, მოტანილია ე. წ. عباره—დამოწმების ფორმულა, ან როგორც მას აკად. ლ. ფეკეტე თარგმნის—Beglaubigungsformel¹⁶. ამ ფორმულაში დამოწმება დოკუმენტისა მოცემულია არაბულ ენაზე, სადაც სიტყვები დაწერილია ყოველგვარი დიაკრიტიკული ნიშნების გარეშე. მაგალითისათვის მოვიყვანოთ საბუთი № 150-ის ფორმულა: الامر كما ذكر فيه حرره الفقير اليه عز شانه—انسيد ابوبكر الفاضلي بمدينة تغليس المحروسة—عفى عنه ეს ნიშნავს: „საქმე ისეა, როგორც აქ არის მოთხრობილი. გადაწერა ეს მისმა (ალლაჰის)—იყოს მასზე დიდება და პატივი—მწირმა სეფიდიმა აბუბეკრმა, კეთილდღეობის ქალაქ თბილისის ყაღმ—შეუნდოს ალლაჰმა“. ძირითადად და აზრობრივად ეს ფორმულა ყველა საბუთზე ერთნაირია, მაგრამ ზმირად სხვადასხვა რედაქციით ვხვდებით. საბუთ № 144-ში, მაგალითად, დამოწმება ასეა გაფორმებული: الامر حسبما فيه نمقه الفقير اليه سبحانه و تعالى—محمد امين الفاضلي بمدينة تغليس المحمية عفى عنه აღმოწერა ეს გლახაკმა მის (ალლაჰის)—დიდებულისა და ამალღებულის—წინაშე კეთილად დაცული ქალაქ თბილისის ყაღმ მეჰმედ ემინმა. შეუნდოს (ალლაჰმა)“ და სხვა.

ამ ფორმულის შემდეგ საბუთს ხელმოწერის გარდა დასმული აქვს ბეჰედი იმ ყაღისა, რომელიც ამოწმებს დოკუმენტს.

შემდეგ მოსდევს ტექსტი. ტექსტის ბოლოს მთელი სტრიქონის სიგრძეზე გამოყვანილია სიტყვები شهود الحاق, რაც ნიშნავს „მოწმეები საქმისა“ და

¹⁴ „საქართველოს სიძველენი“, II, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით. ტფილისი, 1909, გვ. 499-500 (ზაზვასმა ჩვენია).

¹⁵ В. Б. Миллер, Персидско-русский словарь, М., 1953, стр. 173.

¹⁶ L. Fekete, Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn, ბუდაპეშტი, 1926, გვ. LXII.

შემდეგ მოტანილია ხელმოწერა მოწმეებისა, რომელთა რიცხვი შეიძლება 4, 5, 6, 7, და მეტიც იყოს. ოღონდ ხელმოწერათა ბოლოში ხვეულად თითქმის ყველგან, მაგრამ ძნელად გასარჩევი ხელით აწერია: و غيرهم من الحضر (حاضرین) — რაც ნიშნავს 'და სხვა დამწერეები' [რომლებიც ხელს არ აწერენ]¹⁷.

ჰუჯათების (ისევე როგორც სხვა თურქული დოკუმენტების) პალეოგრაფიულად და დიპლომატიურად შესწავლაში დიდი ღვაწლი მიუძღვის უნგრელ მეცნიერს აკად. ლ. ფეკეტეს¹⁸. საინტერესოა აგრეთვე პოლონელი ორიენტალისტის J. Grzegorzewski-ის გამოცემული თურქული დოკუმენტები და მათ შორის რამდენიმე ჰუჯათი (მაგ., გვ. 17, 18)¹⁹. შესანიშნავად აქვს გამოცემული ფაქსიმილეებით XVII საუკუნის ჰუჯათები სარაევოელ მეცნიერს Hamid Hadžibegić-ს²⁰. დიდ ყურადღებას იმსახურებს რუმინელი მეცნიერის მ. გუბოგლუს ვრცელი შრომა ოსმალური პალეოგრაფიისა და დიპლომატიკის შესახებ, სადაც ძლიერ საინტერესო და მრავალ დოკუმენტთა შორის მოიპოვება ჰუჯათებიც (გვ. 187, 138, 140, 201 და სხვ.)²¹. ოსმალური დიპლომატიკათვის ძლიერ საინტერესოა აგრეთვე აკად. ა. ზაიონჩოვსკის და პროფ. ი. რეისმანის სახელმძღვანელო²² და სხვ.

აქ წარმოდგენილი დოკუმენტები, ისევე როგორც საერთოდ ჰუჯათები, შესრულებულია თა'ლიკ-ის (خط تليق) ხელით.

ახლო მომავალში გამოქვეყნებული იქნება თურქული ჰუჯათების მეორე წყება, რომელშიც მოცემული იქნება ასსნა-განმარტებანი ჰუჯათების ტექსტის ენობრივი თავისებურებებისა და პალეოგრაფია-დიპლომატიკის შესახებ.

Tur. d. 150. ფორმატი—42,5×15,5 cm; ტექსტი—23×10 cm; ქალაქი: თური, კვირ. ნიშნაინი.

Tur. d. 151. ფორმატი—43,5×15,5 cm; ტექსტი—25,5×10; ქალაქი: იგივე.

ორივე საბუთი ერთსა და იმავე საქმეს ეხება, სახელდობრ: ეახტანგ VI-ის ნაზირის ოსებ ზურაბის ძის დების მიერ აღძრულ საქმეს იმის შესახებ, რომ მათ ნება დაერთოთ შეისყიდონ ეახტანგ მეფესთან ერთად რუსეთში გადასახლებული მათი ძმის ოსების ქონება. ირკვევა, რომ ოსმალთა მთავრობას თავისი ხაზინის სასარგებლოდ მიჰქონდა ეახტანგ მეფესთან რუსეთში გა-

¹⁷ იხ. საბუთი № 151 და სხვა.

¹⁸ L. Fekete, Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn. ბუდაპეტი, 1926.

¹⁹ Z sidzyllatów rumelijskich epoki wyprawy wiedenskiej: Akta tureckie (tekst turecki i polski). Zebral i opracował Jan Grzegorzewski, ლუბი, 1912.

²⁰ Turski dokumenti Grbaljske župe iz XVII stoljeća. Прилож. за ориенталу филологију и историју југословенских народа под турском владавином. I. Сарајево, 1950-გვ. 23-50.

²¹ M. Guboglu, Paleografia si diplomatica turco-osmana. Studiu si album, ბუკარესტი, 1952.

²² A. Zajaczkowski, J. Reichman, Zarys dyplomatyki osman'sko-tureckiej. ვარშა, 1955. ეს ნაშრომი უკვე გადაცემული იყო დასაბეჭდად, როდესაც ჩვენ მივიღეთ მეტად საყურადღებო ნაშრომი K. Jahn-ისა; Türkische Freilassungserklärungen des 18. Jahrhunderts (1702-1776) (ნეაპოლი, 1963), რომელშიც გამოცემულია აგრეთვე რამდენიმე ჰუჯათი, ბოლო იგი (ჩვენი სტატია) უკვე იბეჭდებოდა, როცა ჩვენ ავტორისაგან მივიღეთ აგრეთვე შესანიშნავი წიგნი: Б. Недков, Османотурска дипломатика и палеография. I. София, 1966. ამ წიგნში ჰუჯათებზე ლაპარაკია 121, 125 და განსაკუთრებით 159 გვერდებზე.

დასახლებულ პირთა ქონება. საბუთების შინაარსი ერთი და იგივეა, ოღონდ იგი შარი'ათის სასამართლოს დავთრიდან, რომელსაც სიჯილნათ'ი ერქვა, ამოწერილია სხვადასხვა პირის მიერ. ამიტომ საბუთების ტექსტებში შეინიშნება მცირეოდენი სხვაობა, რომელიც საბუთის გადმოწერის უყურადღებობით შეიძლება აიხსნას. № 150 საბუთი ამოწერილია თბილისის ყაღნის ალ-სეფიდ აბუბეკრის მიერ, ხოლო მეორე — № 151 საბუთი კი ამოწერილია და დამოწმებული ავრეთე ყაღნის ჰასანის მიერ. ეს უკანასკნელი საბუთის დამოწმებისას ამბობს, რომ გადმოეწერე ეს საბუთი იმ სიჯილნათიდან, რომელშიც ეს საქმე ფიქსირებული იყო ალ-სეფიდ აბუბეკრის მიერო. მაშასადამე, საქმე განუხილავს აბუბეკრ ყაღნის და მასვე გაუცია პირველი (№ 150) ჰუჯჯათი, ხოლო შემდეგში შეიძლება ოსებ ნაზირის მეორე, მესამე, ან მეოთხე დასკიდევ დასკირდა თავისთვის ეს საბუთი, რაც ამოწერილ და გაცემულ იქნა უკვე ამ დროის სხვა ყაღნის ჰასანის მიერ. ჩვენ აქ ვბეჭდავთ მხოლოდ მეორე საბუთს (№ 151), რადგანაც ამისი ტექსტი შედარებით უკეთაა შენახული. მართალია, ალაგ-ალაგ ამ საბუთის ტექსტიც შერყევილია რამდენადმე, მაგალითად მე-10, მე-11, მე-16 და მე-20 სტრიქონების შუა ადგილები, მაგრამ ეს ნაკლი გასწორებულია პირველი (№ 150) საბუთის მიხედვით. ორთავე საბუთზე დამოწმების ფორმულა სხვადასხვანაირადაა მოცემული. ამიტომ ჩვენ აქ № 150 საბუთიდან მხოლოდ წარმოვადგენთ დამოწმების ფორმულას:

საბუთი № 150-ის დამოწმების ფორმულა (عبارة تصديق):

الامر كما ذكر فيه حرره الفقير اليه عز شانه
السيد ابوبكر القاضي بمدينة تقليس المحروسه
عفى عنه

الهي از تو خواهد فيض سرمد... [ბეჭედზე:]
ابوبكر عمر ال احمد

(თარგმანი:) „საქმე ისეა, როგორც ამაშია მოთხრობილი. გადმოწერა გლახაქმა მის (ალლჰის — განდიღებულისა და შექებულის — წინაშე ალ-სეფიდ აბუბეკრმა, კეთილად დაცული თბილისის ყაღნამ. შეუნდოს მას“. ყაღნის ბეჭედზე: „ღმერთო ჩემო, შენგან ითხოვს მარადიულ მადლს აბუბეკრი'ომერი აჰმედის ჩამომავლობისა (?)“.

Tur. d. 151. საბუთის სიგელი: «المراد من هذا السجل»

- (1) اخرجت عن السجل المحفوظ هذه الوثيقة
- (2) محرر من السيد ابو بكر افندي حرره العبد الفقير
- (3) حسن القاضي
- (4) بمدينة تقليس المحروسه
- (5) عفى عنه

მინაწერს ქვემოთ და მარჯვნივ დანახული აქვს ბეჭედი (ყაღნისა), რომლის ორნამენტებიც

ზედაპირზე გამოყვანილია წარწერა: حسن

- (1) سبب تحرير كتاب شرعى²³ بودر كه (2) مدينة تقليس دفتردارى فخر الاماجد والاکارم عزتو لمعى خليل افندي مجلس شرع خطير (3) لازم التوقيده مدينة

²³ № 150 საბუთში საცვლად წერია: نصبت نصاب

عليك اشقر بابا ولد فرهموز بغه ولد زهراب ولد ديكر زهراب
 ولد خواجه زده (?) كسبر راتي³³ ولد كوركين
 نصخدان ولد
 اره كيل

فودروي (?)³⁴ ولد فرهموز و غيرهم من الحضار
 საბუთის მეორე გვერდზე ჭართულად აწერია: „ესა ძველი ყადასა“.

მეორე, № 151, ჰუჯათი გადმოწერილია უფრო გვიან უკვე სხვა მოსამართლის ჭასანის მიერ, რომელიც პირველი, № 150, ჰუჯათის გადმოწერის ყაღდ აბუბეკრს ახსენებს. დამოწმების ფორმულაც ჩვეულებრივად რომ ჰუჯათის ტექსტის ზემოთაა, ამ შემთხვევაში ტექსტის მარჯვენა აშიაზეა მიწერილი. ამ საბუთის ტექსტი შემდეგია:

№ 151. საბუთის მარჯვენა აშიაზე ტექსტის მიწერილი აქვს შემდეგი დამოწმების ფორმულა: „გადმოწერე ეს საბუთი (სასამართლოში) დაცული დაეთრიდან [=სიცილნათიდან], რომელიც შესრულებულია ალ-სეჰიდ აბუბეკრ ეფენდის მიერ, გადმოწერა გლახაჰა მონამ კეთილად დაცული ქალაქ თბილისის ყაღდმ ჭასანმა — შეუნდოს (აღლავმა)“. აქვეა ბეჭედი წარწერით: „ჭასანი“.

„შარ‘ათზე დამყარებული ამ საბუთის გადმოწერის მიზეზი ის არის, რომ ქალაქ თბილისის დეფთერდარმა³⁵, კეთილშობილთა და წარჩინებულთა სიამაყემ, პატივმოსილმა და გასხივოსნებულმა ზალილ ეფენდომ ღირსპატივისცემ და სახელოვან შარ‘ათის სასამართლოს (ქვემოხსენებულ მანდილოსანთა) თანდასწრებით მოუთხრო და ვრცლად მოახსენა შემდეგი:

ზემოაღნიშნული ქალაქის მცხოვრებლები, ამასწინეთ ვახტანგთან³⁶ ერთად რუსეთს ლტოლვილი ნაზირის³⁷ ზიმში³⁸ ოსებ³⁹ ზურაბის ძის დები, ამ

³³ თუმცა ამ სახელის რათი—რათი წაკითხვა აქ რამდენიმედ საეჭვოა, მაგრამ № 150 საბუთში ეს უფრო ცხადი ხდება: რასოს ნაცვლად შეცდომით ვ უნდა იყოს დაწერილი.

³⁴ ამ სახელის ასეთი ამოკითხვა საეჭვოა, მაგრამ № 150-ში მოცემული მოხაზულობა უფრო რთული ამოსაკითხავია—و و و و (?)

³⁵ დეფთერდარი—(არ.-სპ.) —ოსმალთა სახელმწიფოს შემოსავალ-გასავლის საქმეების ხელმძღვანელი (შემოსავალ-გასავლის დაეთრის მწარმოებელი), თანამედროვე ფინანსთა მინისტრი; ამ ჩვენი ტექსტის მიხედვით: ქალაქის საფუნანსო საქმეთა გამგე.

³⁶ ლაპარაკია ქართლის მეფე ვახტანგ VI-ზე, რომელიც შექმნილი პოლიტიკური სიტუაციის გამო 1724 წლის 15.VII-ს დიდი ამალით გაემგზავრა რუსეთს.

³⁷ ნაზირ—(არაბ.) გარკვეული დარგის სახელმწიფო საქმეთა ზედამხედველი (ძველ თურქეთში—მინისტრი, ეზირი).

³⁸ ზიმში არაბ. —მუსლიმთა ქვეყნების არამაჰმადიანი ქვეშევრდომი (ქრისტიანი, ებრაელი და სხვა).

³⁹ ნაზირი ოსებ ზურაბის ძე—ვახტანგ მეფის რუსეთს ჩასვლისას შედგენილ მისი ამაღლს წარჩინებულ წევრთა სიაში შეყვამტედ მოხსენებულია Назыр и Боярин Осип Титюев (ს. ყუბან ეი შვილი, ატლახან-საბა ორბელიანის გამგზავრება მოსკოვში. „ლიტერატურული ძიებანი“, XI, გვ. 80), რომელიც უთუოდ ამ ჰუჯათში მოხსენებულ ნაზირი ოსებ ზურაბის ძეა. ამ ოსებ (ოსეფ) ნაზირს ტფილისში დარჩენია ოთხი და: გოზალი, ზორეშანი, მარეზი და მარიამი. როგორც საქმიდან ჩანს, ამ დებმა მოითხოვეს სასამართლოს წესით, რათა მათი ძმის, რუსეთს გაქცეული ოსევის

საპუოის წარმომდგენი ქრისტიანები⁴⁰ — გოზალი, ხორეშანი. მარეზი და მარიამი ზურაბის ასულები თანაწორად მოზარეები არიან ზემოხსენებულ ლტოლვილ ოსებთან ერთად (შემდეგი ქონებისა): ამავე ქალაქში მდებარე და მცხოვრებლებისა და მეზობლებისათვის ცნობილ საზღვრებში თექვსმეტი თელი ღუქანი, რომლის 5 ნაწილიდან ერთი ნაწილი (ოსებისაა), და კიდევ ზიმმის, სახელად დავითის სახლის მიჯნაზე ერთი მხრით, მეორე მხრით ზიმმის, სახელად არუთინის სახლის მიჯნაზე და ორი მხრით სათემო გზით შემოაზღვრული ბევრი სახლის შემცველი ნაგებობანი, რომლის ხუთი წილიდან ერთი აგრეთვე (ოსებისაა); ასევე ერთი მხრიდან ზიმმის, სახელად ლომონა⁴¹ სახლითა და სამი მხრით სათემო გზით შემოსაზღვრული რამდენიმე სახლის შემცველი მცირე ფუნდუკის ხუთ წილში ერთი წილი ისევე (ოსებისაა). ვინაიდან გამოვიდა უზენაესი ფირმანი გაყიდულ იქნას ხაზინის მიერ აღნიშნული ოსების წილი ქონება და ვინაიდან ამ ქონებას შესყიდვის მსურველი სხვა ვინმე არ გამოჩენილა და იმის საფუძველზე, რომ მის შეძენას ზემოხსენებული დები მოითხოვენ, ამიტომ აღნიშნული ღუქნების, სახლებისა და ფუნდუკის ოსების კუთვნილი მეზუთე წილი მხარეთა აუცილებლობისა და თანხმობის ვითარებაში და ყოველგვარი ხელშეშლელი პირობების გარეშე და შარბათის წესით შეურყეველად და მტკიცედ სამას ყურუშად მიეყიდე და ჩავაბარე ზემოხსენებულ ქრისტიან ქალებს — გოზალს, ხორეშანს, მარეხსა და მარიამს. მას შემდეგ რაც თითოეულმა ამ აღნიშნულმა დამ მიიღო და ჩაიბარა ქონება, მისი ღირებულების თანხა აღნიშნული სამასი ყურუშში ხაზინის სასარგებლოდ ავიღე. ამიერიდან ზემოაღნიშნული ღუქნების, ფუნდუკისა და სახლების ხუთი წილიდან ერთი წილი — აღნიშნული ოსების წილი — ზემოხსენებული დების მიერ შესყიდული ქონებაა. მათ უფლებაშია. დაეუფლონ ისე, როგორც მათ სურთ და ნებათ. ვინაიდან ზემოხსენებულმა (დებმა) თბილისის აღნიშნული სამართლიანი დეფთერდარ ეფენდის (ეს) ნათელი სიტყვები მოისმინეს და (სამართლოს) წინაშე თანხმობა განაცხადეს, მათივე თხოვნით საქმე ამოწერილ იქნა ისე, როგორც

წილი დებისა და ძმის საერთო ქონებისა, რომელსაც ოსმალთა მთავრობის კონფისკაცია მოელოდა, მიეყიდათ აღნიშნული დებისათვის. შემდეგ ასტრახანიდან მოსკოვს გაგზავნილებულთა სიაში იხსენიება ორი კაცი: Его светлости (ვახტანგ მეფისა) Назыря Осиповича — 2 (იქვე, 88). მაშასადამე, ვახტანგის ნაზირის ეს ორი კაცი მიეგზავრება მოსკოვს. მესამეჯერ ოსე ზურაბის ძე იხსენიება მესამე სიაში, რომელშიც ჩამოთვლილია ვახტანგის ამალის ასტრახანში დარჩენილი წევრები: Его светлости Назыря Осиповича — 2 (იქვე, 94). ამრიგად, ოსე ნაზირის ორი კაცი ასტრახანს დარჩენილა. გარდა ამისა ოსე ნაზირი იხსენიება კიდევ „ვახტანგისაში“: „ნაზირი დიდათ ერთგული, ოსე ვა სახელდებული“ (ს. ყუბანეიშვილი, ვახტანგისა, „ლიტერატურული ძეგანი“, IV, 193); შდრ. აგრეთვე: აქ. მე, ნაზირი ოსევა, ამისი მოწამე ვარ“, 1723 წ. (დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, I. შეადგინეს ნ. ბერძენიშვილმა და მ. ბერძენიშვილმა, თბ., 1962, 127—128); 1721 წლის ნასყიდობის წიგნში, „მოწამე ნაზირი ოსედა“ (დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. თბ., 1940, გვ. 194).

⁴⁰ დედანში არაბ. نصراني ნასრანიდე 'ქრისტიანი ქალი', ქრისტეს სამშობლოს სახელწოდებისაგან نصر (ქ. ნაზარეთი); ზიმმი რომ საერთოდ არამაჰმადიანი (ე. ი., ქრისტიანი, ებრაელი და სხვა) ქვეშევრდომებია, نصراني, მდლარ. نصراني 'ქრისტიანის' აღნიშნავს.

⁴¹ შეიძლება აქ სო-ლომონი იყო და გადამწერს შეცდომით სო მარცვალ გამორჩა.

ის გადაწყდა; რეზი-ულ-ახირის მე-15 დღეს, 1137 წელს“ [= 1725 წლის 1 იანვარი].

საქმის მოწმეები: მელიქ აშყარ (?) ხოჯა ზედეს ძე, პაპა ფერაბ-მუზის ძე, ბაღლო გასპარის ძე, ზურაბ რათის (რატის) ძე (?)⁴², მეორე ზურაბი-გურგენის ძე, ნახშიდან არაქელის ძე, კომდერვი (?) ფერამუზის ძე და სხვა დამს-წრეები“.

№ 152

الأمر حسبما ذكر فيه حرره الفقير اليه عز شانه
مصطفى القاضي بمدينه تفليس المحرويه
عفى عنه

عبد... مصطفى⁴³ [ბევედზე]

I) سبب تحرير كتاب صحت نصاب بودركه 2) محرويه تفليس سكتندن مهتدى عبد الله بن عبدالكريم نام كمنه مجلس شرع 3) خطير لازم التوقيده اشبو باعث الوثيقه قبلان اوغلي ديتمرى ولد زراب⁴⁴ نام 4) ذمى مواجهه سنده اقرار و تقرير كلام ايدوب بيع آتى صدورنه دكين 5) سلك ملكندن منسلك اولوب محرويه مزوره نواحيارندن براتهلو 6) ناحيه سنده خرام دره سنده واقع الدريره نام قريه دروننده معلوم 7) الحدود و المقدار منزل و بر قطعه معلوم الحدود و المقدار باغ و معلوم الحدود 8) و المقدار بر قطعه باغچه و قريه مزبورك ماء جارى سيله و كذلك كنارندن 9) جارى اولان قطسيه نام نهرك كنارنده بالق صيد اولنه جق ذليانيه 10) و معلوم الحدود و المقدار التمش كونلك تارلامك دخى حق تصرفنى 11) بصفقه واحده طرفيندن ايجاب و قبول حاوى شروط مفسدن 12) عارى بيعات قطعى ايله يوز يكرمى غروشه بيع و تسليم و تمليك و اقتباس 13) ايلدم اولدخى بعد الابتناع و التسم و التملك و الاقتباس ثمن اولان 14) مبلغ مذكور يوز يكرمى غروش بكا بالتعام ادا و تسليم ايلدى بعداليوم 15) قريه مزبوره ده اولان منزل و باغ و باغچه

و ماء جارى و دليان 16) و تارلا مرسوم قبلان اوغلي ديتمرى نام ذمينك ملك مشتراسى و حق 17) مفوضيدر كيفما يشاء و يختار مالكانه متصرف اولسون ديدكده مقر 18) مزبور مهتدى عبداللهك منوال مشروح اوزره جارى اولان اقرار 19) كلامتنى

المقرله المرسوم ديتمرى نام ذمى بالمواجهه تصديق و بالمشافه 20) تحقيق ايتمكن ماهوالواقع بالطلب كتب اولندى فى اليوم السابع 21) من شهر رجب الفرد لسنة احدى واربعين و مائه و الف شهود الحال

اسماعيل اغا زدار رجب پاشا عثمان افندى ابوبكر بشه مصطفى بن عبد الله قلعه حلاور (?) امام جامع

ديوان بورتل صبحاق بى براته اوغلى اقتنديل ولد... (?)
ولد زكرا كايى خسرو رستم و غيرهم

⁴² შეიძლება ეს ზურაბ რატის ძე „საქართველოს სიძველენი“-ში (ტომი II, გვ. 311 და შეკ. დგ.) დამოწმებულ საბუთებში მოხსენიებული ზურაბ რატიშვილი იყოს. „საქართველოს სიძველენი I“-ითარილენი—1721 წ., ემთხვევა ამ დოკუმენტის თარიღს—1725 წ.

⁴³ ბევედზე წარწერა მთლიანად არ იკითხება.

⁴⁴ ზურაბ — ზურაბ. ჰა. — ზურაბი.

[illegible][illegible]

№ 152 [დამოწმების ფორმულა]: „საქმე შესაზამისია იმისა, რაც აქ არის მოხსენებული. გადაწერა გლახაჲმა მის (ალწმის) —მასზე იყოს დიდება და პატივი—წინაშე კეთილად დაცული ქალაქ თბილისის ყანდმ მესტაფაჲ—შეუნდოს [ალწამაჲ]“ [ბექედზე:] „მინა მისი (ალწმისა)..... მესტაფაჲ“

„ამ მართალი საბუთის გადმოწერის მიზეზი ის არის, რომ კეთილად დაცული თბილისის მცხოვრები ისლამში მოქცეული ვინაჲ 'აბდ-ულ-ლამ' 'აბდ-ულ-ქერამ'ის ძე გამოცხადდა სახელოვან და ღირსპატივსაცემ შარჩ'ათის სასამართლოში და პირისპირ ამ საბუთის წარმომდგენი ზიმმის ყაფლანიშვილი დემეტრე ზურაბის ძის⁴⁶ წინაშე გამოვიდა და შემდეგი განაცხადა: ზემოაღნიშნული კეთილად დაცული ქალაქ [თბილისის] სანახებში ბარათალუს⁴⁷ ნაჰიფას⁴⁸ და ხრამის ხეობაში მდებარე ანდრია⁴⁹ წოდებული სოფლის შიგნით ცნობილი მიწებისა და მოცულობის ჩემი სახლი და ერთი ნაკვეთი ცნობილი მიწებისა და მოცულობის ვენახი და ერთი ნაკვეთი ცნობილი მიწებისა და მოცულობის ბაღი, და ხსენებულ სოფელში გაზდინარე წყალსა და აგრეთვე ამა [სოფლის] განაპირას ჩამავალი ქციად წოდებული მდინარის ნაპირზე თევზის საჭერი ფაცერი და ცნობილი მიწებისა და მოცულობის ჩემი სამოცი ღლიურა საყანე მიწა, რომელიც აქ აღნიშნულ ნასყიდობამდე ჩემი ქონება და მამული იყო, მხარეთა სრული შეთანხმებათა და [ყოველგვარი] ხელშეწყმელი პირობების გარეშე საბოლოოდ მივეციდე ასოც ყურუშად, ჩავაბარე და გადაეცეცი. მან კიდევ. გაყიდვის, ჩაბარებისა და დაუფლების შემდეგ მისი ღირებულება, ზემოაღნიშნული თანხა — ასოცი ყურუშში მთლიანად გადაიხადა და ჩამაბარა. ამიერიდან ზემოხსენებულ სოფელში მდებარე სახლი, ვენახი, ბაღი, მდინარე წყალი, ფაცერი და მიწა აღნიშნული ზიმმ დემეტრე ყაფლანიშვილის ნასყიდი მამულია და მის უფლებაშია. ამ მამულს დაუეფლოს იგი. როგორც მას უნდა და როგორც მას ნებავეს. შემდეგ, აღნიშნული განმცხადებლის ისლამში მოქცეული აბდ-ულ-ლამის მიერ სათანადო წესით გაკეთებული სიტყვიერი განცხადება. განმცხადებელმა და აღნიშნულმა ზიმმმა სახელად დემეტრემ ერთმეორესთან პირზე წადგომით დაადსტურეს და სიტყვიერად დაამოწმეს. ამიტომ თხოვნის თანახმად მომზადარი ფაქტი ამო-

⁴⁶ საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ე. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულ ერთ ფირმანში, რომელიც 1726 წლითა დათარიღებულ იხსენიება ყანდ მესტაფაჲ, ოღონდ

ის მაშინ გორის ყანდ ყოფილა *قاضي مولانا مصطفى كوري*

⁴⁷ ყაფლანიშვილი დემეტრე ზურაბის ძე—1735 წლით დათარიღებულ ნასყიდობის წიგნში მოხსენებულ ყაფლანიშვილი ზურაბის შვილი დემეტრე უნდა იყოს. თარიღი—1728 წ. (ჩვენი საბუთისა) და 1735 წ.—ამას ხელს არ უშლას (საქ. სიძველენი. II, გვ. 37ბ). იგივე უნდა იყოს დემეტრე ყაფლანიშვილი 1735 წ. საბუთისა (იქვე 38ბ). ეს პირი უფრო გარკვევით ჩანს 1738 წლის ქართულ ნასყიდობის წიგნში: „ყაფლანიშვილი, ზურაბის შვილი ელა. კალასიშვილი, უზააში [=იუზუბაში] დემეტრე“ (საქ. სიძველენი. II, 392).

⁴⁸ საბარათიანოს შესახებ თერქული დოკუმენტები საკმაოდ ბევრია თბილისის სიძველეთსაცავებში და საბარათიანო ყველგან *بارათالو*—ბარათალუდ იხსენიება (-ლე თერქული სუფიქსია). შიქრ. ქართული საეკლარო სახელი ბარათა; იხ. იონა მეფნარკია. ციურეიან ნ. ბარათაშვილისა, წიგნში: ნ. ბარათაშვილი ს. ფირცხალაყის რედაქციით. თბ., 1922 წ. გვ. V, აგრეთვე ბარათალი (მ. ბუბუ, საქ. მეზეუმის საბარათო ფირმანები და პიქსი. ვვ 223).

⁴⁹ ნაჰიფა—*ناحية*—ადმინისტრაციულ დაყოფაში რაიონის ტიპის ეზოთიქო იმსოქოშო.

⁴⁸ ვახუშტის ქაიის ხეობაში დასახლებული აქეს სოფ. ანდრია (ანდრია სამეფოსა სა-ქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. თბ., 1911, გვ. 193).

წერილ იქნა ათას ას ორმოცდაერთი წლის განმხოლოებული რეჯების თვის
მეშველესა დღესა [= 1729 წლის 8.11-ს].

საქმის მოწმეები: ისმაილ აღა— اسماعیل -ის ციხის⁸⁰ მცველი, რეჯებ
ფაშა⁸¹, ოსმან ფენდი—ჯამიის იმამი, აბუბეკრ ბეშე⁸², მუსტაფა ‘აბდ-ულ-ლამის
ძე, [მ]დწენი ბირთველ ზაქარას ძე, სანჯაყ ბიდი(?) ქაიხოსრო, ბარათაშვილი
როსტომ, ავთანდილ...(?) ძე და სხვანი.

საბუთი № 152, კაცმა რომ თქვას, ნასყიდობის წიგნია. გარკვეული
შედეგნილობის მამულს ჰყიდის ‘აბდ-ულ-ლამ ‘აბდ-ულ-ქერნის ძე და
ყიდულობს ამ მამულს დემეტრე ზურაბის ძე ყაფლანიშვილი, რომელიც,
როგორც ზემოთ აღინიშნა, არაერთხელ იხსენიება ექ. თაყაიშვილის მიერ
„საქართველოს სიძველენში“ გამოცემულ საბუთებში. ეს ნასყიდობის წიგ-
ნი გატარებულია ოსმალთა შარბათის სასამართლოში ყაღდისთან, ფიქსირე-
ბულია სასამართლოს დავთარში, რომელსაც სიჯილნათი ეწოდებოდა. ოს-
მალური სასამართლო წარმოების დანერგვისას ჩვენებურ ნასყიდობის წიგნს
იურიდიული ძალა ექნებოდა, ალბათ, როცა ის დადასტურდებოდა ყაღდის
მიერ სათანადო წესებით და ასეთი ჰუჯათი გაცემოდა მამულის მყიდველ-
ზე. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა „საქართველოს სიძველენის“ II ტომში
(გვ. 344) მოთავსებული „ნასყიდობის წიგნი დემეტრე ყაფლანიშვილისა“,
რომელიც შინაარსობრივად, გასაყიდი ცალკეული ობიექტების, უძრავი ქო-
ნების მდებარეობის ადგილის, მოქმედ პირთა ვინაობისა და თარიღების მი-
ხედვით ბევრ რამეში ემთხვევა აქ წარმოდგენილ საბუთ № 152-ს. შესაძარებ-
ლად ჩვენ აქ მოგვყავს ეს საბუთი ისე, როგორც ის გამოცემული აქვს აკად.
ექ. თაყაიშვილს.

1728, იანვარი ...ესე... ნასყიდობის წიგნი და სიგელი მოგართვი თქვენ
ყაფლანიშვილს მე, ბარათაშვილმა. თაყაშვილმა დე-
მეტრემ, ზურაბიშვილს დემეტრეს, შვილსა შენსა ყაფლანს,
ზურაბს, ზაალს, პაპუას, ასრე რომე მოგყიდე მე თაყაშვილმა დემეტრემ ჩე-
მი სამკვიდრო გლეხი ანდრიას ქიტესაშვილი, ამისი ბიძაშვილი აბრამა თავისის
მამულით, შეწავლით, გასაყლით, მათით, ბარით, საქნავით, უქნავით, წყლის-
პირით, სამოცი დღის მიწით, ვენაჯათ, ბაღით, ერთი მთელი საკომლო მოგ-

⁸⁰ შეიძლება ეს იყოს შელავერის ციხე.

⁸¹ رجب پاشا — რეჯებ ფაშა, რომელიც სასამართლოს მოწმედაა დასახელებული, სი-
ჯილ-ი ოსმანში მოქრით 1119-1138 (ჩვენით = 1707—1726) წლების მოღვაწედ აღრიცხულია
ფაშა უნდა იყოს. წარმოშობით არანული (=ალბანელი). რეჯებ ფაშა მრავალ მაღალ თანამდებო-
ბაზე ყოფილა. სხვადასხვა დროს მრავალი ვნლაფეთის (დოარბეჭირის, ვანის, ტრაპიზონის, იერუ-
სალიმის, დამასკოს, ალექსის და სხვა) გამგებელი ყოფილა. 1136—1137 (=1723—1725) წლებში
თბილისისა და ტრაპიზონის ყაღდის თანამდებობაზე ჩანს. სიჯილ-ის მიხედვით ამ დოკუმენტის
დაწერის დროს, 1729 წელს, რეჯებ ფაშა უკვე გარდაცვლილია (გარდაცვალების თარიღად სი-
ჯილ-ში ნაჩვენებია 1138 წ. (=1726). მაგრამ ეს უნდა იყოს სიჯილ-ის ავტორის შეცდომა (იხ.
 سجل عثمانی , II გვ. 273).

⁸² M. Z. Pakalin-ის მიხედვით باشی beşe ეძახდნენ თურქ მომთაბარე ტომებში ტომის დიდ
შვილს, უფროს შვილს. აქედან ოსმალთა სახელმწიფოს დაარსებისას პირველ უფლისწულს ფაშას
წოდება მისცეს [მაშასადამე, ფაშა—beşe? ს. ჯ.]. შემდეგ ვრცელდება ფაშა სიტყვა (Osmanlı
Tarih deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, 211). I. Grzegorzewski-თ ფაშა პოლონეთში basza'-დ
იწერებოდა (Z sidzyllatw...251).

ყიდეთ ყოვლის უმიზეზოს და უცილებელის საქმით. მოგცეს და გიბედნიეროს ღმერთი. ავიღე სრული ფასი, რითაც ჩემი გული შესჯერდებოდა, შეგჯერადი, ჩემი შენზე აღარა დამრჩომილა რა. არა კაცი მოცილე და მოლაპარაკე არავე არავეინ არის, ჩემი სამკვიდრო ყმა და მამული(ა). ვინც მოლაპარაკე და მოდარე იყოს, პასუხის გამცემი მე ვიყო. არის ამისი მოწამე: პატარა ბატონი, მანუჩარ, მდივანი ბირთველი [ბეჭედზე]: „მონა ღმრისა მდივანი ბირთველი“, მდივანი ავთანდილა, გიორგი ლულუკაშვილი, ნამანგლელავისშვილი როსტომ, გერმანოზისშვილი დათუნა, საამისშვილი ედიშერ და სულ ღმრის ხეობა ამის მოწამე. დაიწერა ესე წიგნი იანვარს ქკსა უივ. მე პავლე ს დამიწერია და მოწამეცა ვარ⁵³.

ორივე საბუთში მყიდველი ერთი და იგივე პირია: თურქულში — ყაფლანიშვილი დემეტრე ზურაბის ძე, ქართულში — ყაფლანიშვილი ზურაბიშვილი დემეტრე [=ყაფლანიშვილი ზურაბის ძე დემეტრე]. ამ დროს ჯერ კიდევ არ იყო დიფერენცირებული გვარისსახელი და მამისსახელი. გამყიდველად თურქულ საბუთში 'აბდ-ულ-ლჰა' 'აბდ-ულ-ქერიმის ძეა, რომელსაც ნაჰმადიანობა მიუღია. შესაძლებელია ეს იყოს ქართულ საბუთში გამყიდველად დასახელებული ბარათაშვილი თაყაიშვილი დემეტრე [ალბათ=ბარათაშვილი თაყას ძე დემეტრე]. თუ ეს ბარათაშვილი გამაჰმადიანდა და 'აბდ-ულ-ლჰა' დაირქვა, არსებული წესის მიხედვით მას მამის სახელიც უნდა გამოცელოდა ('აბდ-ულ-ქერიმ').

გასაყიდი მამული მდებარეობს თურქული საბუთის მიხედვით „ქალაქ თბილისის რაიონში, ბარათალუს [=საბარათიანოს] ნაჰიეესა და ხრამის ხეობაში მდებარე ანდრია'დ წოდებულ“ სოფელში. ქართულ საბუთშიც წერია: „მოგყიდე გლეხი ანდრია'ს ქიტესაშვილი“. ანდრია აქ სოფლის სახელია, როგორც ეს ე. თაყაიშვილსაც აქვს აღნიშნული საძიებელში „ყაფლანიშვილ-ზურაბიშვილი დემეტრე ყიდულობს ანდრიას გლეხს ქიტესაშვილს ბარათაშვილის-თაყაშვილის დემეტრესაგან⁵⁴“.

გასაყიდი ობიექტების თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ქართულ საბუთში გასაყიდად მოხსენებული „ჩემი სამკვიდრო გლეხი... ქიტესაშვილი, ამის ბიძაშვილი აბრამა...“ და მერე კიდევ „ჩემი სამკვიდრო ყმა“ თურქულ საბუთში არ არის, რაც იმდროინდელ საქართველოსა და თურქეთში სოციალურ ურთიერთობათა სხვადასხვაობაზე ლაპარაკობს. სხვა გასაყიდი უძრავი ქონება ორთავე საბუთისა თითქმის ემთხვევა ერთმანეთს: თურქულში — სახლი, ერთი ნაკვეთი ვენახი, ერთი ნაკვეთი ბაღი, მდინარე ქციის ნაპირას თევზის საჭერი, სამოცი დღიური საყანე მიწა, ქართულში — ტრადიციული ჩაპოთელაა უძრავი ქონებისა: „მამულით, შესაველით, გასაველით, მთით, ბარით, საჭნავით, უჭნავით, წყლის-პირით, სამოცი დღის მიწით, ვენახით, ბაღით...“.

ქართულსა თუ თურქულ საბუთებში მოწმეებად დასახელებულია სხვადასხვა პირი. თურქულ საბუთში უფრო მეტია მაჰმადიანები, ქართულში — ქართველები, მაგრამ მდივანი ბირთველი ორთავე საბუთის მოწმეა. ეფიქრობ აგრეთვე, რომ ქართული საბუთის მდივანი ავთანდილა და თურქულის ავთანდილ (?) ძე ერთი და იგივე პირი უნდა იყოს.

⁵³ საქართველოს სიძველენი, ტ. II, ე. თაყაიშვილის რედაქტორებით. ტფილისი, 1909 წ., გვ. 344.

⁵⁴ იქვე, 586, 587.

თარიღებშიც თითქმის სრული დამთხვევა გვაქვს: თურქული საბუთი დათარიღებულია 1729 წლის 8. 11-ით, ხოლო ქართული 1728 წლის იანვარი. ქართული უფრო ადრეა შედგენილი და შემდეგ, უნდა ვიტყვათ, გატარებულია იმპალურ სასამართლოში.

თურქულ საბუთში გაყიდული მამულის ფასად 120 ყურუშია გადაწყვეტილი. ქართულ საბუთში ფასი რატომღაც არ არის მოცემული და წერია მხოლოდ „ავიღე სრული ფასი“.

საინტერესოა თურქული საბუთის უკანა მხარეზე ქართულ ბინაწერში მოცემული ცნობებიც. იქ წერია: „ან დ არ ის [ცხადია, ეს არის სოფ. ან დ რი ა'ს შერყენილი სახელი. ს. ჯ.] გლეხის ნასყიდობის კ-ს[უ]ჯ[ა]თია ყადისა. განაჩენი ტფილისის ყაზი [= ყანღი] მუხტაფასი მამულის დარჩომისათვის. დემეტრე ზურაბის შვილის ყაფლანის შვილისადმი თათრის მაშადი აბდულა ქარიმ ოღლუსაგან მიღებითა რე [= 120] ყურუშისა. 1141 [საბუთის თარიღი პიჯრით = 1729]. ნახიდურის მოურაობის სიგელი არის მეფის ერქექელესაი დიდის“. აქ დასტურდება სოფ. ან დ რი ა, სადაც გასაყიდი მამული მდებარეობს. მყიდველია დიმიტრი [= დემეტრე] ზურაბის ძე ყაფლანიშვილი. გამყიდველის სახელი სწორადაა მოცემული — აბდულა, მაგრამ მამის სახელი ქარიშადაა გამარტივებული აბდულქერიმ'ის ნაცვლად. გამყიდველის სახელს წინ უძღვის კიდევ მეორე სახელი — მაშადი და იგი თათრად არის დასახელებული.

Tur d 144. ფორმატი—44×15 cm; ტექტი—29×9,5 cm; ჭალაღი იგივე.

الامر حسبما فيه نمقه الفقير اليه سبحانه و تعالى

محمد امين القاضى بمدينة تفليس المحمية

عفى عنه

خدایا همین مراده مرادم (?) بنام رسول محمد امين [ბეჭედზე:]

- (1) سبب تحرير كتاب صحت نصاب بودرکه
- (2) قیلان اوغوللری دیمکله عریف اشیبو رافع السفر الزبار ولد واخوشتی
- (3) نام ذمی مجلس شرع خطیر لازم التوفیرده مدینه تفلیس متمکنه لرندن ماریم بنت کورکه
- (4) نام نصرانیه مواجه سنده اوزرینه دعوی و تقرير کلام ایلیموب سور رباط داخلنده
- (5) واقع بر طرفی آمرجوب خانه سی و بر طرفی ظوراب⁵⁵ کهیا خانه سی و بر طرفی
- (6) اوسیب نام ذمی خانه سی و بر طرفی طریق عام ایله محدود و ممتاز بر باب درواز
- (7) و بر مقدار حولی مشتمل اولان خانه بابالریمزدن ارث شرعی ایله بزرله منتقل
- (8) ملکم ایکن یدی سنه دن برو بروجه عاریه نصرانیه مرسومیه محل سکنا ویرلمش
- (9) ایکن الیوم خانه مزبوریه یی قبض و ضبط مراد ایلدیکده بکا تسلیمه تعلل
- (10) ایدر مسئول اولنوب تسلیمه تنبیه شرعی اولنمسی مطلوبمدر دیدکده غب السئوال
- (11) نصرانیه مرسومه جوابنده خانه مذکورہ مسفورک ملک صریحی اولدیغنی
- (12) اقرار و لکن بزرل مدعی مسفورک رعایاسندن اولدیغمز حسیله خانه مزبورى
- (13) بکا و زوجمه محل سکنا تعیین ایلدکری اجلدن تسلیمدن امتناع
- (14) ایدرم دیو جواب ایتمکین بر مقتضای شرع قویم نصرانیه مرسومه نلک
- (15) فولنه التفات اولنمیوب

(زهرا ب. 13.) — ნაპოვნი ზორობი ნაველებრივი ნაპოვნი

علی بن ابراهیم
 احمد بن محمد
 ابی القاسم
 ابی القاسم
 ابی القاسم

خانة مذكوره يى مدعى مسفوره تسليمه 16) تنبيه برله ما وقع بالطلب كتب اولندى
 فى اليوم الثامن و العشرين من شهر 17) رجب المرجب سنه اربع و اربعين و مائه و الف
 ش—ود الحال

ملك اشتر⁶⁶ كبر ولد كوركه افتنديل ولد ارتين بابا ولد فراوز كى خسرو
 ولد كى خسرو
 و غيرهم من الحضار

№ 144. [დამოწმების დორმელა:] „საქმე შეესაბამება იმას, რაც ამაში (წერია). გლახაკმა მის
 (აღლწამის)—დღეებულისა და ამბულგებულის—წინაშე კეთილად
 დაცული ქალაქ თბილისის ყაღდომ მექედ ემწინა. შეუწოდოს
 (აღლწამა)“.

[ყაღდის ბეჭედზე:] „უფალს მხოლოდ სურკოლისათვის [მივმართავ] (?) ჩემი სურვილი წინასწარ-
 მეტყველ მექედ ემწინოს სახელითა“.

„ამ მართალი საბუთის გადმოწერის მიზეზი ის არის, რომ ყაფლანიშვი-
 ლების სახელით ცნობილმა ამ საბუთის წარმოქმდევმა ზიმმმ, სახელად ელიზ-
 ბარ ვახუშტის ძემ⁶⁷ სახელოვან და ღირსპატივსაცემ შარბათის სასამართ-
 ლოში აღძრა საჩივარი ქალაქ თბილისის მცხოვრები ქრისტიანის, სახელად
 მარიამ გორგასას ასულის წინაშე და პირისპირ შემდეგი განაცხადა: რიბნთის⁶⁸
 კედლის შიგნით მდებარე ერთი რჩეული დარბაზი, რომელსაც საზღვრავს
 ერთი მხრით ამირაჯიბის სახლი და მეორე მხრით ზურაბ ქეჭინას⁶⁹ სახლი და
 ერთი მხრით კიდევ ზიმმის სახელად ოსების სახლი და ერთი მხრით კიდევ სა-

⁶⁶ № 151-ში პირველ მოწმედ დასახელებული მედიქ აშყარ და ეს მედიქ აშეთერ
 ერთ და იგივე პირი უნდა იყოს, მაგრამ რომელი დაწერილობა უფრო სწორი, არ ვიცი.

⁶⁷ ყაფლანიშვილი ელიზბარ ვახუშტის ძე იხსენიება 1731 წლის ქართულ საბუთში, რო-
 მელსაც მას უგზავნის ისპაყ (ქართულად ისპაყ) დაშა. მიწათმფლობელობის ოსმალური წესების
 ჭარბობა დანერგვის თვალსაზრისით ეს საბუთი ძლიერ საყურადღებოა: „ქ. გუზირი ისპაყ დაშა
 ვიკადრებ. ჩვენ მაგიერად ყაფლანის შვილს ელიზბარს და ვახტანგს ასე უანბეთ:
 მერმე საბარათაშვილოში რომ ოთხი მირის სოფლები გიბოძეთ, რაც იმ სოფლებს დაეთარზო მირს
 ეწეროს, ის მირი ჩვენს მაჰმად-ბეგს მიაბარე, რომე საბარათაშვილოს სოფლები იმას აუღოა და-
 ეთარდრისაგან და სოფლები ოთხივე შენ ზაენი ქენ [ალბათ, შენ ზაფთი ქენ—არაბ.-თურქ.— ضبط

اي=დაიკავე, დაეუფლე ს. გ.] სპაყს კელი არაფის აგვს, დაიწერა თიბათის ქ. ქენს: უთ. ისპაყ“
 (საქართველოს სიძველენი, II, 366).

იგივე ელიზბარ ვახუშტის ძე ყაფლანიშვილია ნასყიდობის წიგნში მოხსენიებული „ორბე-
 ლისშვილი (ორბელნიანი) ბატონი ელისბარი (მისი ძმით ვახტანგით)“. ამ საბუთიდან ჩანს, რომ
 ელისბარი სახლობუცისი ყოფილა (საქ. სიძე., II, 366).

1732 წლის „ვალის აღების წიგნში“ იხსენიება აგრეთვე „ყაფლანის შვილი, სახლთ
 ხუცესი ელისბარი“ (იქვე, გვ. 367). ასევე იხსენიება ელისბარი საბუთებში 368 და 369
 გვერდებზე (საქ. სიძე., II). 1740 წლის ერთ საბუთში კი ელიზბარი (ვახტანგის ძმა) იხსე-
 ნიება ეშიკაღასბაშის თანამდებობაზე (საქ. სიძე., III, 421). 1730 წლის საბუთში ამ ელიზბარის
 მაჰმად ვახუშტი დასახელებული: „... მაშაშენი ორბელისშვილი ვახუშტი“ (საქ. სიძე.,
 II, 357, აგრეთვე გვ. 382, 388 და სხვ.).

⁶⁸ რიბნთი (არაბ.)—(აქ) გამაგრებული ადგილი.

⁶⁹ ქეჭიკი გამარტკეველი ფორმა სპარსული სიტყვისა كتحدا (ქეთხელდ): „გამასახ-
 ლისი“, „მოურავი“ აგრეთვე ოსმალურ ჭარში, სასახლესა და სამოქალაქო უწყებებში სხვადასხვა
 თანამდებობის პირი.

თემო გზა და სიღრმე სახლი პატარა ეზოთი — ჩვენ მამა-პაპათაგან ჩვენზე კანონიერად გადმოსული მეპყვიდრეობა და ჩემი საკუთრება იყო. ეს უკვე შვიდი წელიწადია, რაც ეს სახლი ღრეობით საცხოვრებლად მიცემული ჰქონდა ზემოაღნიშნულ ქრისტიან ქალს. ამჟამად მან მოინდომა აღნიშნული სახლის ხელში ჩაგდება, თავს არიდებს, რომ სახლი ჩამაბაროს. ამიტომ მოვიტხოვე კანონით აიძულოთ. რომ სახლი ჩამაბაროს. რადგანაც დაკითხვის შემდეგ აღნიშნულმა ქრისტიანმა ქალმა განაცხადა, რომ ეს სახლი ნამდვილი მისი ქონებაა, რომ ჩვენ მოხსენებული მომჩივნის რეჟანთაგანი⁶⁰ ვართ და ამდენად ეს სახლი მე და ჩემ ქმარს საცხოვრებლად დაგვიწესდა და ამიტომ სახლის ჩაბარებაზე უარს ვამბობო ზემოხსენებული ქრისტიანი ქალის ასეთი პასუხი თანახმად მართალი შარჩათისა უყურადღებოდ იქნა დატოვებული და მას მიესაჯა აღნიშნული სახლი გადასცეს მომჩივანს და ეს ვითარება თხოვნისამებრ აქ დაიწერა, რეჯების თვის ოცდამერვე დღეს 1144 წელს (= 1732 წლის 26 იანვარი).

ს ა ქ მ ი ს მ ო წ მ ე ნ ი: მელიქ აშთერ (?), გასპარ გეურქას ძე, ავთანდილ არუთინის ძე, პაპა ფერამუზის ძე, ქაიხოსრო ქაიხოსროს ძე და სხვა დამსწრენი“.

შ ე ნ ი შ ე ნ ა: საბუთი გადმოცემულია ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების მიერ (ბეჭედი უკანა მხარეზე) და აქვს წარწერა ქართულად: „ქ: სახლებს უკათო ჩემი ნასყიდისა“.

Tur d 148. ფორმატი—42,3×14,5 cm; ტექსტი—21×9,5. ძალადი იგივე.

الأمر حسبما حرر فيه نمقه الفقير الله سبحانه تعالى
السيد محمد طولى القاضى بمدينه تفليس المحروسه
عفى عنه

[უძღწის ბეჭედზე:]⁶¹ بولدى ثمر مرغوبى رسول ايله محمد طولى

- (1) سبب تحرير كتاب صحت نصاب بودرکه
- (2) مدينة تفليس محافظى وزير مكرم و محترم دولتلو غنايتلو عثمان پاشا ير الله تعالى له بالخير مايزيد (3) و ما يشا حضرتلرينك حضور سعادتلرينده منعقد اولان مجلس شرع خطيرلازم التوقيرده (4) مدينة تفليس ساكترلندن سليمان ابن سليمان نام كمنه مجلس معقود مذكوره (5) اشبو رافع السفر الزبار ولد داويد نام ذمى مواجهه سنده اوزرينه دعوى و تقرير (6) كلام ايليوب تاريخ كتابدن اوتوز سنه مقدم اصفهانده بابام مزبور فوت اولوب (7) اشبو يدمده اولان مقررات دفترى ناطق اولان ذى قيمت اشياى متنوعه يى (8) طرفمزه تسليم ايچون اصفهان جانبندن ارسال و ناقل اشيا اولان كمنه يندن (9) وختان خان ضلالت نشان اخذ و قبض بعده مسفور الزباره تسليم ايتمكين (10) اولوقندن الى يومنا هذا اشياى مزبوره مسفورك ذمتنده قالمفه مسئول (11) اولنوب تقريرى تحرير و اشياى مرقومه مسفوردن اليويرلمسى مطلوبمدر ديدكده (12) غب السؤل عقيب الانكار مدعى مزبورك تقرير مشرؤحهسى اوزره زمان (13) مرور و متمدادى اولديغندن غبرى بر ولايت دارالحرب ايكن زيد كفره عمرو (14) كفره نك بر مقدار مالتى تغلبا اخذ و غصب ايلدكدن صكره ولايت مزبوره

⁶⁰ რეჟანთაგანი (— რაბ. რეაია) — ამ შემთხვევაში: ქვეშეწერდები, ხელქვეითი.

⁶¹ ბეჭედზე წარწერა მთლიანად ამოკითხული არ არის.

محمد علی
 نور محمد
 نور محمد
 نور محمد
 نور محمد

(15) فتح و تسخير اولنوب قبضة ظفر الجاه داخل اولدقده شرعاً زيد مسفور
 (16) ماله مالك اولديقى حسييله عمر و مسفور مالى دوايه اهل و قادر اولمديقى
 (71) اجلدن مدعى مزبوري بيوچه معارضه دن منع برله ما وقع بالطلب كتب اولندى
 (18) فى اليوم الخامس والعشرين من شهر ربيع الآخر سنة خمس و اربعين و مائه
 والف

ش—هود الحال

سرچاوش حنين سلام اغاسى (?) قيوچى باشى ارسلان پاشا
 اغا—چاوش كئخداسى (?) محمود بك حضرتلى
 و غيرهم من الحضار

№ 148. [დამოწმების ფორმულა: „საქმე ისეა, როგორც აქაა დაწერილი. გადაწერა იგი, გლახაკმა ალქაშის მაღალიმც არს და დიდებულ იგი—კეთილადდაცულ ქალაქ თბილისის ყაღმა ას-სეჟიდმ მეჰმედ წინაშე ტულდმ: შეუნდოს (აღლწმმა)“

[ყაღმა ბეჰედზე: „...წინასწარმეტყუელის მეოხებით მოიპოვა მეჰმედ ტულდმ ნაყოფი იმისა, რაც მან სურდა“.

„ამ მართალი საბუთის დაწერის მიზეზი შემდეგია: ქალაქ თბილისის ციხისთავის, ღირსეული და პატივცემული ვეზირის, ბედნიერისა და მწყალობელის, მისი აღმატებულების ‘ოსმან ფაშის⁶²—მაღალმა ალლაჰმა სასიკეთოდ გაუადვილოს, რაც მან ისურვოს და რაც მან ინებოს — თანდასწრებით შემდგარ სახელოვან და ღირსპატივსაცემ შარბათის სასამართლოში ქალაქ თბილისის მცხოვრებმა ვინმე სულეჰმან სულეჰმანის ძეჲ აღნიშნულ სასამართლოში ამ საბუთის წარმომდგენი ზიმმის ელიზბარ დავითის ძის⁶³ წინააღმდეგ აღძრა საჩივარი პირისპირ და შემდეგი განაცხადა: საქ აღნიშნული თარიღიდან 30 წლის უკან ისფაჰანში გარდაიცვალა ხსენებული მამა-ჩემი. ჩემ ხელთ არის დავთარი, რომელიც შეიცავს უტყუარ ჩამოთვლას იმ ფაიანის სხვადასხვა ნივთებისა, ისფაჰანიდან რომ იყო გამოგზავნილი ჩვენთვის გადმოსაცემად. ნივთების [ისფაჰანიდან] ჩამოტანს გზაბნეულმა ვახტანგ ხანმა⁶⁴ ეს ნივთები ჩამოართვა და შემდეგ ზემოხსენებულ ელიზბარს გადასცა. ამიტომ იმ დროიდან მოკიდებული დღემდე ეს ნივთები ხსენებულის სარგებლობაში რჩება. მე მოვითხოვ ეს ნივთები მოეკითხოს და ჩამოერთვას ხსენებულ მოქალაქეს.

დაკითხვის შემდეგ, როდესაც [მოპასუხემ] უარპყო [ეს ვითარება]. [სასამართლომ დაადგინა: ვინაიდან ზემოხსენებული მომჩივნის განცხადებაში განმარტებულის მიხედვით [ამ საქმის შემდეგ] დიდმა და ხანგრძლივმა დრომ გაიარა, გარდა ამისა, რომელიმე ვიღაჟეთი რომ ომის ასპარეზს წარმოადგენს და ერთი ქაფური ძალმომრეობით ითვისებს მეორე ქაფურის გარკვეულ ქონე-

⁶² ‘ოსმან ფაშა—عثمان—სიქლის მიხედვით ეს ‘ოსმან ფაშა, მეტსახელად طوپال ‘კოკლი’ არის 1145 წ. (=1732—1733) არზრუმის ყაღმა, ხოლო შემდეგ კი თბილისის ყაღმა და ყიზილბაშებთან მეტროლი ლაშქრის მთავარსარდალი. უფრო ადრე—1144 წ. (=1731) რამდე-ნიმე თვეს დიდ-ვეზირის თანამდებობაზე ყოფილა (იხ. سجل عثمانى, III, 428).

⁶³ შეიძლება ეს ელიზბარ დავითის ძე 1736 წ. ქართულ საბუთში მოხსენებული მოურავი ელიზბარ დავითის შვილი იყოს (საქ. სიძე., II, 478).

⁶⁴ ვახტანგ მეფე.

ბას და აქის შემდეგ კი, თუ ეს ვილწამეთი აღებულ იქნა და დაპყრობილ და შეერთებულ იქნა გამარჯვებულ [ოსმალთა] მიწა-წყალს. [ამდენად] შარბათის მიხედვით და იმის გამო რომ ზემოხსენებული მავანი (მოქალაქე) ქონებას დავპატრონა, [შეორე] ზემოხსენებული მავანი [მოქალაქე] ამ ქონებაზე საჩივარს ვერ აღძრავს. ამიტომ ზემოხსენებულ მომჩივანს სარჩელზე უარი ეთქვა. ეს საქმე გადმოწერილ იქნა თანახმად თხოვნისა 1145 წლის რებრულ-ნახირის თვის 25-ე დღეს [= 1732 წლის ოქტომბრის 15].

ს ა ქ მ ი ს მ ო წ მ ე ნ ი: ბერ-ჩაუში ხუსეფან ალა — ჩაუშთა ქეთხუდ — სე-ლამ ალასი (?), კაფუჯი ბაშე-მაჰმუდ ბეი⁶⁵, მისი აღმატებულება არსლან ფაშა⁶⁶ და სხვა დამსწრენი⁶⁷.

საბუთის უკანა მხარეზე: حجت شرعيه موجبہ بوجہ اعلام اولوب — „იმო-ქედვით შარბათს დამყარებული ამ საბუთის შესაბამისად“.

№ 148-ით აღნუსხულ ჰუჯჯათს ჩვენ აქ ვურთავთ № 158 საბუთს, რომელიც ჰუჯჯათი არაა, მაგრამ ამ საქმეს შეეხება. ეს არის اعلام — ი'ლამი, ესე იგი ყაღმა წარდგინება უკვე განხილული საქმისა ვილწამეთის სათანადო სამმართველოსათვის, შეიძლება თვით ვილწამეთის მმართველის — ვალწლადმი დასამტკიცებლად. საინტერესოა, რომ ეს საქმე (შეიძლება როგორც საგანგებოდ მნიშვნელოვანი) ირჩეოდა თბილისის ციხისათვის ვეზირის ოსმან ფაშის თანდასწრებით. დასამტკიცებლად წარმოდგენილია აგრეთვე მასთან და თვითონვე ამტკიცებს სასამართლოს დადგენილებას და ადებს რეზოლუციას საქმის წარმოებით მოსპობის შესახებ.

Tur d 158. ფორმატი—23X20 cm; ტექსტი—15,5X7,5.

საბუთს ზემოდან დაღებული აქვს რეზოლუცია სხვა ხელით:

اعلام شرعی موجبہ بوجہ معارضہ دن منع اولہ

რეზოლუციის დადების თარიღი: ۱۱۵۰/۲۷ فی مარჯენიე ბეკედა წარწერით: عبده... عثمان...

(1) معروض داعی دولتیریدر کہ (2) بوندن اقدم حضور دولتیرندہ منعقد اولان مجلس شرع انورده مدینہ تقلیس ساکنلرندن سلیمان ابن سلیمان نام کمنہ الزبار ولد داوید نام (3) ذمی ایله مرافع شرع اولدقده اوتوز سنہ مقدم اصفانده فوت اولان بابام مزبور سلیمانک بالجمله مال متروکاتی طرفمزه ارسال اولنوب (4) اشیو یدمده اولان مقررات دفتر ناطق اولدیفی ذی قیمت اشیا و ترکہ بی ناقل اولان کمنہ اشیا ی مزبورہ یی بو طرفہ کتوردکده (5) تقلیس ملیکی اولان وختان خان ضلالت نشان اشیا ی مذکورہ یی

⁶⁵ შეიძლება ეს კაფუჯი ბაშე მაჰმუდ ბეი 1733 წლის ქართულ საბუთში აგრეთვე მოწმედ მოხსენებული „ბატონი ყაფჩილარ-ქემ(ა)სი-მამად-ბეგი“ იყოს („საქ. სიძგ., II, 369). მაჰმუდი ქართველმა შეიძლება მამადად ჩაწერა, ხოლო ყაფჩილარ-ქემ(ა)სი⁶⁶ თანამდებობა შეესაბამებოდა კაფუჯი ბაშეს თანამდებობას.

⁶⁶ არსლან (ارسلان) ფაშა. შესაძლებელია ეს სიჯილ⁶⁷ში მოხსენებული ახალციხური (اخچالی) წარმოშობის (ე. ი. ქართველი) არსლან მეჰმუდ ფაშა იყოს. 1137 წ. (=1724—1725) იგი კარშეპარის ბეგლარბეგის თანამდებობაზე ყოფილა. შემდეგ ტრაპიზონის ბეგლარბეგი გამხდარა, ხოლო 1146 წ. (=1733—1734) მოსულის ვალის თანამდებობაზე დაუნიშნაეთ, შემდეგ ვეზირონის წოდებისათვის მიღწევია (سجل عثمانی). I.

⁶⁷ ბეკედის წარწერა მთლიანად ამოკოტხული არ არის.

[illegible]

تغلباً اخذ و ضبط ايليوب بعده مسفور الزبارة تسليم 6) ايتمكن اولوقندن برو اشياى
 مزبوره مسفورك ضبطنده قالمقين سؤال اولنوب اليويرلمسى مرادمدر ديو دعوى مسئل
 اولندقدده مسفور بالكيه منكر اولمقين مدعى مرقومك تقرير مشروحسى اوزره زمان
 مرور و متمادى اولديغندن غيرى ولايت 8) دار الحرب ايكن زيد كفرة عمرو
 كفرةك مالتى تغلباً اخذ و ضبط ايليوب بعد الفتح مال مزبورى دعوايه قادر اولمديغى
 حسيه 9) بيوحه معارضدن منع اولنديغى حضور دولتلىينه اعلام اولنور باقى امر و
 فرمان حضرت من له (?) الامر كدر حرفى ٢٥ ر/ ١١٤٥

محمد طولى ... [ბექველზე:]

საბუთის ზემოთ წარწერილია რეზოლუცია, რომელიც თბილისის ვალის
 ეკუთვნის. (ხელმოწერა გაურკვეველია), მაგრამ ბექვლის მიხედვით ეს არის
 ოსმანი. რეზოლუციაში ნათქვამია: „შარბათის [ასაპართლოს] განაჩენის
 შესაბამისად საჩივარზე უარი ეთქვას. რები-ულ-ახირის 27-ს. 1145 წ.
 [=1732 წლის 27 ოქტომბერს]“. [ბექველზე:] „მონა მისი [ალაპისა] ოსმანი⁶⁸“
 „თქვენი უმორჩილესი მონა შემდეგს მოგახსენებთ: ამას წინათ თქვენი
 უბედურეისობის თანდასწრებით შემდგარ ბრწყინვალე შარბათის ასაპართ-
 ლოში ქალაქ თბილისის მცხოვრებმა ეინმე სულემმან სულემანის ძემ აღძრა
 საჩივარი ელიზბარ დავითის ძე ზიმმის⁷⁰ წინააღმდეგ [შემდეგ საქმეზე]: 30
 წლის წინეთ ისუაქანში გარდაცვალებული მამაჩემისაგან დარჩენილი მთელი
 ქონება გამოგზავნილ იქნა ჩვენთან. როდესაც მისმა წამომღებმა ეს ფასიანი
 ნივთები და სხვა დანატოვარი ქონება, რომელიც ჩამოთვლილია ჩემ ხელში
 მყოფ დავთარში, ჩვენთან ჩამოიტანა, თბილისის მეფემ გზაბნეულმა ვახტანგ-
 მა, ხსენებული ნივთები ძალით ჩამოგვართვა და შემდეგ ზემოდასახელებულ
 ელიზბარს გადასცა. ამიტომ იმ დროიდან მოცილებული ხსენებული ნივთები
 მის განკარგულებაში დარჩა. მე ვითხოვ გამოძიებულ იქნეს საქმე და ნივთები
 ჩამოერთვას. როცა საჩივარი გაიჩნა ბრალდებულმა მთლიანად უარყო
 [ბრალდება]. რადგანაც ზემოხსენებული მომჩივანის ახსნა-განმარტების მიხედ-
 ვით უკვე ხანგრძლივმა და დიდმა დრომ განვლო და გარდა ამისა, როდესაც
 ეს ეილმადეთი ომის ასპარეზი შეიქნა, ერთი ქაფირი მეორე ქაფირის ქონებას
 ძალმოპოვობით იტაცებდა და ითვისებდა, ამიტომ ქვეყნის დაპყრობის შემ-
 დგ ზემოთ ნახსენები ნივთების გასაჩივრება უკვე არ შეიძლება, რისთვისაც
 საქმე მოიძაბო. რაც ამით ეცნობება თქვენს უბედურეისობას. ან- პრძანება
 და ფირმანი თქვენი აღმატებულებისაა.

რები-ულ-ახირის 25, 1145 წლისა (=1732 წლის ოქტომბრის 15).

[ბექველ თბილისის ყადნისა წარწერით:] მექმელ ტულნი⁷¹.

⁶⁸ იხ. № 144 და 148 საბუთების ბექვლის წარწერა.

⁶⁹ ბექველზე ლეკენდის მთლიანად წაიკრება არ ხერხდება.

⁷⁰ იხ. ზემოთ. კვ. 25, შენიშვნა 2.

⁷¹ ამავე პირის—მექმელ ტულნის ბექველი ასევე აკრეფე 144 და 148 ნომერ საბუთებს (იხ. აქვე).

الامر حسبما كما ذكر فيه نمقه الفقير اليه عز شانه

السيد محمد طولي القاضي بمدينة تفليس المحروسه

عفى عنه

...بولدى ثمر مرغوبى رسول ايله محمد طولى [72] ბეჭედი

(1) سبب تحرير كتاب شرعى بودر كه (2) فى الاصل كورى مضافاتندن زوريد نام قريه ساكنلرندن اولوب اشبو رافع (3) السفر سيسى اوغلو برصدان ولد زاز نام ذمى مجلس شرع خطير لازم التوقيده (4) مدينة تفليسده مسافراً ساكن اخسخه ساكنندن حسن ابن عبدالله (5) نام كمنه مواجهه سنده اوزرينه دعوى و تقرير كلام ايليوب تاريخ (6) كتابدن بر سنه مقدم جهت غرض شرعیدن يوز غروش مزبوردن (7) دين الدم جفتليكم كيخجوار قريه سنده اولان رعايامدن حاصل عشرينى (8) وكندى ترلامده زراعت⁷³ اولان محصولى حنطه و شعر اسعارى رايجى (9) اوزره قرق صومار حنطه و اوتوز صومار شعر يوز غروش دينم مبلغه حساب (10) اولنوب ادا ايلديكمده مزبور يدنده اولان تمسكى ويرمده ابا⁷⁴ ايدوب (11) جفتليكم مذكور قريه نيك بر سنك

محصولنى ضبط ايلمك مراد ايدر سؤل⁷⁵ (12) اولنوب يدينه بينه⁷⁶ شرعى اولنماسى مطلوبمدر ديدكمه غب السؤل جوابنده (13) مسفورك جفتليكى⁷⁷ كيخجوار قريه سندن قرق صومار حنطه اوتوز صومار شعر (14) مسفوره دين ويرديكم مبلغه حساب اولندى ديو اقرار و لكن مسفور ايله (15) قوليمز ايكي سنه ضبط ايلمك اوزره اولمغيله بر سنه دخى متصرف اولمق مراد (16) ايدريم ديدكمه مزبوردن تقريرينه مطابق قول مزبورينه ميينه بينه طلب (17) اولندقدده بعد الامهال الشرعى ايان (?) بينه دن اظهار عجز ايدوب استخلاف مراد (18) اولندقدده قول مزبوري بر سنه اولوب ايكي سنه ضبط ايلمك اوزره قوللريمز (19) اولمديغه يمين تكليف اولنوب على وفق المسؤل حلف بالله الذى انزل الانجيل (20) عيسى عليه السلام اتمكين يدنده اولان تمسكى مسفوره ويروب قريه مزبوره (21) مداخله اتممك اوزره حسن نام كمنه تبنيه بيوجه معارضه دن منع برله (22) ماقع بالطلب كتب اولندى حرره فى اليوم السابع من شهر شعبان لسنه خمس واربعين و مائه و الف

شهود الحال

حسن اغا بن	مصطفى بن	السيد محمد صالح	عبدالكريم افندى
عبد الله	احمد	افندى بن محمد افندى	بن احمد افندى
		و غيرهم من الحضر	

⁷² ბეჭდის წარწერა მთლიანად ამოკითხული არ არის.

⁷³ ღელანში შედგომით იზირაგა წერია.

⁷⁴ ღელანში შედგომით აბა წერია.

⁷⁵ ნ.ს.ს. შედგომით ს.ს.ს.

⁷⁶ ბინა იყო

⁷⁷ ღელანში ნ.ს.ს.ს.

[illegible]

عبد الرحمن بن عبد الله

№ 140. „საქმე შესაბამება იმას, რაც აქ არის მოთხრობილი. გადაწერა მისმა (ალექსანდრე) — მასზე იყოს პატრი და დიდება — გლახაკმა ას-სეგიდ მექმედ ტულღი, კეთილდღეისაჲ ქალაქ თბილისის ყანდ-მ. შეუნდოს (ალექსანდრე)“.

[ყანდის ბეჟეღზე:] „...წინასწარმეტყველის მეოხებით მოიპოვა მექმედ ტულღი ნაყოფი იმისა, რაც მას სურდა,“ (იხ. საბუთი № 148).

„ამ შარბათია საბუთის ამოწერის მიზეზი ის არის, რომ წარმოშობით გორის მიდამოებში მდებარე სოფელ ძოვრეთის მცხოვრებმა, ამ საბუთის წარმომდგენმა ზიმმინ — ფარსადან ზაზას ძე ციციშვილმა⁷⁸ (სისიოლოდი) სასელოვან და ღირსპატივსაცემ შარბათის სასამართლოში აღძრა საჩივარი ქალაქ თბილისში სტუმრად ჩამოსული ახალციხის მცხოვრებზე ვინმე ჰასან აბდულ-ლჰაჰის ძეზე და მასთან პირისპირ განაცხადა შემდეგი: საბუთზე აღნიშნულ თარიღზე ერთი წლით ადრე კანონიერი გზით აღნიშნული პირისაგან ასი ყურუში ვალი ავიღე. როდესაც მე სოფელ კეხიჯვარში⁷⁹ ჩემდამი კუთვნილ მამულზე მოსახლე ჩემი გლეხებიდან შემოსული 'უშური და ჩემ საკუთარ ყანაზე დათესილი ხორბლისა და ქერის მოსავალი იმ დროს მოქმედი ნახრუს მიხედვით ორმოცი სომარი⁸⁰ ხორბალი და ოცდაათი სომარი ქერი ჩემი ვალის ასი ყურუში ანგარიშში გადავიხადე, ზემოაღნიშნული პირი მის ხელთ მყოფი ჩემი თამასუქის [დაბრუნებას] თავს არიდებს და უნდა, რომ წამართვას ხსენებულ სოფელში მდებარე ჩემი მამულის კიდევ ერთი წლის მოსავალი. მე ვითხოვ დაკითხულ იქნეს ის, აქვს თუ არა მას ხელში ამისათვის კანონიერი საბუთი. დაკითხვის შემდეგ მოპასუხემ შემდეგი განაცხადა: ხსენებული (ციციშვილის) სოფელ კეხიჯვარში მდებარე მამულიდან ორმოცი სომარი ხორბალი და ოცდაათი სომარი ქერი ჩემ მიერ მასზე გაცემული სესხის თანხაში იქნა ნაანგარიშევი. მაგრამ, ვინაიდან ხსენებულმა [ციციშვილმა] და მე დავთქვით ჩემს განკარგულებაში ყოფილიყო [ეა მამული] ორი წლის განმავლობაში, ამიტომ მე შინდა ამ მამულს დავუფლო კიდევ ერთ წელიწადს. როდესაც მას მოსთხოვეს მისი განცხადების შესაბამისობის დამადასტურებელი მტკიცე საბუთი, საამისოდ სათანადო კანონიერი ვალის გასვლის შემდეგაც, მან საბუთი ვერ წარმოადგინა. მიზანშეწონილად იცნეს ფიცი და წინადადება მისცეს [ციციშვილს] დაეფიცა, რომ აღნიშნული პირობა ერთი წლით იყო და არა ორ წლით. დასმული კითხვის შესაბამისად მან დაიფიცა: ვფიცავ ღმერთს, რომელმაც ჩვენ მოგვივლინა სახარება იესოსი — იყოსმა მასზე მშვიდობა. ამის შემდეგ მას ჩამოართვეს თამასუქი და ზემოხსენებულ [ციციშვილს] გადასცეს. მოქალაქე ჰასანს მისცეს გაფრთხილება იმის შესახებ, რომ ის არ ჩაერიოს აღნიშნული სოფლის საქმეში და [დაადგინეს:] უსაფუძვლო საჩივარი მოიხსნას. ეს საქმე თხოვნისამებრ [ყანდის დავთრიდან] გადმოწერილ იქნა ისე, როგორც მოხდა.

⁷⁸ შესაძლებელია „საქ. სიძველენის“ II ტომში (გვ. 379) მოთვსებულ ნასყიდობის წიგნში მოწმედ დასახელებული ფარსადან ციციშვილი (1735 წ.) ამ ჩვენი საბუთის ფ. ციციშვილი იყოს (1733 წ.).

⁷⁹ კეხიჯვარი — სოფელი მტკერის მარჯვენა ნაპირას ქარელის რაიონში ქარელის სამხრეთ-დასავლეთით (გიორგი შაყლაშვილის ცნობა). კეხიჯვრის სასოფლო საბჭოს ცენტრი (საქ. სსრ აღმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა. თბ., 1961, გვ. 87).

⁸⁰ სომარი — „ძე. ერთგვარი საწყაო, კაბიწის ნახევარი (6 ფუთამდე): ქართული ენის განმ. ლექსიკონი, VI, 1126; სომარი — 16 ფუთა (საქ. ცთა, ფ. 220, № 329. გვ. 3r); 8 сомар 2 1/2 коды пшеницы, составляющих на российскую меру, полагаю сомару в 17 пуд. 32 фунта (საქ. ცთა, ფ. 71, № 8, 163v).

დაიწერა 1145 წლის შა'ბანის მეშვიდე დღეს [= 1733 წლის 23 იანვარი]
საქმის მოწმეები: ჰასან ალა 'აბდ-ულ-ლჰის ძე, მუსტაფა აჰმედის ძე,
ალ-სეიიდ მეჰმედ სალიჰ ეფენდი მეჰმედ ეფენდის ძე, 'აბდ-ულ-ჰერბ ეფენდი
აჰმედ ეფენდის ძე".

Tur d 147. ფორმატი—29,5×14,5 cm; ტექსტი—20,5×7,5 cm; ქაღალდი: თეთრი, სქელი.
ქვანისფერი.

الامر كما ذكر فيه نمقه الفقير اليه عز وشا[نه] و تعالى
السيد صالح المولى خلافة كورى
عفى عنه

مظهر فيض الهى اوله درويش صالح [იბეჭედზე]

1) سبب تحرير كتاب شرعى و موجب تسطير خطاب اولدر كه 2) بالفعل آدن نام
قریه سكنه لرندن مریم ملوزان و اوغلى وختان⁸¹ نام كمنه لر مجلس شرع خطير
لازم 3) الاكرامده حاضران اولوب اشبو رافع هذه السفر (sic!) بابونه ولد دو كیزی نام
ذمی مواجهه سنه 4) اوزرينه دعوا و تقرير كلام ايلدير كى⁸² تاريخ كتابدن اوچ
سنه مقدم ينه قریه مزبوره 5) سنورى داخلنده مالك اولدوغمز مالك باغمزی مرقوم
بابونه قرق بش غروشه 6) رهن و يروب سنه مذكوره لرده حاصل اولان محصولك⁸³
كندوسى اخذ و قبض ايدر 7) الحالة هذه سنه سابقه لرده مأخوذى اولان محصولى
حساب و مبلغ مزبور دن باقى 8) قان هرزه ايه طرفه زدن مسفور بابونه رد و ملكه
يدندن خلاص و بزله ضبط و تسليمى 9) مطلوبه زدن ديدك رنده غب الشوال مرسوم
بابونه جواننده ملك مذكورى تاريخ 10) وثيقه دن اوچ سنه مقدم مبلغ مزبور قرق
بش غروش قيمته حسن ارادت ليله بكا 11) بيع و بعد تسميه الحدود دفع و تسليم
ايلدوك رنده بندخى شرايط بيع اوزره اخذ و قبول 12) ضبط و متصرف اولدم حالا
بنم ملك مشترى مدر ديو جواب ويريجك بيعك بينه سى 13) رهنك بينه سندن اوئى
اولدينى كتب فقهده مصرح اولمغين على نهج الشرع مزبور بابونه 14) دن تقرير
مشروحه سننى ميينه بينه طلب اولدقده اصرار رجالدن اشبو حاضران بامجلس
15) بابوا ولد جيدى و بابا ولد اندريه نام كمنه لر اشتباذ اولندق رنده هربرى شوبه
شهادت 16) شرعية ايلدير كى مزبوران مریم و اوغلى وختان ذكر سبت ايدن
سنه ده قرق بش غروش 17) قيمته حسن رضائيله مشترى مرسوم بابونه بيع و تسليم
و منعقد بيعه لرنده موجود و 18) حقيقت حاله مطلع اولدوق ديو شهادت شرعية
ايلدوك رنده بعد التديل و التزكيه 19) شهادت لرى خير قبولده واقع و ملك مزبور
مسفورك بابونه نك مشترى اولدينى مثبت 20) اولندقده مدعيان مزبوران بيوجه
معارضه دن منع برله حفظا المقال كتب 21) و ترقيم اولنوب يد طالبه وضع اولندى
تحريرا فى شهر رمضان المبارك سنه ست و اربعين مائه وائف
شهود الحـ_____ال

⁸¹ (აბდ-ულ-ლჰის ძე; აბდ-ულ-ლჰის ძე; აბდ-ულ-ლჰის ძე). შტ. შ. ხ. უ-
და. 1949, გვ. 020.

⁸² (აბდ-ულ-ლჰის ძე; აბდ-ულ-ლჰის ძე).

⁸³ (აბდ-ულ-ლჰის ძე; აბდ-ულ-ლჰის ძე).

مجلس شورای اسلامی
کتابخانه مجلس شورای اسلامی
کتابخانه مجلس شورای اسلامی
کتابخانه مجلس شورای اسلامی

مؤذن⁸⁴ ملا . . . ملا . . . ملا
 محمد
 کیورکی ولد زال غتساوار ذمی
 ملا ایوب بن
 عثمان اغا
 علی بن
 عبدالله
 کارسوان
 ذمی
 وغیرہم من الحضار

[დამოწმების ავტორებია:] „საქმე ისეა, როგორც აქ არის მოთხრობილი. გადაწერა მისმა (ალ-ლანის) — დიდებულის, აღმატებულისა და ამაღლებულის — მწირმა ალ-სეფიიდ სწლიქმა, გორის ყაღის მოადგილემ. შეუნდოს (ალ-ლანმა)„.

[ლენინდა პეკელზე:] „წილის ალ-ლანის მადლს დერვშ სწლიქი„.

„ამ შარბ'ათზე დამყარებული საბუთისა და ღირსპატივსაცემი მიმართვის დაწერის მიზეზი შემდეგია: ნამდვილად სოფელ ატენის⁸⁵ მცხოვრებლები ვინმე მარიამ მოლოზანი და მისი შვილი სახელად ვახტანგი გამოცხადდნენ მაღალღირსეულ და პატიოსან შარბ'ათის სასამართლოში და პირისპირ შესვედრაზე აღძრეს საჩივარი ამ საბუთის წარმოდგენი ზიმმის სახელად პაჟუნა დოქიძის ძის⁸⁶ წინააღმდეგ და შემდეგი განაცხადეს: აქ აღნიშნული თარიღიდან სამი წლის წინეთ იმავე სოფლის მიჯნებში მდებარე ჩვენი საკუთარი ბალ-ვენახი დაეპყრათ ზემოხსენებულ პაჟუნასთან ორმოცდახუთ ყურუშად. აღნიშნული წლების განმავლობაში მოწეულ მოსავალს თვითონ იღებდნენ და მიჰქვს. ამჟამად ჩვენ მოვითხოვთ, დაანგარიშებულ იქნას გასულ წლებში რაღამან მოსავალი აიღო, აღნიშნული [გორის] თანხას გადაამტებული ნაშთი ჰხენებულ პაჟუნასაგან დაგვიბრუნდეს ჩვენ, განთავისუფლებულ იქნას მისი მფლობელობიდან ჩვენი მამული და იგი გადმოგვეცეს და ჩავებარდეს ჩვენ. დაკითხვის შემდეგ აღნიშნულმა პაჟუნამ პასუხად [სასამართლოს] შემდეგი მოახსენა: საბუთში დაწერილ თარიღზე სამი წლის უკან ზემოაღნიშნული თანხის — ორმოცდახუთი ყურუშის ფასად მათ ჰრული ნებაყოფლობით მომყიდეს მე [ეს მამული] და მიჯნების დადგენის შემდეგ გადმომცეს და ჩამაბარეს. ამის შემდეგ ნასყიდობის პირობების შესაბამისად მივიღე [ეს მამული], ჩავიბარე და დავეფუღე მას. ამჟამად ეს უკვე ჩემი ნასყიდი მამულია. ამის შემდეგ, რადგანაც საფიქრო⁸⁷ წიგნებში ნათლად არის განმარტებული ნასყიდობის საბუთის უპირატესობა გორის საბუთზე, ამიტომ შარბ'ათის მართალი გზის შესაბამისად ჰხენებულ პაჟუნას მოვითხოვეთ მის მიერ წარმოდგენილი სიტყვიერი განმარტების უცილობელი და დამამტკიცებელი საბუთები და მოწმეების სახით დაკითხულ იქნენ თავიანთი სიმტკიცით ცნობილი, სასამართლოში დამსწრე პირები: პაჟუნა ჩიტის ძე და პაპა ანდრიას ძე. თითოეულმა მათგანმა, როგორც შარბ'ათის სასამართლოს მოწმემ, შემდეგი განაცხადა: ზემოხსენებულმა მარიამმა და მისმა შვილმა ვახტანგმა აღნიშნულ წელს [ეს მამული] მიპყი-

⁸⁴ დედანში შეცდომით **خاند** წერია.

⁸⁵ სოფ. ატენი — გორის რაიონის ატენის სასოფლო საბჭოს ცენტრი (პატრა ატენი საქ. სსრ აღმოსავლეთ-დასავლეთი დაყოფა. თბ., 1961, გვ. 31).

⁸⁶ ეფიქრობ, რომ ეს პაჟუნა დოქიძე (1734 წ.) „საქ. სიმეცლენის II წიგნში მოხსენებული მოღარეთუხუცესი პაჟუნა დოქიძე (გვ. 324; 1724 წ.); 1723 წ. დომენტი კათალიკოზის მიერ გაკემულია პაჟუნა დოქიძეზე წყალობის წიგნი (დოქუმენტები საქ. სოციალური ისტორიიდან, I. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1940, გვ. 157; პაჟუნა დოქიძე, 1715 წლის ნასყიდობის წიგნი (იქვე, გვ. 168)).

⁸⁷ ფიქრობ — არაბ. **فكر** მუსლიმური იურისპრუდენცია, მჯენიერება შარბ'ათის კანონების შესახებ.

დეს და ჩააბარეს მყიდველ პაპუნას, რაც გატარებულია ნასყიდობათა შეთანხმებებში შარბათით კანონიერმა მოწმეებმა [ამასთანავე] დასძინეს, რომ მათ იციან საქმის ნამდვილი ვითარება. ამის შემდეგ დადგენილ იქნა მოწმეთა მიუდგომლობა და სამართლიანობა და მათი ეს მოწმეობა სასამართლოს მიერ დადებითად იქნა ცნობილი. [სასამართლომ] დაადგინა: დადასტურებულად იქნეს მიჩნეული, რომ ხსენებული მამული პაპუნას მიერ შესყიდული ქონებაა. ზემოხსენებულ მომჩივნებს [მარიამსა და მის შვილს] უარი ეთქვათ საჩივარზე, რაც ჩაწერილ იქნა განაჩენში, რომლის [პირიც] გაყემა იქნა მოპასუხეზე. დაიწერა ბედნიერი რამაზანის თვეში ათას ას ორმოცდა ექვს წელს [= 1734 წლის 5.II—6.III].

საქმის მოწმენი: მეუღხინი მოლღნ მექმედი, მოლღნ . . . , მოლღნ ემუბ 'ოსმან ალას ძე, 'ალნ 'აბდ-ალ-ალღნაჰის ძე, კარსევან ზიმმნ, ღ(ე)თისავარ ზიმმნ, გიორგი ზაალის ძე და სხვა დამსწრენი“.

С. С. ДЖИКИЯ

ОСМАНСКИЕ ЮРИДИЧЕСКИЕ ДОКУМЕНТЫ В КАРТЛИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII ВЕКА

В труде публикуются т. наз. хужджаты (решения) османского ша-риатского суда за 1723-1734 годы, когда оттоманские власти временно контролировали одно из феодальных государств Восточной Грузии -- Картли. Эти документы могут послужить материалом для изучения турецкого языка османского периода и истории грузинско-турецких политических взаимоотношений в I половине XVIII века.

თინათინ ჯაფარიშვილი

ჰერაკლიდე და მისი ცნობები საქარტველოს შესახებ

(პერაკლიდეს შესახებ)

ბერძნული კულტურის შესწავლას მრავალსაუკუნოვანი ისტორია აქვს, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ბევრი საკამათო და გადაუჭრელი საკითხია ჯერაც ისეთ სფეროებშიც კი, რომლებიც თითქოს კარგად უნდა იყოს გარკვეული. მოვიყვანო საამისოდ რამდენიმე მაგალითი: ჰიპოკრატეს სახელი დაახლოებით ისევე პოპულარული იყო, როგორც მაგ., პლატონის, არისტოტელეს, სოფოკლეს, პეროდოტესი... დაბეჭდვით არის ცნობილი, რომ ის ნამდვილად ცხოვრობდა (მისი ცხოვრების წლებსაც კი ასახელებენ), მოღვაწეობდა, წერდა, მთელი სკოლა შეჰქმნა. მისი სახელით დაახლოებით 100 ნაწარმოები არის ცნობილი და ამ 100-დან დღესდღეობით მხოლოდ რამდენიმეს შესახებ ამბობენ, რომ ძინია დანამდვილებით ჰიპოკრატესიო. ყველა დანარჩენი ფრთხილი მკვლევარების მიერ ფსევდო-ჰიპოკრატესად არის გამოცხადებული. ვინ იმალედა ამ ფსევდო-ჰიპოკრატეს სახელის ქვეშ, ჯერაც არ არის გარკვეული, თუმცა მსოფლიოს ბევრი გამოჩენილი მეცნიერი დაინტერესდა ამ საკითხით.

ჰიპოკრატესთან შედარებით უჩინარი პიროვნებები იყვნენ სკილაქს კარიანდელი და სკიმნოს ქიოსელი. ორივეს სახელით მოღწეულია ჩვენს დრომდე თხზულებები (საინტერესო მასალით ძველი საქართველოს ისტორიისათვის), მაგრამ აქაც იმის შესახებაა ლაპარაკი, რომ სინამდვილეში არც ეს მოღწეული „პერიპლუსი“ ეკუთვნოდა სკილაქსს და არც „აღწერილობა“ სკიმნოსს და ისევ ფსევდო-სკილაქსისა და ფსევდო-სკიმნოსის სახელი ჰქვიათ ზემოთხსენებული თხზულებების ავტორებს.

ჩვენს დრომდე მოაღწია ნაწარმოებმა (უფრო სწორედ, მისმა ფრაგმენტებმა), რომელსაც ჰქვია Πισιταειδαι და მის ავტორად ცნობილია პერაკლიდე.

ამ Πισιταειδαι-ს ფრაგმენტები მკვლევართა ერთი რიგის აზრით ეკუთვნოდა ცნობილ ფილოსოფოსს, ძვ. წ. ა. IV ს. ავტორს, პერაკლიდე პონტოელს (მათგან ზოგი აზაბუთებს თავის მოსაზრებას, ზოგი კი, ვიათიასაც ავტორის საკითხი არსებითი არაა, მექანიკურად იმეორებს საკუთარ სახელთან ერთად ამ სახელწოდების მეორე კომპონენტს). ეს ავტორებია: ტექსტის გამომცემლები: Koeler-ი (1804 წ.), Coraes (1805 წ.), Tauchnitz-ის სერიის რედაქტორი (1829 წ.), კ. მაულერი¹, პეპმაულერი², პ. დილსი³ და გ. შნაიდერი⁴.

¹ Fragmenta historicorum graecorum, II. 1878. გვ. 208—224.

² Heraclides Ponticus Περὶ πσιταειδῶν: Philologus, 1885. Band 44. გვ. 556.

³ Atacta II; Hermes, 23. Band. 1889. გვ. 279—288.

⁴ De Heraclidis descriptione urbium Graeciae, Cracoviae, 1939.

ზოგი სხვა მკვლევარი (მაგ., ფ. ველკერი⁹) ამ ფრაგმენტების ავტორად მართალია პერაკლიდე პონტოელს მიიჩნევს, მაგრამ ამ პერაკლიდეს პერაკლიდე კრიტიკოსთან აიგივებს. ვ. როზე⁶ და კ. პოლცინგერი⁷ *Πολυτελής*-ს ავტორად პერაკლიდე პონტოელს. მაგრამ უმცროს პონტოელს, დიდიმოსის მოწაფეს (ძვ. წ. ა. II ს.) მიიჩნევენ.

კისლინგი *Πολυτελής*-ს ავტორს ფსევდო-პერაკლიდე პონტოელს უწოდებს (და ავტორის შესახებ საერთოდ არ მსჯელობს)⁸.

მკვლევართა ერთი ჯგუფი მრავალჯნის სხენებული ფრაგმენტების ავტორად პერაკლიდე ლემბოსს აღიარებს. ეს ავტორები არიან: გ. უნგერი⁹, ფ. რაული¹⁰, ვ. კრისტ¹¹, დებრიცი¹², მარუზო¹³. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში ამჟამად უფრო გავრცელებული და მიღებული ეს უკანასკნელი შეხედულება ჩანს, თუმცა ლიტერატურის გაცნობის გარეშე სულ არ რჩება შთაბეჭდილება, რომ ამ მოსაზრებას სხვაგვარად შედარებით რაიმე უპირატესობა ჰქონდეს.

პერაკლიდე ლემბოსი სპეციალისტთა აზრით (ვ. კრისტ, დებრიცი) ძვ. წ. ა. II ს-ში ცხოვრობდა და საკმაოდ ცნობილი კომპლატორი იყო.

ვ. ლატიშევის თავის კრებულში „Сведения греческих и римских писателей о Скифии и Кавказе“, I, 1900, გვ. 447 მოჰყავს ნაწყვეტი პერაკლიდეს თხზულებიდან და შესავალ შენიშვნაში წერს, რომ ჩვეულებრივ ეს ნაწარმოები ითვლებოდა პერაკლიდე პონტოელისად, ამჟამად კი გავრცელებულია აზრი, რომ ის წარმოადგენს არისტოტელეს „პოლიტიკების“ კომპილაციას, შესრულებულს, ეგების პერაკლიდე ლემბოსის მიერ.

ყველაზე აწორად ჩანან შნაიდერი და ვილამოვიცი, როგორც არც ერთი ცნობილი პერაკლიდე არ მიაჩნდათ აღნიშნული ფრაგმენტების ავტორად; ვილამოვიცი ჩვეულებრივ მას იხსენიებს როგორც ein gewisser Herakleides¹⁴.

სრულიად არ არის საუაღდებულო „პოლიტიკის“ ფრაგმენტები მივაწეროთ რომელიმე გარკვეულ და ჩვენთვის ცნობილი ბიოგრაფიის მქონე პერაკლიდეს, როდესაც მასალა საამისო ნამდვილ საბუთს არაფერს გვძლევს. ამ ეტაპზე უნდა დავკმაყოფილდეთ იმით, რაც რეალურად გვაქვს ხელთ — ეს არის თვითონ ფრაგმენტები „პოლიტიკის“, სახელი ავტორისა — პერაკლიდე და დაახლოებით თარიღი დამუშავებისა (ძვ. წ. ა. IV ს-ის შემდეგი ხანა). მით უმეტეს, რომ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ — სულ არა აქვს გადამწყვეტი

⁹ Kleine Schriften zur griechischen Literaturgeschichte, Bonn, 1844. გვ. 451—461.

⁶ Val. Rose. Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta, 1886. გვ. 260.

⁷ Aristoteles althenische Politie und die Herakleiden Excerpte; Philologus, 50. Band, 1891. გვ. 436—446.

მისივე: Aristoteles' und Herakleides' lakonische und kretische Politien: Philologus, Band 52. 1894. გვ. 58—117.

⁸ RE. VIII 15. Halbband, 1912. სტატია *Ἡρακλῆς*. გვ. 259—230.

⁹ Heraklides Pontikos der Kritiker: Rheinisches Museum, 38. Band. 1883. გვ. 481—506.

¹⁰ Der Staat der Athener und kein Ende: Jahrbücher für class. Philologie, 18. Suppl. 1891, გვ. 675—706.

¹¹ Geschichte der gr. Litt. II Teil, I Hälfte, 1911. გვ. 54, 63.

¹² RE, VIII. 15. Halbband, 1912. სტატია Herakleides Lembos. გვ. 488—491.

¹³ მარუზოს ცნობარზე L'année philologique (ენაზე ყველა ტომი, უკანასკნელი 32-ე, 1963 წელს გამოქვლი) *Πολυτελής*-ს ავტორად მიჩნეულია Herakleides Lembos, ხოლო Herakleides Ponticus-ს სხვა თხზულებები მიეწერება.

¹⁴ Aristoteles und Athen, I Band, Berlin, 1893, გვ. 291—293.

მნიშვნელობა, მის ავტორს ჰერაკლიდეს ერქმევა, თუ სხვა რამ, რადგან ეს პირი მხოლოდ კომპილატორია და ამ მოღწეული ფრაგმენტების ნამდვილი ავტორი არის არისტოტელეს (ან მისი რომელიმე უახლოესი მოწაფე).

ჰერაკლიდეს „პოლიტიკების“ სახელით ცნობილი ნაწარმოები დღესდღეობით 43 ფრაგმენტის სახით არის წარმოდგენილი. ესენია: ათენელთა პოლიტია, ლაკედემონელთა, კრეტელთა, კვირენელთა, კორინთელთა, ფაზისელთა, ძაგენზიელთა და ა. შ. (43 სხვადასხვა სახელწოდება არა).

როგორც დადგენილია, თითოეული ეს „პოლიტია“ შედგებოდა 2 ძირითადი ნაწილისაგან: პირველი იყო ისტორიული და მეორე ე. წ. სისტემატიკური¹⁵ — ი. ი. ს, სადაც ავტორის თანამედროვე სახელმწიფო წყობა იყო განსრულებული და შეფასებული. ჰერაკლიდეს ფრაგმენტები, სხვადასხვა მოცულობისაა, მაგ., ამორგოსელთა „პოლიტია“ (ფრაგ. 19) სულ 1 ფრაზაა („ამორგოსზე მოდის ბევრი ღვინო, ზეთი და ხილი“), ხოლო ზოგი (მაგ. ათენელთა, კრეტელთა) არა ერთი აბზაცის შემცველია. მოღწეულ ფრაგმენტებში სულ სხვადასხვა რიგის ცნობებია — ისტორიულ-ეთნოგრაფიული, სოციალური ყოფის ამსახველი, ლიტერატურული და სხვ. „პოლიტიკების“ შესახებ არის აზრი, რომ ეს არის სერია მეცნიერულ-პოპულარული მონოგრაფიებისა¹⁶, რომელთა განზრახული იყო ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის და უწინარეს ყოვლისა მოსწავლე ახალგაზრდობისათვის.

ჰერაკლიდეს პოლიტიკებს რამდენიმე გამოცემა არის ცნობილი: უძველესია რომისა, 1545 წლისა. გამოცემულია კამილუს პერატუსი. ამ გამოცემაში შედის: ელიანუსის „სხვადასხვა ამბები“, ჰერაკლიდეს „პოლიტიკები“, (გვ. 73—78), პოლემონის ფიზიონომია, ადამანტის ფიზიონომია და სხვ. არსებული ფრაგმენტების შემდეგი სრული გამოცემა არის Koeler-ისა (1804 წ. პალეში, მას მხოლოდ ჰერაკლიდეს ფრაგმენტები აქვს გამოქვეყნებული და ურთავს მას გერმანულ თარგმანსაც); 1805 წელს პარიზში Coraes-მა გამოსცა მთელი კრებული, რომელშიც შეიტანა ავტორები: კლავდიუს ელიანუსი, ჰერაკლიდეს პონტოელი, ნიკოლოზ დამასკელი (Πρόδρομος ἑλληνιστῆς; პრὸδρομος-ჰე. გამოკვლევა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები არის ბერძნულად). 1847 წელს გეტინგენში გამოიცა F. G. Schneidewin-ის მიერ მხოლოდ ჰერაკლიდეს ფრაგმენტები, გამოკვლევით, შენიშვნებით, კომენტარებითა და ინდექსებით. ეს გამოცემა ყველა სხვაზე უკეთესია. აქვე უნდა შეინიშნოს, რომ პირველი ვინც ჰერაკლიდეს „პოლიტიკები“ არისტოტელეს სახელს დაუკავშირა (ვიდრე საამისო რაიმე ხელშეშახები საბუთი ექნებოდა), იყო შნააღდეინი.

ჰერაკლიდეს „პოლიტიკები“ შესულია C. Müller-ის ცნობილ სერიაში — *Fragmenta historicorum graecorum* (ტ. II, 1878 წ. გვ. 208—224). ისინი გამოცემული აქვს Val. Rose-ს, *Aristotelis Fragmenta* (Lipsiae, 1886, გვ. 370—386).

არსებობს ცალკეული „პოლიტიკების“ გამოცემები (მაგ., ათენელთა, ლაკედემონელთა), მაგრამ მათ ჩამოთვლას აღარ შევუძლებით.

ჰერაკლიდეს „პოლიტიკების“ შემცველი ხელნაწერები საკმაოდ ბევრია, მაგრამ ისინი საგულდაგულოდ შესწავლილი არ არიან. ყველა ხელნაწერში „პოლიტიკების“ ფრაგმენტები თან სდევს კლავდიუს ელიანუსის „სხვადასხვა ამბების“ ტექსტს და ზოგან ისე, რომ ისინიც კლავდიუს ელიანუსის აღნიშ-

¹⁵ უახლესი ნაშრომი ამის შესახებ არის А. И. Доватур, *Политии Аристотеля, автореферат*, Л., 1964, стр. 18.

¹⁶ იხ. დოვატურის ხსენებული ნაშრომი, გვ. 4, გვ. 16 და შმდ.

ნული ნაწარმოების ნაწილად არის მიჩნეული. ზოგან კი გასოფილია და პერაკლიდეს მიეკუთვნება. ეს ხელნაწერებია: XI ს-ის: Cod. Vaticanus 997, XIV ს-ის: cod. Parisinus 1693 და cod. Laurentianus (ფლორენციისა) LX, 19, XV ს-ის: cod. Vaticanus 998. cod. Laurentianus (იგივე Florentinus) LXX, 26, cod. Ambrosianus (მილანისა) C. 4 XV—XVI სს-ის: cod. Vaticanus 1375 (ამ ხელნაწერებიდანაა გადმობეჭდილი ტექსტი პერისკუსის გადმოცემაში). XVI ს-ის: cod. Parisinus 1657 და cod. Parisinus 1694 და სხვ.

ეს ხელნაწერები გამოყენებული აქვთ შნაფლეინსა და მახუერს თავის გამოცემაში.

(პერაკლიდეს ფრაგმენტების კავშირი არისტოტელეს „პოლიტიკებთან“).

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ჯერ კიდევ შნაფლეინმა 1847 წელს გამოქვეყნა მოსაზრება, რომ პერაკლიდეს „პოლიტიები“ არისტოტელეს „პოლიტიკებისაგან“ უნდა მომდინარეობდნენო. ამ საკითხისათვის ამის მერე დაახლ. 40 წელი არავის მიუქცევია ყურადღება. მაგრამ 1890 წელს, როგორც ცნობილია, ეგვიპტის პაპირუსებში აღმოჩნდა და გამოიცა არისტოტელეს „ათენელთა სახელმწიფო წყობილება“ (ანუ „პოლიტია“), რის მერეც — არისტოტელეს ამ ნაწარმოების მიმართ (და აქედან გამომდინარე მსგავსი ნაწარმოებების მიმართაც) ძალიან გაძლიერდა ინტერესი. 1891 წლის კენიონის გამოცემას მოჰყვა არა ერთი სხვა გამოცემა და გამოკვლევა. სამეცნიერო საზოგადოებამ ამიერიდან თითქმის მთლიანად მოიპოვა აქამდე დაკარგულად მიჩნეული არისტოტელეს ნაწარმოები „ათენელთა პოლიტია“, რომლის მნიშვნელობაც ძალიან დიდია და მრავალმხრივი, როგორც ათენის სახელმწიფო წყობილების შესასწავლად, აგრეთვე ბერძნული ლიტერატურის ისტორიის თვალსაზრისით (იქ მოყვანილია მაგ., სოლონის ბევრი ლექსი) და საკუთრივ არისტოტელეს შემოქმედებისა და მსოფლმხედველობის გასარკვევად.

ყოველთვის იყო ცნობილი, რომ არისტოტელეს ჰქონდა მთელი სერია „პოლიტიებისა“, მაგრამ ისინიც, როგორც უწინ „ათენელთა პოლიტია“, თითო-ორიოლა ფრაგმენტის სახით არიან მოღწეული. „ათენელთა პოლიტიის“ აღმოჩენამ შესაძლებელი გახადა სხვა პოლიტიების შესახებ მსჯელობაც (რა შედგენილობისა იყვნენ ისინი, რა საკითხებს ეხებოდნენ, როგორ იქნებოდა ეს საკითხები გადაჭრილი).

არისტოტელეს „პოლიტიებით“ დაინტერესებულმა პირებმა ყურადღება მიაქციეს გარდა საკუთრივ არისტოტელეს მოღწეული ფრაგმენტებისა (სხვადასხვა ნაწარმოებებში იყო ძირითადად მათი ციტაცია, ამჟამად ხელთ გვაქვს თავმოყრილი კ. მახუერის FHG. II და ვ. როზეს Aristotelis Fragmenta-ში), აგრეთვე პერაკლიდეს ფრაგმენტებსაც და მივიღნენ იმ აზრამდე, რომ პერაკლიდეს „პოლიტიები“ იყო ლამის კონსპექტი თუ არა, კონპილაცია მაინც არისტოტელეს „პოლიტიებისა“. ყველაზე დაწვრილებით ამის შესახებ წერდა კ. პოლცინგერი¹⁷; უნდა შეინიშნოს, რომ XIX ს-ის მიწურულიდან ამ საკითხის შესახებ სხვა აზრი არ გაჩენილა, თუმცა ზოგი ავტორი პერაკლიდეს-

¹⁷ Aristoteles' athenische Politie und die Herakleidischen Excerpte... გვ. 436—446. Arist. und Herakl. lakonische und kretische Politien, გვ. 58—127.

სპეციალისტები არისტოტელეს „პოლიტიკების“ არსებული ფრაგმენტებისა და პერაკლიდეს ექსცერპტების მიხედვით ადგენენ სიებს, თუ რა პოლიტიკები უნდა ჰქონოდა არისტოტელეს.

ჰ. ნასენის ზია 98 პოლიტიკის სახელს შეიცავს²⁴ ამ სიას კ. პოლინგერი კიდევ 9-ს უმატებს პერაკლიდეს მიხედვით²⁵. ამ 9-ში შედის „ფასისელთა პოლიტიკა“.

ა. დოვატური თავის ნაშრომში წარმოადგენს „პოლიტიკების“ სიას: ჯერ მოჰყავს 67 უდაოდ არისტოტელესი, შემდეგ II ჯგუფში 13 ისეთი. „Существование которых можно считать вполне вероятным“ — ამათშია „ფასისელთა პოლიტიკა“, ბოლოს 28, რომელთა შესახებაც ცნობები ამოიღო არისტოტელეს „პოლიტიკიდან“ — ისე რომ არსებული 158 სახელწოდებიდან 108 ნამდვილად არსებული, არისტოტელეს „პოლიტიკა“ დადგენილი²⁶.

(ფასისელთა პოლიტიკა)

პერაკლიდეს ფრაგმენტთა შორის XVIII ფრაგმენტი არის „ფასისელთა პოლიტიკა“, რომლის შესახებაც, როგორც ვიცით მეცნიერებაში არის აზრი, რომ ის არის არისტოტელეს შესაბამისი „პოლიტიკის“ ეპიტომე, ანუ არისტოტელეს ნაწარმოების მიხედვით გაკეთებული სტატია.

პერაკლიდეს ფრაგმენტთა შორის საქართველოს ისტორიის თვალსაზრისით მხოლოდ ამ ექსცერპტს აქვს მნიშვნელობა და მით უმეტეს დიდი მნიშვნელობა ეძლევა მას იმის გამო, რომ ის უშუალოდ არისტოტელესაგან მომდინარე დოკუმენტია.

ბერძნული ტექსტი ასე იკითხება²⁷.

XVIII. Φασις²⁸.

Φάσις τὸ ἐξ ἀρχῆς²⁹ Ἡνίοχοι κατὰχουσιν, φῆλον³⁰ ἀντιπραποφάχοι καὶ ἐκδῶν-

²⁴ Die Staatsschriften des Aristoteles: Rheinisches Museum, 1892. ტ. 47, 161—206. სია არის გვ. 189—192.

²⁵ Philologus, 52, გვ. 115.

²⁶ დოვატურის ზემოთ ხსენებული ხელნაწერი ნაშრომი, გვ. 229, 233.

²⁷ გათვალისწინებულია ყველა გამოცემა, რაც კი არსებობს პერაკლიდეს ფრაგმენტებისა.

²⁸ შნაიდჰეიმის შენიშვნის მიხედვით სათაური აკლია ხელნაწერის cod. Parisinus 1657. ჩანს, სხვა ხელნაწერებში, რომელიც მას უნახავს, ყველგან არის ეს სათაური. მხოლოდ Rose-ს გამოცემაში, რაც ვატკანის ხელნაწერიდან არის გადმოღებული (ex cod. Vatic. 997, S. XIII), გამოტოვებულია ეს სათაური (საერთოდ უსათაუროდ არის მთელი ფრაგმენტი). ყველა გამოცემაში, გარდა Rose-ს ფრაგმენტებისა, ამ ექსცერპტს აქვს ეს სათაური.

²⁹ ასეთი წაკითხვა დადგენილია შნაიდჰეიმის მიერ. მეტი წილი გამოცემებისა წერს არსებითად ხელნაწერთა მიხედვით: φάσις (ფაძი, ფაჟ!) ἄς τὸ ἐξ ἀρχῆς... Rose-ს მოჰყავს სქოლიოში ხელნაწერის (cod. Vaticanus 997) წაკითხვა: φῆ ἄς; აღსანიშნავია, რომ სადაც კი სხვაგან ამ ხელნაწერში არის ფῆ, გამოცემებმა ეს ესმის როგორც ფაძი — ზნა (შდრ. მაგ., იქვე, გვ. 377). რა ვითარებაა სხვა ხელნაწერებში, არ ვიცით. Coraes-ისათვის დგას საკითხი ეს ფაძი ქალაქის სახელია, თუ ზნა და ამბობს: „თავდაპირველად ასე ეწერებოდა: Φάσις, ფაძი ἄς τὸ π. τ. λ. გამოცემაში წერს: Φάσις

³⁰ Rose-ს სქოლიოში არის ხელნაწერის Φῆλον.

ρον³¹ τοὺς ἀνθρώπους, ἐπεὶ αὖ Μιλήσιοι. (Μιλήσιοι δ' εἰσιν, ὥστε τοὺς γαστρῶν ἐφοδῶν καὶ τρεῖς μῶν³² διδόντας ἀποπλεῖν³³).

თ ა რ გ მ ა ნ ი: XVIII. ფასიელთა (სახელმწიფო წყობილებ-დან). ფასისში თავდაპირველად პენიონები ცხოვრობდნენ, კაციკამია და ადამიანთა ტყავის-გამხდელი ტომი. შემდეგ კი მიღეტელები. ხოლო ესენი ჭტუმართმოყვარენი არიან, ისე რომ ამარაგებენ მათ, ვისაც გემები ელუშებათ, 3 მნას აძლევენ (მი-ღეტელებს ესენი) და ზღვითვე მიემგზავრებიან.

ამ ფრაგმენტის არა ერთი ადგილი საჭიროებს კომენტარს: 1. როგორც უკვე ითქვა, ხელნაწერთა მეტი წილი (და ამის შესაბამისად გამომცემლები) ამ ექსცერპტს ასათურობს: ფასიანო, რასაც მაჟღერი ლათინურად გადმოსცემს: Phasianorum, ლათინური თარგმნის: O государстве фasianов, ხოლო Koeler-ი Phasianen. მე მაქვს „ფასისელთა (სახელმწიფო წყობილება)“. „ფასისელთა“ ნიშ-ნავს ქალაქ ფასისის მცხოვრებლებს. ფასიანო! ამ შემთხვევაში ტომის სახელი კი არ არის, არამედ ქალაქის სახელიდან წარმოებული ზედსართავი სახელია³⁴.

³¹ ხელნაწერთა მეტ წილს და ზოგ გამომცემელს (Coraes, Tauchnitz-ის სერიაში) აქვს *ἐξδέρων*.

³² Rose-ს სქ-ლიოში არის ხელნაწერის (Cod. Vaticanus 997) წაკითხვა: *μῶν* დადგენილ ტექსტში მასაც *μῶν* აქვს.

³³ Coraes ხელნაწერების *ἀποπλεῖν*-ს სცელის *ἀπολῖν*-ით (და ამასვე იმერებენ მერე მაჟღერი, ლათინური და მანამდე ტაუხნიცის გამოცემა). ხელნაწერებში და ყველა სხვა გამოცემაში არის *ἀπocπλεῖν*. მაჟღერის სკოლაში აქვს სინტეზის კონიექტურა *λαβόντας ἀποπλεῖν*, ხოლო დადგენილ ტექსტში—*διδόντας ἀπολῖν*. ხელნაწერებში და გამოცემებში ყველგან არის *διδόντας*. შნაიდელინსაც მოჰყავს შენიშვნაში *λαβόντας*, როგორც მიუღებელი შესწორება.

³⁴ სტუფანე ბიზანტიონელი ('*Εμφυλῆς*, გორაკი III, 1936. გვ. 286) წერს (სიტყვა „ფასის-თან“ დაკავშირებით): „...ეთნიკური უნდა იყოს „ფასიტეს“... ან „ფასიატეს“... ზედსართავი სა-ხელია „ფასიარტიკოს“ და „ფასიანოს“—ე. ი. მისი აზრით „ფასისელი“ ბერძნულად იქნებოდა „ფა-სიტეს“ და არა „ფასიანოს“. „ფასიანოს“ იქნებოდა მაგ., ჭალა (ფასისის ჭალა ბერძნულად არის *φασιαγών γάπος*-ო).

მაქვს ჯანმარტებით *φασιαγόν* არის მდინარე ფასისის ნაპირზე მცხოვრები (და იმ-წილებს საამისოდ ბევრ ავტორს). ფორმა „ფასიტეს“ მან იცის მხოლოდ სტუფანე ბიზანტიონელის ნაშრომი-დან. ანტიკური ხანის ბერძნულ მწერლობაში, რამდენადაც ვიცი, ფასისის მოქალაქე არსადაა მოხსენიებული სიტყვით *φασίτης*. სტუფანე ბიზანტიონელს შესაძლოა სხვა მასალა ჰქონდა ხელთ ან კიდევ ევების ეს თავისი დროის ბერძნულს გულისხმობს, სადაც საამისოდ იხმარებოდა სიტყვა *φασίτης*.

ლექსიკოგრაფ სვიდას კარგა მოზრდილი სტატია აქვს *φᾶσις*-თან და *φασიაγόν*-სთან დაკავ-შირებით, სადაც ის წერს შემდეგნაირ: *φασიაγόν οἱ οἰκῆτορες τῶν τόπων* (ე. ი. „ფასიანე-ბი“ ამ ადგილის მოსახლეები).

პერაკლიდეს ფრაგმენტების ერთ-ერთი გამომცემელი, Coraes, ტექსტის შენიშვნებში დაახ-ლოებით ამასვე წერს: „...τῶν φᾶσιον πόλιν, παρ' ἣν καὶ φασიაγὸν παρυσῦμας οἱ οἰ-κῆτορες“ (ქალაქი ფასისი, რომელთან მცხოვრებლებიც იწოდებიან „ფასიანებად“).

არისტოტელე ფასისის მოქალაქეთა აღსანიშნავად ხმარობს ჩვეულებრივ ზედსართავს, *φασιαγόν*-ს (ე. ი. მისთვის „ფასისელი“ და „ფასისური“, ან „ფასისისა“ წარმოების მიხედვით გარჩეული არ არის), რაც არ ეწინააღმდეგება სვიდასეულ ჯანმარტებას.

ასევე უნდა ვთქვათ არიანეს მიმართაც. მას აქვს ერთი ასეთი ადგილი (პერიპლუსი, § 9): *ἐσφαιλλόντων δὲ ἐς τὸν φᾶσιον ἐν ἀριστερᾷ ὁρίσται ἡ φασიაγὴ θείδς*, „(მდინარე) ფასისში რიგ შელიხარ, მარცხნივ აღმართული ჰქონდა ფასისის ღმერთქალისა“. ე. ი. *φασიაγὴ* *θείδς* არის ფასი სის ღმერთქალი (ან ფასისელი ღმერთქალი). ჩვეულებრივ მას თარგმნიან *φασιακικα*

პერაკლიდეს სახელით მოღწეული ფრაგმენტები დასათაურებულია ასე: ათენელთა პოლიტია, კორინთელთა, მაგნეზიელთა, კვიპელთა, კვირინელთა... ე. ი. არის ქალაქის სახელი და ამ ქალაქის მოსახლეობის სახელმწიფო წყობილებაზე ჰქონია საუბარი არისტოტელეს და მია მიხედვით პერაკლიდეს.

არის მეორე რიგის პოლიტიები: კრეტელთა, ტენედოსელთა, პაროსელთა. სამოსელთა... ე. ი. კუნძულის სახელი გვაქვს და შემდეგ ამ კუნძულის მცხოვრებლების სახელმწიფო წყობილებაა განხილული.

უფრო იშვიათია, რომ სათაური ქვეყნის სახელიდან იყოს წარმოებული, მაგრამ არის ასეთებიც. მაგ., ლიკიელთა პოლიტია (ლიკია), თრაკიელთა პოლიტია (თრაკე), ლოკრების (ლოკრიდა), ფოკეელთა (ფოკეა)...

ამასთან დაკავშირებით უნდა შევნიშნოთ, რომ არის ერთი შესაძლებლობა ფაქტად *πολιτεία* გავიგოთ როგორც მხარის, ქვეყნის, ფასიანეს მცხოვრებთა პოლიტია, მაგრამ ქვეყანა ფასიანე თითქოს არ ჩანს, მაშინ როდესაც *φασταγών*, როგორც ხალხის აღმნიშვნელი სახელი აქა-იქ გვხვდება ძვ. წ. V ს-დან³⁵.

ყველაზე ადრე სიტყვა *φασταγών* (ფორმით *φασταγών*!) გვხვდება ჰიპოკრატესთან (460 — 380 წწ.) იგი ნაწარმოებში „პაერთა, წყალთა და ადგილთა შესახებ“ § 15 აგვიწერა ხალხს, რომელიც ცხოვრობს ფასისში და ამ ხალხს უწოდებს *φασταγών*-ს. სრულიად აშკარაა, რომ ის ლაპარაკობს არა ერთი ქალაქის მცხოვრებლებზე, არამედ მთელი კოლხეთის დაბლობის მოსახლეობაზე, ამავე დროს სიტყვა „კოლხს“ იგი არ ხმარობს. ჩემის აზრით ჰიპოკრატეს *φασταγών* ნიშნავს სიტყვა-სიტყვით „ფასისელებს“, ე. ი. მათ, ვინც ქ. ფასისში, მდ. ფასისის მიდამოებში, რიონის ქვედა წელის სანაპიროებზე ცხოვრობს.

„ფასისელები“ ჰიპოკრატესთან ან კოლხების სინონიმია, ან კრებითი სახელია ტომთა იმ ჯგუფისათვის, რომელშიაც პირველობა მისი დროისათვის კოლხებს ჰქონდათ.

ქსენოფონტი (434 — 354 წწ.) იხსენებს კოლხებს, სხვა მრავალ ქართველურ ტომს და აგრეთვე *φασταγών*-ს. მისი „ფასიანები“ ორ ადგილას ცხვენ — ერთნი ხალიბებთან და ტაოხებთან ერთად (ან. VI, 6, 5); მათი და ჰესპერიტების გამგებელი არის ტირიბაძე (VII, 8, 25), ხოლო მეორენი — მდ. ფასიანთან (ფასისი აქ რიონია) და მათში მეფობს იმ დროს აეტის ჩამომავალი (იქვე, V, 6, 36—37)³⁶.

ბოგიუს (ლათინური), „ღმერთპატი ფასიანე“ (ნ. კეკელაძე), რაც არაა სწორი. ეს ადგილი არიანეს პერიპლუსიდან დიდად აინტერესებთ მკვლევართ ქალაქ ფასისის ლოკალიზაციისა და ამ ღმერთპალის ბუნების დასადგენად, მაგრამ ამ გამოთქმას — *φασταγών* — ჩვეულებრივ არ აქცევენ ყურადღებას.

ამრიგად, არ ვამბობ, რომ *φασταγών* ყველგან არის ქალაქ ფასისის მცხოვრები, მაგრამ არისტოტელეს შემთხვევაში *φασταγών πολιτεία* არის ქალაქ ფასისის მცხოვრებთა პოლიტია და არა ზოგადად მდინარე ფასისის სანაპიროს მოსახლეობის პოლიტია.

³⁵ *φασταγών πολιτεία* არ შეიძლება გავიგოთ როგორც მდ. ფასისის ნაპირებზე მცხოვრებთა პოლიტია — მდინარეთა მიხედვით არისტოტელეს არც ერთი პოლიტია არ დაუწერია. მისთვის პოლიტიკური ერთეულია ამოსავალი და არა გეოგრაფიული ფაქტორი.

³⁶ მ. მაქსიმოვას შენიშვნის თანახმად *Фасианы-народность в Колхиде* (Απαστάσις, Перевод М. И. Максимовой...) ქსენოფონტის „ფასიანების“ საკითხით სპეციალურად დაინტერესდა თ. მიქელაძე, რომელიც ქსენოფონტის მიერ პირველად ხსენებულ „ფასიანებს“ ათავსებს არაქსის სა-

იგივე ქსენოფონტი „კინეგეტიკოსში“ (II, 4) წერს, რომ სხვადასხვა სახის ბადეები უნდა გაკეთდეს „ფასისური“ (φασισური) ან სხვა კართაგენული წმინდა სელისაგან. ეს ცნობა ადასტურებს იმას, რომ ფასისური სელი განთქმული იყო. ამავე დროს არ შეიძლება არ გაგვახსენდეს პეროდოტეს ცნობა კოლხური სელის შესახებ (II, 105) და უფრო დაწერილებითი — სტრაბონის, რომელიც ამბობს, რომ კოლხიდა განთქმული იყო სელას დამუშავებით და ეს სელი საექსპორტოდაც კი იყო გამოყენებული (XI, 2, 17).

ისე გამოდის, რომ აზრობრივად ქსენოფონტის ფასისური φασισური (gen.) იგივეა, რაც პეროდოტესა და სტრაბონის „კოლხური“.

სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ერთი ადგილი (XI, 2, 16) თითქოს გვიდასტურებს იმას, რომ რალაცა დროს (ცხადია, სტრაბონზე უწინარეს) „ფასიანი“ უნდა გაგვეგო, როგორც კოლხიდის ნაწილი — „ანდაზაში ნათქვამი, „ფასისში“ (ἐν τῇ φασί), სადაც ხომალდთათვის უკანასკნელი სროლა“, ისე კი არ უნდა მივიღოთ, რომ იამბის მთხველი თითქოს მდინარეს ასახელებს ან კადევ ამ მდინარეზე მდებარე მსგავსი სახელის მქონე ქალაქს, არამედ ისე, რომ ესაა კოლხიდის ნაწილი“ (და ეს ნაწილი სტრაბონისათვის დიოსკურიამზე ვრცელდება).

Φασισαῖον ποταμὸν ერქვა არისტოტელეს (384 — 322) ერთ-ერთ ნაწარმოებს, რომლის ეპიტომეშიც პერაკლიდეს სახელით მოაღწია ჩვენამდე. სამწუხაროდ თვითონ ტექსტი არ იძლევა საშუალებას გავარკვეოთ φασισαῖον — ტომია, რომელიც კოლხების სინონიმი (იხ. ჰიპოკრატე), ხალხია, რომელიც ფასისის მიდამოში ცხოვრობს (იქნება ეს მდინარე, თუ ქალაქი, სულ ერთია), თუ ქ. ფასისის მოსახლეობა.

ჩემი დაკვირვებით არისტოტელეს პოლიტიკებზე ეს უნდა იყოს ქალაქი ფასისის მოსახლეობა, რადგან, როგორც ზემოთაც ვთქვი, მას აქვს პოლიტიკები: ქალაქებისა, კუნძულებისა (რომლებიც ამავე დროს ერთ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენენ) და უფრო იშვიათად ქვეყნებისა (რაც ასევე პოლიტიკური გაერთიანებები იყო). არისტოტელეს დროისათვის ქვეყანა ან მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ერთეული — „ფასიანი“ სხვა არავითარი წყაროთი ცნობილი არაა (იხ. აქვე ევსტათის კომენტარი და მასთან ჩემი შენიშვნა).

დიოდორე ჰიცილიელი (ძვ. წ. I ს.) თავის ცნობილ ბიბლიოთეკაში (14, 29) ახსენებს φασισαῖον ἄρξαν, ე. ი. „ფასიანთა“ ქვეყანას. მისი ცნობების წყარო

თავეებში, ხოლო მეორედ — კოლხეთში. „ფასიანი“ ეტიმოლოგიურად ესმის მას როგორც წყლით მდიდარი ქვეყნის მცხოვრები, ხოლო ეს სახელწოდება ესმის მას, როგორც ეთნიკურ-გეოგრაფიული ცნება. იგი წერს: „ფასიანი აღნიშნავდა კოლხურ ტომს, ამასთანავე ერთ ყველაზე დიდ ტომს, რომელიც როგორც ჩანს კოლხებდა წოდებული ეთნიკური გაერთიანების ძირითად ბირთვს წარმოადგენდა. ამავე დროს საფიქრებელია ისიც, რომ ფასიანი კოლხზე უწინარეს გაჩენილი ზოგადი მნიშვნელობის ეთნიკურ-გეოგრაფიული ცნება იყოს“ („ფასიანების სადაურბოებისა და ადგილსამყოფელის გარკვევის საკითხისათვის“; მასალები, 32, გვ. 1955, გვ. 23—39).

თ. მიქელაძის დასვენა მეტად საინტერესოა, მაგრამ ეთიკურად, ქსენოფონტის ძენწი ცნობები „ფასიანების“ შესახებ ასეთი განზოგადოების საშუალებას არ იძლევიან, ხოლო სხვა ავტორთა ცნობები ამ ხალხის (φασισαῖον-ს) შესახებ მას განხილული არა აქვს. ასეთი დასკვნის გაშვება ეგებ ჰიპოკრატეს ნაშრომმა შეგვაძლებინოს, მაგრამ იქაც ბევრი დაბრკოლება გვხვდება: ჰიპოკრატეს აინტერესებს ადამიანთა კონსტიტუციური ტიპი, ხოლო სხვა ყველაფერი მისთვის მკარებარისაა. როგორც ჩანს, ყველა ერთი ტიპის იყო — კოლხი, ბიჭური, ბელჯური და ესენი ყველაინი კოლხეთის დაბლობზე ცხოვრობდნენ ფასისის ნაპირებსა და ზღამოებში.

ქსენოფონტის ანაბასისია და ეს ფაშაჰი არიან ქსენოფონტის მიერ ხსენებული არაქსის სათავესთან მცხოვრები ხალხი.

ლიონისიოს პერივეტის კომენტატორი (689), ევსტათი ფაშაჰი *χάρα*-ს ახსენებს დიოდორეს დამოწმებით (*Ὁ δὲ περὶ ἀπὸ τῆς ἰσχυρίας*—იგულისხმება მდ. ფასისი—თ. ყ.—*τὸ πᾶν: φάσκει ὅτι ἡ γὰρ ἡ πόλις τῆς Διοδώρου καὶ ἀλλὰ*) მასთან მდებარე ადგილებს ფასისის ქვეყანას უწოდებენ დიოდორე და სხვები“).

უნდა შეინიშნოს, რომ აქ ხმარებულ ფაშაჰი *χάρα*-ში ფაშაჰი აშკარად არის ზედსართავი სახელი (შდრ. არიანეს ფაშაჰი *μῆρ* და არა დამოუკიდებელი გეოგრაფიული სახელწოდება. ამიტომ არაა სწორი მისი რუსულად მთარგმნელი ი. ცვეტკოვი (ლათინურის კრებულში), როდესაც წერს: „*Лезашии по ней местности у Диодора и у других называются Фасианоии*“ (უნდა იყოს: *Фасидской страной, землей*). ВДИ-ს დამატებაში ასევეა ეს ადგილი დატოვებული.

არიანე (II ს.) „ანაბასისში“ წერს, რომ ქსენოფონტი იხსენიებს „ფასიანებს“ (*φασιανῶν*), კოლხებს და სხვა ბარბაროს ტომებს (*ἐνταῦθα βαρβαροὶ*) ტრაპეზუნტამდე და ტრაპეზუნტის შემდეგ (VII, 13, 4). ცნობა არიანეს პერაპლუსიდან ზემოთ განვიხილე.

ამრავალ, რომ შეეჯამოთ ზემოთ თქმული „ფასიანებთან“ დაკავშირებით, შემდეგი უნდა დავასკვნათ:

ფაშაჰი: იხსენიებიან ჰიპოკრატესთან (რომელსაც უთუოდ თვითონ თავისი თვალთა პქონდა კოლხიდა ნანახი), ქსენოფონტთან (აქ არ გვხვდება იმის მტკიცება, რომ მან თვითონ იხილა ყველა მის მიერ ხსენებული ქართველური ტომი) და არისტოტელესთან (მისი გზით პერაპლუსთან). ყველა სხვა ავტორი დამოკიდებულია ქსენოფონტზე (დიოდორე, არიანე, ლიონისიოს პერივეტი კომენტატორი ევსტათი).

ქსენოფონტი რომ ამ სახელს ერთ-ერთ ტომს უწოდებს, ეს უდავოა (მის გვერდით არიან კოლხები, ტაოხები *etc*).

ჰიპოკრატესთან ეს გეოგრაფიული სახელია და რამდენადაც ჰიპოკრატე კოლხებს სულ არ ახსენებს, შესაძლოა ის სინონიმი იყოს კოლხებისა. არისტოტელესთან, როგორც ვცდილობ დავამტკიცო, ფაშაჰი: ქალაქ ფასისის მცხოვრებლები მგონია.

გვაქვს რამდენიმე შემთხვევა ამ სიტყვის წმინდა ზედსართავი ხმარებისა, ესაა: ფაშაჰი *ἡ ἀρχή τοῦ τοῦ λῆγος* (ქსენოფონტი—ფასისის ან კართაგენის სელი—კინეგეტიკოსი, II, 4) *ἡ φάσκει μῆρ* (არიანე, § 9. ფასისის ღმერთქალი) და *φάσκει ἡ πόλις* (ევსტათი, 689 ტ. ლიონისიოსის—ფასისის ქვეყანა).

პირველი ორი აშკარად ქალაქ ფასისის სახელიდან წარმოებული ზედსართავია, ხოლო მესამე — მდინარე ფასისის მიდამო მხარეს აღნიშნავს.

„ფასიანების“ სახელწოდების შესახებ სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს: „ფასიანი“ იგივე „ბასიანი“ და წარმოსდგება სიტყვისაგან „ფშა“, „ფშანი“ (=წყარო, სათავე), ე. ი. წყლით მდიდარი, ჰაობიანი ადგილი (ივ. ჯავახიშვილი)³⁷, „ფასისი“ ბერძნულ დაბოლოებიანი ქართული სიტყვაა „ფასი“, რაც ნიშნავს წყალს (ფასი, ფშანი, ფოსო — პ. ინგოროყვა³⁸, „ფასიანოჲს“ რომ

³⁷ საქართველოს, კავასისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, 1950, გვ. 35.

³⁸ გიორგი მერჩულე, 1954.

ბერძნული დაბოლოება ჩამოვაშორეთ, გვჩვენებს ქართული სიტყვა „ფასიან“, რომელშიც „ფას“ ძირია, ი—ინფიქსი, ან — ქართული სუფიქსი ქონებისა და კრებითობა — კორპორატიული მნიშვნელობის (/სვანი, ჰანი) ე. ი. „ფასიანი“ არის წყლებით მდიდარი ქვეყნელი ხალხი — შდრ. მოხვეე. მთიული (ს. ჯანაშია)³⁹.

ს. ჯანაშიას დებულებაზე დაყრდნობით ხსნიან ამ სახელს თ. მიქელაძე⁴⁰. აქ შეიძლება შემდეგი შევნიშნოთ: „ფასი“ რომ ქართული სიტყვაა და ეს ზოგ გეოგრაფიულ პუნქტს ეწოდება დღესაც — სადავო არ უნდა იყოს; „ფასისი“ შესაძლებელია ქართულივე ფორმა — ის დაბოლოებით (შდრ. ხერთვისი, წაყისი, მანგლისი), ბერძნების მიერ ბერძნულ — დაბოლოებიანად გაგებულ. რაც შეეხება „ფასიანოჲს“ წარმოებას, შესაძლოა იქ ბერძნული სუფიქსი *av* იყოს (*v* თანხმოვანი სხვადასხვა ხმოვნით *av-o*, *iv-o*, *ov-o* და უხმოვნოდ ხშირად გვევლინება სუფიქსად ბერძნულში, როგორც არსებითი სახელის საწარმოებლად, ისე ზედსართავეებისა: 'Ασ:α, 'Ασ:αυός; Φάσ:α, φάσ:αυός⁴¹. ამგვარად, შესაძლოა „ფასიანოჲ“-ში „ან“ ქართული სუფიქსი იყოს, მაგრამ არც ისაა გამორიცხული, რომ „ან“ იყოს ბერძნული სუფიქსი. ე. ი. φάσ:αυός; ბერძნული წარმოება იყოს და არა ქართული სატომო სახელის (ფასიანები) ბერძნული ტრანსკრიპცია, მით უმეტეს, რომ ამ სიტყვით მხოლოდ ტომის სახელწოდება არ აღინიშნება, როგორც ვხედავთ⁴².

2. მეორე საკითხი, რაც ისმის პერაკლიდეს ამ XVIII ფრაგმენტთან დაკავშირებით, არის სიტყვა φάσ:α—, რითიც იწყება ეს ნაწყვეტი. როგორც ზემოთაც იყო აღნიშნული, ხელნაწერში შემოკლებით არის ეს სიტყვა დაწერილი (ფა), მაგრამ გამომცემელთა ერთსულოვანი წაკითხვით ეს არის Φάσ:α ან Φάσ:α (საერთოდ ეს სიტყვა ერთნაირადაც იწერება და მეორენაირადაც). მეორე საკითხია—ეს Φάσ:α რას ნიშნავს—ქალაქს თუ მდინარეს. მთარგმნელებს ის ესმით როგორც მდინარის სახელწოდება (По Фасиду первоначально жили Иниох—SC) და ასევე გადმაკვთ ეს ციტატი ჩვეულებრივ სხვა მკვლევარებსაც.

პაპეს ლექსიკონში პერაკლიდეს მე-18 ფრაგმენტში (ე. ი. ჩვენს ტექსტში) ხსენებული „ფასისი“ გაგებულია როგორც მდინარე არაქსი.

საერთოდ φάσ:α-ს ხომ ხედავენ, ურჩევენათ, რომ ის მდინარედ გაიგონ ხოლმე. მაგ., ჰიპოკრატეს ცნობა (Περὶ ἀέρων... § 15) „Περὶ δὲ τῶν ἐν Φάσει“... „ხოლო მათ შესახებ ვინც ფასისში ცხოვრობს“... ესეც ესმით, როგორც მდ. ფასისი (რიონი), რაც არ მიმაჩნია სწორად. ეს ან არის ქალაქი, ან მხარე (შდრ. სტრაბონს).

³⁹ თუბალ-თაბალო-ტიბარენი-იბერი; შრომები; ტ. I.

⁴⁰ ფასიანების სადაურობისა და ადგილსამყოფელის გარკვევის საკითხისათვის; მასალები, 32, გვ. 27—32.

⁴¹ ზედსართავეების—ian წარმოება ი. ტრესტოის ბერძნულად არ მიიღწია, რადგანაც ანალოზებს სტრაბონთან დაცულ სიტყვას 'Ασ:αυός;αυός. მისი აზრით ეს არის ლათინური წარმოება (შდრ. Christianus, Caesarianus) თანხმოვანი ფუძისი არსებითი სახელებიდან. სკალიოში მოპყავს φάσ:αυός;-ც, როგორც იშვიათი ნიშნის სატომო სახელების ამგვარი წარმოებისა, მაგრამ არათერს ამბობს, თუ რა რიგისაა φάσ:αυός;-ს αὐ-ი: Из области допорского опомаси-копа, ВДИ, 1955, № 1, стр. 9—15.

⁴² აქვე უნდა გავიხსენოთ φάσ:αυός (აქედან ევროპული φασაი), რაც ნიშნავს „ხოლმეს“ და რაც მიჩნეულია სიტყვა φάσ:α-ისაგან წარმოებულიად (φάσ:αυός ტყუილ-ფასისის ფრინველი), ე. ი. φάσ:αυός „ფასისისა“—გასუბტანტიკებული ზედსართავი სახელია.

მე კი შგონია, რომ *Φάσις* პერაკლიდესთან ნიშნავს ქალაქს, ჯერ ეს ერთი იმიტომ, რომ ზმნა *χατῆσαι*-თან პირდაპირი დამატება *α*-ში ჩვეულებრივ მხოლოდ ადგილის აღმნიშვნელი სახელი არის ხოლმე (მაგ., *Ὀνύσιπποι* Pind. N. 10.84; *πῆλιν* Her. 7, 164 *τὰς* 'Αφύγας Soph. O. C. და სხვ.). მდინარის ნაპირების დასახლებულობა ცოტა სხვა ფორმით იქნებოდა გამოთქმული (იქნებოდა თანდებულები, ან ზმნა იქნებოდა სულაც სხვა). მეორეც იმიტომ, რომ ამ ფასისის შემდეგი დროის მოსახლეობად მილეტელები არიან დასახლებული, რაოდენ დიდი კოლონიზატორის სახელი არ უნდა ჰქონოდათ მილეტელებს, გადმოცემების მიხედვით მათ არსად უკავიათ მთელი ფასისი (მდინარე) ან თუნდაც ამ მდინარის მნიშვნელოვანი ნაწილი. ყველა გადმოცემაში მილეტელების სახელს უკავშირდება მხოლოდ ქალაქი ფასისი.

ქალაქი ფასისის შესახებ უძველესი წერილობითი ცნობები შემდეგი გვაქვს:

1. ყუბანში აღმოჩენილი ვერცხლის ფიალის წარწერაში იკითხება: 'Απόβλαστος ἡγεμόνιος εἰμὶ τῆς Φάσις. „აპოლონ—წინამძღოლისა ვარ, რომელიც ფასისში არის“ (ე. ი. ქალაქ ფასისში იყო აპოლონის ტაძარი და მისთვის იყო ეს ნივთი შეწირული). წარწერა თარიღდება ძვ. წ. V ს-ით (შესაძლოა ძვ. წ. IV ს-ის დასაწყისით—Известия имп. арх. Ком. Вып. I, 1901, გვ. 94—103. ნივთი ამჟამად ინახება ერმიტაჟში).

2. ძველი ბერძენ მწერალთაგან ქალაქ ფასისს ახსენებენ: ფსევდო-სკილაქსი (ძვ. წ. IV ს. კოლხთა ტერიტორიაზე სხვა ქალაქებს შორის ახსენებს „ელინურ ქალაქს, ფასისს“), არისტოტელე (H. an. III, 21, 7 — „ფასისში ტანმორჩილი ძროხები ჰყავთ⁴³... და „პოლიტიკაში“, რაც პერაკლიდეს სახელითაა ცნობილი — „ფასისში“ შემდეგ მილეტელები ცხოვრობდნენ), სტრაბონი (XI, 2, 16; 17; 3, 4 — ეს ავტორი სამჯერვე ასე ახსენებს ქალაქ ფასისს — მდინარე ფასისი და მასთან მისი მოსახლე ქალაქი — სხვათა შორის, ზოგი სხვა ავტორიც ამგვარად ახსენებს ქალაქ ფასისს), პლუტარქე (მდინარეთა და მათა სახელწოდების შეს., 5, 1), კლავდიოს პტოლემეაძისი (5, 10, 2, 8, 19, 4). სქოლიასტები: აქარნელების, თეოკრიტეს „ჰილასის“ 13, 23. დიონისიოს პერიეგეტის კომენტარებში ევსტათი; ანონიმი (პერიპლუსი SC I, 1, 274), სტეფანე ბიზანტიონელი (Georgica, III, გვ. 286), მენანდრე პროტექტორი (fr 3). ზოსიმე (2, 33).

ლათინ ავტორთაგან ქალაქი ფასისის ხსენებას ვხვდებით: პლინიუსთან (6, 4, 13), პომპონიუს მელასთან (1, 108), ამიანე მარცელინუსთან (22, 8) და პაულე ოროსიუსთან (Historia, BDI, 1949, № 4, გვ. 270).

ამ ცნობათა შორის ჩვენი „პოლიტიკის“ ფრაგმენტთან დაკავშირებით საინტერესოა შემდეგი. ჩამდენიმე ავტორი პირდაპირ ამბობს იმასვე, რასაც არისტოტელე — სახელდობრ იმას, რომ ქალაქი ფასისი მილეტელების სახელს უკავშირდება. ასეთებია:

თეოკრიტეს მე-13 იდილიის, „ჰილასის“ 23-ე ტაეპის მიმართ არის სქოლიასტის შენიშვნა: „ფასისი — მდინარე და მისი მოსახლე ქალაქი კოლხებში, სადაც ცხოვრობდნენ ელინები, მილეტელთაგან გადმოსახლებულები (ἄποικοι)“.

⁴³ პოპოკრატეს ზეპოთ მოყვანილი ცნობისა არ იყოს, არისტოტელეს ამ ცნობაში ფასისი შესაძლოა ქალაქი კი არ არის, არამედ მხარე მთელი.

პომპონიუს მელაჲ ცნობაში ვკითხულობთ: „მერე ის ადგილია, სადაც თავდება ბოსფორიდან მომავალი სანაპირო და მერე აღმართული მოპირდაპირე ნაპირის მოხრილობა პონტოს ყველაზე უფრო ვიწრო კუთხეს. ქმნის. აქ არიან კოლხები, აქ ჩამოდის ფაზისი, აქვეა ამავე მდინარის სახელის მქონე, თემისტაგორა მილეტელის მიერ დაარსებული ქალაქი, აქაა ფრიქსოსის ტაძარი და კორომი, სახელგანთქმული ოქროს საწმისის შესახებ ძველი თქმულებით“ (1, 108 — ესარგებლობ ალ. გამყარელიძის თარგმანით. თ. ყ.).

ანონიმის პერიპლუსში ვკითხულობთ: „მდინარეში რომ შედინარ ფასისის მარცხენა მხარეზე მდებარეობს მილეტელთა ბერძნული ქალაქი, ფასისად წოდებული“.

სტეფანე ბიზანტიონელის 'Εμπυριζ-ში უფრო დაზუსტებით სწერია: „ფასისი, აიას ქალაქი კოლხების ქვეყანაში, მდინარე ფასისზე დაარსებული მილეტელების მიერ (ἐκστῆθη δὲ τὰς Μιλησίων)“.

ამრიგად, ამ ცნობათა მიხედვით გამოდის, რომ ანტიკურ ხანაში და შემდეგ ბიზანტიელთა ხანაშიც — იყო აზრი, რომ ქალაქ ფასისში ცხოვრობდნენ მილეტელები; უფრო მეტიც — ის მილეტელთა მიერ იყო დაარსებული და იმ მილეტელის სახელსაც კი ასახელებდნენ, რომელმაც დააარსა ფასისი (თემისტაგორა)⁴⁴.

საქართველოსა და ბერძნული სამყაროს ურთიერთობის საკითხს კარგა ხანია ექცევა ყურადღება; ამ ბოლო ხანებში ამ საკითხთა რიგიდან გამოიყო კიდევ საქართველოს საზღვაო სანაპიროსა და საბერძნეთის ურთიერთობის პრობლემა, რომელსაც სწავლობენ ქართველი ისტორიკოსები და არქეოლოგები. ქალაქ ფასისის ანტიკური ხანის ისტორია, მიუხედავად იმისა, რომ მის შესახებ სპეციალური მონოგრაფიებიც არსებობს, ჯერ კიდევ დამუშავების პროცესშია და ამავე საქმეს ემსახურება აქ წარმოდგენილი და თავმოყრილი წერილობითი წყაროებიც. არა მარტო წერილობითი წყაროები მიუთითებენ იმაზე, რომ საქართველოს საზღვაო ქალაქებს (ფასისს, დიოსკურიას...) ურთიერთობა ჰქონდათ ბერძნულ სამყაროსთან. ეს დასტურდება არქეოლოგიური მონაპოვრებითაც. მაგრამ თუ რა სახის იყო ეს ურთიერთობა, დადგენილი არ არის. ჩვეულებრივ ლაპარაკია ხოლმე ბერძნულ კოლონიებზე, მაგრამ ამ კოლონიების ბუნება ჯერაც შესწავლილი არ არის. ყველაზე სარწმუნოდ ჩანს ო. ლორთქიფანიძის მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომელიც განსხვავდება ყველა მასზე ადრე გამოთქმულისაგან და რომელიც მოკლედ ასეთია: ჩვენში ნამდვილი ბერძნული კოლონიები კი არ იყო, არამედ იყო ემპორიონები — ე. ი. რომელიმე საზღვაო ქალაქი (მაგ. თუნდაც ფასისი) ისეთივე იყო თავისი ბუნებით, როგორიც არა საზღვაო ქართული ქალაქი, მაგრამ მასთან ამავე დროს იყო სავაჭრო ფაქტორიები, რომლის საშუალებითაც ხორციელდებოდა სავაჭრო ურთიერთობა კოლხიდან და ანტიკურ სამყაროს შორის⁴⁵.

აქ არ არის დრო და ადგილი ბერძნული კოლონიზაციის ზოგადი პრობლე-

⁴⁴ ს. შებელაძემა ეს თემისტაგორა დააკავშირა მილეტის 521—520 წწ. ნუსხებში ხსენებული თემისტაგორასთან (С. А. Жебелев. Северное Причерноморье, 1953, გვ. 71). თავისთავად თემისტაგორა ძალიან იშვიათად ხმარებული სახელი არ არის, მაგრამ მაინც საყურადღებოა ის, რომ VI ს-ში იხსენიება ასეთი ადგილი და ე. წ. ფასისის კოლონიზაციაც ხოვ დაახლოებით ამ დროისათვის არის საკარგად.

⁴⁵ კოლხეთის ბერძნული კოლონიზაციის საკითხისათვის: მაგნე, 1964, № 3, გვ. 164—204. ეს მოსაზრება არის გვ. 197.

მის კვლევისა, მით უმეტეს, რომ ჩემ მიერ დამუშავებული წერილობითი ცნობები სხვა გარეშე (ძირითადად არქეოლოგიური) მასალის მოხმარების გარეშე მართო ფასისი ე. წ. კოლონიზაციის საკითხსაც ვერ გაარკვევენ, მაგრამ ერთხელ კიდევ მინდა გავუსვა ხაზი ერთ გარემოებას:

გადმოცემათა მიხედვით მილეტის როლი საკოლონიზაციო მოძრაობაში პეტრისმეტად დიდი იყო. სკიმნოსის ცნობით მან მარტო შავი ზღვის სანაპიროებზე 12 კოლონია დააარსა, სტრაბონის აზრით — 24. სენეკა მილეტის დაარსებულად 75 ქალაქს მიიჩნევს, ხოლო პლინიუსი — 90-ს⁴⁶. აი, ამ ტრადიციის ძალით ერთ-ერთი ასეთი ქალაქი იყო ფასისი, რის შესახებაც რამდენიმე წერილობითი დოკუმენტი არაებობს და მათ შორის ისეთი ავტორიტეტული მკვლევარისა, როგორიც იყო არისტოტელე. ფასისი კოლონია იყო თუ ემპორიონი, ამის დაზუსტება მხოლოდ ახლა ხდება; ხოლო რაც შეეხება ძველ სპეციალისტებს, იმათგან ისიც ძალიან მნიშვნელოვანია, რომ აღნიშნავენ — ფასისში მილეტელები ცხოვრობდნენ. მილეტელები ფასისში ცხოვრობდნენ და ახლობით VI—V ს-დან⁴⁷, ზოგი სპეციალისტის აზრით კი მხოლოდ V—IV სს-ის მიჯნიდან⁴⁸: საამისო უძველესი წერილობითი წყარო ჩვენ ძვ. წ. IV ს-ისა გვაქვს (არისტოტელე), მაგრამ იქ თარიღი მხოლოდ მიახლოებითი ჩანს. ერთი უდავოა, რომ ძვ. წ. V ს-ში ქ. ფასისში უკვე იყო აპოლონის (მილეტელთა უმთავრესი კულტი იყო აპოლონის კულტი!) ტაძარი, რომლის შეწირულებამ ჩვენამდე მოაღწია (იხ. ზემოთ ვერცხლის თასი, ბერძნული წარწერით. წარწერა, სხვათაშორის იონაურია, ხოლო მილეტის ბერძნული, როგორც ცნობილია, იონიური დიალექტია). ამრიგად, მილეტელებისა და ფასისელების ურთიერთობა ფაქტია და არა ზაყყყმანო რაღაცა ლიტერატურული გადმოცემა.

3. ამ ფრაგმენტის მეორე ნაწილის ჩემი თარგმანი განსხვავდება ყველა სხვა აქამდე არსებულისაგან. მე მაქვს: მილეტელები არიან სტუმართმოყვარენი; ისინი ამარაგებენ, ეხმარებიან მათ, ვისაც კი ზომალდები ელუპებათ (მათ საცხოვრისთან ახლოს, ცხადია), ხოლო თავისი მხრივ ზეღამართული ხალხი მილეტელებს 3 მნას უხდის და ისე განაგრძობს მოგზაურობას. კისლინგი (RE გვ. 273) წერს, რომ სტუმართმოყვარენი და სხვ. ისევ პენიონები არიან. სხვა მკვლევარები გარკვეულად არ წერენ, ვის ეხება ეს ნაწილი ფრაზისა, კმაყოფილდებიან ნაცვალსახელით, რომელშიაც, მგონია, რომ მაინც მილეტელებს გულისხმობენ. დიდი ერთსულოვანებაა მკვლევარ-მთარგმნელთა შორის (ლათინური, კისლინგი, კელერი...) ზმნის *მიმბოუჯ* გაგებაში. ერთადერთი სწორი გაგება ამ ფორმისა არის ის, რომ ის დაუუკავშიროთ *ვახაყის*-ს, ე. ი. გადამხდელი, გამღები ამ ფულის შეიძლება იყოს მხოლოდ ის, ვისაც დაეღუპა ზომალდი და არა *ფიბრეისი* (სტუმართმოყვარე) დამხდური.. *მიმბოუჯ* ac. pl. უკავშირდება *ვახაყის*-ს, ასევე ac. pl. და არა *ფიბრეისი*-ს (რაც არის nom. pl.). თან ისინი, ვინც ასე ჩემგან განსხვავებით იგებენ და თარგმნიან ამ *მიმბოუჯ*-ს, არც ასწორებენ ამ ფორმას, არც რაიმე კომენტარს უკეთებენ და ესმით ის, ჩემი აზრით, არასწორად.

⁴⁶ Fr. Bilabel. Die ionische Kolonisation. Leipzig, 1920, გვ. 11—12.

⁴⁷ A. A. Иессен, Греческая колонизация северного Причерноморья, Л. 1947, გვ. 80. ით. ლარტოქიანისი ზემოთ დასახელებული ნაშრომი. ნ. ლომოური, კოლხეთის სანაპიროს ბერძნული კოლონიზაცია, 1962, გვ. 50 და შშლ.

⁴⁸ თ. მიქელაძე, ქართული ტომებისა და ბერძნული სამყაროს ურთიერთობის გენეზისისათვის: საზ. მეცნ. მოამბე, 1960, II, გვ. 164—198. ამ საკითხზე: გვ. 189.

შესაძლოა ეს გაგება მიღებულია კოლონიზაციასთან დაკავშირებულ რაიმე რეალურ ვითარებაზე იყოს დამოკიდებული, მაგრამ მაინც, ამ შემთხვევაშიც კი, კომენტარი იყო საჭირო და არა პირდაპირი თარგმნა. მით უმეტეს, რომ ჩვენს ზეღთ არსებული ლიტერატურის მიხედვით ასეთი არაფერი ჩანს.

4. პერაკლიდეს (ე. ი. არისტოტელეს) „პოლიტიკებში“, ზემოთ განხილულ XVIII ფრაგმენტში იხსენიება ტომი — პენიოხები, რომლებიც ამ ადგილას (ე. ი. ფასისში) მიღებულია ადრე, უფრო ზუსტად, თავდაპირველად მოსახლეობდნენ. პენიოხების სახელს ხშირად ვხვდებით ბერძენ და რომაელ ავტორებთან, მაგრამ ყველა სხვა ცნობისაგან გამოირჩევა „პოლიტიკების“ მასალა — აქ ხსენებული პენიოხები ცხოვრობენ ფასისში, მაშინ როდესაც სხვა წყაროების მიხედვით ისინი ცხოვრობენ ან გაცილებით ჩრდილოეთით (დაახლ. ახლანდელი სოჭისა და ადღერის რაიონებში), ან ბევრად უფრო სამხრეთით — ტრაპეზუნტის მიდამოებში.

რომ ჩვენი ცნობის ავტორი იყოს სხვა ვინმე და არა არისტოტელე, გამოსავალს ადვილად ვნახავდით — გამოვაცხადებდით, რომ მას, ავტორს, გეოგრაფიული პერსპექტივები დარღვეული აქვს, რომ ის რაღაცას ურევს (მაგ., ქალაქებს ფასისსა და დიოსკურიას) და რომ პენიოხები ფასისთან კი არ უნდა ვეძებოთ, არამედ სადღაც დიოსკურიასთან (რომელიც გადმოცემის თანახმად ასევე ბერძენთა კოლონიაა), ერთი სიტყვით, რომ ეს ცნობა სანდო არ არის. მაგრამ ამ შემთხვევაში, როდესაც ამ „პოლიტიკებს“ ისეთი ნდობა ეცხადებათ, რომ მათი მიხედვით აზუსტებენ ჰერმარიტად არისტოტელეს თხზულებებს („ათენელთა პოლიტიკა“), რა საბუთი გვაქვს ჩვენ მას მაინცდამაინც პენიოხების საკითხში არ დაეუჯეროთ? მე ვფიქრობ, ჩვენ იმ დასკვნამდე უნდა მივიდეთ, რომ პერაკლიდეს (seu არისტოტელეს) პენიოხები ცხოვრობდნენ სწორედ ფასისში, დაახლ. ძვ. წ. VI ს-მდე და მათ მერე იმავე ფასისში დასახლებულან მიღეტელები, ამ ცნობაში არ წერია. პენიოხებს რა მოუვიდათ, წავიდნენ ამ ადგილებიდან, თუ იქვე დარჩნენ (თუ დარჩნენ. მიღეტელებთან შედარებით, იმდენად უმნიშვნელონი იყვნენ, რომ ავტორმა ისინი სახსენებლადაც აღარ ჩათვალა).

ფასისის მკვიდრი, მიღეტელთა მოსელადელი პენიოხთა ტომი ავტორის მიერ ასე არის დახასიათებული: ისინი კაციჰამიები არიან და ადამიანებს ტყავს ხდიან (მათი შეპირისპირებით — მიღეტელები სტუმართმოყვარენი არიან. აქ უნებურად გაგახსენდება შავი ზღვის სახელწოდება — ჯერ ძველი და შემდეგ ანტიკური — სტრაბონთან ვკითხულობთ: „მაშინ (იგულისხმება დაახლ. პომპეოსის დრო) არ შეიძლებოდა ამ ზღვაზე (შავ ზღვაზეა ლაპარაკი) ცურვა და იწოდებოდა ის არასტუმართმოყვარედ (ანტიკური) მისი მღელვარებისა და ირ გვლივ მცხოვრები ტომების ველურობის გამო, ეს (ეხება) განსაკუთრებით სკითურ ტომებს, რომლებიც უცხოელებს სწირავდნენ მსხვერპლად, ჰამენ მათ ხორცს და თავისქალებს სასმისებად იყენებენ. ხოლო შემდეგში მას სტუმართმოყვარე (ანტიკური) ეწოდა, მას შემდეგ, რაც იონიელებმა სანაპიროზე ქალაქები ააგეს (გეოგრაფია, VII, 3,6).

ასევე ახასიათებს პენიოხებს არისტოტელე „პოლიტიკაში“ (VIII, 4, 4). როგორც ცნობილია, ეს ნაწარმოები ზოგადი თეორიული ხასიათისაა (რასაც ვერ ვიტყვით „პოლიტიკებზე“), ამდენად არისტოტელეს აქ ზოგადი მაჩვენებელი აქვს იმ ხალხების შესახებ, რომელთაც მიღეტელები აქვთ კაცისკვლისა და კაციჰამობისკენ და შემდეგ ამის მაგალითად ასახელებს პონტოს ნაპირზე

მცხოვრებ აქაეებსა და პენიოხებს (მათი მსგავსი ან მათზე უარესნი კიდევ სხვებიც ყოფილან — უფრო შიგნით, მატერიკზე მცხოვრებთაგანნი — არ ასახელებს ამ ტომებს). ესენი მეკობრეობას ეწევიან, მაგრამ ვაეკაცობით არ გამოირჩევიან. ასე ახასიათებს მეორეგან არისტოტელე პენიოხებს, მაგრამ ამჟერად მათ ლოკალიზაციას არ ახდენს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს პენიოხებიც ფასისის მკვიდრნი არიან; ასეთია არისტოტელეს ცნობები ფასისაში მცხოვრები პენიოხების შესახებ.

არისტოტელეს ცნობები საერთოდ სარწმუნოდ არის მიჩნეული, მაგრამ პენიოხთა კაციკამიობა, ისიც ე. წ. მილეტელთა კოლონიზაციის წინა ხანაში, შესაძლოა გადაჭარბებული იყოს; რომ ამ დროისათვის ეს ტომი განვითარების მაღალი დონით არ გამოირჩეოდა, ეს სხვა წყაროების მიხედვითაც დასტურდება, მაგრამ კაციკამიობა სხვაგან არსად აღინიშნება.

ფასისის მოსახლეობის (არისტოტელეს ცნობის თანახმად, პენიოხთა) განვითარების დონის შესახებ მსჯელობა შეიძლება იმ მასალის მიხედვით, რაც ფოთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ მოიპოვა.

არაფერს ვამბობ, იმპორტულ კერამიკაზე, რაც ძვ. წ. VI ს-ით თარიღდება. ძველ ფასისთან დაკავშირებულ ჩამოსახლარზე, სოფ. ქვემო ჭალადიდის მიდამოში აღმოჩენილია თიხის ჭურჭელი, ტიპური კოლხეთისათვის და დამახასიათებელი ბრინჯაოდან რკინაზე გარდამავალი ფენებისათვის⁴⁹.

ამ მასალის მიხედვით ძნელია „კაციკამია“ პენიოხებზე ლაპარაკი.

პენიოხთა შესახებ სხვა ბერძენ და რომაელ ავტორთა ცნობები შეგვიძლია ორად დავაჯგუფოთ ამ ტომის საცხოვრებელი ადგილის მიხედვით.

უფრო ძველი ავტორები (და ავტორთა დიდი უმრავლესობა) პენიოხებს ასახელებენ შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე, დაახლოებით იმ ტერიტორიაზე, რომელიც უჭირავს დღეს სოქისა და ადლერის რაიონებს და აფხაზეთს. ეს ავტორები არიან: ჰელანიკე (480—395 წწ.) სკილაქსი (ძვ. წ. IV ს.), დიოდორე (ძვ. წ. I ს., მაგრამ ამბავს გადმოსცემს ძვ. წ. IV ს-სას), სტრაბონი (ძვ. წ. I ს. ახ. წ. I ს.), ოვიდიუსი (ძვ. წ. I ს. ახ. წ. I ს.), პომპონიუს მელა (I ს.) ვალერიუს ფლავიუსი (I ს.), იოსებ ფლავიუსი (I ს.), კლავდიოს პტოლემეოსი, აპიანე, დიონისიოს პერიეგეტი (სამივე II ს.), ქარაქს პერგამონელი (II—III სს.) და სხვა ბერძენი და რომაელი ავტორები III ს-ში და შემდეგ (ორფიკა, იულიუს სოლინუსი, იუნიანუს იუსტინუსი, რუფუს ფესტუსი, აპიანე მარცელინე, პრისკიანუსი). ეს ავტორები ამ პენიოხებს შემდეგნაირად ახასიათებენ: ისინი ცხოვრობენ შავი ზღვის სანაპიროზე, ვიწრო და მწირ ადგილებში (სტრაბონი, XVII, 3, 24). მათი სანაპირო მეტწილად უნავესადგურთა და მთიანი (სტრაბონი, XI, 2, 12).

როდესაც არის ხოლმე ტომთა დაწვრილებითი ჩამოთვლა, პენიოხების სახელი გვხვდება ანეთ კონტექსტში: კერკეტები — პენიოხები — კორაქსები (ჰელანიკე); აქაეები — პენიოხები — კორაქსები (სკილაქსი, § 75—77). კერკეტები, აქაეები, პენიოხები (არტემიდორე), პენიოხები, ტაერები, აქაეები

⁴⁹ თ. შიქელაძე, ფოთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1962 წ. მუშაობის შედეგები: სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1962 წლის საველე არქეოლოგიური ელევადიების შედეგებისადმი. მოხსენებათა ანოტაციები. თბილისი, გვ. 47—52; შიქელაძე, ფოთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1963 წელს ჩატარებული საველე ელევადიების შედეგები: XII სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1963 წლის საველე-არქეოლოგიურ ელევადიების შედეგებისადმი (გეოგრაფიკული და ანტიკური ხანის ძეგლები) თბ., 1964, გვ. 22—26.

(დიოდორე, 20, 25). აქაეები, ზიგეები, ჰენიოხები, კერკეტები (სტრაბონი). აქაეები, ჰენიოხები, ძიგიები (დიონისიოს პერაეგეტი, 686). აქაეები, კერკეტები, ჰენიოხები, სვანოკოლხები (კლავდიოს პტოლემეოსი, V, 9, 25), კერკეტები, ტორეტები, აქაეები, ჰენიოხები, ზიგეები (ფესტუს ავიენუსი). აქაეები, ჰენიოხები, ზიგიები (პროსკიანუსი, 668).

როდესაც უფრო ზოგადი ლაპარაკია პონტოსა და მეოტიდის ირგვლივ მცხოვრებ ხალხთა შესახებ, მაშინ ჰენიოხების სახელს ამგვარად გვხვდებით: ჰენიოხები, კოლხები, ტავრები (იოსებ ფლავიოსი, იუდ. II, 16, 4), ან კიდევ — კოლხები, ჰენიოხები, აბასგები (ორფიკა, 751).

სტრაბონი ერთგან წერს, რომ ჰენიოხების შემდეგ არის კოლხიდაო (XI, 2, 1, ე. ი. სანაპიროს გასწვრივ უფრო ჩრდილოეთით არიან ჰენიოხები და უფრო სამხრეთით — კოლხიდა).

ჩრდილოეთის ჰენიოხების ლოკალიზაციისათვის არის უფრო კონკრეტული ცნობებიც, მაგ., პომპონიუს მელას აზრით — ჰენიოხების საზღვრებში არის დიოსკურია, კასტორისა და პოლუქსის მიერ დაარსებული (111). იულიუს სოლინუსი ერთ კონტექსტში ახსენებს დიოსკურიასა და ჰენიოხებს — კოლხური ქალაქი დიოსკურია დააარსეს დიოსკურების მეეტრეებმა (ე. ი. ჰენიოხებმა) და მათგან წარმოიშვა ჰენიოხების ტომი (15, 17), ე. ი. სოლინუსის ცნობაც დაახლოებით ისეთივეა, როგორც აქვე მოტანილი პომპონიუს მელასი.

ჰენიოხების სახელწოდება ბერძენ და რომაელ ავტორთა აზრით მომდინარეობს დიოსკურების ლაკონელ მეეტრეთაგან (Ἰνδοί) — სტრაბონი, დიონისიოს პერიეგეტი, ანონიმი (§ 9). პომპონიუს მელა, ამიანე მარცელინე (XXII, 8, 24), იულიუს სოლინუსი. ამ საკითხზე უფრო დაწვრილებით ქვემოთ იქნება ლაპარაკი.

ჰენიოხთა ტომის დახასიათებისას ძველი ავტორები ერთსულოვნებას იჩენენ: ისინი მეკობრეობითა და მომთაბარეობით ცხოვრობენ (დიოდორე, 20, 25; სტრაბონი, XI, 2, 12); ისინი ველურები არიან და ზიანს აყენებენ მეზღვაურებს (ე. ი. მეკობრეობას ეწევიან — ოვიდიუსი, Ep. ex. Ponto, IV, 10). ისინი ველური, უღმრთელი ზნისა არიან (truces), რაც მედეას დროს გამოიჩინეს (ვალერიუს ფლავიუსი, VI, 41). ჰენიოხების მეკობრული ცხოვრება უფრო დაწვრილებით აქვს აწერილი სტრაბონს: „ესენი (ჰენიოხები — თ. ყ.) ცხოვრობენ ზღვაზე მეკობრეობით. აქვთ პატარა, წვრილი და მსუბუქი ნაუბები, რომლებიც დაახლოებით 25 კაცს იტევენ, ხოლო იშვიათად მათ 30 (კაცი) დატევა შეუძლიათ. ელინები მათ უწოდებენ კამარებს... (ჰენიოხები) კამარებისაგან ფლოტებს ქმნიან და თავს ესხმიან ხან საბარგო ხომალდებს, ხან რომელიმე ქვეყანას, ან ქალაქს და ასე ფლობენ ზღვას. ბოსფორის მფლობელნი ზოგჯერ ეხმარებიან ხოლმე მათ, აძლევენ მათ ნავსაყუდლებს, ბაზარსა და ნადავლის გაყიდვის (საშუალებას): ხოლო როდესაც ბრუნდებიან საკუთარ ქვეყანაში, ვერ აგდებენ ღუზას, იღებენ მხრებზე კამარებს და მიაქვთ ტყეებში, რომლებშიც ცხოვრობენ და ამუშავებენ მწირ მიწას. შემდეგ კი როდესაც დრო დგება ნაოსნობისა, (კამარები) უკან მოაქვთ. ასევე იქცევიან ისინი სხვა ქვეყანაშიც, (სადაც) აქვთ მათ განთქმული ტყიანი ადგილები, რომლებშიც ინახავენ კამარებს, ხოლო თვითონ დაეხეტებიან ფეხით დღე და ღამე ტყეების მოპოვების მიზნით. რასაც ისინი მოიპოვებენ, იოლად სომობენ გამოსაყიდით და წასვლის შემდეგ ატყობინებენ გამარცხულს. იმ ადგილების მცხოვრებნი, რომელთაც მმართველები ჰყავთ, რაღაცა შემწეობას ჰპოვენ ხოლმე თავიანთ

წინამძღოლთაგან (ჩეფმოსავ) უსამართლობის შემთხვევაში, სწორად მათ თავს ესხმიან და მიჰყავთ კამარები იქ მყოფ ხალხიანად. ხოლო რომაელების (გამგებლობაში) მყოფი (ნაწილი) უფრო უმწიფოა გამოგზავნილ პირთა უპასუხისმგებლობის გამო“ (XI, 2, 12).

სტრაბონის ეს ცნობა ერთგვარად თარიღიანია — თუ სხვაგან ზოგადი ლაპარაკია ჰენიოხების მეკობრეობაზე, აქ დროის თვალსაზრისით უფრო დაზუსტებულია მათი აშბავი — რომაელთა გამგებლობის დროს, ე. ი. დაახლოებით თვითონ სტრაბონის დროს, ხდება. ეს ამბავი.

ძვ. წ. IV ს.-ის ამბებს გადმოსცემს დიოდორე სიცილიელი (ძვ. წ. I ს.). კიმერიის ბოსფორის მეფის ძემ, ევმილემ ომი გაუჩაღა ბარბაროსებს. რომლებიც ჩვეულებრივ მეკობრეობდნენ — ჰენიოხებს, აქაეებსა და ტაერებს. გასწმინდა ზღვა პირატთაგან, რისთვისაც არა მარტო თავის სახელმწიფოში, არამედ თითქმის მთელ მსოფლიოში გაითქვა სახელი — ვაჰრებმა მოსდეს ეს ხმა ყველგან (პიბლოთეკა, 20, 25). ასეთივე რეალური, ისტორიული ხასიათის ცნობები ჰენიოხთა შესახებ აქვთ სტრაბონსა და აპიანეს; აპიანე მითრიდატე ევპატორის მოკავშირეთა შორის იხსენიებს ჰენიოხებსაც (აქაეებთან, სკვითებთან, ხალობებთან ერთად).

ლტოლვილი მითრიდატე ძვ. წ. 65 წელს ჰენიოხებმა კარგად მიიღეს, როდესაც მან მათ ქვეყანაზე გაიარა (აქაეებმა კი არა). პომპეუსის ტრიუმფის დროს, ძვ. წ. 61 წ. მსვლელობაში სხვა მრავალ ხალხთან წარმომადგენლებთან ერთად მონაწილეობას იღებდნენ ჰენიოხთა წარმომადგენლებიც (იბერებთან, ალბანელებთან და აქაეებთან ერთად) (აპიანე, მითრიდატეს ომების ისტორია, 1959, გვ. 144, 196, 223-24). ამავე ამბებს აგვიწერს სტრაბონიც: „...მითრიდატე ავპატორმა, თავის სამშობლოდან გამოქცეული ბოსფორში რომ მიდიოდა, ამათ ქვეყანაზე გადაიარა, ეს მხარე მისთვის კარგი სავალი იყო, მაშინ როდესაც ზიგების ქვეყანაზე უარი თქვა მისი ცუდგზიანობისა და ველურობის გამო...“ (XI, 2, 13).

ამგვარად, თუ სხვა ავტორებთან ზოგადი ზუსიათის ცნობები გვაქვს ჰენიოხთა შესახებ, რამდენიმე ცნობა არის კონკრეტული და თან თარიღიანი: არისტოტელესთან ისინი ცხოვრობენ ფასისში ძვ. წ. VI ს.-მდე (მერე მილეტელები მივიდნენ იქ). ძვ. წ. IV ს.-ში პირატი ჰენიოხები ალავმა ბოსფორელმა ევმილემ (დიოდორე). ძვ. წ. I ს.-ში ჰენიოხები მითრიდატე ევპატორის მოკავშირეები არიან და ერთგვარ მონაწილეობას იღებენ მისი ლტოლვის დროს; ხოლო მისი დამარცხების მერე პომპეუსის ტრიუმფის მონაწილენი არიან (სტრაბონი, აპიანე).

სტრაბონს აქვს ერთი ცნობა ჰენიოხთა შესახებ, ზადაც მათი სოციალური და პოლიტიკური ცხოვრება არის დახასიათებული: „მათ განაგებენ ეგრეთწოდებული სკეპტუხები, ზოლო თვით ესენი ტირანთა ან მეფეთა გამგებლობაში იმყოფებიან. ჰენიოხებს ოთხი ბასილევსი ჰყავდათ, როდესაც მითრიდატე ევპატორმა... ამათ ქვეყანაზე გადაიარა“ (XI, 2, 13).

ამ ცნობის მეორე ნაწილი გასაგებია — მითრიდატეს დროისათვის ჰენიოხებს ჰყავდათ ბასილევსები, რაც მესმის, როგორც გვარის უფროსი, იმის ფონზე, რაც ამავე ავტორს (და ზოგ სხვასაც) ამ ხალხის შესახებ უწერია. მაგ., იმავე სტრაბონის ცნობით მისი დროისათვის „აქაეები, ძიგები და ჰენიოხები ვიწრო და ღარიბ ადგილებში ცხოვრობენ მეკობრეობით და მომთაბარეობით“ (XVII,

3,24). სხვათა ცნობებითაც ისინი მეკობრეები, ველურები და სასტიკი ხალხი არიან (არ გავიმეორებ უკვე ზემოთ თქმულს). უფრო ადრე კი, ძვ. წ. VI ს-მდე ისინი თითქოს კაციქამიები იყვნენ და ხალხს ატყავებდნენ. რა თქმა უნდა, V საუკუნეში მათი ყოფა შესაძლოა შეცვლილიყო საგრძნობლად, მაგრამ არც I საუკუნის ცნობები იძლევიან იმის საშუალებას, რომ მათი „ბასილევსი“ მეფედ. ჩამოყალიბებული სახელმწიფოს მეთაურად ვიგულოთ. ამრიგად, მითრიდატე ევპატორის დროისათვის პენიოხებს გვაროვნული საზოგადოება აქვთ და მათი ბასილევსი გვარის უფროსია. აპიანე პენიოხებს მითრიდატეს მოკავშირეებად აცხადებს, მაგრამ ასეთივე მოკავშირეები არიან აქაეები (ასევე „ველური“, თუ მეტად არა—ტომი, ამ დროისათვის), სკიოთები, (ამ სახელის ქვეშ რომელი სკიოთები იგულისხმებიან, არ ვიცი—მათ შორის ყველანაირი სკიოთი შეიძლება ვიგულისხმოთ, ნომადიკა და სამეფოც), ხალიბები (ხალიბებიცაა საკითხი კიდევ უფრო გაურკვეველია. ერთი, რაც ვიცი დაბეჭდვით მათ შესახებ, ეს ისაა, რომ ისინი მელითონეობით იყვნენ განთქმული). ე. ი. მითრიდატეს მოკავშირეობა არ გვაძლავს პენიოხები მივიჩნიოთ განვითარების მაღალი დონის მქონე საზოგადოებად.

თავისთავად ძალიან საინტერესოა ამ ცნობის პირველი ნაწილი: „მათ განაგებენ ეგრეთწოდებული სკეპტუხები; ხოლო თვით ესენი ტირანთა ან მეფეთა გამგებლობაში იმყოფებიან“. ვინ არის ეს „მათ“ — სარკვევია. მთელი წინა პარაგრაფი გადმოსცემს პენიოხთა ყოფას (თუ როგორ ირჩენენ ისინი თავს ზღვაზე მეკობრეობით და არასანაოსნო დროს — ტყვეების მოტაცებით). მაგრამ მას აქვს ასეთი დასკვნა: შავი ზღვისპირეთის იმ ნაწილის მოსახლეობა, რომელთაც რომაელი მოხელეები ჰყავთ მეურვედ, უფრო უმწეოა, უპატრონოა, ვიდრე ისინი, ვისაც თავისი საკუთარი „ჰეგემონი“ მოეპოვება — მათ არავინ იცავს პენიოხთა თავდასხმებისაგან, რადგან ეს რომაელთა მიერ წარგზავნილი პირები უპასუხისმგებლონი არიან. ამას მოსდევს სკეპტუხთა ამბავი, შემდეგ კი ისევ პენიოხთა ბასილევსებზეა ლაპარაკი. ერთი შეხედვით სკეპტუხთა ამბავიც თითქოს პენიოხებს ეხება. ასე ესმოდა აქამდე ეს ყველა მკვლევარს, ვინც დაინტერესდა სტრაბონის ამ ცნობითა და დასავლეთ საქართველოს ტომთა პოლიტიკური ისტორიის საკითხებით⁵⁰.

ის ხალხი, ვისაც ჰყავს სკეპტუხი (ე. ი. გარკვეული უფლებების მქონე, მოხელე, უფროსი), და ამ სკეპტუხზე მეტი ძალაუფლების ტირანი ან ბასილევსი—არ შეიძლება იყოს განვითარების გვაროვნული საზოგადოების დონეზე მყოფი პენიოხების ტომი.

სკეპტუხიის ხსენება სტრაბონთან არის ასეთ კონტექსტშიც: XI, 3, 17 გადმოსცემს კოლხიდის გეოგრაფიულ პირობებს, მის გზებსა და ბუნებრივ სიმდიდრეებს. ამას მოსდევს შემდეგი: XI, 3, 18: „თუ როგორ იყო სახელგანთქმული ძველად ეს ქვეყანა, ამას ცხადყოფენ მითები, რომლებიც მოგვითხრობენ იაზონის ლაშქრობაზე... და ამაზე უწინ კი ფრიქსეს (ლაშქრობაზე). ამის შემდეგ მემკვიდრე მეფეებმა (ე. ი. მომდევნო ხანის მეფეებმა—თ. ყ.) სკეპტუხიებად დაჰყვეს ქვეყანა და ჰქონდათ ზომიერი ძალაუფლება. ხოლო როდესაც მითრიდატე ევპატორის ძალაუფლება მნიშვნელოვნად გაძლიერდა, მის ხელში გადავიდა ეს ქვეყანა“ (ე. ი. კოლხიდა—თ. ყ.). სკეპტუხიებად კოლხიდა დაიყო

⁵⁰ შტრ. ს. ჟანაშია, შრომები, ტ. I, გვ. 175, ტ. II, 156; 311. მ. ინაძე, შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მოსახლე ტომთა ისტორიისათვის: მასალები, 32, გვ. 17—18.

მითრიდატე ევპატორის ხანის წინ და არა უშუალოდ ფრიქსესა და იაზონის ლაშქრობის მერე. ერთსა და იმავე პარაგრაფში მოცემულია ორი სხვადასხვა ამბავი, ამგვარად ქრონოლოგიურადაც ძალიან დაშორებული ერთმანეთს.

ასევეა ზემოთ მოტანილ პარაგრაფშიც: ჰენიოხებს კი არა ჰყავთ თავისი სკეპტუხები და მათზე ზემდგომი ბასილევსები და ტირანები, არამედ სკეპტუხები და სკეპტუხები იყო კოლხიდაში, რომლის ჩრდილო ნაწილში თუ მის საზღვრებს გარეთ, მითრიდატეს დროისათვის ცხოვრობდნენ ჰენიოხები თავისი საკუთარი ბასილევსებით (გვარის უფროსებით). სკეპტუხების შესახები ცნობა ჩართულია ჰენიოხების ისტორიაში, მაგრამ ის მათ არ ეხება. ის ეხება ან ზოგადად კოლხიდას. როგორც ამას მიწმობს სტრაბონისავე „გეოგრაფიის“ მეორე ადგილი (XI, 3, 18), ან შავი ზღვისპირეთის იმ მოსახლეობას, რომელსაც რომაელი მოხელეები ჰყავს დაყენებული (ეს მოხელეები ხომ არ არიან თვითონ სკეპტუხები? XI, 3, 13), ხოლო როგორც ისევ სტრაბონი გვაუწყებს, აქაეებისა და ჰენიოხების (მხარე) რომს არ ექვემდებარება მისი დროისათვის, მაშინ როდესაც დანარჩენი სანაპირო რომის ზეგავლით იყო (XVII, 3, 24).

ეს მსჯელობა არის იმისათვის, რომ სკეპტუხების შესახები ცნობა ჩამოვაციოთ საკუთრივ ჰენიოხებს, რომლებსაც ძვ. წ. 1 ს.-სთვის გვაროვნული საზოგადოებრივი ყოფა ახასიათებს. ხოლო რაც შეეხება კოლხიდის სკეპტუხებსა და სკეპტუხებს, მათი რაობის გასარკვევად ჩვენ ხელთ არსებული მასალა ისეთს არაფერს გვაწვდის, რომ ამაზე სიტყვა გავაგრძელოთ. ასევე დაუდგენელია ჭერაც ტაციტუსთან ხსენებული სარმატების სკეპტუხების საკითხიც. (An. VI, 33).

ანტიკური ხანის მწერალთა შორის რამდენიმეს აქვს ცნობა იმ ჰენიოხთა შესახებ, რომლებიც ცხოვრობდნენ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე.

არიანე (II ს.) „მოგზაურობაში შავი ზღვის გარშემო“ § 11-ში სანებზე ლაპარაკის შემდეგ წერს: „მათ გვერდით არიან მაკრონები და ჰენიოხები. მათი მეფე ანქიალეა. მაკრონების და ჰენიოხების მეზობლები ძილრიტები არიან. ესენი ფარსმანის ქვეშევრდომები არიან. ძილრიტების გვერდით ლაზები არიან“.

არიანეს მკვლევარის, ნ. კეჭელაძის აზრით, მაკრონები, ჰენიოხები და ძილრიტები ცხოვრობდნენ დღევანდელ რიზესა და სარფს შორის (იხ. მის გამოცემასთან დართული რუქა).

დიონ კასიოსი (II—III სს.) „რომის ისტორიაში“ (81, 14) II ს.-ის ამბებს გადმოსცემს და ისიც იხსენიებს სამხრეთის ჰენიოხებს: იმპერატორმა მარკუს ავრელიუსმა (161—180 წწ.) სატრაპი ტირიდატე, რომელმაც არმენიაში ამბოხება მოაწყო, ჰენიოხთა მეფე მოკლა და ვერუსის წინააღმდეგ მახვილი იშიშვლა (როდესაც მას ვერუსმა საყვედური უთხრა ამ ამბების გამო), კი არ დასაჯა, არამედ ბრიტანიაში გააგზავნა.

მართალია, აქ პირდაპირი მითითება ჰენიოხების საცხოვრისზე არ არის, მაგრამ მთელი კონტექსტი იმაზე მიუთითებს, რომ დიონ კასიოსის ჰენიოხები სამხრეთის რაიონის მოსახლეები არიან.

ძველ ავტორთა შორის არის ორი, რომლებიც ახსენებენ ორივე ჰენიოხებს — ჩრდილოეთისასაც და სამხრეთისასაც. ესენი არიან: პლინიუსი (I ს.) და ანონიმი (V ს.).

პლინიუსი NH, VI, § II ტრაპეზუნტთან, მდინარე პიქსიტესთან ასახელებს ჰენიოხი სანების ტომს. იქვე ჩაბოთვლის ტომებს, რომლებიც ამ მიდამოში,

წლის სანაპიროზე არიან—ეს ტომებია: პენიოხები, ამპრეუტები, ლაზები... § 24 წერს, რომ მდ. კიროსი პენიოხების მთებში იწყება — სად იწყება მდ. მტკვარი, ეს ცნობილია: მაგრამ ჩვეუწერია, რომ ამ მთებს კორაქსის მთებიც ეწოდებათ, ეს ცოტა ართულებს თითქოს საესებით ნათელ სურათს.

ამ ცნობათა მიხედვით გამოდის, რომ პლინიუსის პენიოხები სამხრეთის პენიოხები არიან. მაგრამ ამავე ნაშრომში არის მეორე ცნობაც პენიოხთა შესახებ — § 15 პენიოხების წარმოშობა დიოსკურებთან არის დაკავშირებული (ე. ი. ეს პენიოხები უკვე. ასე ვთქვათ, აფხაზეთის პენიოხები არიან) და ნათქვამია ისიც, რომ ამ პენიოხებმა დაარბიეს პიტიუნტი. რა თქმა უნდა, შესაძლოა იმის დაშვება, რომ სამხრეთის პენიოხებს დაერბიათ პიტიუნტი, მაგრამ მთელი კონტექსტი იმის მაუწყებელია, რომ ეს პენიოხები სხვების მიერ ხსენებული ჩრდილოეთის პენიოხები არიან.

პლინიუსის ამ ორი რიგის ცნობასთან დაკავშირებით დგება ავტორის წყაროების საკითხი და რამდენადაც ეს გარკვეული არ არის, წინასწარი განცხადების სახით შეიძლება შემდეგი ვთქვათ: პიტიუნტის დარბევა, კონკრეტული, რეალური ფაქტია და ამის შესახებ პლინიუსს ცნობა უნდა ჰქონოდა, ის გამოგონილს არ ჰგავს. მეორეს მხრივ მას წყარო ჰქონია რაღაცა ხელთ, სადაც იყო სია იმ ტომებისა, რომლებიც სამხრეთ სანაპიროზე ცხოვრობდნენ. ამ სიაში იყვნენ პენიოხებიც.

ამ ორივე რიგის ცნობებს ერთდროულად და უკომენტაროდ იძლევა ავტორი.

ანონიმის „პერიპლუსშიც“ ორჯე პენიოხებია ნახსენები: § 1, 8, 10 სამხრეთის პენიოხებზე მოგვითხრობს: მდ. არქაბისიდან მდ. ოფიუნტამდე წინათ ცხოვრობდა ტომი ეკქეირიებად წოდებული (ახლა ცხოვრობენ მაქელონები და პენიოხები). მდ. აფსაროსიდან მდ. არქაბისამდე წინათ ცხოვრობდნენ ეკრეთ-წოდებული ბიძერები (ახლა კი ცხოვრობენ ძიდრიტები). (საინტერესო სწორედ ისაა, რომ წერია, წინათ ვინ ცხოვრობდა და ახლა ვინ ცხოვრობს).

კოლხების ზემოთ მაქელონები და პენიოხები ცხოვრობენ. ამათი მეფე ანქიალეა. მაქელონთა და პენიოხთა მეზობლად ძიდრიტები ცხოვრობენ, ფარსმანის ქვეშევრდომები არიან:...

ამ ცნობათა უმჭიდროესი კავშირი არიანეს „პერიპლუსთან“ უდავოა და ამაზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებ.

ამავე დროს მე-18 §-ში ვკითხულობთ: „...ძველი აქაიიდან ძველ ლაზიკემდე და შემდეგ მდ. აქეუნტამდე (აქეუნტი ახლანდელი მდ. შახეა—თ. ყ.) წინათ ცხოვრობდნენ შემდეგი ტომები: პენიოხები. კორაქსები, კოლიკები. მელანქლანები, მაქელონები, კოლხები, ლაზები, ახლა ძიქები ცხოვრობენ“.

აქ მოხსენებული პენიოხები უდაოდ ჩრდილოეთის პენიოხები არიან. ამავე რიგის უნდა იყოს მე-9 §-ის ცნობა, სადაც პენიოხთა შერეულ ტომზეა ლაპარაკი (μεικτήρες) და მათ წარმოშობაზე დიოსკურების მეეტლეთაგან.

იმავე პარაგრაფის მეორე ნაწილში სამხრეთის პენიოხებზე უნდა იყოს ლაპარაკი, მაგრამ ცნობა განსხვავდება ყველა სხვა დანარჩენისაგან: „პენიოხების ზემოთ ე. წ. კასპიის ზღვაა, მას გარშემო ჰყავს შემოსეული ბარბაროსთა ტომები, რომლებიც ცხენის ზოციით იყვებიან. მის ახლოს არის მიდიელთა საზღვრები“.

ამრიგად, ანონიმის პერიპლუსში ერთი წყება ცნობებისა ეხება სამხრეთის პენიოხებს და ისინი მოდის არიანესგან. მეორე ცნობა სხვა წყაროდან არის და

მათში ჩრდილოეთის ჰენიოხები არიან მოხსენებული. ავტორი ორივე რიგის ცნობებით ერთდროულად სარგებლობს და ორივე მოჰყავს.

ჰენიოხების საკითხი სამეცნიერო ლიტერატურაში არა ერთხელ დასმულა.

რაც შეეხება საკუთრივ სატომო სახელს, ჰენიოხი — ბერძნულ და რომაულ მწერლობაში მას უკავშირებენ ბერძნულ სიტყვას *ἡνίοχος*, რაც ნიშნავს „მეეტლეები“. ამ მეეტლეთა საკუთარი სახელები სხვადასხვაა სხვადასხვა ავტორთან — ამიტომ მათ ჩამოთვლას ალარ შევუდგებით; ლეგენდის ძირითადი აზრი კი ისაა, რომ დიოსკურებს — კასტორსა და პოლიდეკეს არგონავტთა ლაშქრობისას თან ახლდნენ მეეტლეები, რომელთაგან მიიღო სახელი მთელმა ტომმა (ჰენიოხებმა). ხოლო ქალაქი დიოსკურია თვით დიოსკურებმავე დააარსეს — სტრაბონი, XI. 2, 12; პლინიუსი, NH, VI, 15—16; პომპონიუს მელა — 111. სოლინუსი, XV, 17; იუნიანუს იუსტინუსი, XLII, 3. ამიანე მაჩრეტლენუსი — XXII, 8, 24; დიონისიოს პერიეგეტის კომენტატორი, 686 ტექსტან).

ჰენიოხთა სახელის ასეთი გაგება სამეცნიერო ლიტერატურაში თავიდანვე იყო უარყოფილი. ივ. ჯავახიშვილი ამ სახელს აკავშირებდა ბიბლიური ენოქის ანუ ენოხის სახელთან (ქართველი ერის ისტორია, I, 1951 წ. გვ. 403).

უსლარის აზრით „ჰენიოხი“ არის ბერძნულად გააზრებული ადგილობრივი სახელი, ადიღეური „განნოაჩე“ (რაც მათ ენაზე ნიშნავს „ლეკებს“). ი. ორბელი „ჰენიოხის“ თავდაპირველ ფორმად მიიჩნევს „ჰენიხი“-ს, რაც იგივე „სანიგა“ (ბერძნული წყაროების) და სანი. ანუ სვანი (Город близнецов и племя воинов Нисохы: ЖМНП, 1911, отдел классической филологии, стр. 211—213), ხოლო *ἡνίοχος* ბერძნების მიერ არის გაკეთებული და მათვე დააკავშირეს ის მერე „მეეტლეებთან“.

სანებთან და სანიგებთან აკავშირებს ჰენიოხების სახელს პ. ინგოროყვაც (გიორგი მერჩულე, 1957 წ. გვ. 122, 124, 135 და სხვ.). პ. უშაკოვს სატომო სახელი ჰენიოხი ესმის როგორც ბერძნული გადმოცემა (და გააზრება) ურარტული იგანეხის (ქვეყანა — იგანი და მისი მოსახლეობა — იგანეხი) (К походам урартийцев в Закавказье в XI и VIII вв до н. э. ВДИ, 1946, № 2, стр. 31—44).

ჩემი აზრით „ჰენიოხის“ ბერძნული ეტიმოლოგია და მისი დაკავშირება არგონავტთა ლაშქრობასთან შემდეგი ხანის ლეგენდა უნდა იყოს; საფიქრებელია, რომ ამ სახელში იმალება ტომის ადგილობრივი სახელი (ჩვეულებრივი — ხი დაბოლოებით. შღრ. კოლხი, ტაოხი...), რომელიც, შესაძლოა, მართლაც უკავშირდებოდეს სხვა ადგილობრივ სატომო სახელებს (სან-ძირით).

ჩვეულებრივ ჰენიოხები ერთ-ერთ ქართველურ ტომად არიან ხოლმე აღიარებული: კისლინგი ჰენიოხებს ქართველურ ტომად მიიჩნევს, უკავშირებს მათ სანებსა და ლაზებს, მაგრამ ამავე დროს სანებსა და ლაზებს ის კერკეტებს (ჩერქეზებს) უკავშირებს⁵¹. ივ. ჯავახიშვილი ჰენიოხებს ქანურ ტომად თვლის⁵². ი. ორბელს ჰენიოხები სვანურ ტომად მიაჩნია⁵³; ჩრდილოეთით მცხოვრებ ჰენიოხებს გ. მელიქიშვილიც სვანურ ტომად თვლის⁵⁴, ხოლო სამხრეთის ჰენიოხებს — ქანურ ტომად⁵⁵. პ. ინგოროყვა ჰენიოხების სახელსაც და თვით ამ

⁵¹ RE, 15. Halband, 1912, გვ. 259—280. ამ საკითხზე გვ. 278.

⁵² ქართველი ერის ისტორია, I, 1913, გვ. 32.

⁵³ Город близнецов... გვ. 215.

⁵⁴ К истории древней Грузии, 1959, стр. 53.

⁵⁵ იქვე, გვ. 373—74.

ტომსაც აკავშირებს სხვა ქართველურ ტომებთან — სანებთან და სანიგებთან და ყველა ამ ტომს მიიჩნევს ჭანურ ტომებად⁵⁶.

ჰენიოხების ლაზურ-ჭანურ მოდგმას იზიარებს ალ. გამყრელიძე⁵⁷, მ. ინაძე ჰენიოხებს მეგრულ-ზანურ ტომად აცხადებს⁵⁸, ხოლო თ. მიქელაძე — ერთ-ერთ კოლხურ ტომად⁵⁹ (კოლხური ტომი მესმის როგორც მეგრული). ყველა აქ მოტანილი მოსაზრება რომ შევაჯამოთ, უნდა დავასკვნათ, რომ ჰენიოხების ტომი ქართული ტომია და უფრო დაზუსტებით — დასავლურ ქართული, ანუ მეგრულ-ჭანური (თუმცა არსებობს მეორე, ნაკლებ პოპულარული მოსაზრებაც მათი სვანობის შესახებ).

ჰენიოხებთან დაკავშირებით ერთი ყველაზე ძნელად გადასაჭრელი საკითხი არის მათი თავდაპირველი საცხოვრისის საკითხი. როგორც არ უნდა ვილაპარაკოთ და რა ინტერპრეტაციაც არ უნდა გავუყუთოთ არსებულ ცნობებს, ერთი უდავოა, რომ ტომი, რომელსაც ბერძენ-რომაელი ავტორები ჰენიოხებს უწოდებენ, შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ორ მონაკვეთზე იხსენიება — ჩრდილოეთით, დაახლ. დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე (რაც ვრცელდება უფრო ჩრდილოეთითაც, დაახლ. სოჭისა და ადლერის რაიონებამდე და უფრო სამხრეთითაც — ქალაქ ფასისამდე) და სამხრეთით — დაახლოებით ტრაპეზუნტის მიდამოებში.

მარტო ჰენიოხები არ იხსენიებიან ასე ორგან ამ სანაპიროზე. ბევრი ბერძენი და რომელი ავტორი ახსენებს ტომს *Καρχαზ*; რომელიც შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ჩრდილო მონაკვეთში ცხოვრობდნენ და რასაც ჩვეულებრივ ჩერქეზებთან აიგივებენ ხოლმე (მათლერი, კისლინგი, ჯანაშია, ინგოროყვა და სხვები). ამავ დროს სტრაბონს ამ კერკეტებს გარდა დასახელებული ჰყავს *Καρχαზ* (რაც იგივე *Καρχაზ*; უნდა იყოს; ამას შენიშნავს პაპეც თავის საკუთარ სახელთა ლექსიკონში). ასე რქმევიათ უწინ აპაიტებს. ეს აპაიტები, ეტყობა სტრაბონის დროს, სახლობდნენ ტრაპეზუნტსა და ფარნაკიას ზემოთ მცხოვრები ტიბარანების, ქალდების (=ხალიბებს) და სანების (=მაკრონებს) მახლობლად. ამ ადგილებზეა გადაჭიმული სკიდიხე (XII, 2, 18). მაშასადამე კერკეტებიც შეინიშნებიან ორგან — თათქოს უფრო აღრინდელ წყაროებში (ქელანიკე, სკილაქსი...) კერკეტები არიან ხსენებული ჩრდილოეთით. სტრაბონს ისინი სამხრეთითაც ჰყავს, მაგრამ შენიშნავს, რომ უწინ ერქვათ მათ კერკეტები, ახლა აპაიტები ჰქვიათო. როდის იყო ეს უწინ, ძნელი დასადგენია (ასევე უწინ სანებს მაკრონები რქმევიათ, მისივე ცნობაა). აღსანიშნავია ისიც, რომ ტომს, სახელწოდებით აპაიტები, მარტო სტრაბონი იცნობს.

სატომო სახელი *Λαζი* (*Λαζი*, *Lazi*), ჯერ კიდევ მემნონთან გვხვდება (ძვ. წ. I ს. ახ. წ. I ს.) ფრაგმ. 37 (54), შემდეგ პლინიუსთან (ახ. წ. I ს.) და ა. შ.

მემნონი წერს შემდეგს: ძვ. წ. 70 წელს მითრიდატეს მხედართმთავრები

⁵⁶ გიორგი მერჩულე, გვ. 122, 124, 135 და სხვ.

⁵⁷ გეორგიკა, I, 1961, გვ. 154—155.

⁵⁸ ანტიკური ხანის შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს მოსახლეობის ეთნო-კური შეფენილობის საკითხისათვის: საზ. მეცნ. მოამბე, II, 1960, გვ. 145—163.

⁵⁹ ქართველი ტომებისა და ბერძნული სამყაროს ურთიერთობის გვებზ-ისათვის: საზ. მეცნ. აკად. მოამბე, II, 1960, გვ. 164—198. ამის შეს. გვ. 175.

და სინოპეში დაყენებული კაცები, კლეონარე და სელევკოსი, ერთმანეთში ვერ მორიგდნენ ლუკულუსთან ბრძოლის დროს. მითრიდატეს ძემ. მასარემ ლუკულუსის მხარე დაიჭირა. კლეონარეს მიმდევრებმა ეს რომ დაინახეს, სა-
(ბოლოოდ გადაიწყვიტეს იმედი. დიდძალი ქონება დააწყვეს ზომალდზე, ქალა-
ქი (სინოპე) დასარბევად მისცეს ჯარისკაცებს და თვითონ კი ნავებით გაიქცე-
ნენ პონტოს აღმოსავლეთის მხარეებში, სადაც სანეგები და ლაზები სახლობ-
დნენ. *ἐν τῷ πλοῦν ἔφευγον εἰς τὰ ἑσπερα τὸν Πόντον (Σύγγραφ. ἐν ἁλ. Ἀλξιάς ἐπὶ τοῦ αἰχμ. ἐπὶ τῷ χερσῇ).*

მემნონის და პლინიუსის „ლაზები“ ჩვეულებრივ ივარაუდებიან სოლმე ღაასლ. ტრაპეზუნტის მიდამოში. მაგრამ თუ დავუყვირდებით მენნიონის ცნო-
ბას, *ἑσπερα τὸν Πόντον* — პონტოს უკიდურესი აღმოსავლეთი ნაწილი სი-
ნოპესათვის (და საერთოდ ბერძნებისათვის) სულაც არ ნიშნავს შავი ზღვის
აღმ. სანაპიროს სამხრეთ მონაკვეთს. მით უმეტეს, როდესაც გვაქვს მემნონის
თანამედროვის, სტრაბონის ასეთი ცნობა; „დიოსკურიას უჭირავს უკიდურესი
აღმოსავლეთი პუნქტი (*ἐσπέρην τὴν σφαιρὴν*) მთელი ზღვისა, ამიტომ ამ-
ბობენ მასზე, რომ ისაა ევქსინის ყურე და უკიდურესი (აღგილი) საცურა-
ვად“ (XI, 2, 16).

ამრიგად, მემნონის ლაზები შესაძლოა სადღაც დიოსკურიასთან ცხოვ-
რობდნენ სანიგებთან ერთად. სანიგებს ასხენებენ მემნონს გარდა: პლინიუსი
(NH, VI, 14) და არიანე, (PPE, § § 13 და 18). ამ ორივე ავტორის სანიგები
არიან დაახლ. იქ, სადაც სებასტოპოლისია (ე. ი. ძველი დიოსკურია)⁵⁰.

ამრიგად, მემნონის ლაზები შავი ზღვის აღმ. სანაპიროს ჩრდილო მონაკ-
ვეთზე არიან. *Ἀλξί᾽* არა, მაგრამ ჩრდილოეთის მონაკვეთზე გვხვდება გე-
ოგრაფიული სახელები *Ἀλξῆς* და *Παλαιὰ Ἀλξίη*. *Ἀλξῆς* (ტექსტშია
Ταξῆς, მაგრამ გამომცემელი — მჟღერბი და მკვლევარები მას ასწორე-
ბენ *Ἀλξῆς* -ად) აქვს პტოლემეაოსს (V, 8, 9), ხოლო *Παλαιὰ Ἀλξίη*
არიანეს (§ 18). ჩვეულებრივ ამ ორ პუნქტს უკავშირებენ ერთმანეთს და
აიგივებენ ანონიმის ნიკოფსისთან (§ 58), რაც ქართული წყაროების მიხედ-
ვით კარგად ცნობილი ნიკოფსიაა. ამ აღგილის ლოკალიზაციას ნოვომიხა-
ლოვსკაძას მახლობლად ახდენს ბ. კუფტინი⁵¹.

ლაზები, რომელთაც ასხენებენ პლინიუსი (VI, 12), პტოლემეაოსი (V,
10,5) არიანე (11, 2) და შემდეგი ხანის ავტორები ცხოვრობენ შავი ზღვის
აღმ. სანაპიროს სამხრეთ მონაკვეთზე, ხოლო შემდეგ, IV—V საუკუნეები-
სათვის ამ სახელისაგან წარმოებული გეოგრაფიული სახელი *Ἀλξίη* გა-
ცილებით უფრო ფართო ტერიტორიას მოიცავს, დას. საქართველოს სამე-
ფოს სახელად იქცევა.

ამრიგად, ლაზების სახელი უძველეს ბერძნულ-რომაულ წყაროებში
გვხვდება როგორც ჩრდილოეთით, ისე სამხრეთით.

⁵⁰ მემნონის გამოცემაში ლაზებს და სანიგებს ვათავსებ შავი ზღვის აღმ. სანაპიროს
სამხრეთ მონაკვეთში, რასაც ეხლა არ ვიზარებ (შდრ. მემნონის „პერაკლის ისტორიის“ ცნო-
ბები საქართველოს შესახებ; მასალები, ნკვ. 34, 1962, გვ. 144—146).

⁵¹ ნ. ლოზოური, კლავდიოს პტოლემეაოსი... მასალები, ნკვ. 32, 1955, გვ. 52;
ნ. კეჭაიძე, ფლავიუს არიანე... 1961, გვ. 82—83.

სატომო სახელი სანიკები (*Σάυικα, Σαυυικα, Σαυικα*) როგორც ზემოთ ვთქვა, დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე იხსენიება. ამ სახელს ჩვეულებრივ უკავშირებენ ხოლმე სანების სახელს. სანები კი ჩვეულებრივ სამხრეთით იხსენიებიან ხოლმე — სტრაბონი, ევსტათის კომენტარები დიონისის პერიეგეტის თხზულებას 765 ტაქთან და სხვ.

ამრიგად, სანები და სანიკებიც გვხვდება შავი ზღვის აღმ. სანაპიროს ორ მონაკვეთზე — ჩრდილოეთისაზე და სამხრეთისაზე.

მელანქლაძეები და გელონები ანტიკური ხანის ავტორთა თხზულებებში სხვადასხვაგან იხსენიებიან. პეროდოტესთან (I⁷. 108), ისინი არიან დაახლ. ესლანდელი ხარკოვის მიდამოში (პუელი, გვ. 753), დიონისიოს პერიეგეტ, პტოლემეაოსი და სხვ. მათ უფრო სამხრეთით — ბორისთენესთან, ან მეოტრდის ტბასთან ასახელებენ, ხოლო სკილაქსის პერიპლუსში ისინი იხსენიებენ კოლხების მეზობლად, შავი ზღვის სანაპიროზე, მხოლოდ უფრო ჩრდილოეთით (§ § 79, 80), ე. ი. დაახლ. აფხაზეთის ტერიტორიაზე, დიოსკურიძის ჩრდილოეთით.

ყველა ეს მაგალითი იმისათვის იყო მოყვანილი, რომ ძველ ავტორებთან ერთი და იგივე სახელწოდების მქონე ტომი იხსენიება სხვადასხვა ადგილან. ამ შემთხვევაში არ დგება საკითხი ამ ავტორთა მტდარობისა, ან კიდევ ამ სახელწოდებაში სხვადასხვა ტომის ძიებისა. ეს არის ერთი და იგივე ტომი, რომელიც ცხოვრობს სხვადასხვა ადგილას, სევარაუდებელთა, სხვადასხვა დროს. (აქ, ცხადია, არ ვლაპარაკობთ ისეთ სახელწოდებებზე, როგორაცაა იბერები, ესპანეთის იბერები და საქართველოს იბერები: აქაეები — საბერძნეთის აქაეები და საქართველოს აქაეები; ან თუნდაც მახლეები — ლაბიის ტომი და სკვითური თუ კოლხური ტომი. ეს ერთი და იგივე სახელწოდების მქონე ტომები იმდენად დაშორებული არიან ტერიტორიულად ერთმანეთისაგან, რომ მათი არევა ან გაიგივება გაძნელებდა. თუმცა, ისიც უნდა შეინიშნოს, რომ ძველ ავტორებს ჰქონდათ სურვილი მათი დაკავშირება-დანათესავეებისა. მაგ., აღმ.-ის იბერები დას.-ის იბერთაგან არიან, ან აღმოსავლეთის იბერები დასავლეთის იბერების წინაპრები არიან, ან მხოლოდ თანამოსახელები (აპიანე, მითრიდატეს ომები, § 101). საქართველოს აქაეები საბერძნეთიდან არიან, ისინი ფთიელი აქაეებისაგან წარმოსდგებიან (სტრაბონი, XI, 2, 12) და სხვ.).

ისევ ჰენიოხებს რომ დაუბრუნდეთ. მათი თავდაპირველი საცხოვრისის შესახებ შემდეგ მოსაზრებებია გამოთქმული: კისლინგის აზრით ჰენიოხები (და ზოგი სხვა შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს მცხოვრები ტომი) თავდაპირველად ცხოვრობდნენ ჩრდილოეთის მონაკვეთზე. ხოლო შემდეგ ჯერ ჯიქთა მოწოლის და მერე სხვა მიზეზთა გამო დაიძრნენ თავისი ტერიტორიიდან და თანდათანობით სამხრეთისაკენ ჩამოიწიეს.

ასეთი ტალღა რამდენიმე იყო, რის შედეგადაც ახ. წ. ა. I—II სს-ში ჰენიოხები (და სხვა ტომებიც) აღმოჩნდნენ სამხრეთის რაიონში, დაახლ. ტრაპეზუნტის მიდამოში. ე. ი. კისლინგის აზრით ჰენიოხები თავდაპირველად ცხოვრობდნენ ჩრდილოეთით და შემდეგ უკვე სამხრეთით⁶².

ასე კატეგორიულად არა, მაგრამ ერთგვარი ღაშვების სახით გ. მელიქ-

⁶² RE, 15, Halbband, 1912, გვ. 259—280.

შვილიც ამბობს, რომ შესაძლოა ჰენიოხები ჩრდილოეთიდან მოხედნენ სამხრეთით⁶³.

კისლანგის სრულიად საპირისპირო მოსაზრება აქვს გამოთქმული მ. ინაძეს. რომელიც ამბობს, რომ დას. საქართველოს უძველესი მოსახლეობა იყო — ჰენიოხები, ისინი ჯერ IX—VIII სს.-ში სამხრეთ ნაწილში ცხოვრობდნენ. ხოლო კოლხთა დაწოლის შედეგად V—IV სს.-ში უკვე ჩრდილოეთითაც ჩანან⁶⁴.

პ. უშაკოვის აზრით ურარტული წარწერების იგანიები არის ბერძნულ-რომაული წყაროების ჰენიოხები; მათი ქვეყანა კი ვრცელდებოდა ჩილდირის ტბიდან ჩრდილოეთისაკენ, შემდეგ აფხაზეთამდე უკვე სარდურის დროს (ე. ი. დაახლ. VIII ს-ში)⁶⁵, ე. ი. იგანიები — ჰენიოხები მხოლოდ სამხრეთის მოსაღენი კი არ არიან, არამედ მათ უჭირავთ ვრცელი ქვეყანა სამხრეთიდან ჩრდილოეთამდე.

ურარტული წარწერების იგანიები რომ არ მივიღოთ მხედველობაში (და როგორც გ. მელიქიშვილის გამოკვლევიდან ჩანს, მათი იგივეობა ან ურთერთობა ბერძნულ-რომაული წყაროების ჰენიოხებთან ჯერ კიდევ პრობლემატურია), როგორც დავინახეთ ჰენიოხების სახელი მწერლობაში დასტურდება მხოლოდ ძვ. წ. V ს-დან. ეს ავტორები არიან ჰელანიკე (V ს.). არისტოტელე (IV ს.), ფსედო-სკილაქსი (IV ს.) და ა. შ. საქართველოს ტერიტორიაზე, კერძოდ. ფასისში მათი არსებობა დადასტურებულია ძვ. წ. VI ს-ის უწინარეს ხანაში (მათ ხომ აქ მიღებულია მოსვლამდე უცხოვრიათ — არისტოტელე). ძვ. წ. IV ს-სთვის ზუსტად არ არის თქმული, სად ცხოვრობენ ისინი, მაგრამ საფიქრებელია, რომ აღმ. სანაპიროს ჩრდილო ნაწილში — (მათ ებრძვის ბოსფორის მეფის ძე, ევმილე — დიოდორე სიცილიელი) ძვ. წ. I ს-სთვის ჰენიოხები, რომლებიც ასევე ჩრდილო ნაწილში ცხოვრობენ მითრიდატე პონტოელის მოკავშირეები არიან (სტრაბონი. აპიანე).

ამრიგად. უძველესი ბერძნული ცნობების მიხედვით ჰენიოხები ცხოვრობენ ქ. ფასისში და მასზე ჩრდილოეთით, ზღვის სანაპიროზე. ზემოხსენებულ ავტორებს და ზოგ სხვასაც, აქვთ ცნობები შავი ზღვის აღმ. სანაპიროს სამხრეთი ნაწილის მცხოვრებლების შესახებ, მაგრამ მათ შორის ჰენიოხების სახელი არ ჩანს. მაგ., ქსენოფონტმა (V—IV სს.) თვით იხილა შავი ზღვის სამხრეთი სანაპირო. ის ბევრ ტომს ჩამოთვლის, მაგრამ მათ შორის ჰენიოხების ხსენება არსად არის, არც ზღვის ნაპირზე და არც უფრო შიგნით, ზღვიდან აღმოსავლეთისაკენ.

ფსედო-სკილაქსთან ჩამოთვლილი არიან ტომები, როგორც ჩრდილოეთის მონაკვეთზე, ასევე სამხრეთისაზე. ჰენიოხები იხსენიებიან ჩრდილოეთით, ხოლო სამხრეთით არა. მაშინ, როდესაც სამხრეთის ტომების მთელი სიაა.

⁶³ К истории древней Грузии, 1959, стр. 93. შენიშვნა გ. მელიქიშვილის აღნიშნულ ნაშრომში ძირითადად ის აზრია გატარებული, რომ ჰენიოხების 2 ჯგუფია საერთოდ: ჩრდილოეთის ჰენიოხები უკავშირდებიან სეანებს, ხოლო სამხრეთისა — ქანებს, მაგრამ ამ სამხრეთის ჰენიოხების საკითხი გასარკვევია. სარკვევია ისიც, თუ რა კავშირში არიან ისინი იგანიებებთან. შესაძლოა მათი დაკავშირება ხდება მხოლოდ სახელის მსგავსების ნიადაგზე.

⁶⁴ შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მოსახლე ტომთა ისტორიისათვის: მასალები, ნაკვ. 32, 1955, გვ. 13—22.

⁶⁵ К походам урартийцев в Закавказье... ВДИ, 1946. № 2, стр. 31—44.

პენიოხების სახელი შავი ზღვის აღმ. სანაპიროს სამხრეთ მონაკვეთზე პირველად ჩნდება პლინიუსთან (I ს.) და შემდეგ უკვე მომდევნო ხანის ავტორებთან.

ესე რომ ძნელია იმისი თქმა, რომ ისინი თავიდან ცხოვრობდნენ სამხრეთით და შემდეგ გადავიდნენ ჩრდილოეთისაკენ. თუ ისინი ივანეხები არიან. რატომღა. რომ მთელი 8—9 საუკუნე არაა მათი ხსენება სამხრეთ ნაწილში და მერე ისევ გაჩნდა?

ისიც ძნელი დასაშვებია, რომ უძველეს ხანაში პენიოხებს ეჭირათ შავი ზღვის მთელი აღმოსავლეთი სანაპირო, სამხრეთიდან ვიდრე სოჭისა და აღმოსავლეთის რაიონებამდე, და მათი ხსენება ბერძნულ მწერლობაში არსად არის.

ძველ ბერძნულ მწერლობაში საქართველოს ხსენება პირველად არგონავტთა ლაშქრობასთან დაკავშირებით ხდება. როგორც ცნობილია, არგონავტთა მითი IX—VIII სს-ში უკვე არსებობდა („ოდისეა“ მას უკვე ვარაუდობს; პესიოდეს „ქალთა კატალოგის“ ფრაგმენტებში პირდაპირ წერია: „არგონავტები“ შეცურდნენ ფასისში“), მაგრამ იქ თავდაპირველად კოლხიდის ხსენება არ იყო; ქვეყანას ეწოდა აბა. სიტყვები „კოლხი“ და „კოლხიდა“ პირველად VIII—VII სს-ში დასტურდება ევმელესთან. ამ დროიდან. როგორც საკუთარივე მითში. ისე საერთოდ, ბერძნულ მწერლობაში კოლხებისა და კოლხიდის ხსენება ძალიან ხშირია.

მე ვფიქრობ, ეს გარემოება (კოლხების მოუხსენებლობა) არ გამოდგება იმის საბუთად, რომ აბაში მარცხდამანც პენიოხია ეივულისხმოდ, როგორც წერს მ. ინაძე. იმისი აზრით: „პენიოხები დასავლეთ საქართველოს უძველეს მოსახლეობას უნდა წარმოადგენდნენ... ამ გაერთიანების (ეივულისხმება — პენიოსთა ძლიერი პოლიტიკური გაერთიანება — თ. ყ.) ძლიერება უნდა იყოს ასახული მითში არგონავტების ეაში ლაშქრობის შესახებ“⁶⁶. ჯერ ერთი თუ ხსენებას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს, კოლხების ხსენება გაცილებით უფრო ადრეა ბერძნულ მწერლობაში, ვიდრე პენიოხებისა (ესენი მხოლოდ V ს-ში იხსენიებიან) და ამას გარდა, არგონავტები რომ შეცურდნენ ფასისში (პესიოდე, VIII ს.), ფასისში კი ცხოვრობდნენ ამ დროს პენიოხები (არისტოტელე). მაგრამ ეს პენიოხები საკმაოდ ველურები იყვნენ და მათი რა პოლიტიკური ძლიერება შეიძლება ასახულიყო მითში?

ამას გარდა, ვალერიუს ფლავუსი პირდაპირ წერს, რომ პენიოხები ევლურები არიან და უღმობელი ზნისა. რაც გამოიჩინეს მედეას დროსაც (VI, 41). ე. ი. არგონავტთა ლაშქრობის დროს, შემდეგი ზანის მწერალთა აზრით, პენიოხები ვანვითარების იმ დონეზე არ იყვნენ, რომ მათი ქვეყნის ძლიერებაზე მითები შექმნილიყო.

კატეგორიული მსჯელობა იმის შესახებ. თუ პენიოხები თავდაპირველად სად ცხოვრობდნენ, ჭირს, მანამ მაინც. სანამ ივანეხთან მათი კავშირი და ურთიერთობა დადგენილი არ არის, მაგრამ ჩვენს ხელთ არსებული წყაროების მიხედვით ისინი უფრო ადრე ჩანან ფასისში და მის ჩრდილოეთით, ვიდრე ტრაპეზუნტის მიდამოში (პეკატე მილეტელს, ძვ. წ. VI ს., როგორც ცნობილია, ქართველურ ტომთა მთელი სია აქვს, მაგრამ ამ სიაში არც სამხრეთით და არც ჩრდილოეთით არ გვხვდებიან პენიოხები. რისი მიზეზიც ჩემი აზრით შრომის ფრაგმენტულობაა — მ. ინაძე წერს, რომ პეკატე ჩრდილო-აღმოსავლეთ

⁶⁶ შავი ზღვის აღმ. სანაპიროზე მოსახლე ტომთა ისტორიისათვის, გვ. 13—15.

სანაპიროზე არ ახსენებთ მათ და ეს იმაზე უნდა მიგვითითებდეს. რომ მხოლოდ V ს-ში მოიკიდეს აქ ფეხი ჰენიოხებმა (იქვე, გვ. 17). ჰეკატე მათ საერთოდ არ ახსენებს არც ჩრდილოეთით და არც სამხრეთით და როდესაც მათი ხსენება V ს-ში გვხვდება პირველად, ეს კიდევ არ ნიშნავს იმას, რომ ისინი მანამდე არ იყვნენ და სწორედ V ს-ში მოვიდნენ აღნიშნულ ტერიტორიაზე).

მე არაფერი მაქვს იმის საწინააღმდეგო, რომ ჰენიოხები დას. საქართველოს ტერიტორიაზე ერთ-ერთი უძველესი ტომია. შესაძლოა ისინი ოდესღაც ძალიან ძლევამოსილი იყვნენ, მაგრამ წერილობითი საბუთი არაფერი გვაქვს იმისა, რომ არგონავტთა მითში მათი სიძლიერე და დიდებაა ასახული. არგონავტების მითში, კერძოდ, აპოლონიოს როდოსელის (ძვ. წ. III ს. „არგონავტიკაში“ რომ ძლიერი კოლხიდაა აღწერილი, ეს სწორედ კოლხიდაა და არა ჰენიოხები. ეს ნათქვამი იმას არ ნიშნავს, რომ არგონავტთა მითის შექმნისას (რაც ტროას ომს უსწრებდა წინ) უკვე არსებობდა კოლხიდის ძლიერი სახელმწიფო, მაგრამ იმ დროისათვის, როდესაც გაჩნდა ლიტერატურულად დამუშავებული ვერსიები ამ მითისა (პინდარეს IV პითიური ოდა, ევრიპიდეს „მედეა“. აპოლონიოს როდოსელის პოემა), ცხადია, იქ კოლხიდაზე (თავისი კოლხებზე) არის ლაპარაკი და არა სხვა ტომთა სიძლიერეზე. არგონავტთა მითში კოლხთა და ჰენიოხთა ურთიერთობაც ჩანს — კოლხი მეფის ასულის, მედეას ძიძა იყო ხანში შესული ჰენიოხი ქალი (ვალერიუს ფლაცეუსის ვარიანტში „არგ.“, V. 357), ე. ი. ჰენიოხი კოლხის სამსახურშია როდის შევიდა თქმულებაში ეს ცნობა, ძნელი დასათარიღებელია. მაგრამ მას მერე, რაც თქმულებაში გაჩნდა კოლხი, ჰენიოხი უკვე მასზე დაბალ საფეხურზე დგას. რა ვითარება იყო მანამდე, ამის შესახებ ლიტერატურულ ცნობებში არაფერი გვაქვს.

დასკვნის სახით ის შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ჰენიოხები, რომლებიც დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ერთ-ერთი უძველესი და საკმაოდ ხშირად ხსენებული ტომია, ბერძნულ-რომაული წყაროების მიხედვით ჯერ ცხოვრობდნენ შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ჩრდილოეთის მონაკვეთზე, შემდეგ უკვე ჩნდებიან მის სამხრეთ მონაკვეთზე, ხოლო არგონავტთა მითში, როდესაც მას უკვე საუბეტუროდ გართულებული, საკმაოდ დამუშავებული და ჩამოყალიბებული სახე აქვს მიღებული, არგონავტები ლაშქრობენ კოლხიდაში, რომლის მოსახლეობასაც ისინი კოლხებს უწოდებენ.

Т. С. КАУХЧИШВИЛИ

ГЕРАКЛИД И ЕГО СВЕДЕНИЯ О ГРУЗИИ

Резюме

Дошедшие до нашего времени фрагменты произведения, названного *Πολιτεῖαι*, приписываются Гераклиду.

Гераклида некоторые отождествляли с знаменитым философом IV в. до н. э. Гераклидом Понтийским, другие с Гераклидом критиком, третьи с Гераклидом Понтийским младшим (автором II в. до н. э.). В настоящее время большая часть ученых автором *Πολιτεῖαι* считает Гераклида Лемба, довольно известного компилятора II в. до н. э.

Я присоединяюсь к мнению Шнайдевина и Виламовица, которые не признают авторства ни одного из выше перечисленных Гераклидов и автором фрагментов считают некоего, по другим произведениям неизвестного Гераклида.

Гераклида надо признать лишь компилятором, а настоящим автором этого произведения является сам Аристотель, или же один из его ближайших учеников. Следовательно, т. II «Политик» Гераклида надо датировать приблизительно IV в. до н. э.

В настоящее время имеем только 43 фрагмента «Политик», среди которых XVIII фрагмент называется Φασιανῶν (т. е. «Политик фасисцев»).

Фрагмент читается так: XVIII. Φασιανῶν.

Φᾶσιν τὸ ἐξ ἀρχῆς Πηίοισι κατοικοῦν, πρὶν ἀνθρωποφάγον καὶ ἐκδέρειν τοὺς ἀνθρώπους, ἔπειτα Μιλήσιοι. Φιλῶμεν δ' αἰεὶν ὅσα τοὺς ναυαγούς ἐπιδιδάσκιν καὶ τρεῖς μῶας διδόντας ἀποπλεῖν.

В переводе будет: XVIII. /Из политик/ фасисцев. Фасис первоначально населяли гениохи, племя людоедское и сдиравшее кожу с людей, а затем — милетиане. Они (т. е. милетиане) до того гостеприимны, что снабжают тех, которые терпят кораблекрушение, а эти в свою очередь дают /милетианам/ 3 мины и отплывают.

Фрагмент издателями и разными комментаторами (Латышев, Кислинг, Кёлер...) трактовался и переводился по другому, но те чтения я считаю неприемлемыми, базируясь на языковом анализе самого текста.

К греческому тексту следует сделать следующие комментарии:

1. Φασιανῶν переводится как «фасисцы», т. е. жители города Фасиса (а не как племенное название — фасиане).

2. Φᾶσις — это город Фасис, а не река Фасис.

3. По сведению Гераклида (ср. Аристотеля) гениохи населяли город Фасис, чего не находим у других авторов.

Более древние авторы гениохов упоминают на северо-восточном побережии Черного моря, приблизительно на той территории, которую сегодня занимают районы Сочи, Адлера и Абхазии.

Некоторые древние авторы упоминают гениохов на юго-восточном побережии Черного моря.

Два автора, Плиний (I в.) и Аноним (V в.) упоминают обонх гениохов — и северных и южных.

Вопрос о гениохах не раз ставился в научной литературе. Надо предположить, что гениохи, упоминаемые в двух местах восточного причерноморья, в северной и южной частях, одно и то же племя, которое проживало в разное время на разных участках этого побережья.

სიმ. ჯაუხრიშვილი

ბერძნულ-ქართული გრამატიკული პარალელები

1. ვნებითი გვარის მომავალი დროის მიმღეობა

ცნობილია მიმღეობის სამი სახე:

1. მოქმედებითი გვარის მიმღეობა: გ ა-მ-კ ე თ ე ბ-ე ლ-ი
2. ვნებითი გვარის მიმღეობა წარსულისა: გ ა-კ ე თ ე ბ-უ ლ-ი
3. ვნებითი გვარის მიმღეობა მომავალისა: გ ა-ს ა-კ ე თ ე ბ-ე ლ-ი.

მაგრამ გვხვდება ძველ ქართულ, ბერძნულიდან ნათარგმნ ძეგლებში კიდევ
ნეოლახე სახის მიმღეობა, მაგალითად:

აღზრდადი
გარდაცვალებადი
მოკუდინებადი
ქმნადი
შემთხვევადი
წოდებადი.

რომ ეს ფორმები უნდა ჩაითვალოს მიმღეობად, ჩანს იქიდან, რომ ისინი
ნაწარმოებია ზმნური საწყისებიდან:

აღზრდა — აღზრდადი
გარდაცვალება — გარდაცვალებადი
მოკუდინება — მოკუდინებადი
ქმნა — ქმნადი
შემთხვევა — შემთხვევადი
წოდება — წოდებადი.

გარდა ამისა, ამათ მიმღეობობას (ე. ი. რომ ისინი ნაზმნარ სახელებს წარ-
მოადგენენ) ისიც ამტკიცებს, რომ იმ ტექსტებში, სადაც ეს ფორმები მოიპო-
ვება, ქართველ მთარგმნელს წინ ჰქონდა ბერძნულ ტექსტში ზმნისაგან ნაწარ-
მოება მიმღეობა:

აღზრდადსა — ἡγεγεῖσθαι (← ἡγεῖσθαι)
გარდაცვალებადი — παρῆλθαισθαι (← παρέρχεται)
მოკუდინებადნი — ἀποκτείνεσθαι (← ἀποκτείνω)
ქმნადისათვის — γίνεσθαι (← γίνομαι)
შემთხვევადი — συμβαίνεισθαι (← συμβαίνει)
წოდებადისა — ὀνομάζεσθαι (← ὀνομάζω).

ყურადღებას იპყრობს ისიც, რომ ყველა ზემომოყვანილ შემთხვევას ბერძნულ ტექსტში შეეთარდება ენებითი გვარის მომავალი დროის მიმღობა (Participium futuri passivi): *არაფრძედავი, მესაქაზებდავი* და სხვ.

რომ ქართულში ნახმარი -აღ-იანი მიმღობა მომავალ დროს გულისხმობს, ჩანს ისეთი კონტექსტიდან, როგორიც არის შემდეგი: «გარნა არა თვნიერ ენებისა გინა დაჯერებისა აღსრულებადისა მის წინამძღურისა» (აღლ¹ ო¹ ჩაგ¹ ჟაჟაჟ¹ ზო¹ ჩრეძაშაჟ¹ ჯა¹ რ¹ჟ¹ ზაჟაშაჟ¹ ზო¹ ჟაჟაჟ¹ მჟაჟაჟ¹: პეტრიწონის წესდება 44,28; ქართ. 22, 32), სადაც ქართულად სწერია „აღსრულებადისა“, ხოლო მას ბერძნულში შეესატყვისება *არა ჟაჟაჟა მჟაჟაჟა*, და აქ „მელოო“ ნიშნავს „აპირებს“, „განზრახებაჟს“ და მისთანანი, და მყოფადობაზე მიუთითებს.

ამგვარად ნათელია. რომ საქმე გვაქვს მიმღობის ახალ სახესთან, რომელიც იწარმოება -აღ- სუფიქსის მეშვეობით და მნიშვნელობით მომავალი დროისა; ამის საბუთია ის, რომ:

1. ეს სიტყვები ნაზმნარ სახელებს წარმოადგენენ (აღზრდა, გარდაცვალება, მოკუდინება...);

2. მათ მუდამ შეესატყვისება ბერძნული „Part. futuri passivi“:

3. მნიშვნელობით იგი მომავალ დროს წარმოადგენს (*არა ჟაჟაჟა მჟაჟაჟა* — „რომელიც უნდა გარდაიცვალოს“, რომელიც „სულთმობრძავია“).

ახლა საკითხავია, იცნობს თუ არა „ქართული ენის გრამატიკა“ ამგვარ ფორმებს. აკადემიკოს აკაკი შანიძის „ქართული გრამატიკის საფუძვლებში“, 147—148 გვერდებზე, საკმაო ადგილი აქვს დათმობილი -აღ- სუფიქსით ნაწარმოებ სახელებს. აქ ვკითხულობთ: „ვითარებითი ნიშანიც ზედსართავ სახელებს აწარმოებს არსებითთაგან: თვალი, ტანი, ფერი, პური, გული, პირი. ეგევე მაწარმოებელი (აღ) ჩანს თავადში და სულადში, ოღონდ ესენი არსებითებია.

ამას გარდა იგივე წარმოება სხვა ზედსართავისგან არის დამოწმებული: დიდისაგან დიადი, მცირისაგან მცირედი, პირელისაგან პირველადი.

ეგევე სუფიქსი გამოყენებულია წილობით სახელთა საწარმოებლად: მესამედი, მეათედი“.

ყველა ზემომოყვანილ სიტყვაში -აღ- სუფიქსით ნაწარმოები ფორმები მომდინარეობენ არა ზმნებისაგან (ე. ი. ისინი ნაზმნარ სახელს კი არ წარმოადგენენ), არამედ სახელისაგან არიან ნაწარმოები (თვალი, ტანი, ფერი, ყური...). ვითარებითი ბრუნვის მეშვეობით. ამ სიტყვებიდან, რომლებიც, როგორც ვხედავთ, სახელისაგან არის ნაწარმოები. აკაკი შანიძე ცალკე გამოკითხვას ერთ ახალ კატეგორიას და ამბობს: „აღნიშნული წარმოება ამჟამად ძალიან იფართოებს მოქმედების არეს: ტექნიკური ლიტერატურის ენაში ჩვეულებრივი ხდება მსგავსად გაკეთებული ფორმები საწყისთაგან: ქედადი, ფეთქადი, დენადი, დნობადი, სსნადი, ხურებადი, კუმშვადი“ (აკ. შანიძე, „ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 147—148).

ამჟარა, რომ ეს სიტყვები უნდა მივაკუთვნოთ იმ კატეგორიას, რომელიც ჩვენ ზემოთ განვიხილეთ (აღზრდადი, გარდაცვალებადი, მოკუდინებადი, ქმნადი, შემთხვევადი, წოდებადი) და ვთქვათ: ჩვენმა ტექნიკურმა ლიტერატურ-

¹ ამ წინადადების აზრი ასეთია: მონასტრის ახალი წინამძღურის არჩევა უნდა მოხდეს ადგილი წინამძღურის (რომელიც კდება თუ მალე მოკვდება) ნების გარეშე.

რამ. მსგავსად ძველი ქართულისა, გააკეთა ზმნებისაგან (ქედუა, ღეოქჳა,...) ვნებითი გვარის მომავალი დროის მიმღეობა.

* * *

ზემოთ ჩვენ მიერ მოყვანილი სიტყვები (აღზრდადი, გარდაცვალებადი...) გვხვდება იოსებ ფლავიოსის „იუდაებრივ სიძველეთა“ ტექსტში და ფსევდო-ლიონისე არეოპაგელის სქოლიოებში და ყველგან ბერძნულ ტექსტში ვნებითი გვარის მიმღეობაა (ἀρχαῖος და სხვ.) ჩვენს განკარგულებაში მყოფ პარალელურ მასალებში არის შემთხვევა, როდესაც -ად-იან მიმღეობას შეუფარდება ბერძნულში არა ვნებითი გვარის მიმღეობა, არამედ მოქმედებითისა:

იან ჰაქსანასი ზეფი

ვითარ მმეფობადი აღზუავებულ იყო (ფლავ. 235—131 ბ).

აქ ჰაქსანასი მომავალი დროის მიმღეობა კი არის, მაგრამ მოქმედებითი გვარისა და არა ვნებითისა. საგულისხმოა, რომ იმავე ფლავიოსის ტექსტში (242—117ბ) გვხვდება ჰაქსანასი — მმეფობი. ამით საუცხოოდ დასტურდება ის, რომ „მმეფობადი“ და „მმეფობი“ ერთმანეთს უპირისპირდებათ როგორც მომავალი დროის და აწმყო დროის მიმღეობები.

სხვა ნათარგმნ ტექსტებშიაც გვხვდება -ად-იანი მიმღეობაა მომავალი დროის მნიშვნელობით. ასე, მაგალითად, ეფრემ ასურის ტექსტებში: ჭამადი, ვანკრწნადი, გაოქქმადი (იხ. ივ. იმნაიშვილი, საკითხავი წიგნი ძველ ქართულს ენაში, II, თბ., 1966: გვ. 11, 4, 51. 9; 68, 39) და სხვაგანაც, ჩვენ ამჟამად ხელო არა გვაქვს ქართული თარგმანის შესატყვისი ბერძნული ტექსტები, რომ დაბეჯითებით ვთქვათ, რომ ბერძნულადაც მომავალი დროის მიმღეობა იქნება.

ამჟამად ჩვენთვის საგულისხმოა ვიცოდეთ, როგორი ვითარებაა არა თარგმნილ, არამედ ორაგინალურ ქართულ ძეგლებში.

1) „ვეფხისტყაოსანში“ დასტურდება ამგვარი მიმღეობის ხმარება:

ყმამან უთხრა: „მადლი ღმერთსა, შემოქმედსა, არსთა მხადსა.

ვისცა ძალნი ზეციერინი განაგებენ აქა ქმნადსა,

იგი იქმან ყველაყასა, იღუმალსა, ზოგსა ცხადსა;

ხამს ყოვლისა დაჯერება. ბრძენი სჯერა მოწევნადსა“ (ქ. 1050).

2) განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს იმ გარემოებას, რომ იოანე პეტრიწი თავის „განმარტებაში“ (ე. ი. პროკლე დიადოხოსის კავშირის განმარტებისათვის დაწერილ ორიგინალურ გამოცელებაში სშირად ხმარობს -ად-სუფიქსით გაკეთებულ მიმღეობას: აღებადი 187, 30, გამოთქმადი 68, 39, განბნევადი და განწვალებადი 187, 26 196, 21; განყოფადი და განწრადი 73, 29, განშორებადი 139, 16, გარდაქმნადი 209, 18, გრძნობადი 31, 33 და სშირად; დაქსნადი 203, 27, ვნებადი 138, 27; 177, 13; ზიარებადი 199, 15. მიღრეადი 53, 3, ქცევადი 151, 33; 193, 15; 209, 19; შობადი 25, 19; 161, 27; წარღინებადი, 151, 33, ტრწნადი 209, 19.

² ბალმონტის თარგმანით: Что идет, придет дожило.

ლ. კაპრიკაშვილი

ლიტერატურული საბუთი მითოლოგიის ანალიზად

სანგრძლივი დროის განმავლობაში იკვლევდნენ მეცნიერები ქრისტიანული სამყაროს ერთ-ერთი ყველაზე პოპულარული წმინდანის — გიორგი მთავარმოწამის — სახის მითოლოგიურ საფუძვლებს. დღეისათვის უარყოფილია აღნიშნული სახის უშუალო გენეტიკური კავშირი ამათუიმ ძველ ღვთაებასა ან მითიურ პერსონაჟთან. სპეციალისტები აღიარებენ, რომ წმინდა გიორგის მიეწერებოდა ძველ ღვთაებათა ნიშან-თვისებები და მისმა თაყვანისცემამ ქრისტიან ხალხთა რელიგიურ სამყაროში შეცვალა სხვადასხვა სარწმუნოებრივი კულტი.

აკად. ივ. ჯავახიშვილმა დაასაბუთა, რომ ქართველ ქრისტიანთა წარმოდგენაში წმინდა გიორგიმ დაიკავა უდიდესი წარმართული სალოცავის-მთვარის ღვთაების — ადგილი¹. პატივცემული მეცნიერის მოსაზრება ემყარებოდა წმინდა გიორგის შესახებ არსებული თქმულებებისა და მოწამის კულტთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებათა ღრმა ანალიზს. ლიტერატურული მასალა არ იყო გათვალისწინებული.

„წმინდა გიორგის წამებისა და სასწაულთა“ რედაქციების შესწავლის დროს ჩვენ ყურადღება მივაქცევთ ერთ ადგილს, სადაც აღნიშნულია, რომ გიორგი მთავარმოწამის ნაკვალევადან აღებული მიწით იკურნებოდნენ „ბრმანი და მკელობელნი და ეშმაკეულნი და ტკივილითა მძლავრითა შეპყრობილნი და პირად-პირადად გუშმულნი“². „პირად-პირადი“ ლექსიკონებში განმარტებულია როგორც სხვადასხვაგვარი, ნაირ-ნაირი, ფერად-ფერადი, მრავალნაირი. ეს სიტყვა სწორედ ამ მნიშვნელობით გვხვდება, სხვათა შორის, თეოფანეს საგალობლის თარგმანში:

„პირად-პირადად || შემკულ ხარ გვრგვნითა
და შარავანდელითა და კუერთხითა
სამეუფოთა || და სისხლთა ღებულთა
ძოწეულთა
და მსუფევე მეუფისა თანა ძალთაჲსა,
ასოვანო გეორგი“³.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 1, თბ., 1960, გვ. 41—59.

² საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნ. Q—762, ფ. 326r. იკვე ახრი მთარგმნის სელაწერში, რომელიც ადრე პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის საკუთრებას შეადგენდა. პატივცემულმა მეცნიერმა ასლი დაგვითმო, რისთვისაც დიდ მადლობას მივახსენებთ.

³ H—2336, ფ. 184r.

აქ წმინდანს მიწერილი აქვს სულიერი მკურნალობისა და ნათების თვისებები. იგი კურნავს, რამდენადაც ანათებს, ხოლო ეს გარემოება ფრად საგულისხმოა ასტრალური ღვთაების ჰიპოსტასად და ამ ღვთაების მიზეზით დაანეულბულთა განმკურნებლად წმინდა გიორგის წარმოდგენის დასასაბუთებლად. უნდა ვიფიქროთ, გიორგი მთავარმოწამის სახე თვით ბერძნული რელიგიური აზროვნების წიაღშივე იწვევდა ასტრალურ ღვთაებათა რემინისცენციას, რის გამოც მკვლევარნი წმინდა გიორგის აცხადებდნენ სხვადასხვა ასტრალური ღვთაების ორეულად; მაგრამ ფაქტია, რომ მნათობის ღვთაებათა დაკავშირებული წმინდანის სახე სხვადასხვაგვარად ვითარდება ქრისტიან ხალხთა სარწმუნოებრივ წარმოდგენებში. კერძოდ, საქართველოში ის გვევლინება მამაკაცად მიჩნეული მთვარის ღვთაების როგორც მთავარი წარმართულ სალოცავის მემკვიდრედ. ბერძნულ-რომაულ მითოლოგიაში ეს მნათობი დედაკაცად არის მიღებული და მთავარ პრექრისტიანულ სალოცავსაც არ წარმოადგენს.

რომანოზ მელიოდოსი „ღვთისმოძულების მკურნალს“ უწოდებს გიორგის: „*ἰατρὸν... ὑγιαίνοντα*“⁷. ამასთან, პოეტი გადმოგვცემს, რომ წმინდანმა ყოველმხრივ განკურნა ქერივის ვაჟიშვილი: „*ἡμεῖς γὰρ ἡμεῖς ἄνθρωποι ἰάμεθα*“⁸. „წმინდა გიორგის წამების“ ზოგი რედაქციის თანახმად, ვინმე ქერივს ჰყავდა შვილი, რომელიც იყო ყრუ, მუნჯი, ბრმა და კოჭლი, თუ დამბლადაცემული. ქალმა, შველა სთხოვა წმინდანს და დარწმუნდა მისი ლოცვის ძალაში. გიორგიმ თავისი ღმერთის წყალობით ყრმას თვალის სინათლე მიანიჭა და აღუთქვა რომ მიეცემოდა სმენისა და მეტყველების უნარი, აგრეთვე შეძლებდა გამართულად სიარულს⁹. ჩვენ ვხედავთ ნათლისცემით ადამიანის ხელახალი დაბადების სურათს. აგიოგრაფოსთა წარმოდგენით, გიორგის ძალა შესწევს სხეულის აღორძინებისა, რამდენადაც სულს ათავისუფლებს ურწმუნოების სიბნელისაგან. ამავე თვალსაზრისს იცავენ საგალობელთა ავტორებიც.

წმინდა გიორგის „მკურნალობის“ შინაარსის დასადგენად ჩვენ გავანალიზებთ სათანადო ადგილები რომანოზ მელიოდოსის თხზულებიდან. გიორგისადმი მიძღვნილ მეორე საგალობელში, რომელიც, თვით ნაწარმოების მიხედვით, რომანოზს მიეწერება, თუმცა დასახელებული პოეტის ავტორობა საეკვოდ არის მიჩნეული, — აგრეთვე ლაპარაკია ურწმუნოებით დაბრმავებულთა (τυφλὸι καὶ κῶφοι) და მტერთა, ანუ ეშმაკთა, ნებით დასნეულებულთა („*ἐξ ἰριῶν βλασφημίας*“) შესახებ¹⁰. პატმოსის 212-ე ხელნაწერში მოთავსებული ანონიმური საგალობელი, რომელიც გამოცემულ იქნა კ. კრუმბახერის ნაშრომში „წმინდა გიორგი ბერძნულ გადმოცემაში“, გიორგის როგორც მკურნალს შემდეგნაირად ახასიათებს:

⁶ K. Krumbacher, Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, München, 1911, გვ. 84.

⁷ იქვე, გვ. 85.

⁸ იქვე, გვ. 88.

⁹ იქვე, გვ. 10, Cod. Alhen. 422, ფ. 281v—285r; დასახ. ნაშრ., გვ. 24, Cod. Paris. gr. 770, ფ. 65r—v.

¹⁰ კ. კრუმბახერის დასახ. ნაშრ., გვ. 90.

„xai βροτα παταρις	τὸν ἱμαῖτον
xai ἱμαῖτος βροτῶν	τῆς ἀποψευδῆς,
ἐμειν xai θανῶν	οὐδὲ τὴς ἐκβρωμῆας·
/„Πᾶσι παρὰχρη	παταρῶντων συγγραφεῖν“./ ¹¹

(„აღმოაგენებს საკურნებელ მდინარეებს და განკურნავს ადამიანთა უძლურებას, ამის გამო, თვით მკედარქმნილი, იხსნის მლაღადებელთა: „მო-ანიჲე ყველას ცოდვათა შენდობა.“)

ამჟააჲ, რომ გიორგი უმთავრესად სულიერ სნეულებათაგან იხსნის ადამიანებს. „უძლურების“ თუ „სნეულების“ (ἀσθενεία) ძირითად შინაარსს გამოსატავს „ცოდვა“ (παῖμα). ბერძენ საეკლესიო პოეტთა წარმოსახვაში წმინდა გიორგი არის „ἐν ᾧ τὸ πνεῦμα“¹² („მდევნელი სულთა ხრწნილებისა“). ერთი საგალობლის მიხედვით, რომელიც შედის „მუსიკალური პანდექტის“ ათენის გამოცემაში, კურნება (ἰαματὰ) გიორგი მთავარმოწამის სხეულის ნიშან-თვისებასაც შეადგენს: „τὸ ἴαμα τοῦ πᾶσι νόσου ἐν ᾧ πνεῦμα ἐπαγαγῆται“¹³ („რადგან შენი გეგამი ყოველგვარ სნეულებას განდევნის ადამიანთაგან“). მაშასადამე, გიორგი როგორც, უძლურთა მკურნალი“ („ἀσθενήτων ἰατρὴ“) ხასიათდება სულიერად და ფიზიკურად, რადგან, ერთი მხრივ, მას აქვს უნარი რწმენით იხსნას ადამიანი ბოროტი ძალის ტყვეობიდან და კეშმარიტების ცნობის ნიჭით განაძლიეროს, ხოლო, მეორე მხრივ, ეს სულიერი თვისება გამოხატულებას პოულობს წმინდანის სხეულის უნარში ადამიანის ფიზიკური განახლებისა.

ამრიგად, ბერძენ პოეტებს გიორგი მთავარმოწამე წარმოდგენილი ჰყავთ, უწინარეს ყოვლისა, სულიერ მკურნალად, რომელიც სარწმუნოებით ანათებს და განდევნის ბნელს.

იგივე შეხედულება ასახულია წმინდა გიორგისადმი მიძღვნილ საგალობლებში, რომლებიც მოიპოვება ქართულ ენაზე. ამ ნაწარმოებების მიხედვით, გიორგი მთავარმოწამეს, როგორც ყველა სხვა წმინდანს, ღვთისაგან მანაშებული აქვს კურნების მადლი. ერთ-ერთი საგალობლის ავტორი, გადმოგვცემს რა გიორგის მიერ მკედრის აღდგენის სასწაულს, მიმართავს წმინდანს:

„მიჰმალე შენ სნეულთა განკურნებაჲ
და ბრმათა — ხილვად ნათელი, ხოლო მკედართა —
აღდგომაჲ“...¹⁴

აქ „ბრმა“ აღნიშნავს ადამიანს, რომელიც გონების თვალთ ვერ ხედავს, „ნათელი“ კი, გასაცხადებელი მხოლოდ ამ თვალისათვის, არის ქრისტე. ასე რომ პოეტს მხედველობაში აქვს სულიერი ხილვის უნარი, რომელსაც წმინდა გიორგისაგან ღებულობენ ადამიანები. მოწამე ნათლისცემით კურნავს და

¹¹ კ. კრუმბახერის დასახ. ნაშრ., გვ. 102.

¹² W. Christ et M. Paraniakas, Anthologia graeca carminum christianorum, Lipsiae, 1871, გვ. 68.

¹³ Μοιναῖος πατριάρχης, τ. V—Μησιόβριον (Ἰανουάριος—Απρίλιος), Ἀθῆναι, 23. 225.

¹⁴ იელის კრებული, ფ. 184 r.

ამ მაღლს უზარებს ქრისტეს მორწმუნეებს¹⁵. გიორგის ევედრებიან განკურნო: „უძლეულებანი... შემამკობელთანი“¹⁶ ან მეოხებას სთხოვენ:

„რამათა ვიქსნნეთ ვნებათაგან სულიერთა
და სენთა კორციელთა შემსხმელნი შენნი“¹⁷.

მაშასადამე, ლაპარაკია ჭერ სულიერ, შემდეგ ხორციელ სნეულებათა შესახებ. სხვაგან ეკითხულობთ:

„და ქუეყანასა ზედა
ნაწილნი შენნი ჰკურნებენ
სენთა ჩუენთა“¹⁸.

აქ გიორგი მთავარმოწამე მკურნალად გვევლინება სიკვდილის შემდეგ. რამდენადაც ჩვენთვის უმთავრესი მნიშვნელობა აქვს წმინდა გიორგის მიერ მთავარეულთა კურნების საკითხს, ამდენად განსაკუთრებით საყურადღებოა გიორგი მთაწმიდელის კრებულში მოთავსებული ერთი საგალობლის ავტორის მიმართვა გიორგი მთავარმოწამისადმი:

„...მარადის
მოჰელი სოფელსა
ვითარცა ელვაჲ
ღმრთისა
საღმრთოათა წამის-ყოფითა და ჰირვეულთა
და სნეულთა
და სულთა ბოროტთაგან გუემულთა
განჰკურნებ, მკნეო“¹⁹.

გადაჭრით ვერ ვიტყვით, რომ ეს საგალობელი ქართულ პოეტს ეკუთვნის; მაგრამ ბიზანტიურ პოეზიაში ჩვენ ვერ მივაკელიეთ მსგავს ნიმუშს. აღნიშნული ფაქტი ფრიად საგულისხმოა, რადგან საგალობლის ავტორი წმინდა გიორგის სახავს ღვთიური, ანუ მარადიული, ნათელის ზატად, რომელიც მოივლის ქვეყანას, მოწამის გამონათება გაგებულთა როგორც ღმერთისაგან თვალთ ნიშნება, ანუ წამის — ყოფა, ძველი ქართულის მიხედვით, და პოეტს სწამს, რომ გიორგი კურნავს მათ, ვინც ბოროტი სულებისაგან იტანჯებიან. ზემომოყვანილი ფრაგმენტის ანალიზი განამტკიცებს განხილულ მოსაზრებას „წმინდა გიორგის ცხოვრების“ იმ ადგილის შესახებ, სადაც მოწამე დასახულია პირად-პირადად გვემულთა მკურნალად. ჩვენი ინტერპრეტაციის სასარგებლოდ მეტყველებს პოეტის შემდეგი მითითებანი: 1) წმინდა გიორგი მარად უვლის ქვეყანას; 2) უვლის როგორც ღმერთი ელვა ან მარადიული ნათელის ცხადი სახე; 3) კურნავს ბოროტი სულებისაგან წამებულებს.

¹⁵ H—2336, ფ. 177r.

¹⁶ Ier. 42, ფ. 98 r.

¹⁷ თეოფანეს გალობანი, H—2336, ფ. 182 v.

¹⁸ S—425, ფ. 152 r.

¹⁹ H—2336, ფ. 172v.

საეკლესიო მწერალთა აზრით, კურნების მაღლი მომდინარეობს ღმერთისაგან, რომელიც თვითონ არის უზენაესი მკურნალი, სხვათა შორის სთვარეულებისაც, როგორც მოწმობს სახარება (მაგ. მათე, 4, 24). ჰიმნოგრაფიულ თხზულებებში სშირად აღნიშნულია, რომ მაცხოვარმა ან მისვან შოვლენილმა ანგელოზმა განკურნა გიორგი მთავარმოწამის წყლულებანი²⁰. რადგან გიორგის წამებაში მაცხოვრის ენება აისახა, ამიტომ მოწამის წყლულებამ უნდა განკურნოს და იხსნას მორწმუნენი:

„და წყლულებანი იგი მიჰნი

საკურნებლად სულთა ჩუენთა შეპყრაცხნეთ“²¹.

საგალობელში, რომელიც დაუცავს IX საუკუნის ჰილ-ეტრატის კრებულს 23 აპრილის თარიღზე, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია კურნების მოტივს. ამ საგალობლის ავტორი არაერთგზის მიუთითებს, რომ ქრისტესთვის წამებულნი ღმერთის ძალით განკურნავენ ადამიანთა უძლურებას, ასე, მაგალითად: „რომელმან წმიდათა მოწამეთა მიაწიკე უძრულებათა განკურნებაჲ სნეულებათა ჩუენთაჲ“²². განკურნება. უპირველეს ყოვლისა, გული-სხმობს სულიერ ამაღლებას ღვთიური ნათელის მისაწვდომად. გიორგი მთაწმიდელის ჰიმნოგრაფიულ კრებულში 23 აპრილის თარიღზე წარმოდგენილი გალობანი წმინდა გიორგიზე, წარწერილი მიქელის სახელით, ურჯულო მეფეებსა და ერს შემდეგნაირად უპირისპირებს წმინდანს:

„არცა მიიღეს მათ წამალი

წყლულებათა მათთაივს, — ამისთვისცა შეყროლდეს,

ხოლო გეორგი,

საწუთროთა მათ წყლულებათა წილ,

ბრწყინავს ნათელსა შინა ღმრთეებისასა“²³.

ერთი სიტყვით, სასულიერო პოეზიაში „წყლულების“ ძირითადი შინაარსი მდგომარეობს სულიერ ნაკლოვანებაში, ხოლო „საწუთრო წყლულება“ ნიშნავს ფიზიკურ სნეულებას, რომლის დაძლევაც ხდება სულიერი განწმენდით.

ყოველივე ამის გათვალისწინების საფუძველზე კანონზომიერ მოვლენად გვესახება წმინდა გიორგისთვის მთვარეულთა ხსნის ფუნქციის დაკისრება, რადგან მთვარეული სულით (უძველესი რწმენის თანახმად, სალოცავის მიზეზით) არის სნეული. მაგრამ ეს საკითხის ერთი მხარეა. მეორე მხრივ, ხალხს სწამდა, რომ ამათუიმ სალოცავმა მისგან დამიზეზებულნი თვითონვე უნდა განათავისუფლოს; მაშასადამე, სამთვარეულოთი შეპყრობილთა ხსნა მხოლოდ მთვარის ღვთაებას შეუძლია და, თუ ამ სნეულების მკურნალად ქრისტიანობის ეპოქაში გიორგი მთავარმოწამე იქნა დასახული ქართველი ხალხის მიერ, ეს გარემოება უთუოდ იმის მომასწავებელია, რომ დასახელებული წმინდანი ხალხის წარმოდგენაში მთვარის წარმართულ ღვთაებას დაუკავშირდა.

²⁰ იხ., მაგალითად, ავტორწარუწერელი საგალობლები: იელის კრებული, ფ. 163 v; Ier. 42, ფ. 97v, 99r; იოანეს სახელით წარწერილი გალობანი: S—425, ფ. 151v; H—2336, ფ. 187r; Ier. 124, გვ. 510; Sin. 2, ფ. 1v.

²¹ H—2336, ფ. 175 v; იგივე იხ. იელის კრებულში, ფ. 184 v; Ier. 42, ფ. 95 r; Ier. 124, გვ. 508; Sin. 2, ფ. 1r.

²² H—2123, ფ. 184r; გარდა ამისა, იხ. იქვე ფ. 184v, 185r.

²³ H—2336, ფ. 195v.

ნათელა კეპალაძე

იოანე იტალოსის წერილი აბაზგი ბრამატიკოსისადმი და წერილის
აღრეხვატი

ბიზანტიური რენესანსის მოღვაწე იოანე იტალოსი მრავალმხრივად მოაზროვნე ადამიანის საუკეთესო ნიმუშს წარმოადგენს. ის ამუშავებს ლოგიკის, ფილოსოფიის, თეოლოგიის, ასტრონომიის, გრამატიკის და სხვათა საკითხებს. ამასთან ის ეხება ფილოსოფიისათვის იმ დროს ნაცნობ უმრავლეს საკითხს ამომწურავად. ასეთი ენციკლოპედიური ცოდნის მფლობელი უნდა ყოფილიყო ბიზანტიაში კონსტანტინოპოლის უმაღლესი სკოლის პროფესორი, ფილოსოფიის იპატოსი — უმაღლესი ფილოსოფოსი. ეპოქისათვის მტკიცეულ ყველა საკითხთა ცოდნა მის თანამდებობრივ მოვალეობაში შედიოდა. მას ევალებოდა არა მხოლოდ ლექციების კითხვა, მსოფლიოს ყველა კუთხიდან კონსტანტინეპოლში განათლების მისაღებად მოდენილი ახალგაზრდების აღზრდა, არამედ პასუხის გაცემა მეცნიერული თუ პოლიტიკური ხასიათის ყველა საკითხზე, რომლითაც მას მიმართავდნენ იმ დროის გამოჩენილი ადამიანები. იტალოსის 97 ტრაქტატიდან, რომელთა ძირითადი მასალა წარმოადგენს ნტუდენტებისათვის წაკითხული ლექციების კურსებს, არაერთია შექმნილი პასუხის სახით ვინმეს მიერ დასმულ შეკითხვაზე. ზოგჯერ ის კიდევ ასახელებს პირს, რომელსაც უწერს განმარტებას. მაგალითად, ერთ თხზულებას ჰქვია: „იმპერატორ ანდრონიკე კომნენს „დიალექტიკის შესახებ“. 43-ე ტრაქტატის სათაურია: „იმპერატორ ანდრონიკეს მიმართ, რომელმაც წამოჭრა საკითხი ჰომეროსის აზრზე სიზმრების შესახებ“. 50-ე ტრაქტატის: „მიქელ დუკას მიმართ საკითხზე: „ვანიკლიან თუ არა სულები განვითარებას სხეულის დაღუპვის შემდეგ“.

ამ მხრივ ჩვენთვის საყურადღებოა 64-ე ტრაქტატის სათაური: „აბაზგ გრამატიკოსს. გრამატიკის ზოგიერთი საკითხის სიძნელის შესახებ“ Πρὸς τὸν Ἀβασγὸν γραμματικόν, ἀπορίαι περὶ τῶν αὐτῶν γραμματικῶν. სახელს ადრესატისას არ ახსენებს. ეტყობა, რომ ეს უცხოელი მოაზროვნე ცნობილი იყო სახელით: „აბაზგი“ და ეს უწევდა საკუთარი სახელის მაგვიკრობას. ასეთი სახელით ყოფილა ყველასათვის ცნობილი ეს პიროვნება.

1909 წელს ნ. მარმა ამ აბაზგ გრამატიკოსად იოანე პეტრიწი მიიჩნია¹. თუ დავუყვირდებით პეტრიწის ბიოგრაფიულ მონაცემებს, დავინახავთ, რომ სწორედ იტალოსის იპატოსობის დროს იღებდა განათლებას პეტრიწი პსე-

¹ Н. Марр, Иоанн Петрицкий грузинский неоплатоник XI в., Тбилиси, 1909, стр. 56.

ლოსის შემდეგ, რომლის საერისკაცო სახელი იყო კონსტანტინე და რომელიც მიქელის სახელით აღიკვეცა ბერად 1055 წელს, იპატოსად დანიშნეს იოანე იტალოსი და ის ამ თანამდებობაზე იყო 28 წლის მანძილზე 1083 წლის თებერვალ-მარტამდე, ვიდრე იმპერატორი ალექსი კომნენის წამოწყებით ის ეკლესიამ არ გაასამართლა და არ შეაჩვენა². ჩანს, რომ 1083 წლამდე კონსტანტინოპოლში იყო ე. პეტრიწი იტალოსის მოწაფედ. ამ წელს ის უკვე პეტრიწონის მონასტერშია დამკვიდრებული. იტალოსის პროცესის შემდეგ თვით იტალოსი კონსტანტინოპოლიდან გააძევეს და ბერად აღკვეცეს, 1083 წელს დევნა დაუწყეს მის მოწაფეებს. ამ უკანასკნელთა წინააღმდეგ დანიშნა ალექსი კომნენმა პროცესი 1083 წ. 20 მარტიდან პატრიარქ ეესტრატის მეთაურობით და ისინი იძულებულნი შეიქნენ მიეტოვებინათ სამეფო ქალაქი. სასამართლო ოქმებში შემონახულია ერთი პუნქტი, რომელიც კრძალავს იტალოსის მოწაფეების და მიმდევრების შინ მიღებას, ემუქრება მათთვის თანაგრძნობის გამწევთ. იოანე პეტრიწი, მისივე სიტყვებით, დევნას განიცდიდა ბერძნების და ქართველების მხრივ, საგულისხმებელია, როგორც იტალოსის მოწაფე და მოაზროვნე, რომლის შეხედულებებს არ იზიარებდნენ კლერკალური წრეები. ამ მონაცემების მიხედვით მარის წინასწარაშვება სრულიად საფუძვლიანია.

დღეს ჩვენ ხელთაა გაცილებით მეტი მასალა, რომელიც საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ იტალოსის 64-ე ტრაქტატის ადრესატი უნდა იყოს იოანე პეტრიწი.

საუყრადღებოა წერილის შინაარსი. ამ წერილის დაწერა გამოუწვევია იმას, რომ ადრესატი ჩაფიქრებულია ორი სიტყვის ფორმას. ეს სიტყვებია: *ἔχθαι*, *ἔχθω* (*ἐχθόμεναι*-ს პერფექტუმის მესამე პირია და პერფექტუმის მიმღეობა— „მოვიდა“, „მოსული“) და *μὴ ἀπαξίω* ზმნის წართქმითი ბრძანებითი— „ნუ უგულვებელყოფ“, „ნუ იუკადრისებ“, „ნუ უარყოფ“. ესენი მიუჩნევია ბარბარიზმებად და სოლეციზმებად. ამ შემთხვევაში აბაზგი გრამატიკოსი სწორ მოსაზრებას იცავს და ექვე, გამოთქმული იოანე იტალოსის მიერ უსაფუძვლოა. ცნობილია, რომ ბერძნულ ენაში უარყოფა *μὴ* დაისმის *imperativus praesentis*-სთან და აგრეთვე *conjunctivus aoristi*-სთან. სწორია ფორმები: *μὴ ἀπαξίω*, *μὴ ἀπαξίω*; არასწორია—*μὴ ἀπαξίω* (*con. praes.*) და *μὴ ἀπαξίω* (*imp. aoristi*). *ἀπαξίω* არის *imperativus aoristi* და მასთან *μὴ*-ს ხმარება შეუძლებელია. უნდა იყოს: *μὴ ἀπαξίω*. ამ ადგილიდან არ ჩანს, რომ შეკითხვა მიეცეს ადრესატს იტალოსისათვის. უბრალოდ მისებური ახსნისათვის ანგარიში გაუწევია პროფესორს და საჭიროდ მიუჩნევია ამ სიტყვების გამო მეტყველების ყველა ნაწილის ჩამოთვლა, თავისი აზრის გაცნობა ადრესატისათვის, თითოეულზე საგანგებოდ შეჩერება და მათ განსაზღვრებაში ნაკლის აღმოჩენა.

ტრაქტატის დასაწყისში აბაზგ გრამატიკოსს მიმართავს იტალოსი ქებადიდებით და მისდამი დიდი მოწიწებისა და მეგობრული გრძნობების მტკიცებით:

„რაც ახლა ბევრისაგან მსმენია, უადრესად სწავლულო, ვფიქრობ, რომ შეეფერება ჩემდამი შენს განწყობილებას და უმტკიცეს მეგობრობას, რად-

² Πεμπόμηναι ἐν καὶσαρίῳσι διὰ τῆς πατριαρχίας δι' ἡμῶν ἐξέδοται. Известия Русск. арх. инст. в Константинополе 1837 г., II, стр. 1—66, Ф. Успенский, Делопротоиство по обыкнению и. Итала.

გან ვიცი, რომ შენ წინადაც ზრუნავდი ჩვენს მოძღვრებაზე და იყავი ჩვენი თეორიების შემქმნელი და სმამალალი მაუწყებელი, ზემოთქმულის გათვალისწინების შემდეგ შესაძლებლობა მეძლევა ახლა დასკვნების გამოტანის და დაბეჯითებით [იმის] მტკიცების, რომ არ შეცვლილხარ, არამედ ხარ ის [აღამიანი], რომელსაც მე კარგად ვიცნობდი და ახლაც ვიცნობ.

„რას არ იტყვის [კაცი] მეგობრების შესახებ მეგობრობით წაქეზებული და მეგობრების მიმართ წმინდა განწყობით ამოძრავებული? იმატომ ვარ მე შენი აზრების უსწორესი განმმარტებელი, რომ შენი მეგობრობისათვის ამგვარი ვარ. ისინი, ვინც სხვაგვარად არიან ჩვენდამი განწყობილი. ვიდაც სოფისტები არიან და კეშმარიტებისათვის უცხონი. ვიცი ხომ [მე] თვითონ რას ვამბობ და რომ ასე არის, [შენც] იცი, ამის გამო ახლა არც თქმა შემიძლია, არც გაჩუმება. პირველს მათთვის ეაკეთებ [ე. ი. ვლუძვარ]. მეორეს კი — შენთვის: მეგობარს ვადიდებ.

მიიჩნია შენმა დიდებულებამ სიტყვები *ἰχθυί* და *μῦ ἀπαχίστου* არა ელინურ სიტყვებად, არამედ ბაბარზმებად და სოლეიზმებად. შენ გაქვს სრულიად კანონიერი საფუძველი ილაპარაკო ამათ შესახებ, თუნდაც ელინთა ან როტორთა ან სხვაგვარად სოფისტებად წოდებულთა მიერ [გამოყენებული სიტყვების შესახებაც], რადგან ხანგრძლივი ვარჯიშობით და სწორი კვლევიით მათ სრულ გაგებას მიაღწიე“.

ამ საკითხს ავტორი უბრუნდება წერილის ბოლო ნაწილში: „ხოლო სიტყვები — *ἰχθυί* და *μῦ ἀπαχίστου* როგორაა რომ არა ელინურია, მსურს ვიცოდე შენგან. ნუ მეტყვი უარს ამათ შესახებ კითხვის დამსმელს, რათა ვილაპარაკო შენს მიხედვით, რადგან თუ ელინურია *ἰχθυί* და *ἰχθυί* [μῦ ἀπαχίστου], აშკარაა, რომ [ასევე იქნება] „ნუ აკეთებ“, „ნუ ამბობ“ და „ნუ იქნები ურწმუნო“, არამედ მორწმუნე“. ყველაფერი ეს ნიშანი იქნება იმისი, რომ ზმნების ბრძანებით კილოს აკრძალვა მიემატება.

როგორ გაქვს წარმოდგენილი რა არის სტაგირელის თხზულებაში აპოლოქტიკური და დიალექტიკური მეთოდების შემწეობით ჩამოყალიბებული, ახასიათებს თუ არა ის კეშმარიტ და წმინდა ელინთ. თუ უცხოელებს და ბაბარზებს, როგორც ეგონათ ზოგიერთებს, რომელნიც დარწმუნებულები იყვნენ იმაში, რომ რადგან შეეხნენ თითის წვერით არისტოტელეს სიბრძნეს, ეზიარნენ მის მწვერვალებს.

თუ ეს ასეა, მაშ ვერ ჰპოვებს აღიარებას მრავალთა აზრი იმის შესახებ. რომ გამოთქმის აღნიშნული ხერხი არ შეესაბამება სიტყვათხმარების ატიკურ წესს.

რადგან, თუ ვთვლით, რომ რაც ძეგლების მიერ (ვეგულისხმობთ პლატონსა და დანარჩენებს) გამოთქმულია არა თანამედროვე სიტყვათხმარებით, არა კარგად ნათქვამი იმიტომ, რომ ჩვენს გამოთქმებს ვთვლით უფრო სწორად, ვიდრე მათ [მეტყველებას]. რა შეიძლება იყოს უფრო სასაცილო, ვიდრე ის, რომ ჩვენ თავი ჩავთვალთ რაღაც გამოთქმებში უფრო სწორად და უფრო ბრძენად (მყოფად), ვიდრე პლატონი და არისტოტელე და მათი მიმდევრები, რჩეული და კეთილშობილი კაცნი [იყვნენ]. შენ ძეგლების მიმართ ამგვარად განწყობილი მეჩვენები უფრო სასიამოვნო და დახვეწილ კაცად.

ამგვარი ფიქრი იმისა, რომ ძეგლების მერე რაიმე არა სწორად თქმულა, ზავშეუღრია და ნამდვილად არა აუცხო ჩვენი ახლანდელი საქმიანობისათვის

ენობრივი მოვლენების შესწავლის დარგში. ჩვენგან ეს ითქმის არა აბოდიქტიურად. ან დიალექტიკურად. არამედ ლოგიკურად და ამასთანავე, სოფისტურად. შენ კი თუ მიიჩნევ, რომ ეს სხვა არაფერია, თუ არა ვარჯიში, კარგს იქმ; თუ არა — ნათქვამს დაუშვამტებთ, იმას, რაც ადრე არ თქმულა“.

ამ ორი ნაწილის — შესავლის და ბოლოს შორის მოთავსებულია გამოკვლევას ის ნაწილი, რომელსაც თუ კარგად დაეკვირდებით, დაეინახათ, რომ წარმოადგენს მეტყველების ნაწილების შესახებ მოძღვრების კრიტიკას. ჩანს, იტალოსს არ მიაჩნია სწორად მეტყველების ნაწილების იმგვარი დაყოფა. როგორც მიღებული იყო ანტიკურ ხანში, შუა საუკუნეებში და, როგორც გვაქვს დღეს ჩვენ. ის იღებს თითოეულ ნაწილს და ცალკეულის არსიდან ამოსვლის შემწვობოთ ეძებს წინააღმდეგობებს მათ განსაზღვრაში, ყოველ ნაწილში ის აცნებს აპორიას, რაც მისი თვალსაზრისით ქმნის გამოუვალ მდგომარეობას და უარსაყოფად ხდის მიღებულ დეფინიციას. იტალოსი არ იძლევა პოზიტიურ განსაზღვრებებს, მისი მიზანია მხოლოდ ის, რომ მეტყველების ნაწილების მიღებული დაყოფის ნეგატიური მხარეები უჩვენოს მკითხველს და მით გზა გაუხსნას შემდგომში სხვაგვარი პრინციპის აღმოჩენას. გრამატიკული დეფინიციების შემდეგ მოაქვს ლოგიკური დეფინიციები, რადგან, მისი აზრით, ცალმხრივი განსაზღვრება ფორმალური თუ სემანტიკური ვერ იძლევა სრულ სურათს.

იტალოსის მსჯელობის ასეთი მიმართულება სრულიად კანონზომიერ მოვლენად გამოიყურება შუა საუკუნეების გრამატიკული აზროვნების ფონზე. Hans Arens-ი წერს თავის 1955 წელს გამოსულ გამოკვლევაში:

„შუა საუკუნეების აზროვნება ენის შესახებ არისტოტელესაგან მომდინარეობს და წარმოადგენს მისი ლოგიკის გადატანას გრამატიკაზე. არისტოტელეს „პერი ჰერმენეიას“ და „კატეგორიები“ გავრცელებული იყო ლათინური და არაბული თარგმანებით. ალბერტ დიდის სიტყვებია: „როგორც სულელი გამოიყურება ბრძენთან მიმართებაში, ასე გამოიყურება გრამატიკოსი, რომელსაც წარმოადგენს არა აქვს ლოგიკაზე“. ლოგიკური კვლევისათვის განსაკუთრებული მსჯელობის სახნად იქცა მეტყველების ნაწილები, ამას დაუკავშირდა საერთოდ საკითხი სიტყვის მნიშვნელობის შესახებ არა ენის ღრმა შესწავლისათვის, არამედ წამყვანი თვალსაზრისი იყო მტკიცება ლოგიკისა და ენის ერთიანობისა“.

არისტოტელეს ცნებები — ათი კატეგორია: არსება, რაოდენობა, რომელობა, მიმართება, ადგილი, დრო, მდგომარეობა, ქონება, მოქმედება, ვნება, მათი აზრით, სიტყვათა კლასებში იყო გამოხატული. იკვლევდნენ რა რას აღნიშნავს მეტყველების 8 ნაწილი, როგორ წარმოიშვა ისინი. ეს მოაზროვნეები მივიდნენ სიტყვის ფილოსოფიამდე: სიტყვის მნიშვნელობის ან აღნიშვნის არსამდე (*modi significandi*)⁴.

R. H. Robins-იც წიგნში: „ანტიკური და შუა საუკუნეების გრამატიკული თეორიები“. ფიქრობს, რომ შუა საუკუნეების ადრეულ ხანებში ძველების აზრებს გადმოკვცემდნენ გრამატიკოსები. ხოლო მეთორმეტე საუკუნე რენესანსამდე უფრო პროდუქტიულია. მიზეზი იყო სწავლული მსოფლიოს მიერ ხელახალი აღმოჩენა ბერძნული ლიტერატურის, განსაკუთრებით არისტოტე-

³ Hans Arens, Sprachwissenschaft, der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart, München, 1955, გვ. 35—36.

⁴ იქვე, გვ. 36.

ლესი. ეს ხელახალი აღმოჩენა ნიშნავდა გრამატიკის დაქვემდებარებას ლო-
გიკისა და მეტაფიზიკისადმი.

გრამატიკის დაკავშირებას ფილოსოფიასთან მრავალგზის ვხვდებით ბი-
ზანტიელ გრამატიკოსებთან, არისტოტელეს თუ დიონისე თრაკიელის
კომენტატორებთან. ტიპიურია ამგვარი აზროვნებისათვის ამონიუ-
სის სიტყვები „პერი პერმენიას“-ის ზოგი ადგილის განმარტებისათვის მო-
ცემული (გვ. 102, 34): „რომ სახელი წინ უსწრებს ზმნას, ცნადია, რადგან
სახელები საგანთა არსებობას (παρῶν) აღნიშნავენ, ზმნები კი—მოქმედებას ან
ვნებას (ἐνεργείας καὶ παθητικῆς), ხოლო არსებობა წინ უსწრებს მოქმედებას ან ვნე-
ბას“.

დიონისე თრაკიელის ერთ-ერთი სქოლიასტი წერს: სახელის თვისება
არსების (ὄντων) აღნიშვნაა, არსება თვითარსებულისა, არ საპირობეს სხვას
არსებობისათვის. ხიროვოსკე ამბობს: „ცნობილია, რომ არსება (ὄντως)
არის დამოუკიდებელი თვითარსი, როგორცაა ადამიანი. ცნენი, რომელობა
კი თვისებაა — თეთრი, ყვითელი“⁷.

ხიროვოსკეს აზრით „სახელი ზმნის წინაა მოთავსებული, რადგან სახელი
არსების (ὄντων) მაჩვენებელია, ზმნა კი შემთხვევითი ნიშნის (αἰτιαμένης)“⁸.

ამასვე ამბობს ჰელიოდორე (521, 13) და დიონისე თრაკიელის სომეხი
კომენტატორი მეცხრე საუკუნისა⁹.

გამოთქმული იყო საწინააღმდეგო მოსაზრებაც. ზომ ზმნა ბუნებით უფ-
რო აღრიხდელია, ვიდრე სახელი, რადგან მოქმედება არსებაზე აღრიხდე-
ლია¹⁰.

შუა საუკუნეების გრამატიკოსს ანტერესებს არა ის, რომ დაინახოს, რაც
არის ენაში, არამედ იკითხოს და ამტკიცოს, რატომაა ეს, რაც არის, ასე.
როგორაა ეს ასე¹¹. ასეთია ზოგადი ტენდენცია.

ეს ტენდენცია აშკარაა ჩვენს ტრაქტატშიც.

ავტორი იწყებს მეტყველების ნაწილების ჩამოთვლით, მაგრამ ჯერ მეტყ-
ველების ჩვეულებრივ ნაწილებს კი არ ასახელებს. არამედ იწყებს საქმეს
უძველესი მოძღვრების კრიტიკით: „ძველთაგან ნათქვამია, რომ გვხვდება მე-
ტყველების შემდეგი ნაწილები: წინადადება, ზმნა და სახელი, ვუმატებ ელე-
მენტს (ბგერას. ასოს σφαιρῶν) და მარცვალს, ამან კი მე დიდად ამიმღე-
რია აზროვნება“.

პირველ წინადადებაში მოცემული შეხედულება შეიძლება იყოს აღებუ-
ლი არისტოტელეს „პოეტიკის“ მეოცე თავიდან, აქ არისტოტელეს, სიტყვი-
ერი გადმოცემის ნაწილებად, ἁπλῆς-ის ნაწილებად დასახელებული აქვს
ელემენტი [ბგერა. ასო], მარცვალი, სახელი, ზმნა, კავშირი, ართრონი, ფლექ-
სია. წინადადება. მაგრამ ეს არაა არისტოტელეს ორიგინალური აზრი მთლი-

⁵ R. H. Robins, *Ancient-medieval grammatical theory in Europe*, London, 1951, გვ. 75.

⁶ H. Steinthal, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, II, B, 1891, გვ. 233.

⁷ იქვე, გვ. 238.

⁸ იქვე, გვ. 233—234.

⁹ А. Адопц, *Дионисий фракийский и армянские толкователи*, II, 1915, стр. CLXIII.

¹⁰ *Scholía ad Dionys. Thracis*, ed. Hilgard, გვ. 216.

¹¹ H. Agens, *დასახ. ნაშ.*, გვ. 33.

ანად. არისტოტელემდეც ატომისტებთან, დემოკრიტესთან მიღებული იყო შეხედულება, რომ ერთი მხრივ ატომებისა, და მეორე მხრით სიცარიელის არსებობის პირობებში ყოველი საგანი აიწყობა ატომებისაგან ისევე. როგორც სახელი შედგება ელემენტებისაგან, ანუ ბგერებისაგან, ანუ ასოებისაგან. როგორც სახელში ერთი ბგერის შეცვლა იწვევს სულ სხვა მნიშვნელობის სიტყვის მიღებას, ასევე ატომთა შემადგენლობის და მდებარეობის უმნიშვნელოცვლა იწვევს სხვა ნივთის წარმოშობას და თუ ერთი და იგივე ასოებისაგან ისეთი განსხვავებული მთლიანობანი წარმოიშობა, როგორიცაა ტრაგედია და კომედია, ასევე ერთი და იგივე ატომებისაგან წარმოიშობა განსხვავებული სამყაროები. გრამატიკული თეორია აქ სამსაფეხურიან დაყოფას ადგენს: ასო — მარცვალი — სახელი.

ატომისტური თეორიის მიხედვით წინადადება სხვა არაფერია, თუ არა სახელთა მექანიკური შეერთება. იგი შედგება მათგან ისევე, როგორც სახელი ასოებისაგან და საგანი ატომებისაგან. აქ ისევ გატარებულია სამსაფეხურიანი დაყოფა. სახელსა და წინადადებას შორის არის, ჭრეა (გამოთქმა, ე. ი. სიტყვათშეხამება, წინადადების სემანტიკურად მთელი ნაწილი). აქაც სამი საფეხური გვაქვს, სახელი — ჭრეა წინადადება¹². ეს არის ენის აღნაგობის ის ატომისტური თეორია, რომელიც იტალოსს აქვს მოცემული თავისი მსჯელობის პირველ სიტყვებში.

მაგრამ ჩვენ შეგვიძლია დემოკრიტეზე უფრო გვიანდელი წყარო მოვუწოდოთ მეორე სამეულს, გარდა „პოეტიკის“ მეოცე თავისა.

ცნობილია, რომ ლოგიკის თვალსაზრისისათვის ძირითადი იყო წინადადებაში სახელის და ზმნის გამოყოფა, როგორც სუბიექტის და პრედიკატის აღმნიშვნელი ტერმინებისა. ცნებები სახელი და ზმნა წარმოიშვა სოფისტური ეპოქაში. აქ ზეგან აღნიშნავდა სახელს ფართო თვალსაზრისით. ეს იყო ყველაფერი საგნობრივი, სიტყვები საგნობრივი მნიშვნელობით აღებული იმ ფორმაში, რომელიც გამოყენებულია დასახელებისათვის; არსებითი სახელი საზბრუნეაში, ინფინიტივი ართრონით ან მიმღეობა ართრონით. ხოლო ჭრეა სოფისტებისათვის არის სიტყვა, რომელსაც საგნობრივი მნიშვნელობა არა აქვს, მაგალითად, განუსაზღვრელი და ჩვენებითი ნაცვალსახელები უართრონო ინფინიტივები, მაგრამ უფრო ხშირად ჭრეა აღნიშნავს სიტყვათშერწყმას. ასეა პლატონის დიალოგში „კრატილესში“¹³. ახალი ხმარება გვაქვს სოფისტში, სუბიექტზე და პრედიკატზე მოძღვრებასთან დაკავშირებით. ჭრეა „სოფისტში“ არის მსჯელობის ზმნური პრედიკატი¹⁴. იქ ნათქვამია: „ცალ-ცალკე ზმნა და სახელი არ შეადგენს წინადადებას: „კაცი სწავლობს“.

¹² И. М. Тронский, Проблемы языка в античной науке, Античные теории языка и стили, М.-Л., 1936, стр. 18, არისტოტელეს და სხვთა მოძღვრებას განმარტება მეტყველების ნაწილების შესახებ იხ. ამ უკანასკნელ წლებში დუშანბეს უნივერსიტეტის შრომებში ი. კარაკულაიკის სტატიები.

¹³ 389 B; 409 A და აგრეთვე აქ ჭრეა არის ბგერებით გამოხატული ერთეული, რომელიც ეხება მოქმედების შემსრულებელ სახელებს.

¹⁴ 261C—262B; იმ მითითებას რომელიც მოქმედებას ეხება, ჩვენ ზმნის ეუწოდებთ — ἡ ἐστὶν ἐν τῷ ἁπλοῦς ὅτι ἡ ἐστὶν ὁ ἁπλοῦς ὅτι ἡ ἐστὶν ὁ ἁπλοῦς.

აი, ამ შეერთებისათვის ჩვენ შევქმენით დასახელება — წინადადება¹⁵. პირველად აქაა ნახმარი *ἰσχυρῶς*-ი წინადადების მნიშვნელობით და ეს მნიშვნელობა შერჩა მას მთელი ანტიკურობის მანძილზე და შემდეგაც. მეტყველების ნაწილები იყო წინადადების ნაწილები *μέρη τῆς ἰσχυρῶς*.

არისტოტელე ტერმინებს: *ἡτοιμασθαι, ἐκτίμασθαι* ორგვარად ხმარობს — მსჯელობის ლოგიკური ანალიზის დროს, როგორც ლოგიკურ ერთეულთა გამოხატვის საშუალებებს „ორგანონში“ და ენის კვლევის დროს — „პოეტიკა“ თ. X X. პირველ შემთხვევაში მას აინტერესებს მხოლოდ სახელი და ზმნა. როგორც სუბიექტისა და პრედიკატის გამოხატვის საშუალება.

არჩევს რა სუბიექტსა და პრედიკატს, ანტიკური თეორია წინადადებაზე ხედავს მხოლოდ სახელებს და ზმნებს¹⁶.

რაც შეეხება იტალოსის მიერ ხმარებულ ორ სამეულს, მთლიანობაში მოცემულს, ასეთ კონტექსტში იხმარება ეს ტერმინები პლატონთან „თეეტეტში“ (202 B). „ელემენტები უაზრო და შეუცნობელია, შეგრძნობადი კი არის მარცვლები; შეცნობადია და ჰეშმარიტი აზრისათვის გააზრებული“. „თეეტეტი“ (206 D): „როგორც ელემენტები ქმნიან საგანს, ისე მარცვლებით შემდგარი სახელები ადგენენ წინადადებას... სიტყვიერი გადმოცემით სახელები-სა და ზმნების შემწეობით“.

პლატონამდე („კრატილე“ 424C; Phileb. 18bC) ჩვენ სიტყვას — *συνήχθη* ბგერებით გამოხატული ერთეულის მნიშვნელობით არ ვხვდებით, მანამდე ეს იყო მხოლოდ ფიზიკური სამყაროს ელემენტი. „კრატილეში“ ეკითხულობთ (424C—425A): „ასოებისაგან შევქმენით მარცვლებს, მარცვლების შეერთება მოგვცემს სახელსა და ზმნას, სახელი და ზმნა — წინადადებას“.

სტოელების გრამატიკაში უმცირესი ელემენტებისაგან აღმასვლა იყო სიტყვებამდე და წინადადებებამდე¹⁷. *συνήχθη* ქრიზიპესთან იხმარება აგრეთვე მეტყველების ნაწილების აღსანიშნავად¹⁸. პლატონი ხმარობს პირველ სახელებისათვის.

ანტიკური ტრადიცია გრძელდება ბიზანტიელებთანაც. „ტექნე გრამატიკეს“ სომეხი კომენტატორი დავითი ამბობს: „ჯერ არის უმცირესი ერთეული (*συνήχθη*), შემდეგ მარცვალი, სიტყვა, წინადადება“¹⁹. ასევეა სტეფანოსთანაც (211, 25)²⁰.

¹⁵ „სოფისტი“, 263 C: *σύνθεσις ἐκ τῶν ῥημάτων ὑποκειμένων καὶ ὑποκείμενων ὅντων* *τῶν καὶ ἀλγεῖναι ὑποκειμένη ὄντων*. უკანასკნელ აბზაცში მოცემული შეხედულება ი. მ. ტრონსკის ეკუთვნის, მან იგი მოამწოდა წერილობით. მსგავსი საკითხები ამ მკვლევარს განხილული აქვს სტატიაში: „Учение о частях речи у Аристотеля“, Ученые записки ЛГУ, 1941, вып. 7, стр. 20—36.

¹⁶ Античные теории, стр. 24. ამ აზრის დასაბუთებას ვხვდებით ყველგან: „სოფისტი“ 262 C: *ὁρθάματα λέω, ἐλαφύς, ἰππὺς κερὰν τε ῥήματα τὸς δὲ ὑποκείμενους* *τῶν καὶ ἰσχυρῶς ἐχέμετο* *ἐνθὺς ἡ πρώτη συμπληρεῖ*. *ἀνθρωπὸς μακρομύς*; იქვე 262 D: *συμπληρεῖται ῥήματα τοῖς ὀνόμασι*: *ὅς τις λέγειν* *τῶν ἀνθρώπων ἀλλ’ ὅτι μόνον ὁνομάζειν εἰποιμεν* *καὶ ὅτι καὶ τὸν πλέγματι τούτῳ τὸ ὄνομα ἐφ’ ἑξῆς ἐκείνου λόγῳ*.

¹⁷ И. М. Троицкий, Основы стойческой грамматики, Романо-Германская филология, Сборник статей в честь академика В. Ф. Шншмарева, 1957, гл. 308.

¹⁸ Diog. Laert. VII. 57.

¹⁹ Н. Адонц, დასახელებული ნაშრომი, CLIII.

²⁰ იქვე, CLXII. რომ შესაუყუენებში განთავსებული მსოფლიო გრამატიკული აზრის დარგში ერთგვარი საკითხებით იყო დაინტერესებული. ეს ჩანს არაბი და სირიელი გრამატიკოსების ნაშრომებიდან. იხ. Р. Г. Рогова, Грамматика сирийского языка Ибн Тирханского, Палестинский сборник, вып. 14 (77) 1965.

მეტყველების ნაწილების ამგვარი დაყოფა იტალოსს არაღამაკმაყოფილებულად მიაჩნა და ამიტომ შლის მსჯელობას მთელისა და ნაწილის ურთიერთდამოკიდებულების ასპექტში შემდეგვარად: თუ სახელი წინადადების ნაწილი არაა, მაშინ წინადადება სახელთან დაპირისპირებული იქნება და თვით იქნება უფრო დიდი ერთეულის — მეტყველების ნაწილი. ხოლო თუ სახელი წინადადების ნაწილია (როგორც ეს დიონისე თრაკიელს და სხვებს მიაჩნიათ, ნ. კ.) წინადადება არ იქნება მასთან დაპირისპირებული ნაწილი. არც საერთოდ იქნება ნაწილი სახელი, რადგან არაა სხვა ნაწილი და არც წვიკმნება მთელი მეტყველება, რადგან არ იქნება მისთვის ნაწილები და იქნება მთელი არამთელი²¹.

ნაწილის და მთელის მსგავს ურთიერთობაზე მიგვითითებს იოანე პეტრიწის მსჯელობაც „განმარტებაში“²².

„ყოვლობა ნაწილისაჲ ვითარ კელისაჲ რამეთუ კელი, ვითარცა კელი ნაწილის არს ყოვლისა გუამისაჲ; და კუალად ყოვლობაჲცა არს. ყოვლობაჲ უკუე ვითარ კელისაჲ, რამეთუ თითთა და მკლავისა და გოჯთა მიერ შედგა ყოვლობაჲ კელისაჲ“. იტალოსთან წინადადება ნაწილია უფრო დიდი ერთეულის — მეტყველების — მაგრამ ის მთელია უფრო მცირე ერთეულის — სახელისათვის. ასევე პეტრიწთან: ხელი ნაწილია სხეულის, მაგრამ თითებისა და გოჯების მიმართ ის მთელია.

იტალოსს ბევრითი გადმოცემის სხვადასხვა ნაწილის დაპირისპირებულად წარმოდგენის უფლებას აძლევს ის, რომ სტოელთა ვრამატიკაში და არისტოტელეს „პოეტიკაში“ (X X თავი) ესენი ჰქნა: -ის (სიტყვიერი გადმოცემის) დამოუკიდებელ ნაწილებად და ამდენად დაპირისპირებულად ითვლებოდნენ.

ტრაქტატის ამ ნაწილში ერთი რამაა კიდევ საყურადღებო: აქ ჰქნა: ნიშნავს „მეტყველებას“. ჰქნა: დიონისე თრაკიელთან — სიტყვა. ასევე სხვებთან ბიზანტიურ ხანაშიც. ჰქნა: სიტყვიერ გადმოცემას, ე. ი. მეტყველებას ნიშნავს არისტოტელესთან „პოეტიკის“ X X თავში. ასეთსავე მნიშვნელობით ხმარობს მას იტალოსი: „თუ სახელი არის მეტყველების (ჰქნა: -ის: სიტყვიერი გადმოცემის) ნაწილი, ვერ იქნება წინადადების ნაწილი (როგორც დიონისე თრაკიელთანაა). ეს აზრი საყურადღებო უნდა იყოს იმ მკვლევარისათვის, რომელიც სწავლობს მეტყველების ნაწილების კლასიფიკაციის ისტორიას. სხვა ავტორთან ამ ხანში ჩვენ ეს აზრი არ გვხვდება, ყველგან არის: *μᾶλλον τῶν λόγων* — წინადადების ნაწილები. იტალოსი აქ ამბობს: სახელი წინადადების ნაწილი კი არა; მეტყველების ნაწილი არისო. სხვა პარაგრაფებში ის ხმარობს ტრადიციის მიხედვით მიღებულ და დიონისისეულ გამოთქმას: *μᾶλλον τῶν λόγων* რაც ფაქტიურად მაინც ჩვენს დღევანდელ მეტყველების ნაწილს უდრის, მაგრამ წინადადების ნაწილებში ჩვენ დღეს სულ

²¹ აქ თითქმის არისტოტელეს უპირისპირად იტალოსი, რომელსაც წინადადებაჲ მეტყველების (ჰქნა: -ის) ნაწილებად მიაჩნია. იტალოსი ეწინააღმდეგება დიონისე თრაკიელს.

²² იოანე პეტრიწი, შრომები II, თბილისი, 1937, თ. 67, გვ. 131.

სხვას ვგულისხმობთ, ხოლო რაც დიონისესთან ჩამოთვლილია *ἰσχύς* (ნ. ი. წინადადების) ნაწილებად, ის არის ფაქტიურად მეტყველებას ნაწილები, მაგრამ ისტორიულად *ἰσχύς* წინადადებას ნიშნავს ამ გამოთქმაში, თუმცა სხვა შინაარსია ამ სიტყვაში ჩაქსოვილი იტალოსთან და მის წინამორბედებთან (-მეტყველებას).

ამის შემდეგ იწყება უკვე მეტყველების ნაწილების განსაზღვრა იმ თანმიმდევრობით. როგორც ეს დიონისე თრაკიელის სქემაშია მოცემული. ავტორი ამბობს: „სახელი არის მეტყველების ბრუნებადი ნაწილი²³ და შეთანხმების საფუძველზე²⁴ მნიშვნელობის მქონე ბგერებით გამოხატული ერთეული²⁵. ცნობილია, რომ (ამ განმარტებათაგან) პირველი არის განსაზღვრება (*ῥῆμα*), მეორე კი — ზოგადი აღწერა (*ὑποκείμενον*), გვარის ცნება. პირველი დეფინიცია აღებული აქვს დიონისე თრაკიელის „ტექნე გრამატიკეს“ მეორე მეთე პარაგრაფიდან — „სახელის შესახებ“ (*ὑποκείμενον ἔστι μὲν ἰσχύϊ ἁπλῶς*), ხოლო მეორე „პერი პერმენიას-ის“ II თავიდან (*ὑποκείμενον ἔστι τὸ πρὸς ἑκάστῳ ὀνόματι*). ამ უკანასკნელ დეფინიციას გვარის ცნებად აღიარებს, რადგან გამოთქმას *τὸ πρὸς ἑκάστῳ ὀνόματι* არისტოტელე ხმარობს არა მხოლოდ სახელისათვის, არამედ პირობითად აღმნიშვნელ ბგერებით გამოხატულ ერთეულად მას მიიჩნია ზმნა, ფლექსია, წინადადება, წართქმა (*ἄρθρον*).

ზოგადი აღწერა აქ ის ზოგადი მსჯელობაა, რომელსაც არისტოტელე არჩევს „მეორე ანალიტიკებში“ (თ: 22). აქ ზოგადი საფუძვლებიდან ამოსვლისათვის ხმარობს არისტოტელე სიტყვას *ἰσχυρῶς*-ს, ხოლო მტკიცების არსებობით განსაზღვრებისათვის — *ὑποκείμενον*-ს. იტალოსი *ὑποκείμενον*-ში გულისხმობს სწორედ *ἰσχυρῶς*-ს. (ლოგიკურად-ზოგადი საფუძვლების მიხედვით განსაზღვრა).

შემდეგ იწყება იგივე მსჯელობა მთელისა და ნაწილის ურთიერთობის შესახებ: „ბრუნვა ან სახელის ნაწილია ან მთლიანად სახელია“.

ანტიკური აზროვნებისათვის სიტყვა მთლიანია მორფოლოგიურად. ფლექსია და სიტყვათწარმოება აიხსნება როგორც შეცვლა (გადახრა, დაცემა) დასრულებულ სიტყვათა, რომელნიც თავისი ნორმალური სახით ეწინააღმდეგება სხვა ფორმას²⁶.

„კრიატილში“ სახელად მხოლოდ სახ. ბრუნვა ითვლება. სიტყვების ეტიმოლოგიის ძიების დროს მხოლოდ სახელობით ბრუნვაშია სახელები აღებული მორფოლოგიურ ელემენტთა განუჩიევლად.

არისტოტელე მსჯელობისათვის საჭიროდ თვლის მხოლოდ სახელობით ბრუნვას, რადგან ეს უკანასკნელი ზმნასთან შეერთებისას წარმოადგენს ან სი-

²³ Dionysii Thracis Ars grammatica, ed. Gustavus Uhlig, Lipsiae, 1884, § 12, 33. 24.

²⁴ რაც შეეხება გამოთქმას „შეთანხმების საფუძველი—*ἰσχύς* ὑποκείμενον ეს აახსავს ბერძენ მეკლეარია მრავალსაუცუნოვან ბრძოლას სკითხვის გარშემო: გამოხატავენ თუ არა სიტყვები საგნის ნამდვილ არსს, ბუნებას (*ῥῆμα*). თუ ისინი დადგენილია შეთანხმების საფუძველზე, პირობით (*ἰσχύς*) და არაფერია აქვთ საერთო საგნთან. ზოგ სხვა მეკლეართან ერთად არისტოტელე მხარს უჭერდა *ἰσχύς*-ის (*ἰσχύς* ὑποκείμενον)

²⁵ Arist., De interpr., c. II.

²⁶ Aut. τοῦτον, στρ. 24.

მართლეს ან სიცრუეს. სხვა ბრუნვების კი ასეთს არ გამოხატავენ. „პოეტიკის“ XX თავში სიტყვიერი გადმოცემის ცალკე ნაწილია სახელი და სხვა ნაწილია ბრუნვა (ἄνωσις). სახელი საგნის დასახელებას მხოლოდ სახელობით ბრუნვაში წარმოადგენს. „აირველ ანალიტიკაში“²⁷ სახ. ბრუნვას ἄνωσις-ი ქვა (ე. ი. დასახელება).

სტოვლებმა კი სახ. ბრუნვა აღიარეს ისეთსავე ბრუნვად, როგორც დანარჩენები. ალექსანდრიელებთან, დიონისე თრაკიელთან ხუთივე ბრუნვა მოცემული.

იტალოსი ამ ძველ საკითხს წამოჭრის, მაგრამ ეს საკითხი, მიუხედავად სიძველისა, სრულიად დრომოკმული არ ყოფილა ბიზანტიურ ხანაში. გრამატიკოსებთან ხანდახან ვხვდებით მას. მაგ. „ტექნე გრამატიკეს“²⁸ სომეხი კომენტატორი დავითი კითხულობს, სახელობითი ბრუნვა ბრუნვად უნდა ჩავთვალოთ თუ არაო. სტევანოსი ამბობს: როგორ შეიძლება სახელობითი ბრუნვა სწორად იყოს და გადახრაც? (ὅπως καὶ ἄνωσις;), როგორ შეიძლება მას ერთსადაიმევე დროს ორივე ვუწოდოთ? (383,7)²⁹.

შემდეგ ავტორი გვთავაზობს ასეთ თანმიმდევრულ მსჯელობას: „რადგან ბრუნვა არის შეთანხმების საფუძველზე მნიშვნელობის მქონე ბგერებით გამოხატული ერთეული, [ამიტომ] თუ ბრუნვა სახელის ნაწილია. სახელი იქნება წინადადება“. ეს ადგილი აიხსნება „პერი პერმენეიას“-ის IV თავით და „პოეტიკის“ XX თავით, სადაც წინადადება მეტყველების ისეთ ნაწილადაა მიჩნეული, რომლის ნაწილებს დამოუკიდებელი მნიშვნელობა აქვთ. თუ სახელის ნაწილს, ბრუნვას დამოუკიდებელი მნიშვნელობა აქვს, მაშ სახელი წინადადება ყოფილა.

კიდევ: „თუ სხვაა სახელი და სხვა ბრუნვა, როგორ იქნება სახელი წინადადების ბრუნებადი ნაწილი?“ ამ ადგილას აშკარად ცდილობს ორი დეფინიციის — არისტოტელეს და დიონისეს დეფინიციის მორიგებას და ასკვნის: სახელი შეთანხმების საფუძველზე მნიშვნელობის მქონე ბგერებით გამოხატული ერთეულია და ამის გამო წინადადების ბრუნებადი ნაწილი“ და ავტორიტეტულად აღიარებს, კატეგორიული ტონით: „რადგან, რომელ საგანთა განსაზღვრებანი საერთოა, მათი ბრუნებანიც საერთოა და არაა საჭირო ურწმუნოების გამოჩენა, რადგან აქსიომაა და საერთო აზრი“.

[რადგან თუ ერთი განსაზღვრება გააჩნიათ ბრუნვას და სახელს (არისტოტელესთან) ისინი ერთგვარები ყოფილან, ე. ი. სახელი ყველა ბრუნვაში ყოფილა სახელი, დასახელება საგნის].

აქ იტალოსმა შეამჩნია წინააღმდეგობა ორ თვალსაზრისს შორის: როგორაა წინადადების ბრუნებადი ნაწილი სახელი, თუ სახელი მხოლოდ სახელობით ბრუნვაში იხმარება, მაშ მას ბრუნვა არ ქონია. აქედან დასკვნა — სახელი სახელია ყოველ ბრუნვაში (არისტოტელეს კრიტიკა).

მთელისა და ნაწილის ურთიერთობას იყენებს იქვე ავტორი მეტყველების მეორე ნაწილზე — ზმნაზე სიტყვის გადატანის დროს. ლოგიკურად ეს ადგილი უკავშირდება წინა მსჯელობას. ზემოთ ბრუნვისა და სახელის ურთიერთობას არკვევდა. მაგრამ ἄνωσις-ი ზომ ზმნასაც აქვს. „პერი პერმენეიასში“ ზმნა — ἔστιν არის მხოლოდ აწმყო დრო, ყველა სხვა ფორმა ზმნის ἄνωσις-ია.

²⁷ A 1011 a, დას. ნაშრომი, გვ. CLXVI.

„პოეტიკაში„ წარსული დროც გამოცხადებულია ზმნად: *ἁπλῶς* კი კითხვითი და ბრძანებითი ფორმებია. არისტოტელეს 113 ფრაგმენტში *ἁπλῶς* კილოებია (*τὴν ἐχρήσασιν ἁπλῶς ἁπλῶς*) ამის მიხედვით ზმნა მხოლოდ აწმყო დროში გამოხატავს თავის არსს წმინდად, რადგან — არისტოტელეს ზმნა ესმის, როგორც „იმის აღმნიშვნელი, რაც ოქმება რომელმე საგნის შესახებ“²⁹. და აწმყო დრო უფრო წმინდად გამოხატავს ლოგიკური პრედიკატების ფუნქციას.

ბრონდალის აზრით, ამ ფორმულის მიხედვით წინადადება, რომლის მთავარი წევრი ზმნაა, გამოხატავს ლოგიკურ მსჯელობას და ასეთი განსაზღვრება აიძულებს არისტოტელეს გამორიცხოს ზმნათა კლასიდან ზმნები უარყოფით ფორმაში (*οὐκ ἔχρησιν*, *οὐ χράται*, Interpr. III). იმისათვის, რათა თანმიმდევრულნი და ზუსტნი ვიყვნეთ, უნდა ზმნების კლასიდან გამოვრიცხოთ იმპერატივი, სუბიუნქტივი, კითხვითი ფორმები. რადგან მტკიცების ცნება არ მოიცავს ამ ფორმებს, ესენი ზოგად მსჯელობას არ ქმნიან³⁰.

მაშ სახელის *ἁπλῶς* -იდან ავტორი გადადის ზმნის *ἁπλῶς*-ზე, იცავს თრაკიელის თანრიგს, რომელიც ზმნის კატეგორიათაგან პირველად კილოს ასახელებს. აქაც ბრუნვის მსგავსად აცხადებს ავტორი: „ზმნა კილო არის, თუ კილო ნაწილია ზმნისა, ხოლო თუ კილო და ზმნა ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ერთეულები არიან, მაშინ კილოები ზმნისათვის არ იქნება აქციდენციები. არც ის იქნება ზმნა, რისი აქციდენციაა კილო“.

კილოს და ზმნას რომ უაირისპირებს ავტორი, ხმარობს ტერმინს „უკუქცევას“ (*ἀντιπρῆξις*), „უკუქცევის მდგომარეობას“, „უკუქცევით ურთიერთობას“, „უკუქცევას უმცროსი ტერმინის მიმართ“. მიემართოთ ესეც არისტოტელეს: „უკუქცევას უწოდებს არისტოტელე ოპერაციას, რომლის დროსაც მსჯელობის ქვემდებარე და შემასმენელი ადგილებს იცვლიან. პირველი ანალიტიკის პირველი წიგნის მეორე თავში განხილულია ოთხი მსჯელობის უკუქცევა... უკუქცევის დროს ქვემდებარედ იქცევა შემასმენელის არა მთელი კლასი. არამედ ის ნაწილი (ზოგიერთი), რომელიც ემთხვევა ქვემდებარის კლასს³¹. იტალოსიც *ἀντιπρῆξις* -ს ხმარობს ამ მნიშვნელობით, ე. ი. თუ უცვლიან ერთმანეთს ადგილებს ზმნა და კილო. „თუ ერთია კილო, აშკარაა, რომ არაა ხუთი, ე. ი. არც ხუთი იქნება ერთი“. „თუ არსებობს რაიმე სათნოება, არაა აუცილებელი, რომ ის იყოს გონიერებაც, თუ არსებობს რაიმე გონიერება, ის სათნოებაც იქნება. და თუ არ უკუიქცევა, არ იქნება აქ უკუქცევა უმცროსი ტერმინის მიმართ“ (შდრ. An. pr, 2. 45. 51a 23)³², ე. ი. თუ გონიერება არაა სათნოება, მაშინ არ იქნება უკუქცევა ქვემდებარის მიმართ (სათნოების მიმართ).

²⁸ Arist. frg. 113, 1496, b 24, 33, 35.

²⁹ Arist. Interpr. III: τὸν καὶ ἐξέρχεται λεγόμενον ἁπλῶς.

³⁰ Vigg Brondal, Le parties du discours (partes orationis), Copenhagen, 1948. გვ. 38.

³¹ ე. კიბუტი, არისტოტელის სილოგისტიკა და პრედიკატის ქანტექტიკა, საზ. მეცნ. განვ. მოაზრ., 1963, 4, გვ. 72—73.

³² φανερόν δὲ καὶ ὅτι πρὸς τὸ ἀγαθόν ἐστι ἀντίκτα τὴν ἁγίαν ἢ πρὸς τὸ ἐλάττω. ἀλλὰ πρὸς αὐτὸ ἀντιπρῆξις ἐν ἀμφοτέρω τῇ ἁγίᾳ.

სათნოება და გონიერება ხშირად იხმარება ერთ კონტექსტში „ნიკომახეს ეთიკაში“. „დიდ ეთიკაში“³³ და სხვა.

ტქენე გრამატიკეს³⁴ სქოლიასტის სიტყვებს იმეორებს კილოს განსაზღვრების დროს: „კილო არის სულის განზრახვა (წადილი — *βούλησις*). ბგერებით გამოხატული ერთეულის საშუალებით არის ეს აღნიშნული და თუ ეს არის უბრალო გამოთქმა (*ῥῆμα*) რამდენადაც სახელიც „არას“ საშუალებით უბრალო გამოთქმას წარმოადგენს, რადგან ის არის განსაზღვრებაც და მარტივი ბგერებით გამოხატული ერთეული ზმნის გვერდით“.

აქ, ალბათ, არისტოტელეს მიერ სახელთა კლასიდან გამორიცხული *ὁ ἀνθρωπίνος* (II *ἔμφυτος*-ის II თავი), და განუსაზღვრელ სახელად წოდებულს, უბრალო თქმად, *ῥῆμα*-ად თელის იტალოსი და იმავე კატეგორიის გამოთქმად, როგორცაა *ἄνθρωπος*.

მაგრამ იმისათვის, რომ გავიგოთ ეს ადგილი, უნდა ვიცოდეთ არისტოტელე როგორ წინადადებებს არჩევს ლოგიკური თვალსაზრისით. მისი მოძღვრება *λόγος* -ის შესახებ ასეთია: წინადადება არის შეთანხმების საფუძველზე მნიშვნელობის მქონე ბგერითი გადმოცემა, რომლის ნაწილი, დამოუკიდებლად აღებული რასმე აღნიშნავს, როგორც უბრალოდ თქმა (*ῥῆμα*) და არა როგორც მტკიცება (*ἀπαφῶσις*)³⁵. ან უარყოფა (*ἀπαφῶσις*) ადამიანი აღნიშნავს, რასმე, მაგრამ იქნება მტკიცება ან უარყოფა მხოლოდ მაშინ, როდესაც მას რაღაც მიემატება. წართქმითი წინადადება (*ἀπαφῶσις*) არაა ყოველი წინადადება, არამედ ის, რომელშიც გამოხატულია სიცრუე ან კეშმარიტება. ყოველ წართქმით წინადადებაში ზმნა ან ზმნის ბრუნვა (*ἑκδοχή*), და ადამიანის განსაზღვრება თუ მას არ მიემატა *ἄνθρωπος* ან *ἦν*, ან *ἔστιν*, ან ამის მსგავსი, არაა წართქმითი. სახელი ან ზმნა მხოლოდ უბრალო თქმა (*ῥῆμα*). მტკიცება არის წართქმა, რომელიც რასმე მიაწერს რაღაცას, უარყოფა არის წართქმა, რომელიც რისამე შესახებ რასმე უარყოფს. ცხადია, რომ ყოველ მტკიცებას უარყოფა უპირისპირდება და უარყოფას მტკიცება³⁶.

ახლა გასაგებია რას გულისხმობს იტალო³⁷, როდესაც ზმნას უბრალო თქმას (*ῥῆμα*)-ს უწოდებს.

თუ ზმნა წინადადების ნაწილი კი არაა, არამედ თავისთავად სრულიად დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე, მაშინ წინადადება ყოფილა იტალოსის მსჯელობის მიხედვით (მოვიგონოთ ის, რომ სახელის შესახებაც ამბობდა: თუ სახელის ნაწილს ბრუნვას დამოუკიდებელი მნიშვნელობა აქვს, მაშინ სახელი წინადადება ყოფილაო, და აქვე ასკვნის: „ეს სიცრუეა, რადგან არისტოტელემ დაამტკიცა, რომ ყოფნა და თავისთავად არის არაფერის ნიშნავს“).

აქ ისევ „პერი პერმენიას“-ის III თავი გვშველის: „არის“ ან „არ არის“, არც „ყოფნა“ ან „არ ყოფნა“ ჯერ კიდევ არ აღნიშნავს საგანს“, არც მარტი-

³³ ნიკომახეს ეთიკა 13.1144b 17,27. 20,8, 1178a 16: 7,13, 1141a; 8,20; 1145a 5; „დიდი ეთიკა“ 2,3. 1.200a 4: 7. 1206 b 10: 3—5, 11, 98a 10—22.

³⁴ *Γέννησις* ვრ.-ის გამოცემა, გვ. 47: *βούλησις* *ψυχῆς* *ἐν ᾧ* *φασὶς* *αἰμαίνεσθαι*... კოტა უფრო ზემოთ სქოლიასტი წერს: *βούλησις*...

³⁵ „განმარტების შესახებ“ პირველი თავები.

ვად თავისთავად მყოფი თვით არაფერია“, მნიშვნელობას აძლევს ნაერთი. რომელიც წარმოუდგენელია შემადგენელი ნაწილების გარეშე³⁶. იტალოსი იმეორებს ზუსტად არისტოტელეს სიტყვებს *καὶ τὸ εἶναι καὶ αὐτὸν ἢ μὴ εἶναι*: ასევე „მეტაფიზიკაში“³⁷. აქაც ამტკიცებს იმას. რასაც სახელის შემთხვევაში ამტკიცებდა: ცალ-ცალკე არც სახელი, არც ზმნა არაა წინადადება. წინადადება არის ორივეს ნაერთი.

ზმნის საკითხში საერთოდ ცდილობს არისტოტელეს მოძღვრება გადმოაცეს და ის შეასწოროს ახალი თეორიების საშუალებით, კერძოდ, ამ ნაწილშიც მორიგებას ცდილობს დიონისე თრაკიელის და არისტოტელეს შეხედულებათა. რომ დიონისეს ტექსტი აქვს თვალწინ, ამას მოწმობს ტერმინი *παρὰ τὸν αὐτὸν* (აქციდენტები და *πρὸς τὴν αὐτὴν* („სულის განზრახვა“, იხ. „ტექნე გრამატიკეს“ სქოლიასტი). არისტოტელეზე კი მიუთითებს ბევრი ტერმინი და მთელი გამოთქმები.

სახელისა და ზმნის შესახებ ვრცელი გადმოცემა აქვს, რადგან მას, როგორც ლოგიკოსს მეტყველების სწორედ ეს ორი ნაწილი აინტერესებდა, სხვების შესახებ ავტორის მსჯელობა მეტად ლაკონიურია. მათთან განსილულია მხოლოდ თითო-ორილა აპორია.

მიმღეობის შემთხვევაში საკამათოდ აქვს გამნდარი ის, თუ რა არის საერთოდ მიმღეობა. აქ აშკარად ილაშქრებს მიმღეობის მეტყველების ნაწილად გამოყოფის წინააღმდეგ. რა არისო მიმღეობა და რამდენად აქვს მას დამოუკიდებელი არსებობა, ითვლება, რომ სახელის მონაწილეა სქესი და ბრუნვები. ზმნისა კი დროები და უღვლილებანი. არც ზმნა მონაწილეობს სახელში და, ასევე არც სახელი ზმნაში, მაშ არცერთი ორთაგან არაა მონაწილე (მოზიარე ე. ი. მიმღეობა). თუ დამოუკიდებელი სიტყვიერი ერთეული არაა, მაშ არც მიმღეობაა. აქაც დიონისე თრაკიელია დეფინიციის 1 ნაწილი (*μαρτυρεῖται ὅτι τὸν ἰσχυρῶς καὶ τῶν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶς*). შემდეგ პრისკიანე უნდა აეღოს ნიმუშად (*Participium... genus et casum habens ad similitudinem nominis*).

ართრონის საკითხში იმეორებს დიონისეს: „*Ἀρθρον ἐστὶ μέρους ἰσχυῶς πᾶσι καὶ ἀρθρονικῶν καὶ ὑπαρθρονῶν* სიტყვების განმარტებისას უკიდურესობაში გარდება და უარტრონო სიტყვებს აიგივებს ცხოველთა დაუნაწევრებელ ბგერებთან, რომელთაგანო, არისტოტელეს მიხედვით არც ერთი, არაა სახელი. სიტყვა იმეორებს არისტოტელეს—*οὐ μέρους καὶ ἰσχυῶς, ὡς ἰσχυῶς, ὡς ἰσχυῶς*“³⁸.

იტალოსს კარგად შეუუმჩნევია დიონისე თრაკიელის და სხვების შეცდომა, რომელთაც არტრონი და ნაცვალსახელი ვერ განურჩევიათ ერთმანეთისაგან და ერთ წყებაში აქცევდნენ ὁ ნახევარს და ὁ ნაცვალსახელს. დიონისე პირველს უწოდებს *ὑπαρθρον* -ს და მეორეს — *ὑπαρθρον* -ს, ორივეს კი ნაწევრად მიაჩნია. მც ხომ ნაცვალსახელიაო, კითხულობს იტალო-

³⁶ Arist., De interpr. III: ἀλλ' εἰ ἐστίν, ἢ μὴ, ὅπως σφαιρίζεται ὅτις γὰρ τὸ εἶναι, ἢ μὴ εἶναι σφαιρίζεται τὸν πρῶτον, ὅτι' ἐὰν τὸ ὅτι εἴηται αὐτὸ καὶ ἔσται ψιλόν, αὐτὸ μὲν γὰρ ὅτις ἐστὶ πρῶτον καὶ ὅτι ὅτις ἐστὶ τῶν σφαιριζέμενων ὅτις ἐστὶν ὅτις.

³⁷ Arist. Meta. VII 16:1040b 34.

³⁸ „პრეტიკა“, თ. XX.

სი. და „თუ ერთიდაიგივეა ართრონი და ნაცვალსახელი, რატომ უნდა ჩავთვალოთ მეტყველების ორ ნაწილად და არა ერთად? მაშინ რვა ნაწილის ნაცვალად შეიდი იქნება. თუ სხვადასხვაა, როდესაც არაა განსხვავება როგორ იქნება სხვადასხვა. მაშ ერთსა და იმავე დროს იგივეც ყოფილა და სხვადასხვაც, რაც შეუძლებელია“. აქ სრულებით არ იხსენიებს არისტოტელეს, რადგან არისტოტელეს *ჰქსჲ*-ში ნაწევარი არ იგულისხმებოდა, ის ასახელებდა წინდებულებს³⁹. სტოელების *ჰქსჲ* მოიცავდა ჩვენებით, კითხვით და განუსაზღვრელ ნაცვალსახელებს.

„ტექნე გრამატიკეში“ ართრონის შემდეგ არის წინდებული. იტალოსნ წინდებული ბოლოს გადააქვს და ართრონისა და ნაცვალსახელის შემდეგ ზმნიზედას და კავშირის ათავსებს. კითხულობს: როგორაა ზმნიზედა ზმნის გარეშე (უზმნოდ), როდესაც სახელი — *ἄνθρωπος* იმაზე მიუთითებს, რომ ზმნასთან უნდა იყოს ეს სიტყვა მუდამ. ხოლო კავშირი, რომელიც განცალკევებულთ აკავშირებს, როგორაა მაცალკევებლად, გამთიშველად წოდებული (*διαζευχτικός*)?

შუა საუკუნეებში შეამჩნიეს. რომ ზმნიზედას განსაზღვრება არაა ზუსტი და საკმარისი, რადგან ზმნიზედას ხმარება შეიძლება არა მარტო ზმნებთან, არამედ ზედსართავ სახელებთან და ზმნიზედებთანაც⁴⁰. ამას ამბობს იტალოსიცი. რაც შეეხება კავშირის გამთიშველად, მაცალკევებლად წოდებას, მხედველობაში აქვს „ტექნეს“, მე-20 პარაგრაფი, სადაც კავშირთა მეორე კლასად *διαζευχτικός συνήχτης* (მაცალკევებელი კავშირები) არის გამოცხადებული. (ἢ, ἤτοι.) აქაც ისევ, როგორც სხვაგან მრავალგან, იწუნებს გრამატიკულ ტერმინოლოგიას.

ასევე უარყოფს სახელს „წინდებულს“ ის ხომ მუდამ არ ემატება წინ სხვა სიტყვებსო (მაგ., *ἄνθρωπος ἔστιν, ἔστιν ἄνθρωπος*).

ესაა ტრაქტატის შინაარსი ძირითადად. ამ შინაარსის შესახებ ზოგადად უნდა ითქვას რომ თანამედროვე ენათმეცნიერების მიერ ერთი საკლასიფიკაციო ნიშნის უქონლობის გამო ყბადღებული კლასიფიკაცია მეტყველების ნაწილებისა დაწუნებულია ჭერ კიდევ იტალოსთან. სხვა რა სახელი შეიძლება ეწოდოს იმას, რომ ცალ-ცალკე აღებული მეტყველების ნაწილების არცერთი დეფინიცია არ მიაჩნია მას დამაკმაკმაყოფილებლად და ყველგან აგნებს *ἄνθρωπος*-ს. არისტარქესათვის და დიონისე თრაკიელი-სათვის საკითხისადმი ამგვარი მიდგომა უცხო იყო, მათთან მოცემული იყო მათი თვალსაზრისით სწორი განსაზღვრებები ყოველგვარი ექვემდებარების გარეშე. სიტყვის ფორმალურ მხარეს დიდ ყურადღებას აქცევს იტალოსი. მაგ., სახელის, მიმღებობის, ნაწევრის, ართრონის განმარტების დროს.

მეტად სერიოზულ შთაბეჭდილებას ქმნის იტალოსის კვლევის მეთოდი — წმინდა მეცნიერული როგორც ამ ნაშრომში, ისე ყველგან სხვა ნაშრომებში. იტალოსი სრულებით არ ცნობს, რომ გრამატიკა ან ფილოსოფია არის *philologia (theologiae)*, საწინააღმდეგოდ შუა საუკუნეების სხვა ავტორებისა, მათ შორის ბიზანტიელებისაც⁴¹. არსად არ იშველიებს თეოლოგიას და საკითხის

³⁹ „პორტუკა“, თ. XX.

⁴⁰ V. Brondal, *დასახ. ნაშრომ, გვ. 52.*

განსამარტავად მიმართავს მხოლოდ სხვა მკვლევართა თუ საკუთარი გონების ძალას.

იტალოსის სხვა ტრაქტატებში ძალიან ძუნწადაა წარმოდგენილი ენის შესახებ გამოთქმები. ლოგიკურ თხზულებებში გვაქვს მოცემული რამდენიმე ადგილი („დიალექტიკის შესახებ“ და „პერი პერმენეიას“-ის განმარტება“ (-28-ე ტრაქტატს).

„პერი პერმენეიას“-ის 1 თავის გამოცემაა: „სულის განცდათა ნიშანი ბგერებითაა გადმოცემული და ეს საგნების ასახვაა. ბუნებით არსებობს აზრები და საგნები. ამა თუ იმ საგანთა ასახვაა აზრები. რაც ბგერით გადმოცემაში პირობითაა მიღებული, არაა აზრთა ასახვა, არამედ ნიშანი. ნიშანი (*σημαίνει*) მრავლის საშუალებითაა მიღებული, რაც აუცილებლად უნდა ითქვას ბგერითი გადმოცემის შემთხვევაში, რადგან ეს გადმოცემა ერთი და იგივე არაა ყველასთან — ბერძნებთან და ბარბაროსებთან. ბგერითი გადმოცემა აზრების მაუწყებელია, აზრი ერთ და იგივე აქვს ყველას. პირობითობა კი არაა ერთი და იგივე, არამედ სხვადასხვა... და როგორც არც ასოები აქვს ყველა ხალხს ერთი და იგივე, ასევე არც სიტყვები აქვთ ერთი და იგივე. ამიტომ არაა ბუნებით (*φύσει*) მიღებულ არც დაწერილი და არც ნათქვამი (28-ე ტრაქტატი).

იქვე: „ამბობენ. რომ არსებობს წინადადების ხუთი სახე: „თხოვნითი, ბრძანებითი, წოდებითი, შეკითხვითი, თხრობითი“. ეს ადგილი ამჟღავნებს მსგავსებას სოფისტების მოძღვრებასთან წინადადების სახეების შესახებ. დიოგენე ლაერტი ფილოსოფოსთა ბიოგრაფიებში (IX, 53, 54) გადმოგვცემს, რომ პროტაგორამ აირველმა დაჰყო სიტყვა ოთხ სახედ, ესენია: თხოვნა, შეკითხვა, პასუხი, ბრძანება, მაგრამ იტალოსთან ფაქტიურად ჩამოთვლილია კილოები, თუმცა ლაპარაკობს წინადადების სახეებზე (*ὅτι τέτταρα*). ალექსანდრიელ გრამატიკოსებთან ხუთი კილოს სახელია: *ῥησις*, *ἐρώτησις*, *παράκλησις*, *ἐπιτάγησις*, *ἀπαγγελία*. ხოლო გვიანდელი პერიპატეტიკოსები *ῥησις*-ს ნაცვლად ხმარობდნენ *ῥησις*-ს *ἐπιτάγησις*-ის ნაცვლად *ἐρώτησις*-ს და *ῥησις*-ის ნაცვლად *ἐπιτάγησις*-ს. ეს პერიპატეტიკული საფუძურია მოცემული იტალოსთან (ეს ფილოსოფოსი ხომ არისტოტელეს საუკეთესო ცოდნის გარდა ფლობდა პერიპატეტიკოსებსაც). ასე, რომ აქ ჩამოთვლილია ხუთივე კილო: *ἐρώτησις*-ს ნატვრითი; *παράκλησις* — ბრძანებითი; *ἐπιτάγησις* (-*ἐπιτάγησις*) განუსაზღვრელი; *ῥησις* (-*ῥησις*-ს) სუბიუნქტივი და *ἀπαγγελία* (*ῥησις*-ს) თხრობითი.

სტოელების მოძღვრებაც ენაზე ცნობილი იყო იტალოსისათვის: „სიტყვა ორად უნდა დავყოთ, წარმოთქმულ სიტყვად და შინაგან სიტყვად“⁴². *λόγος* *ῥησις* და *λόγος* *ἔκδοσις* სტოელთა ცნობილი ტერმინებია და ამათში მოცემული შინაარსი ლოგიკისა და გრამატიკის მკიდრო ურთიერთობაზე მიუთითებს. იტალოსის შემდეგი მსჯელობა აქ იშლება სწორედ აზრისა და სიტყვის ურთიერთ მიმართების შესახებ.

⁴¹ სპარაგდუსი (9 ს.): „ნმნას სამი პირო აქვს. ეს განხორციელებულია ღმერთისაგან. რათა ჩვენი რწმენა სამების ერთიანობის შესახებ სიტყვებშიც გამოვლინდეს... „მეტყველების 8 ნაწილი გვაქვს, რადგან 8 საღვთო რიხებია“. დაეთითა — „ტიქნეს“. კომენტატორი: ყველა არსებას სახელი ღვთისაგან აქვს მიღებული“ და სახელი ზემოდან პირდაპირ ეცემა, ამიტომაც სახ. ბრუნვა სწორი (ბერიუ *πῶς*) სიღა, იხ. *Στοιχείων* განმარტება.

⁴² Steinthal, II, გვ. 272.

ამავე შრომაში⁴³ საფუძვლიანადაა განხილული *ἀνθρώποις* და *κατάφασιν* და სხვა ლოგიკური ტერმინები. მოკლე შინაარსი მსჯელობის ასეთია: არისტოტელე „კატეგორიებში“ მარტივ ბგერებს და მათ შეერთებას იხილავს. „პერი პერიმენიასში“ კი მარტავს რა არის სახელი და რა ზმნა და მარტივთა შესახებ იქ ლაპარაკობს. სახელს არსებას კი არ უწოდებს, ან რაიმე გვარს. არამედ მხოლოდ ბგერებით გამოხატულ ერთეულს. „კატეგორიებში“ გამოხატულ ერთეულთაგან პირველად სახელებს და ზმნებს მიიჩნევს, ამით გვერდით ქვემდებარეს და შემასმენელს. მარტივად კი არ იღებს სახელსა და ზმნას, არამედ სუბიექტთან და პრედიკატთან დაკავშირებით. „პერიმენიას“-ი, დასაწყისში სახელის და ზმნის დასახელების შემდეგ ამბობს, რომ ამათი საშუალებით იქმნება წინადადება და წარქმითი წინადადება. დათუ არაფერი მიემატება სახელს და ზმნას, არ იქნება მტკიცება და უარყოფა. ერთმანეთისაგან გამოცალკევებით იარსებებენ მხოლოდ უბრალო თქმანი (*ᾠδή*): სახელი და ზმნა. პირველი საგანს აღნიშნავს, მეორე—ვნებას ან მოქმედებას. ტერმინებია ქვემდებარე და შემასმენელი. ამათ დაიხსენება წანამძღვარი. ამიტომ იწოდება საზღვრად (ტერმინად). სახელი დროის გრემე არსებულადაა წოდებული; ზმნა კი უმატებს დროს (არისტოტელეს „პოეტიკა“ თ. XX: *παραχρήσις*) და ქვემდებარე არის მატერია, შემასმენელი ფორმა.

ტრაქტატში — „დიალექტიკის შესახებ“ არის ორი ადგილი: „სახელი არსების აღმნიშვნელია, ზმნა კი — მოქმედების ან ვნების“. ეს აზრი ზმნის შესახებ ანტიკურ ხანში იყო განმტკიცებული ბერძნებთან და რომაელებმაც აღიარეს ბერძნებთან ერთად⁴⁴.

იქვე: „ტერმინი არის ქვემდებარე და შემასმენელი, ან სახელი და ზმნა. მაგ., „სოკრატე“ სახელია და ქვემდებარე. „მოდრაობს“ ზმნა და შემასმენელი „მოსიერნე“ სახელია და ქვემდებარე და მოძრაობს“ ზმნა და შემასმენელი“.

სხვაგვარ და მეტ კვლევას ენის საკითხებისას ჩვენ იტალოსის ტრაქტატებში არ ვხვდებით.

წერილში ავტორი მიმართავს ადრესატს, როგორც ადამიანს, რომელმაც კარგად იცის კონსტანტინეპოლში შექმნილი პოლიტიკური და მეცნიერული საქმის ვითარება: „ზოგიერთი სოფისტი, ქვეშაირთებისათვის უცხონი, ჩვენდამი ცუდად განწყობილნი არიან. ვიცი მე, რასაც ვამბობ და რომ ასეა, შენც იცი, მაგრამ ამაზე ლაპარაკი არ შემიძლია“. ავტორს აჩერებს რაღაც ძალა, რომელიც ნებას არ აძლევს, რომ ისეთ უახლოეს მეგობარს და საპატივემო პიროვნებას, როგორიც მისთვის ადრესატი იყო, ელაპარაკოს ზოგიერთი ამბის გამო.

მაგრამ, რაც შეეხება მეცნიერებას, აქ კი წერილის ავტორი სრულად უზიარებს თავის აზრს მეგობარს და ხაზს უსვამს იმას, რომ ადრესატი კარგად იცნობს წყაროებს. რომელთაც ავტორი ეყრდნობა ამა თუ იმ საკითხის განმარტების დროს. იტალოსი არ ასახელებს არსად არცერთ ძველ ავტორს. იჯულისშემა, რომ ადრესატისათვის ცნობილია დიონისე თრაკიელის „ტექნე გრამატიკე“ თავისი კომენტატორებით, არისტოტელეს „განმარტების

⁴³ 28—, შრომა.

⁴⁴ V. Brondal, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

შესახებ“, „ანალიტიკები“, „კატეგორიები“ თუ სხვა თხზულებანი. პლატონი, სტოელები და სხვანი ძველი თუ მისი თანამედროვე ხანის მეცნიერნი. ავტორი ხაზს უსვამს, რომ ადრესატს დიდი ცოდნა აქვს და ყოველმხრივ ამტკიცებს, რომ საკუთარ თავზე მაღლაკ კი აყენებს მას.

იყო თუ არა იოანე პეტრიწი ანეთი მოაზროვნე. ეს ორი ავტორი ტრიალებს თუ არა ერთსა და იმავე ცნებათა წრეში? ესაა საკითხი, რომელსაც პასუხი უნდა გაეცეს. და თუ ერთი და იგივე ავტორები და თეორიები აღმოჩნდება ცნობილი იტალოსისა და პეტრიწისათვის და მათი თვალთახედვა ამ მხრივ ერთმანეთს დაემთხვევა, მაშინ საეჭვოც აღარაფერი დარჩება და უნდა მივიჩნიოთ, რომ მწერილის ადრესატი სწორედ იოანე პეტრიწი ყოფილა.

ამ მხრივ გასაღებს იძლევა პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის ერთი სტატია გამოქვეყნებული 1941 წ. საქ. მეცნ. აკად. მოამბის II ტომში. წერილის სათაურია: „მასალები ი. პეტრიწის „განმარტების“ წყაროთა შესწავლისათვის“⁴⁴. აქ ავტორი „განმარტების“ რამდენიმე ადგილს უპირიპირებს მის წყაროს, „ტექნე გრამატიკეს“, საიდანაც იოანე პეტრიწი სიტყვა-სიტყვით აქვს ამოღებული წინადადებები. „ტექნე გრამატიკეს“ დასაწყისი მთლიანად უთარგმნია პეტრიწს: გრამატიკის განმარტება და მისი ნაწილების ჩამოთვლა: „რამეთუ ღრამატიკოსობაჲ არს გამოძეგმელი მოქმედთაჲ ანუ აღმწერელთა, ვითარცა მრავალთა რათმე ზედა გამოძეგმელობისა. და გამოაჩინებს მოქმედებითა სახეთა, თუ ვითარ ჯერ არს გამოთქუმა, და ენათმეცველებათა და მათიანთა თქმელობასა გარდასცემა და მზა-მეტყველებათა, ესე იგი არს სახელისაგან თარგმანებათა მოიპოებს, და შესატყვისობათა გარდმოსცემს და უპოების არს ნათქმართა განმრჩეველობაჲ“⁴⁵ (αριστ. γραμματικῆς).

კიდევ, Τέχνη γρ.-დან თარგმნილი აქვს პეტრიწს პროსოდიის 1 პარაგრაფი; მახვილების, სპირიტუსების და სხვათა სახელება, წერტილისა და მძიმის (სტიგმისა და ჰისპოსტიგმის საკითხი, კითხვის საკითხი).

ჩვენ ჩვენის მხრით ამას დავუმატებთ შემდეგს: „განმარტების“ ბოლოსიტყვაობაში⁴⁶ იოანე პეტრიწი იხსენიებს მეტყველების ორ ნაწილს: სახელსა და ზმნას: „ნაწილნი თქუმისანი (მეტყველებისა ნ. კ.) თუ რაჲ სახელი და რაჲ სიტყუაჲ (სიტყუა აქ-ზმნას, სხვაგან. წინადადებას უდრის ბერძნული ἰσχυρῶς, მაგრამ πῶς იყო გამოთქმა, პრედიკირები, წინადადების ცენტრალური ნაწილი, ამიტომ სიტყვათა სიტყვა, უპირატესი სიტყვა, ამიტომ რომაელებმა verbum-ად თარგმნეს, რაც სიტყვას ნიშნავდა. „თეეტეტში“ (262 C) ἰσχυρῶς არის პრედიკატი, ე. ი. - πῶς-ს „ტოპიკაში“ (1, 13, 12) ἰσχυρῶς = პრედიკატი. თუ რატომ ასახელებს პეტრიწი მეტყველების მხოლოდ 2 ნაწილს, ეს გასაგებია, თუ მოვიგონებთ, რომ ლოგიკის თვალსაზრისით იხილავდნენ მხოლოდ სახელსა და ზმნას, როგორც მსჯელობაში სუბიექტისა და პრედიკატის აღმნიშვნელს. ასე აქვს იტალოსის მიერ მრავალჯგზის დამოწმებულ არისტოტელეს და სხვებს. ასე აქვს თვით იტალოსს ტრაქტატის დასაწყისში „წინადადება, სახელი, ზმნა“.

⁴⁴ № 8, გვ. 755—760.

⁴⁵ იოანე პეტრიწის შრომები, II, თბ., 1937, გვ. 220.

⁴⁶ იოანე პეტრიწის შრომები, II, გვ. 223.

ბიზანტიელი გრამატიკოსები დიდ ყურადღებას აქცევდნენ წერა-კითხვის ხელოვნებას. ამ დროს წერა მეტისმეტად დაშორდა გამოთქმას და უბრალოდ პრაქტიკულმა საჭიროებამ მოითხოვა ორთოგრაფიის წინ წამოწევა. მრავალი გამოკლევა იწერება ამ დარგში. ანტიკური ხანიდან მოყოლებული ბერძნებს ჰქონდათ გრამატიკის ორგვარი დაყოფა — ერთი იყო *μακρὰ γραμματεία* — წერა-კითხვის ხელოვნება, მეორე — *μετρίχη, τέλειος*, რომელიც მოიცავდა პირველ გრამატიკესაც. აგრეთვე პროზაულ და პოეტურ ნაწარმოებთა ცოდნას და მათ კრიტიკას, ენის ყოველგვარ კვლევას, აქ გრამატიკოსი ფილოლოგოსიც და ლიტერატურათმცოდნეც იყო. სვიდა ვიწრო მნიშვნელობით ხმარობს ტერმინს *γραμματική*-ს, რადგან, სვიდას დროს მეტად მტკივნეულად იდგა ორთოგრაფიის საკითხი. იოანე პეტრიწი გაშლით წარმოადგენს „ტექნე გრამატიკეს“ მეორე პარაგრაფის პირველ დებულებას კითხვის შესახებ. რომელიც მოითხოვს კითხვას შეფარდებულს პროსოდის წესებთან. (დეკლამაციას, კითხვას სასვენი ნიშნების, პაუზების დაცვით. დიონისე თრაკიელი ამბობს: *Ἀναγνώσαντες δὲ αὐτὴν ὑπόκριται, κατὰ περίωδον, κατὰ διάστημα*.

პირველი დებულება მიუთითებს დეკლამაციაზე, მოითხოვს შესაფერი მიბადებით პოეტური ნაწარმოებების კითხვას, რადგან კომედიას სხვაგვარი ტონი შეეფერება, ტრაგედიას, ლირიკასა და საერთოდ, ყოველ თხზულებას წაკითხვის თავისი წესი აქვს — ამბობს დიონისე თრაკიელი. ამაზე უნდა მიუთითებდეს „წინასიტყვაობის“ მე-6 გვერდი: „გარნა დავსძინოთ მცირედ და კითხვისათვისცა, თუ ვითარ ჯერ არს ამათ სასწავლოჲსა წიგნთა კითხვაჲ ვითარცა თვთ სოკრატისათვის იტყუან, ვითარმედ იკითხვიდესო სოკრატ, ვითარ იკითხვიდიან ყრმანი მცირენი, და კუალად შეეჟკის მასვე წარკითხულსა, რამეთუ არა თუ გუარსა ჯერ არს საკითხავისასა მიცემამ, არამედ ცნობისა და აღუწყებისათვის არს სათანადოჲ... რაითა ვიკმარებდეთ კმასავე თანა და პირსა სიტყვასასა, რაათა გონებაჲ უცდომელი აღვიუწყოთ. და ესეცა შევისწავოთ, რომელ მაღლიად კითხვაჲ მოშლის გაგონებასა, რამეთუ ძგერაჲ კმისაჲ რეც თუ თანა წარიტაცებს გამგონესა, რომელ არს სული!“

აქ ლაპარაკია ხმის მოწესრიგებაზე კითხვის დროს, შესაფერი ტონის მიღებაზე, რაც უნდა გამოხატავდეს გამოთქმის *αὐτὴν* ὑπόκριται შინაარსს.

Κατὰ περίωδον — მახვილების, სპირიტუსების და ყოველგვარი დიაკრიტიკული ნიშნების დაცვა მეტად ვრცლად აქვს პეტრიწს წარმოდგენილი. პროსოდისათვის ხმარობს გამოთქმას — „მძლუარნი ენისანი“. „არამედ მძლუარნი განიყოფვიან ანუ მახვლად რომელ არს ოქსიაჲ ანუ და მძიმედ, რომელ არს ვარიჲ, ანუ და გარემომრთხმელად რომელ არს პერისპომენი ანუ და დასია, რომელ არს წყნარად წარსავლელი სიტყვსაჲ ანუ და ფსიქი, რომელ არს წული, ანუ უქუმაქცეველი, რომელ არს ტროფოს, ანუ თუ შემეკრელი, რომელ არს უფენ, ანუ თუ და ვბოდისტოლი, რომელ არს ქუეშე გამოყოფი... ვინაჲ ვუეთანაების მოძლუართა მიერი კელპყრობაჲ კითხვაჲ და წაკითხვისა გაგონებასა შორის“. ეს არის თარგმანი დიონისე თრაკიელის 1 პარაგრაფის წინადადებისა: *ἀνὰ γυναικὶς ἀνδρῶν καὶ κατὰ περίωδον*. და „წინასიტყვაობისა“, გვ. 6: „და სხვათა ყოველთა მძლუართა ვითარ მახვლსა ოქსიასა და ვარიასა, რომელ არს მძიმე, და პერისპომენსა, რომელ არს გარემორთხმული“.

ტექნე გრამატიკეს“ სომეხი კომენტატორი დავითი თვლის, რომ პრო-სოლიასთან შეფარდებით კითხვა, სწორი კითხვაა⁴⁷. ასევე სტეფანოსიც⁴⁸.

დიონისე თრაკიელის მესამე მოთხოვნა არის კითხვა სწორი პაუზების და-ცვით, სასვენი ნიშნების სწორი განლაგებით *χατξ βιατξλξζυ*. დავითი მკითხ-ველს აფრთხილებს „ასწავლის, რა შეიძლება მოჰყვეს არა სწორი პუნქტუა-ციით კითხვას ამ შემთხვევაში აზრს აზრისაგან ვერ გამოჰყოფ და სიტყვას სიტყვისაგან“⁴⁹. ამასვე ამბობს მელამპოდე. თრაკიელის ბერძნულ სქოლიო-ში ვკითხულობთ: ცუდი მკითხველი გავს *ἀτξζυλ μαζξλξζυ χατξ* ἀμπαρ τξζ *τξμξζ μη πιστῶται*⁵⁰ ამ სიტყვას: *ἀτξζυλ*—„უპელოვნო“ ვხვდებით პეტრიწის „ბო-ლოსიტყვაობაში“ (გვ. 220) სწორედ იქ, სადაც კითხვაზე ლაპარაკობს: „ვითარ წერაჲ რაჲმე და მსგავსი ნაწერთაჲ კითხვაჲ; უკანონო წერაჲ და უკანონოცა და უპელოვნო კითხვაჲ“ (უპელოვნო კითხვა შეიძლება აქ აღნიშნავდეს *χατξ* *ἀμπαρ* *τξζ* *τξμξζ*-ის უგულებელყოფასაც).

კანონიერი პაუზების მოწყობისათვის კითხვის დროს სიტყვებსა და წინა-დადებებს შორის იბრძვის პეტრიწი 221 გვერდზე: „ანუ თუ წერტილი, ვით ესე ხოლო ქუეშე წერტილი. აჰა რომელი უმცირესრე მიიღებს ჟამსა აქ ქუე-შე წერტილი წერტილისასა, ხოლო თუ ესე საკმარ არიან, საჩინო არს, რამე-თუ აქა გაზიდვითსა სიტყუასა და კუალად დამძიმებითსა დატყვნის გუარა, და სხუაჲ განწვალებითსა ესე ვითა იგივე და ერთი სიტყუაჲ, ანუ თუ და თქუ-მაჲ. თუ ესრე დაეცეს მეთქვსა და მეტყუელისგან სხუაობს“.

ამრიგად, დიონისე თრაკიელის სამ მოთხოვნას კითხვის საკითხში, რომ საჭიროა კითხვა *χατξ* *ἀμπαρ* *τξζ* *τξμξζ*, *χατξ* *πρωτονισζυ*, *χατξ* *βιατξλξζυ*, ენმაულება იოანე პეტრიწი და შეძლებისდაგვარად შლოა მსჯელობას. თითოე-ულის შესახებ, აფრთხილებს კიდევ მკითხველს უკანონოდ და უხელოვნოდ ნუ წაიკითხავთო.

მეტად საინტერესოა ჩვენთვის „წინასიტყვაობის“ მე-5 გვერდზე გაშლი-ლი მსჯელობა იმის გასამართლად, თუ პროკლეს თხზულებას რატომ ეწოდე-ბა *Στοιχειώδης*: „სტეჟიოჲ ეწოდების კავშირსა, და ამისათვის დაღე-კავშირი, ვითარცა უმარტივესი ყოვლისა, რამეთუ სასწავლოდ შემავალით ყოველთა პირველად უმარტივესთა ასწავებენ და მერმელა მათგან შედგმულთა ვითარცა ასოთა მიერ სახელსა, ხოლო სახელთა მიერ თქუმასა და კუალად თქუმის მიერღა სიტყუასა. ვითარ გვსწავლია „პერი პერმინიისა“. რამეთუ ყოველთა შედგმულთა მარტივნი უპირველეს, ვითარ ოთხთა ამათ კავშირთა — ვიტყვ ცეცხლსა, აირსა, წყალსა და ქუეყანასა, ვინაჲ ამითვე სახითა სიტყ-ვსათ კავშირად უწოდა“. იგივეა ენმესიოსის თხზულების მარგინალურ მინა-წერებში⁵¹.

ჩვენ ზემოთ გვქონდა ტერმინთან „სტოიხეიონი“ დაკავშირებული მსჯე-ლობა. აქ დაუვმატებთ მხოლოდ იმას, რაც პეტრიწის ამ ადგილის გასაგებად გვჭირდება. ჭერ კიდევ პლატონს „თეეტეტში“ (202B) აქვს გამოთქმული დაახლოებით შემდეგი აზრი, რომ როგორც ელემენტები ქმნიან საგანს, ასე-

⁴⁷ შრომები, II, გვ. 6.

⁴⁸ *Αδοιπ*, დას. ნაშრ., V, 3, იქვე, CXXXIX.

⁴⁹ იქვე, CXXXIX.

⁵⁰ იქვე.

⁵¹ ნემესიოს. ნემესელი, ბუნებისათვის კაცისა, ს. გორგაძის გამოცემა, თბ., 1947.

ვე ბგერები (იგივე ელემენტები) მარცვლებს. „კრატილეში (424C—425A) ჩამოთვლილი აქვს ასო, მარცვალი, სახელი, ზმნა, წინადადება.

ბიზანტიელებთან გრძელდება ეს ტრადიცია. აქ უფრო გამოკვეთილად გამოითქმის ხოლმე ეს აზრი. მივმართოთ Τέχνη γρ.-ის კომენტატორებს პელიოდორე: „როგორც ელემენტები ერთმანეთთან შერევით ქმნიან სხეულებს, ისე ასოებისაგან (σφύρα) შეკავშირების შედეგად მარცვლები წარმოიშობა (317₂₅)“⁵². მელამპოდე: „ოთხი ელემენტისაგან შედგება ყველაფერი კოსმოსში, ასევე 24 ასოსაგან იქმნება სიტყვები და ლიტერატურა“⁵³.

ნქემესიოს ემესელი: „ოთხი სტრიქონისაგან შედგება ყველა სხეული, როგორც ასოების შეკავშირებისაგან წიგნში შედგება მარცვლები და მარცვლებისაგან სიტყვა“⁵⁴.

რაც შეეხება სტოიხეიონიდან აღმასვლის სურათს: სტოიხეიონ, სახელი, თქუმა, სიტყვა — ეს როგორც თვით მიუთითებს პეტრიწი, მას აღებული აქვს „ბერი ჰერმენეიასიდან“. აქ IV—VI თავებში არის მოძღვრება იმის შესახებ, რომ ჭერ არის სახელი, შემდეგი ერთეულია თქმა (φάσις), რომელიც რასმე ნიშნავს, მაგრამ არა მტკიცებას ან უარყოფას, და შემდეგ არის წინადადება, რომელშიც მტკიცდება ან უარყოფაა მოცემული.

„ბოლოსიტყვაობაში“ იოანე პეტრიწი ჩამოთვლის შუასაუკუნეების სასკოლო ტექნიკური გრამატიკის ყველა დარგს. აქ არის ორთოგრაფია. ეტიმოლოგია (ცალკე სიტყვის შემსწავლელი დარგი), სინტაქსი და ამას უმატებს თავისი მხრით სტილისტიკას: „ვითარ წერაჲ რაჲმე და მსგავსი ნაწერთაჲ კითხვაჲ, უკანონო წერაჲ და უკანონოცა და უწელოვნო კითხვაჲ, თუ რაჲ სახელი და რაჲ სიტყუაჲ და ამათთვე თანა ვითარ შეწყობაჲ და მორთვაჲ ენისაჲ და ნაღბი და სინანრე გარდაცემისაჲ.

ნემესიოსის წიგნის თარგმანებიდან ვტყობილობთ, რომ პეტრიწი იცნობს სტოელთა ცნობილ გამოთქმებს: λδγϛ εἰς δμζηϛ და λδγϛ παρ' αὐτοῦ. ამათ თარგმნის: შორისმდებარე სიტყუაჲ და გარემოსილი სიტყუაჲ (თ. V XI).

არ დაარჩენილა გულგრილი პეტრიწი სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობის ძიების მიმართ, ეტიმოლოგიების დადგენის მიმართ. „კრონოს არის სისასვე გონებისა ან სიმამლრე“. ზევსის ეტიმოლოგიაში კი პერაკლიტეს მიმართავს: δ: β: — რომლის მიერაჲ ყოველი“. ეს გამეორებული აქვს პლატონს „კრატილეში“. პეტრიწთან ვხვდებით სხვაგვარ ეტიმოლოგიასაც — ξεῖν = დუღილს, ზევს-დუღილსა და გარდამოსა ქანსა ცხორებისას“.

კრეველივე ამის გათვალისწინების შემდეგ, იმის შემდეგ, რაც დავინახეთ, რომ გრამატიკა საკითხები მრავალმხრივად იპყრობდა იოანე პეტრიწის ყურადღებას, ჩვენ სრულიად კანონიერად მიგვაჩნიათ ამბავი, რომ ანტონ კათალიკოსი იოანე პეტრიწს გრამატიკოსს უწოდებდა და გრამატიკოსს ფართო მნიშვნელობით, ე. ი. გრამატიკის საკითხების მკოდნესაც, საერთოდ მწიგნობარს, ფილოლოგს, ლიტერატორს (მეცნიერს). ამიტომ უწოდა პეტრიწს იტალოსმაც „აბაზგი გრამატიკოსი“.

⁵² Н. Адонц, *დს. ნაშრომ*, CLIV.

⁵³ იქვე, CLVI.

⁵⁴ ნემესიოს ემესელი, *ბუნებისათვის კაცისა*, თბ., თ. V.

⁵⁵ იოანე პეტრიწი, *შრომები*, 1937, გვ. 220, თბილისი.

იოანე პეტრიწი, როგორც გრამატიკოსი ტრიალებს იოანე იტალოსისათვის ახლობელ ცნებათა წრეში, იყენებს იმავე ავტორებს: „დიონისე თრაკიელს, არისტოტელეს, „პერი ჰერმენიასს“. ცნობილია, რომ მან თარგმნა „პ. ჰერმ.“ და „ტოპიკა“ და რომ მას დაწერილი ჰქონდა გრამატიკის სახელმძღვანელო, იცნობს თრაკიელის კომენტატორებს. საკითხთა წყება და გამოყენებული ლიტერატურა ორივე ფილოსოფოსისათვის ერთი და იგივეა. მიდგომა ამ საკითხებისადმი — თვალსაზრისი, წმინდა გრამატიკულის გარდა. ლოგიკურ-ფილოსოფიური აახლოვებს ორივე ფილოსოფოსს და ყველაფერი ეს გათვალისწინებული უნდა იქნას, როდესაც ჩვენ ლაპარაკი გვიხდება ამ ორი მოაზროვნის ურთიერთობის შესახებ და მათი ადგილის განსაზღვრის შესახებ კაცობრიობის აზროვნების ისტორიაში.

წერილი აბაზგი გრამატიკოსისადმი გრამატიკის ზოგიერთი საკითხის სიძნელეთა შესახებ

რაც ახლა ბევრისაგან მსმენია, უაღრესად სწავლულო (λίσταται), ვფიქრობ, რომ შეეფერება ჩემდამი შენს განწყობილებას და უმტკიცეს მეგობრობას, რადგან ვიცი, რომ შენ წინადაც ზრუნავდი ჩვენს მოძღვრებაზე და იყავი ჩვენი თეორიების შემქმნელი τῶν ἡμετέρων διδασκάλου და ხმაღალაღი მაუწყებელი (ἀκούσας μαχαιροφυσῆσθαι). ზემოთქმულის გათვალისწინების შემდეგ, შესაძლებლობა მეძლევა ახალი დასკვნების გამოტანის და დაბეჭდვით [იმის] მტკიცების, რომ არ შეცვლილხარ, არამედ ხარ ის ადამიანი, რომელსაც მე კარგად ვიცნობდი წინა და ახლაც [ვიცნობ].

რას არ იტყვის [კაცი] მეგობრების შესახებ მეგობრობით წაქეზებული და მეგობრების მიმართ წმინდა განწყობით ამოძრავებული? იმიტომ ვარ მე შენი აზრების უსწორესი განმმარტებელი (ἐγὼ τῶν σὺν ἐμῷ τῷ ἀκριβοτατά), რომ შენი მეგობრობისათვის ამგვარი ვარ. ისინი, ვინც სხვაგვარად არიან ჩვენდამი განწყობილნი, ვილაც სოფისტები არიან და კეშმარიტებისათვის უტყბონი. [მე] ხომ თვით ვიცი, რას ვამბობ და რომ ასე არის, [შენც] იცი. ამის გამო ახლა არც თქმა შემიძლია, არც გაჩუმება. პირველს მათთვის ვაკეთებ [ე. ი. ვდუმარ], მეორეს კი — შენთვის — მეგობარს ვადიდებ.

მიიჩნია შენი დიდებულებამ (ἐμὴν τῇ αἰμαλίστῳ) სიტყვები ἰχταῖ [„მოაღწია“] და καὶ ἀφ᾽ ἐλπίσιν [ნუ უარყოფ. ნუ იუყადრისებ] არა ელინურ სიტყვებად, არამედ ბარბარიზმებად და სოლეციზმებად. შენ გაქვს სრულიად კანონიერი საფუძველი ილაპარაკო ამათ შესახებ. თუნდაც რიტორთა ან სხვაგვარად სოფისტებად წოდებულთა მიერ [გამოყენებული სიტყვების შესახებაც], რადგან ხანგრძლივი ვარჯიშობით და სწორი კვლევით მათ სრულ გაგებას მიაღწიე.

ძველთაგან ნათქვამია, რომ გვხვდება მეტყველების შემდეგი ნაწილები (μέρη τῆς λέξεως): წინადადება (ἀρχή), ზმნა (ῥήμα) და სახელი (ὄνομα). ეუმატებ ელემენტს [ასოს, ბეგრას] (στυγέειν და მარცვალს (συναβή). ამან კი მე დიდად ამიძღვრია აზროვნება. რადგან, ან [მეტყველების] ეთრმანეთისადმი დაპირისპირებული ნაწილებია ესენი და თუ არის სახელი მეტყველების [სიტყვიერი გადმოცემის] (λέξις) ნაწი-

ლი, ვერ იქნება წინადადების ნაწილი (μέρις λόγος), როგორც მიჩნეულია. რადგან წინადადებაც მეტყველების ნაწილია. ან [სახელი] ნაწილია წინადადების და წინადადება არ იქნება მასთან დაპირისპირებული ნაწილი, არც [საერთოდ] იქნება ნაწილი, რადგან არაა სხვა ნაწილი. ამრიგად გაქრება მთლიანი მეტყველება, რადგან არ იქნება მისი ნაწილები. მთელი არ იქნება მთელი და ეს არ დაუპირისპირდება წარმოშობილი შეუსაბამობის გამო.

ხოლო ვიცი, რომ სახელი არის მეტყველების [წინადადების] ბრუნებადი ნაწილი (ὅτι οὐκ ἔστι μέρος λόγου πᾶσι καὶ) და შეთანხმების საფუძველზე მნიშვნელობის მქონე ბგერებით გამოხატული ერთეული (φασὶ γὰρ οὐκ ὅτι οὐκ ἔστι μέρος). ცნობილია, რომ [ამ განმარტებათაგან] პირველი არის განსაზღვრება (ῥῆσις), მეორე კი—ზოგადი აღწერა [გვარის ცნება] (ἡ ἀπογραφή) და რომ ბრუნვა (ἡ πᾶσις) ან სახელის ნაწილია. ან მთლიანად სახელია. თუ ნაწილია, სახელი იქნება წინადადება, რადგან ბრუნვა არის შეთანხმების საფუძველზე მნიშვნელობის მქონე ბგერებით გამოხატული ერთეული, ამის გამო სახელიც [წინადადებაა], რადგან რა მიმართებაშიც (ὅν γόγος) იმყოფება წინადადება საზღვრულთან (πρὸς τὸ ὅριον) [ე. ი. სახელთან], იგივე მიმართებაშია ზოგადი აღწერა წინადადებასთან. ხოლო თუ [სახელის] ნაწილი არაა [ბრუნვა] მთელი სახელია და მეტყველების [წინადადების] ბრუნებადი ნაწილი და ასე უსაზღვრობამდე. კიდევ, თუ ყოველი ბრუნვა ნაწილია სახელის (πᾶσις ὅτι μέρος), რა მივიჩნიოთ სახელად? თუ [სახელი] არაა ბრუნვა, რაც უფრო მისაღებია, რადგან ის სახელია, დანარჩენი ბრუნვებიც სახელის [ნაწილები] არიან და არ არიან ბრუნვები. თუ სხვა სახელი, ხოლო სხვა ბრუნვაც და სახელიც, ერთ ადგილას როგორ უწოდებს წინადადების ბრუნებად ნაწილს, მეორე ადგილას—კი არა. არის რა შეთანხმების საფუძველზე მნიშვნელობის მქონე ბგერებით გამოხატული ერთეული, ამის გამო არის წინადადების ბრუნებადი ნაწილი, რადგან, რომელთა განსაზღვრებანი საერთოა (ὅτι ῥῆσις κοινὴ), იმათი ბუნებაც (αἱ φύσεις) საერთოა. და შეუფერებელია აქ ურწმუნობის გამოჩენა, რადგან აქსიომაა და საერთო აზრი.

ხოლო ზმნა (ῥήμα), ითქვას ესეც, კილოა (ἐγκλίσις), თუ კილო ზმნის [ნაწილია] (ἐγκλίσις ῥήματος) თუ მათ შორის არსებობს უკუქცევითი ურთიერთობა (ἀντιστρέφει ἑκάστη). არ იქნება კილოები ზმნის აქციდენციები (ἐκπέσει), არც [ის იქნება] ზმნა, რისი აქციდენცია (ἡ ἐπετα) კილო, არამედ ორივე იქნება ისიც და სხვაც. როგორც „ადამიანი“ და მოცინარე არსება. არაა სინამდვილე ის, რომ ყოველ ზმნას 5 კილო აქვს და ის, რასაც კილოთა სიმრავლე მოსდევს წარმოადგენს ერთიან ზმნას. მაგრამ დავუშვათ, რომ ეს სიმრავლე არსებობს. ამ შემთხვევაში აქ არ იქნება მეტყველების რვა ნაწილი, არამედ მეტი. ხოლო თუ ერთია კილო, აშკარაა, რომ არაა ხუთი. ეს უკუქცევითი ვითარებაა (τὸ πρὸς ἀντιστρέφει). თუ არ სებობს რაიმე სათნოება (ἀρετή) არაა აუცილებელი, რომ ის იყოს გონიერებაც (φρόνησις), თუ არსებობს რაიმე გონიერება, ის სათნოებაც იქნება. და თუ არუკუქცევა, რა იქნება აქ უკუქცევა უმცროსი ტერმინის მიმართ (ἀντιστρέφει ἑ, ἔλαττον). და თუ ზმნა არის კილო, არ იქნება კილო ზმნა (τὸ ῥήμα ὅτι ἐγκλίσις როგორც ცოცხალი არსება არ არის აუცილებლად ადამიანი. ხოლო თუ კილო არის ზმნა, არ იქნება ზმნა კილო, არამედ ამათგან თითოეული შეიძლება იყოს ერთიც და მეორეც. ასე დავადგინოთ. ამრიგად, სულის განზრახვა [წადილი] ბგერებით გამოხატული ერთეულის საშუალებით არის აღნიშნული (φύσις ἡ ψυχὴς ὅτι φασὶς ὅτι μέρος ὅτι) და თუ ეს არის უბრალო გამოთქმა (φάσις), რამდენადაც სახელიც „არას“ საშუალებით უბრალო გამო-

თქმას წარმოადგენს, რადგან ის არის განსაზღვრებაც და [მარტივი] ბგერებით გამოხატული ერთეული (ἀπλῆ φωνή) ზმნის გვერდით. თუ [ზმნა არის] მტკიცება (χατᾶφασიც) ან [ამის] საწინააღმდეგო (τὸ ἀντιᾶτίμενον) ე. ი. უარყოფა, არ იქნება ზმნა წინადადების ნაწილი, არამედ წინადადება—წართქმითი (ἀτῆς ἀπαφασῆς) წინადადება, რომელიც გამოხატავს სიმართლეს ან სიცრუეს. ეს არ შეეფერება სინამდვილეს, რადგან არისტოტელემ დაამტკიცა, რომ ყოფნა (τὸ εἶναι) და თავისთავად არის (αὐτόν) არაფერს [ასეთს] არ წარმოადგენს (ἀτῆς εἶναι) [მნიშვნელობის მიმცემია] რაღაც ნაერთი, რომლის გაგება წარმოუდგენელია შემადგენელი ნაწილების გარეშე].

ამრიგად, ითქვას მიმღობის (περὶ μετῴχης) შესახებაც. რა არის და რისი მონაწილეა. რადგან, როგორც თვლიან, სახელის მონაწილეა. სქესი (γένος) და ბრუნვები (κινήσεις), ზმნისა კი—დროები (χρόνοι), უღელღებები (ἀνᾶρχα) და კიდევ გვარები (ἑταίμας). არც ზმნა მონაწილეობს (μετέχει) სახელში, და ასევე არც სახელი—ზმნაში. მაშ არც ერთი ორთაგან არაა მონაწილე [მოზიარე], ე. ი. მიმღობა. ხოლო ეს არ უნდა იყოს მართალი, რადგან საჭიროა მიმღობა რაღაც იყოს, შემდეგ ამათში [სახელში და ზმნაში მონაწილე]. მაგრამ რა არის ის ნამდვილად, თქვან. იუ არაა ბგერებით გამოხატული ერთეული (φωνή) მაშ არც მიმღობა ყოფილა.

ახლა საჭიროა მსჯელობა გადავიტანოთ ნაწევარზე (τὸ ἀμεινον), ეს ნაწილია მეტყვევლების, ამასთანავე ბრუნებადი (ἐκ ἀπασων) და (ὁ Ἀαφᾶτης) არის რა ნაწევარიანი (ἐναρμια) (ბგერებით გამოხატული ერთეული (φωνή), სახელად იწოდოს და მნიშვნელობის მქონე ბგერებით გამოხატულ ერთეულად და ის კი, ვინც ამბობს, მხოლოდ Ἀαφᾶτης-ს, ცხოველის დაუნაწევრებელ ბგერის (ῥῥᾶν ᾠῥᾶν-μασων οἷον ὀτῖνον) მაგვარს ამბობს, რომელთაგან, როგორც არისტოტელემ თქვა, არცერთი არაა სახელი. თუ ეს ერთგვარსახელიანია (ὁμοσημία), უნაწევრო [სიტყვა] (τὸ ἀμεινον) იქნება, ამასთანავე, ნაწევარიანი (τὸ ἐναρμια), მაგრამ ეს სხვაგვარად უბრალო გამოთქმაა (φᾶσι) და სხვადა, და ამის გამო შეუძლებელი. საჭიროა შეკითხვა დაესვას მათ, რა იწოდება საერთოდ [ნაწევრად], რადგან ეს საფუძვლიანად შესასწავლია. თუ ἰ-ს საშუალებითაა გამოთქმული, მაშინ Ἀαφᾶτης დაუნაწევრებლად ითქმის, მაგრამ ეს მხოლოდ სიცრუე კი არა, არამედ შეუძლებელიცაა. თუ ესენი ნაწევრად არ იწოდება, საერთოდ გაურკვეველია [განუსაზღვრელია] (ἀόριστος), განსაზღვრული (ἀποφᾶσις) არაა ეს. ასეთ მოვლენებზე დამკვირვებლებს სასაცილოდ მოეჩვენებათ ფიქრი იმაზე, რომ რაც უკეთესია, (τῷ τὸ βέλτιστον εἶναι), ის არის უარესიც (γῆϊον), უარესი კი უკეთესია. მაგრამ ნაწევარს ἰ-ს რომელიც იწოდება სახელის შემდეგ დასმულ ნაწევრად (ῥᾶσᾶσᾶσᾶν) შესაძლებელია ნაცვალსახელიც (ἀντωνυμία) ეწოდოს. ამიტომ თუ ერთი და იგივე ნაცვალსახელი და ნაწევარი, ტყუილადაა ესენი მეტყვევების ორ ნაწილად მიჩნეული. ამრიგად იქნება მეტყვევების (τῶν ῥῥᾶν) შეიდი ნაწილი (ᾠῥῥῥ), ხოლო თუ სხვადასხვა [ართრონი და ნაცვალსახელი], როდესაც არაა განსხვავება, როგორ იქნება სხვადასხვა, არამედ ერთსა და იმავე დროს იგივეც ყოფილა და სხვადასხვაც, რაც შეუძლებელია.

ზმნიზედა (τὸ ἐνῥῥῥῥῥῥ) და კავშირი (ὁ συνῖσᾶσις). პირველმა [ასეთი] სახელწოდება მიიღო, რადგან მუდამ ზმნასთან იმყოფება, მეორე კი, რადგან ცდილობს განცალკევებულთა (τᾶς ἰσᾶσᾶσᾶ), [ამგვარად წოდებულთა] დაკავშირებას (συνᾶπᾶσις), მაგრამ პირუკუ, სასაცილოა, როგორაა, პირველი ზმნის გარეშე (ἐνῥῥῥῥῥῥ ἔσᾶს), ან მეორე [როგორაა] გამოთქმულად (ἰσᾶσᾶსᾶსᾶს) წოდებული?

ხოლო ასეთივე მსჯელობაა შესაძლებელი წინდებულის (παρι πρотивου) შესახებაც რომელიც არ უძღვის წინ მუდამ სხვა [სიტყვებს].

ხოლო სიტყვები $\iota\psi\iota\upsilon\varsigma$ და $\mu\eta\ \delta\alpha\chi\acute{\iota}\sigma\alpha\iota$ როგორაა, რომ არა ელინურია, მსურს ვითოდე შენგან ($\epsilon\iota\delta\epsilon\lambda\eta\upsilon\ \delta\upsilon\ \pi\alpha\rho\ \delta\ \alpha\upsilon\ \nu\eta$ მეტყუი უარს ($\mu\eta\ \delta\alpha\chi\acute{\iota}\sigma\iota\sigma\eta\varsigma$) (მეამათ შესახებ კითხვის დამსმელს, რათა ეილაპარაკო შენს მიხედვით ($\iota\upsilon\alpha\ \epsilon\iota\pi\alpha\ \chi\alpha\tau\acute{\alpha}\ \sigma\epsilon$), რადგან თუ ელინურია $\iota\chi\tau\alpha\iota$, $\iota\psi\iota\upsilon\varsigma$ და $\mu\eta\ \delta\alpha\chi\acute{\iota}\sigma\alpha\iota$], აშკარაა, რომ [ასევე იქნება] „ნუ აკეთებ“ და „ნუ ამბობ“ და ნუ იქნები ურწმუნო, არამედ იყავი მორწმუნე“. ყველაფერი ეს ნიშანი ($\sigma\eta\mu\epsilon\iota\sigma\mu\alpha$) იქნება იმისი, რომ ზმნების ბრძანებით კილოს (τοῖς πατρισταρχοῖς) აკრძალვა ($\tau\eta\upsilon\ \delta\alpha\chi\acute{\iota}\sigma\tau\epsilon\sigma\alpha\iota$) მიემატება.

როგორ გაქვს წარმოდგენილი, რა არის სტაგირელის თხზულებაში აპო-დიქტიკური და დიალექტიკური მეთოდების შემწვობით ჩამოყალიბებული. ახასიათებს თუ არა კეშმარიტი და წმინდა ელინთ, თუ უცხოელებს და ბარბაროსებს, როგორც ეგონათ ზოგიერთებს, რომელნიც დარწმუნებულები იყვნენ იმაში, რომ, რადგან შეეხნენ თითის წვერით არისტოტელეს სიბრძნეს, ეზიარნენ მის მწვერვალებს.

თუ ეს ასეა, მაშ ვერ მიაღწევს აღიარებას მრავალთა აზრი იმის შესახებ, რომ გამოთქმის აღნიშნული ხერხი არ შეესაბამება სიტყვათხმარების ატიკურ წესს.

რადგან, თუ ვთვლით, რომ არც ძველების მიერ (ვგულისხმობთ პლატონს და დანარჩენებს) გამოთქმულია არა თანამედროვე სიტყვათ-ხმარებით არაა კარგად ნათქვამი, იმიტომ. რომ ჩვენს გამოთქმებს ვთვლით უფრო სწორად, ვიდრე მათ [მეტყველებას], რა შეიძლება იყოს უფრო სასაცილო, ვიდრე ის, რომ ჩვენ თავი ჩავთვალოთ რაღაც გამოთქმებში, უფრო სწორად და უფრო ბრძენად (მყოფად) ვიდრე პლატონი და არისტოტელე და მათი მიმდევრები, რჩეული და კეთილშობილი კაცნი [იყვნენ].

შენ ძველების მიმართ ამგვარად განწყობილი მეჩვენები უფრო სასიამოვნო და დახვეწილ კაცად.

ამგვარად, ფიქრი იმისა, რომ ძველების მიერ რაიმე არა სწორად თქმულა, ბავშვურია და ნამდვილად არაა უცხო ჩვენი ახლანდელი საქმიანობისათვის ენობრივი მოვლენების შესწავლის დარგში.

ჩვენგან ეს ითქმის არა აპოდიქტიკურად და დიალექტიკურად, არამედ ლოგიკურად და სოფისტურად. შენ კი, თუ მიიჩნევ რომ ეს, სხვა არაფერია, თუ არა ვარჯიში, კარგს იქმ; თუ არა — ნათქვამს დაუშმატებთ იმას. რაც აღ-რე არ თქმულა.

Н. Н. КЕЧАКМАЗЕ

ПИСЬМО ИОННА ИТАЛА К АБАЗГУ-ГРАММАТИКУ И АДРЕСАТ ПИСЬМА

Резюме

Византийский философ и государственный деятель Иоанн Итал в своих трудах касаясь целого ряда известных в ту эпоху областей знания, исследовал актуальные для его современников вопросы; применяя при этом чисто научные методы, он не ссыался на священные книги, авторитет церкви и правителей государства.

Среди изучаемых философом наук одно из важных мест занимает

грамматика. Выоказывания о языке встречается в разных произведениях Иоанна Итала. В этом отношении особенно интересен 64 трактат: «Письмо к абазгу грамматик о затруднениях в некоторых вопросах грамматики».

В упомянутом трактате философ исследует вопросы грамматики, а именно учение о частях речи в типичном для византийских грамматиков аспекте: вопросы грамматики изучаются параллельно с вопросами логики. На фактическом материале автор пытается показать как в свете логики объясняется целый ряд языковых проблем.

Общая тенденция трактата в целом интересна тем, что автор считает неудовлетворительным деление на части речи, принятое еще в древности и существующее и по сей день в современной науке. В определении каждой части речи он находит апории /как явствует из заглавия трактата, и ни одна из дефиниций, касающихся частей речи, не кажется автору правильной.

Оособо следует отметить отрицательное отношение автора к толкованию древних и византийских грамматиков сущности глагола и имени в целом и в частности категорий падежа и склонения. Причастие для автора не является отдельной звуковой единицей, выраженной звуками, и следовательно самостоятельной частью речи; исходя из самого термина «союз», автор разделительные союзы отказывается называть союзами, наречия, употребленные без глагола — наречиями а предлоги — предлогами, ибо они являются иногда и послелогами. В некоторых случаях автор делает акцент на форму слова, а не на его содержание.

Следует подчеркнуть то обстоятельство, что в отличие от предшествующих ему грамматиков Иоанн Итал различает части речи от частей предложения; для обозначения первых он употребляет термин *υῒξις*, а не *λόγος*.

64 трактат Итала, являющийся важным источником для изучения средневековой грамматической мысли имеет и общекультурное значение. Данная работа исполнена в эпистолярной форме. Адресатом письма является некий абазг по специальности грамматик (т. е. человек науки). На основе детального изучения содержания трактата выясняется, что адресатом письма является ученик Иоанна Итала — Иоанн Петриции. На это указывает круг исследуемых обоими философами вопросов, их одинаковое толкование, а также использование при этом одних и тех же источников: а именно трудов Аристотеля /особенно произведения «Об истолковании» и вообще целого» Органона/, Платона, софистов, атомистов, перипатетиков, стоиков, Дионисия Фракийского и византийских грамматиков.

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

Г. А. КЛИМОВ, ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ КАРТВЕЛЬСКИХ ЯЗЫКОВ. МОСКВА, 1964.

Работа Г. А. Климова «Этимологический словарь картвельских языков» посвящена сравнительно-историческому исследованию лексики картвельских языков. Автор опираясь на документально засвидетельствованные данные, путем специальных методов реконструкции и сравнительного анализа материала устанавливает исходные архетипы и восстанавливает картину общекартвельского уровня развития лексического состава картвельских языков. В данной работе впервые применена к картвельским языкам методика, разработанная в индоевропейском языкознании и использованная в последнее время Юлнусом Покорным. Кроме того автор пытается установить хронологическую соотносительность реконструируемых им фактов, исходя из системного подхода к языку. Поэтому словарь характеризуется наличием в нем двух различных хронологических плоскостей реконструкции. При этом автор опирается на известную схему Г. Деетерса, согласно которой сванский определен в качестве обособленной языковой единицы в ту эпоху, когда грузино-мегрело-чанское языковое единство еще продолжало сохраняться.

При реконструкции фонологического материала автор опирается на учение о сонантах и теорию аблаута в картвельских языках, разработанную в последнее время Т. В. Гамкрелидзе и Г. И. Мачавариани. Эта теория вносит значительные изменения в традиционную точку зрения о целом ряде явлений в картвельских языках и дает возможность успешно разрешить ряд вопросов, которые раньше не поддавались решению.

Благодаря этому автору удалось создать работу, которая, думается, сыграет большую роль в деле сравнительно-исторического изучения лексики картвельских языков.

Некоторые положения автора вызывают возражения или требуют уточнений и исправления.

Так, например, нельзя не приветствовать попытку автора установить две различные хронологические плоскости реконструируемых им фактов, но было бы нежелательно автоматически возводить восстанавливаемые архетипы к различным уровням, в зависимости от наличия сопоставляемого материала во всех картвельских языках или только в грузино-мегрело-чанском. В некоторых картвельских языках отдельные факты общекартвельской эпохи могли быть утрачены, в других случаях общность, обнаруживаемая в грузинском и мегрело-чанском могла бы

быть объяснена результатом инновации, последующих влияний и т. д. Поэтому вопрос о хронологическом уровне должен решаться отдельно в каждом отдельном случае путем тщательного исследования истории отдельных слов и исключения возможностей исчезновения или позднейшего появления изучаемых фактов в процессе развития, начиная с древнейшей эпохи.

Автор утверждает, что в сравнительно-исторических реконструкциях данное исследование опирается почти исключительно на реально засвидетельствованные факты современных картвельских языков. По его мнению «онтологическая природа древнегрузинских фактов во многих случаях весьма проблематична... и сама нуждается в истолковании посредством привлечения данных современного языкового состояния. Вместе с тем следует учитывать, что эти факты отражают нормы лишь одного из древнегрузинских диалектов. Отсюда должна быть понятна та преимущественно контролирующая роль, которую выполняет древнегрузинский материал в процессе этимологического исследования» (стр. 16).

С этим утверждением трудно согласиться. Древне-грузинский язык засвидетельствовал в письменных памятниках начиная с V-го в. Эти памятники позволяют судить о том состоянии грузинского языка, на котором он находился 1500 лет тому назад и проследить его развитие на протяжении этого периода. Игнорировать эти материалы — значит лишить себя главной опоры при реконструкциях древнейших архетипов и тем самым сделать сомнительным все возможные предположения. Неверно также утверждение, будто бы факты древнегрузинского языка отражают нормы лишь одного из древнегрузинских диалектов и сами нуждаются в истолковании посредством привлечения данных современного языкового состояния. Что это действительно так, видно на следующем примере. В тех случаях, когда корни, в составе которых исторически имели фарингальный [ʒ], сохранились лишь в мегрело-чанском и в древнем и современном литературном грузинском языке, а также в западных диалектах (но не в сванском и в горских диалектах), могут быть реконструированы лишь с помощью древне-грузинского языка. Иначе мы не были бы в состоянии установить, что в архетипе грузино-мегрело-чанской плоскости мы имели корень с фарингальным согласным.

Автор разделяет положение, недавно разработанное Г. И. Мачавариани о наличии в общекартвельском языке-основе свистящих фонем, которые отразились во всех картвельских языках в виде закономерных соответствий свистящих сibilантов и аффрикат. Несмотря на это им принимается в соответствии со старой традицией исходность свистящих фонем [s], [z], [ç], [ʒ] [ʃ], отражаемых свистящими в грузинском и шипящими в мегрело-чанском и сванском.

Обращает на себя внимание то обстоятельство, что некоторые элементы, обнаруживающие сходения с индоевропейскими, семитическими или другими языками, в словаре представлены, а другие слова тако-

го же характера — отсутствуют. Так, напр., в отношении корня ṭab/ṭb ‘греться’, груз. ṭb —‘греться’ мегр. ṭab — ṭib —, чан. ṭub —, ṭib —, сван. bid дается указание, что это „одно из ярких схождений с индоевр. языками, ср. * ter (IEW, 1069)“, но таких примеров схождений с индоевропейскими корнями можно было бы привести в большом количестве¹ (ср. напр. н.-е /s/peṛ ‘летать’, ‘крыло’, картв. pṛ-en , pṛ-in ‘летать’, pṛ-ta ‘перо’, нем. buggen , puggen ; ср. также сир. pʿgaḥ , аккад. pṛṣ и целый ряд аналогичных корней)².

В параллель гр. perela (< perrega в результате сильной диссимилации) ‘бабочка’, мегр. paṛralia , сван. perel , слав. * pereregъka (русск. *перелелка*) следовало бы привести новоарамейское perrega (ср. сир. ܦܪܪܓܐ).

В связи со словом ḳaḳab ‘куропатка’ дается указание на аккадск. kakḫānu , но следовало бы указать и на более близкую к картвельскому форму арам. ḳaḳab(aṭ) , встречающуюся в знаменитой надписи из sfīṭe ³.

Таких примеров можно привести в большом количестве.

Иногда в работе встречаются неточности и даже ошибки при воспроизведении и переводе грузинского текста. Так, напр., выражение $\text{or ṣqṭa sigrṣei...}$ (sagrṣei опечатка издания); (Исход, 25, 22–23; сл. стр. 254) ‘два локтя длина’, по-русски было бы лучше перевести ‘в два локтя длиною’; на стр. 256 следовало бы писать ṣurṣer —а не ṣurṣur (ṣurṣur —опечатка); на стр. 178 $\text{gomelsa asxa purceli}$ (МК. 11,13) следует читать $\text{gomelsa esxa purceli}$; на стр. 64–65 неправильно переведена фраза $\text{da ikmnebodes... gṛgṛwṛwani}$ ‘и блистали молнии’, следовало бы перевести ‘и происходили (буквально ‘создавались’) громы’; на стр. 150 слово oṭxteos ‘восемьдесят’ неправильно переведено ‘сорок’. груз. xbo gaiṭiḳna значит не ‘теленос усакал’ (стр. 181), как переводит Г. А. Климов, а ‘теленос насытился’ (букв. ‘раздулся от насыщения’), поэтому вряд ли можно это слово связать с мегр. ṭiḳṛon ‘бежать’.

Эти неточности и отдельные ошибки не умаляют больших достоинств работы Г. А. Климова, которая вместе с недавно изданной монографией К. Н. Schmidt’a⁴ создает прочную основу для дальнейшего сравнительно-исторического изучения лексики картвельских языков.

Г. Церетели

¹ Это видно хотя бы из работы В. М. Иллич—Свитича, Материалы к сравнительному словарю постатических языков. Этимологил, М., 1967, стр. 321 сл.

² Ср. С. Brockelmann, Gibt es einen hamitischen Sprachstamm. Anthropos, т. XXVII, 1932, стр. 810.

³ Н. Donner—W. Röllig, Kanaanäische und aramäische Inschriften, Т. I, Wiesbaden, 1962, стр. 41 (№ 222, 32), Т. II, 1964, стр. 240, Т. III, стр. 41.

⁴ К. Н. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache, Wiesbaden, 1962.

ურარტული ენის ლექსიკის შესწავლისათვის

ურარტული ეპიგრაფიკული ძეგლები, რომელთა რაოდენობაც ამჟამად ოთხი ასეულით შემოიფარგლება, ლექსიკის მხრივ საკმაოდ ღარიბია. ძალზე ხშირია ტრაფარეტები, რომლებიც ქმნიან სააღმშენებლო, საომარი, საეულტო ხასიათის ძეგლების სტილისტურ თავისებურებებს¹, მაგალითად, საყურადღებოა მეფეთა ტიტულატურა, რომლის ფორმულა ნასესხებია ასურულიდან და ხშირ შემთხვევაში გადმოცემულია იდეოგრამების საშუალებით²: SARRU DAN.NU SARRU RABO SARMAT Bi-a-i-na-ù-e SARRU SARRUpl-ù-e a-lu-si ALU Tu-uš-pa-a ALU.

ურარტულში ნასესხები იდეოგრამებიდან მხოლოდ ნაწილს ვკითხულობთ ურარტული ფონეტიკური შესატყვისობით; ძირითადად, ტრანსკრიფციის დროს ისინი აღინიშნებიან ან შემერული, ან ასურული წაკითხვით. მაგ., იგივე ფრაზა შემერული ტრანსკრიფციით დაიწერება: LUGAL DAN. NU LUGAL GAL LU-GAL KUR Bi-a-i-na-ù-e LUGAL. LUGALMEŠ —ù-e a-lu-si URU. Tu-uš-pa-a-URU³ ასურულ SARRU-ს, შემერულ LUGAL-ს შეესატყვისება ურარტული erielauē ოღერელი, როგორც Fr. W. König-ი ფიქრობს, შეიძლება ურარტულ eurinaue (შემ. MAN. MANMEŠ —a-ù-e-ს შეესაბამებოდეს. DANNU-ს = ურარტული tarae⁴; RABU = GAL-ს = ურარტული al-su-i-ni; MATU = KUR-ს = ურარტული ebanī, ხოლო ALU ოღერელი URU-ს როდესაც იგი პოსტლეტერმინატივის ფუნქციითაა, მაშინ შეესატყვისება ურარტული palari⁵. იდეოგრამებისა და ლეტერმინატივების ხმარება ურარტულში იძლევა საფუძველს არა მარტო ცალკეული ფონეტიკური შესაბამისობათა დადგენისათვის, არამედ ცალკეულ ფრაზათა შინაარსში გარკვევისათვის. იდეოგრამები და ლეტერმინატივები ურარ-

¹ გ. მელიქიშვილი, ურარტულ მეფეთა საომარი და სააღმშენებლო წარწერების სტილის ზოგიერთი საკითხი. „მომომხილელი“, I, 1949, გვ. 207—257; უფრო დეტალურადაა წარმოდგენილი ტრაფარეტები ჩვენს ლექსიკონში, სადაც მასალები დაკრუებულია ანალოგიური ფრაზების მიხედვით, იხ. Словарь-справочник урартского языка, Москва, 1963.

² CICH, 112A₃ ტაბ. 29 ფოტო, ВДИ 1953 № 3, წარწ. № 128 A₃; Fr. W. König, Handbuch der chaldäischen Inschriften, Graz, 1955, წარწ. № 81.

³ DANNU-ს შემერული შესატყვისი დადგენილი არ არის, მას ასურული წაკითხვით ხმარობენ.

⁴ Fr. W. König, Handbuch der chaldäischen Inschriften. S. 181, II Teil.

⁵ В. А. Гвахария, „О термине palari в урартском“. V научная сессия Института языкознания АН ГССР, 1954 г. тезисы. ამ ნაშრომში მოცემულია საკითხის შესახებ არ სტეული სრული ბიბლიოგრაფია.

ტულ ეპიგრაფიკულ ქველებში გამოირჩევა თავისი სპეციფიურობით⁹, რომელთაგანაც საყურადღებოა ნასესხებ იდეოგრამებზე ურარტული ბრუნვის ნიშნების, ფუძისეული აფიქსების და იდეოგრამის ურარტული შესატყვისი წაკითხვების დართვა: SARRU-še, NISU-ra-ni, MATU ebani⁷.

იდეოგრამები, რომლებიც ქარბად გამოიყენებიან ურარტული დამწერლობის ძეგლებში. ქმნიან ტრაფარეტულ ფრაზათა ანალოგიურ კომპლექსებს. მაგალითად ხშირია ერთსა და იმავე იდეოგრამასთან ერთნაირი ურარტული ფონეტიკური წაკითხვების გამოყენების შემთხვევები: DĪal-di-išD.AD AD-še D.Siḡini-še ILUḫi-še zi-il-bi ku-li-lū-ni, ILU. Īal-di-ni Ku-ru-ni ILU. Īal-di-ni GIS ḡu-ri-i ku-ru-ni, ან ბრძოლის ფორმულა- a-gu-nu-ni ma-nu gu-nu-šá-a ĥa-ū-bi 'a-še SAL lu-lū pa-ru-bi და სხვ.

ფრაზეოლოგიური ტრაფარეტების გარდა, ურარტულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში მთლიანი კონტექსტები ორჯერ ან სამჯერ მეორდება, სადაც იშვიათია ცვლილებები. ამ თვალსაზრისით აღსანიშნავია მპერ-კაფუსის წარწერა, სადაც ერთი და იგივე შინაარსი — განმეორებულ კონტექსტში სხვადასხვა ფორმით არის გადმოცემული, რამაც საფუძველი მისცა ორ მკვლევარს გამოეტანა კარახუსტრი, ერთმანეთისაგან საკმაოდ განსხვავებული დასკვნა, რომ ეს ნიშანი თითქოს ორი ენის ან ორი დიალექტის არსებობას ადასტურებდეს⁸.

ურარტულის ლექსიკა მეშავდებოდა 1848 წლიდან, რომლის პირველი ცდებია წარმოდგენილი მორდტმანის⁹, ზანდალჩიანის¹⁰, დე-რობერის¹¹ და პინქისის¹²... ნაშრომებში, განსაკუთრებით აღსანიშნავია სეისის მიერ გამოცემულ ძეგლებზე დართული ცალკეული სიტყვების კომენტარები და საძიებლები (სეისის გამოცემებია 1882 წლიდან 1932 წლამდე)¹³.

⁹ ურარტული იდეოგრამებისა და დეტერმინატივების საკითხები გარკვეულია ჩვენს საკვლავიკაციო შრომაში, ასურელი და ურარტული იდეოგრამებისა და დეტერმინატივების ურთიერთობისათვის, თბილისი, 1953; В. А. Гвахария, Взаимотношения ассирийских и урартских идеограмм и детерминативов (Автореферат. Тбилиси, 1954).

⁷ ეს საკითხები დაწერილებითაა განხილული И. И. Мещанинов, Язык Ванской клинописи, II, 1935, АН СССР, „Склонение идеограмм“, стр. 165—173; და მისვე, Грамматический строй урартского языка, М.-Л., 1958, I гл.

⁸ И. И. Мещанинов, Два языка древнего Вана, „Сборник в честь акад. С. Ф. Ольденбурга“, 1934, стр. 359—366; მისივე, „Язык Ванской клинописи“, II, 1935, стр. 106—119 და „Структурное определение обоих халдских языков по данным яфетического языкознания“, იგვე, стр. 183—279; Г. А. Мелликишвили, Мусасир и вопрос о древнейшем очаге урартских племен, ВДИ, 1948, № 2, стр. 41—48; აგრეთვე „Следы мусасирского говора урартского языка, ВДИ, 1953, № 1, стр. 287 и сл.„

⁹ D. H. Mordtman, Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilinschriften von Van und der Umgegend, ZDMG, 1872 XXVI, S. 465—496, მისივე, Über die Keilinschriften von Armenien, ZDMG, 1877, XXXI, S. 406—438.

¹⁰ J. Sandaigian, Les inscriptions cunéiformes urartiques (Venise. (1900).

¹¹ L. de Robert, Étude philologique sur les inscriptions cunéiformes de l'Arménie, 1876.

¹² Dr. Hincks, On the cuneiform inscriptions of Van, JRAS, IX, 1848, p. 387—449.

¹³ A. H. Sayce, The cuneiform inscriptions of Van. JRAS, 1882, T. XIV, p. 377—732, №№ 1—57; 1888, №№ 58—68; №№ 69—79; 1893 წ.; 1894—№№ 80—85; 1901—№ 86; 1906—№№ 87—91; 1912—№92; 1929—№№ 93—100; 1932—№ 101.

საყურადღებოა, რომ ურარტულის მეცლევარი კ. ფ. ლემან-ჰაუპტი. მის მიერ გამოცემულ კორპუსში¹⁴, სადაც ყოველ ძეგლთან მოცემულია ვრცელი აღწერილობა და მრავალი სიტყვის კომენტარი, გვერდს უელის ძეგლის თარგმანს, რადგანაც მისი დროინდელი ურარტოლოგიის დონესთან შეფარდებით, ნაადრევად მიიჩნედა ძეგლების სრულყოფილად თარგმანს შესაძლებლობას. ამის გამო იყო, რომ ლემან-ჰაუპტი საკმაოდ უარყოფითად შეხვდა მ. წერეთლის მიერ 1928 წელს ჰადელბერგში გამოქვეყნებულ „სარდურის ანალების“ თარგმანს.¹⁵ ანალების თარგმნის სიზუსტე არ გააზარა აკად. ნ. მარმა და აკად. მეშჩანინოვმა¹⁶.

ურარტული ლექსიკის შესახებ სპეციალური გამოკვლევები მოეპოვება J. Friedrich-ის¹⁷. ცალკეული სიტყვების ანალიზი მოცემულია მის მიერ გამოცემულ ძეგლებში¹⁸.

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ურარტული ლექსიკის დადგენისათვის ენიჭება ორ ბილინგვას ქელიშინისა და თოფუზავის. აქ ტექსტები წარმოდგენილია ერთმანეთის პარალელურად და როგორც ძეგლების ანალიზმა დადასტურა, ასურული და ურარტული წარმოდგენენ ერთიმეორის ზუსტ შესატყვისობებს.

ძეგლები მრავალგზისაა გამოცემული¹⁹, რომელთაგან აღსანიშნავია ქელიშინის ბილინგვის ა. გოეტცეს, ი. ფრიდრიხის²⁰, კ. ფ. ლემან-ჰაუპტის, მ. წერეთლის, კ. ბენედიქტის²¹ გამოცემები, ხოლო თოფუზავის ბილინგვია კი მ. წერეთლის. ლექსიკის შესწავლას და ძეგლთა გამოცემას სათანადო ყუ-

¹⁴ C. F. Lehmann-Haupt, *Corpus Inscriptionum Chaldaicarum*. Berlin-Leipzig, B. I—II, 1928, 1933.

¹⁵ M. V. Tsereteli, *Die neuen chaldischen Inschriften König Sardurs von Urartu*.

¹⁶ Зап. Коллегии востоковедов, IV, стр. 255—263. აკად. ნ. მარს რეცენზია მოეპოვება აგრეთვე მ. წერეთლის მეორე შრომაზედ, *Sumerian and Georgian. A study in Comparative philology*, JRAS, 1913, p. 783—821; 1914—p. 1—36 რეცენზია—Зап. Бост. отд. XXV, 1921, стр. 453—464, მ. წერეთელმა RA-ში გამოაქვეყნა „ქელიშინის ბილინგვა“, „თოფუზავის ბილინგვა“ „მკერ-კაბუსის წარწერა“, სადაც ტექსტის თარგმანთან ერთად ვრცელად წარმოდგენილი ცალკეული სიტყვების ანალიზი და გრამატიკის საკითხები. „ქელიშინის ბილინგვის“ გამოცემის დროს ავტორმა უპასუხა კ. ფ. ლემან-ჰაუპტისა და ი. მეშჩანინოვის რეცენზიებს. RA XXX (1933) № 1; XXXII (1935) № 1,2; XXXIII (1936) № 2,3, XLIV (1950) № 4; XLV (1951) № 1,4; XLVIII № 2,3 (1954); LII № 1 (1958).

¹⁷ Beiträge zur Grammatik und Lexikon des Chaldischen, Caucasia, fasc. 7, 1931, Leipzig, S. 53—61, იქვე Fasc. 8, 1931, S. 114—26; Zur Flexion der Nomina mit dem Bildungselement—hini, S. 264—288, ZAss. NF. B VI, H 7/4, 1931.

¹⁸ Einführung ins Urartäische, Leipzig, 1933; Kleinas. Sprachdekmalter, Berlin, 1932; Die urartäische Inschrift von Kolagran, Acta Jutlandica, IX, 1937, S. 518—536; Archiv Orientalni, 1931, III № 2, S. 257—271; Neue urartäische Inschriften, ZDMG, 105, I, 1955, S. 53—73; Zum urartäischen Lexikon, Archiv Orientalni, Vol. IV, № 1, 1932, S. 55—70.

¹⁹ ამ ძეგლების შესახებ არსებული ვრცელი ბიბლიოგრაფია იხ. Fr. W. König-ის ზ. დ. 6. გამოცემის I ტომი.

²⁰ გ. მელოქიშვილის გამოცემა არსებობს ი. ფრიდრიხის რედაქციას ემთხვევა.

²¹ JAOS, Vol. 81, № 4, 1961, p. 359—386.

რადღებას აქცევდნენ აკად. ნ. მარი²² და აკად. ი. მეშჩანინოვი²³. აკად. ი. მეშჩანინოვს მის ნაშრომებში Язык ванских клинописных надписей (АН СССР, 1932 114—142 გვ.-ზე) და „Халдоведение“ (Баку, 1927, 231—244 გვ.) მოცემული აქვს ქალღურ-რუსული ლექსიკონი.

ერგატიული კონსტრუქციის, სახელებას ბრუნებისა და ზმნების უღელელების საკითხები ქართველური და კავკასიური ენების მასალებთან შედარისპირებით, დამუშავებული აქვს აკად. ვ. წერეთელს, რომელსაც ეკუთვნის საქართველოს მუზეუმში დაცული ურარტული ძეგლების გამოცემა²⁴.

²² Халдская клинообразная надпись из села Леска Ванского округа ИАН, 1915, стр. 1731—1738; О Чалдырекой халдской надписи, ЗВО т. XXIII, стр. III; О халдском рили „камень || ribi („камень“, „каменная труба“) „водопровод“, „канал“. ИАН, 1917, стр. 1279—1282; Материалы по халдской эпиграфике из командировки И. А. Орбели в турецкую Армению. ЗВО, т. XXIV, стр. 97—124; Обломки Делибаинской халдской надписи. ЗВО т. XXIV, стр. 123—132; Надпись Сардура II, сына Аргиштиа, в Даш-Карпи на Чалдырском озере. Зап. Кавказ. Музея, Серия В, I, СПб, 1919, стр. 1—38+4 табл.; фрагмент халдской надписи из Алашкерта ИРАИМК, т. I, стр. 51—60; Надпись Русы II из Маку, ЗВО т. XXV, стр. 1—54; Лешадь || птица, тотем урарту-эрусского племени, и еще два этапа в его миграции. ЯС, т. I, стр. 133—136; Надпись Сардура Второго из раскопок инии на Ванской скале. Арх. Эксп. 1916 г. в Ван, Изд. Русск. Арх. Об-ва. Петр. 1922, стр. 25—63+табл. А.—G и I—XX; Заметки по афетическим клинописям. ИРАИМК, т. III; стр. 283—304;

²³ По поводу Макинской надписи Русы, сына Аргиштиа ЗВО, XXV, 1921, стр. 257—272; Древне-Ванский бог Халд-Халдин (Этимология) — Восточные записки ЛИЖВЯ, 1927, стр. 173—181; Древне-ванские имена богов и царей. ЯС, V, стр. 82—101; Халдоведение, 1927, Баку; Халдская надпись из Нор-Бажзета ДАН-В, № 8, 1928—174; Archif f. Orientforschung, VI, 1931, s. 273—279; Надпись на конском погребении халдского царя Менуи, ДАН-В № 2; 1929, стр. 34—38; Халдская надпись из сел. Гюсениц, ДАН-В, № 2, 1930, стр. 32—37; Новая халдская надпись из Вана, Сурб-порог, ДАН-В № 8, 1930, стр. 143—146; Этимологии халдского слова palagi ЯС, VI, 1930, стр. 51—58; Халдская надпись из сел. Муш, ДАН-В № 11; 1930 г., стр. 206—210; Die neuen Ergebnisse der chaldischen Forschungen. AfO 1931, B. II H 4/5, S. 201—216; Халдские надписи на базис колон собрания. Б. Н. Шаховского, ДАН-З № 2, 1931, стр. 29—36; Neue chaldischen Inschriften. I. Die Inschrift von Nor Bajazet, AfOF, 1931, B. VI, H. 6, S. 273—279; Надпись Менуи из Зивана, ДАН В № 5, 1931 г., стр. 69—73; Neue chaldische Inschriften II. Die Inschrift Sardurs III in Das-Kerpi, AfOF 1931, B. VII, H. 4 160—164; Термины царь, старейшина, наместник, по халдским клинописным надписям, ЯС, VII, 1932, стр. 97—110; Neue chaldische Inschriften. III. Die Inschriften des Argistis aus dem Dorfe Lesk (Kladjud) AfOF 1932, B. VII, H. 5/6, S. 263—266. Колагранская надпись ИАН № 1, 1932, стр. 79—90; Стела Сардура в Вана, Сурб-Порог, ИАН, № 2, 1932, стр. 151—156; Новая халдская надпись из сел. Талиш, ИАН, № 4, 1932, стр. 341—348; Новая халдская надпись из сел. Джафанда, ИАН, № 9, 1932, стр. 859—866; Халдская надпись из сел. Зивни, ИАН, № 5, 1933, стр. 407—412; К анализу имени Эрммена, ЯМ I, 1933, стр. 37—42; Халдо-грузинские параллели—АН СССР Академику Н. Я. Марру, Сб, ст. Изд. АН СССР, М.-Л. 1935, стр. 287—291; ძალკველი საკითხები ლექსიკისა და ურარტული ენის სტრუქტურის განხილული აქვს Язык Ванской клинописи (Die Van-Sparclie) II Изд. АН СССР, Л. 1935, стр. 1—351; Грамматический строй урартского языка, М.-Л., 1958, АН СССР, стр. 1—150.

²⁴ საქართველოს მტრეების ურარტული ძეგლები, თბ., 1939, რეცენზიები: J. Friedrich, AfO XIII, 1940, S. 237; И. И. Мещанинов, ВДИ 1941, № 1, გვ. 107—116; ი. ფრიდრიხის შენიშვნები იუორებს И. М. Дьяконову, იბ. ЭВ, VI, 1951, стр. 102—105, 115—116. მოხსენება „К вопросу об отношении урартского языка к иберийско-кавказской

სომხურ-ურარტულ ლექსიკურ შენატევისობათა დადგენაზე მუშაობდა კ. ლაფციანი²⁵.

კავკასიური ენების მასალებთან შეპირისპირებით აღსანიშნავია ა. კ. გლეიგის ნაშრომი „Опыт решения ванского (урартского) вопроса“²⁶.

სომხურთან შეპირისპირებაა ა. პაიზატის²⁷, გ. ხალატინცის²⁸, ლ. მსურიანცის²⁹ შრომებში. ახალი, საყურადღებო მასალები აღმოჩნდა კარმირ-ბლურის გათხრების შედეგად და ურარტული ეპიგრაფიკული ძეგლების რაოდენობა რამდენიმე ასეულით გაიზარდა.

ბ. პიოტროვსკის კარმირ-ბლურის მასალების შესახებ საყურადღებო გამოკვლევების ვარდა, მოეპოვება ურარტუს და საერთოდ ამიერკავკასიის ხალხთა ისტორიისა და არქეოლოგიის საკითხებზე შრომები³⁰. ურარტუს ხალხთა მიმართებაზე საქართველოსთან, მრავალი მნიშვნელოვანი დაკვირვებებია აქეთ გამოთქმული აკად. ი. ჯავახიშვილს ქართველი ხალხის ისტორიის შესავლის I წიგნში³¹ და „ქართველი ერის ისტორიის“ I წიგნში³², აკად. ს. ჯანაშიას

семье языков“ წაითხლა იყო გ. წერეთლის შერ ენათმეცნიერების ინსტიტუტის საჯარო სხდომაზე 1953 წელს და მოსკოვში ამავე წელს, ივნისში, ერისა და ლიტერატურის გასულიანობის სხდომაზე. იხ. ВЯ, 1953, № 5, გვ. 116. ზოლო სახელისა და ზმნის სტრუქტურაზე—1957 წ. თბილისში ენათმეცნიერების ინს-ში და სპ. უნივერსიტეტში.

²⁵ „Общие элементы между урартским и хетским языками“ (Эривань, 1936); Суффиксы и суффиксированные слова в топонимике древней Малой Азии (Еривань, 1938); Историко-лингвистические работы. К начальной истории армян (Ереван, 1956); Об урартском божестве Шебиту (Ереван, 1947); Хайаса-колыбель армян (1947, Ереван), „О коинтентуально-идеологической стороне некоторых урартских слов и выражений. Archiv Orientalni, 1949, стр. 360—373; მასვე ეკუთვნის—„Халаская надпись Русы I из Келан-краи Эривань, 1931) და ურარტუს ისტორია“ (სოფხ. 1940).

²⁶ Сборн. мат. для опис. мест. и племен Кавказа, XXX, 1907.

²⁷ Ключ халдского языка (Еривань, 1936).

²⁸ О некоторых географических названиях Древней Армении в связи с данными ванских надписей, ДВ, II, в 2, стр. 120—131.

²⁹ „К интерпретации ванских надписей“, Сб. статей в честь Ф. Е. Корша, 1896, стр. 391—399. მისივე „О так называемых „ванских“ (урартских) лексикальных и суффиксальных элементах в армянском языке (Труды XI Арх. съезда, II, 1902, стр. 9—11).

³⁰ Археология Закавказья с древнейших времен до I тысячелетия до н. э. (Курс лекций), Л., 1949; Новые данные о древнейших цивилизациях на территории СССР, М. АН СССР, 1955; Основные итоги и проблемы археологического изучения Закавказья, Л., Гос. Эрмитаж, 1948. Семантичный пучок в памятниках материальной культуры АН СССР, 1930; Урарту. Древнейшее государство Закавказья, Л., 1939, „О происхождении армянского народа“, Ереван, 1946; Fortschritte der Forschung des Urartu-Reich, 1957; „Урартское государство во второй половине VIII в. до н. э.“, ВДН, 1939, I, стр. 65—78; Урартские бронзовые статуэтки собрания Эрмитажа“, Труды Отдела Востока Гос. Эрмитажа, I, 1939, стр. 45—60; Припонтские халден и урарты. Краткие сообщения ИИМК, V, 1940, стр. 5—10; Скифы и Закавказье. Труды Отдела Востока Гос. Эрмитажа, III, 1940, стр. 71—92; Урартские бронзовые статуэтки Эрмитажа, ТОВЭ, 1939, стр. 45—60; „Скифы и Древний Восток, Совет. Арх. XIX, 1954, Fortschritte der Forschung des Urartu-Reich (Vortr. auf d. XXIV Int. Orient. Kongr. Moskau, 1957. S. 51—11).

³¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I, თბილისი, 1950 წ., სპ. სსრ მეცნ. აკად. გამოცემა, გვ. 1—328.

³² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I, თბილისი, 1928 წ., გვ. 17—151, თავი I—III.

„საქართველოს ისტორია“-ში³³, ცალკეულ სტატიებში³⁴. ამ ქვეყნის არქეოლოგიისადმი არის მიძღვნილი ბ. კუფტინის ნაშრომი³⁵. ისტორიის საკითხებს ეკვლევდა პ. უშაკოვი³⁶. ლექსიკონათვის ზემოთ მოხსენებულ ავტორთა შრომები საყურადღებოა ტოპონიმიკის შესწავლის და ცალკეულ სიტყვათა გენეზისის საკითხისათვის.

მრავალი თარგმანები და ეტიმოლოგიები არის წარმოდგენილი გ. მელიქიშვილის, როგორც ისტორიული, ასევე ფილოლოგიური სასიათის გამოკვლევებში³⁷; ჩვენ ქვემოთ შევჩერდებით გ. მელიქიშვილის „ურარტუს ლურსმული წარწერებისა“³⁸ საძიებლებზე და კონიგის ურარტულის ლექსიკონზე, რომელიც დართული აქვს მის მიერ გამოცემულ ქალღური წარწერების კორპუსს. რამდენიმე ფრაგმენტი კარმირ-ბლურიდან და ქურარტოლოგიური შენიშვნები გამოქვეყნებული აქვს ი. დიაკონოვს³⁹. არინბერდის გათხრების შესახებ ახალი მასალები დაამუშავა ი. მ. ლოსევა⁴⁰. არგიშთის ანალებს მიუ-

³³ ს. ჯანაშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია, თბილისი, 1950 წ.

³⁴ „ურარტუ“ (კომუნ. აღზრდ., № 10, 1937), „რა მოხდა 2000 წელს ჩვ. ერდჷ საქართველოში“, შრომები, II, გვ. 15—18 და სხვ...

³⁵ „Урартский „Колумбарий“ у подошвы Арарат и Куро-Аракский энеолит“, Вест. Муз. Гр., т. XIII—В.

³⁶ К походам урартийцев в Закавказье, ВДИ, 1946, № 2, стр. 31 и сл.

³⁷ იბ. საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XI, № 10, 1950, გვ. 689—696. რუსა II-ის ადოქვევების წარწერა; იქვე, ტ. VII, № 6, 1946, გვ. 383—390, ღუთებათა საეკლტო ცენტრები ურარტუში, იქვე, ტ. XIV, № 3, 1953, გვ. 175—181, მკერ-კაპუსის წარწერის ინტერპრეტაცია; იქვე, ტ. XII, № 2, 1952—ფრაგმენტი ადოქვევების ლურსმული წარწერისა, „ანალები“, 1947, გვ. 267—287 და იგივე, ВДИ, 1947, № 4; „Древнейший очаг урартских племен“, „მიმომხილველი“, 1950, გვ. 203—231, უძველესი სამეფო სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე; იქვე, III, 1953, გვ. 169—193, „ლელების ხალხი და ზამუას ქვეყანა“; იქვე, 1950, გვ. 193—107—ქაშკების ეთნოური შემადგენლობის საკითხისათვის; ВДИ, 1948, № 2, გვ. 37—42—„Мусасир и вопрос о древнейшем очаге урартских племен“. იქვე, № 1, 1949, стр. 57—72; „Некоторые вопросы Манейского царства“, იქვე, № 4, 1950, стр. 26—42—„Дианухи“, „ურარტუ“, თბ., 1951, „О происхождении грузинского народа“, Тб., 1951; „К вопросу о царских хозяйствах и рабах-пленинников в урарту“, ВДИ, 1953, № 1, стр. 22—29; „Древняя история Закавказья в советской исторической науке“, ВДИ, 1957, № 3, стр. 66—45; ქართულადანა მის მიერ ნათარგმნი—„К вопросу о древнейших очагах урартских племен“, ВДИ, 1947, № 4, стр. 21—29 და „Центры культов верховных божеств урартийцев“. Урартоведческие заметки“, ВДИ, 1951, № 3, стр. 174—181; Некоторые вопросы социально-экономической истории Наирн-Урарту, ВДИ, 1951, № 3, стр. 174—181; „Etudes de l'epigraphie ourartoue....“. Rapport présenté au XXIV Congrès Intern. d. Or. Moscou, 1957, p. 1—10.

³⁸ ВДИ, 1953, № 1, стр. 239—324; № 2, стр. 249—308; № 3, стр. 229—308; № 3, стр. 229—277; № 4, стр. 175—252; 1954, № 1, стр. 177—160. აქვე აღსანიშნავია ტოპონიმიკის მხრივ მისი ნაშრომი Наирн-Урарту, Тбилиси, 1954.

³⁹ Э В, II, 1948. იქვე, IV, 1951 გვ. 102—116... მასვე ეუთვნის რეცენზიები გ. მე. ლიქიშვილის ნაშრომებზე, ВДИ, 1954, № 3, გვ. 85—94 და იქვე, 1956, № 2, გვ. 139. ესლანანს გამოჲდა „Урартские письма и документы“, Москва-Ленинград, АН СССР, 1963, стр. 1—143 и сл... აგრეთვე, A comparative survey of the Hyrrian and Urtarian languages (Paper for the XXIV International Congress of Orientalists. p. 1—7, Moscow 1957; ВДИ, 1956 № 2 стр. 72; Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951 № 2,3,4.

⁴⁰ И. М. Лосева, Раскопки урартской крепости города Ирпунн на холме Арин-берд, СВ, 1955, № 3.

ძღვნა საცვალთმეცნიერო შრომა ნ. ვ. არუთინიანმა⁴¹. რიგი წარწერები და გამოკვლევები გამოაქვეყნა მ. ისრაელიანმა⁴². ურარტული გრამატიკული სტრუქტურის ზოგიერთ საკითხს ეხება თ. გამყრელიძის შრომა⁴³, ურარტულის ლექსიკის შეპირისპირებას ინდოევროპულთან მიუძღვნა თავისი გამოკვლევა გ. ჯაუკიანმა⁴⁴. საინტერესო ნაშრომები აქვთ ა. მნაცაკიანს⁴⁵, ა. მარტიროსიანს⁴⁶, ბ. ტეხოვს, ვ. სოროკინს⁴⁷. მრავალი გამოკვლევა დაიბეჭდა უკანასკნელ ხანს, საზღვარგარეთის პრესაში, მაგ. ვანის ტბის რაიონში გათხრებს მიუძღვნეს შრომები K. Lake-მ⁴⁸, H. Otto-მ⁴⁹, H. von der Osten-მ⁵⁰, R. D. Barnett-მა და N. Gokce-მ⁵¹.

ურარტუსა და ხმელთაშუაზღვის ბასეინის მიდამოებში მცხოვრებ ხალხთა არქეოლოგიური ძეგლების ურთიერთობის შესახებ მოგვცეს ნაშრომები P. Amandry-ს⁵², K. R. Maxwell—Kyslop-ს⁵³, M. Pallotino-ს⁵⁴, განსაკუთრებით აღსანიშნავია R. D. Barnett-ის⁵⁵, G. R. Meyer-ის⁵⁶ G. Hanfmann-ის⁵⁷ და K. Werner-ის⁵⁸ გამოკვლევები.

⁴¹ Э В, VII, 1953 г., стр. 81—119; Заметки по урартской клинописи Изв. АН АССР, 1956, № 7, стр. 89—94. იხ. К интерпретации надписи на глиняной Булле Кармир-блур. Ист.-фил. журн. 1960 VI, Ереван. стр. 223—229; ВДИ, 1957 № 9, стр. 144—149. Новонайденная клинописная табличка из Кармир-блур. Ист.-фил. Журнал, 1958 г. № 3. Ереван. стр. 201—213; Новая клинописная табличка из раскопок Кармир-блур. стр. 35—52 в сб. Festschrift J. Friedrich, Heidelberg, 1959.

⁴² Храм susi Аришберда и его надписи, ИАН АССР, 1957, № 9, стр. 93—104. მ. ისრაელიანი ამზადებს, აგრეთვე სომხურ ენაზე ურარტულ წარწერების კორპუსს.

⁴³ К некоторым вопросам грамматической структуры урартского языка, ВДИ, 1956, № 4, стр. 138—145.

⁴⁴ Г. Б. Джаукян, Урартский и индоевропейские языки, Ереван, 1963.

⁴⁵ А. О. Мнацаканян, Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г. СА, 1957 г. № 2, стр. 146—153; Древние повозки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан, СА 1960 № 2, стр. 139—152;

⁴⁶ იხ. მასა და მნაცაკიანის სტატია Изв. АН АССР сер. общ. наук, 1958 № 10 стр. 63—84.

⁴⁷ Урартский пояс. СА 1961 № 4; В. С. Сорокин-ის სტატია იხ. ВДИ, 1952, стр. 180 и сл.

⁴⁸ Van da yapılan hafriyat, 1938. Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi, IV, 1940, p. 179—191.

⁴⁹ Die amerikanischen Ausgrabungen am Burgfelsen von Van, Arch. f. Or. XIV, 1—2, 1944, S. 87—95.

⁵⁰ Die urartäische Töpferei aus Van. I. Orientalia, XXI, 1952, Roma, S. 307—328. — მისივე, Neue urartäische Bronzen aus Erzincan. VI Intern. Kongress für Archeologie 1939.

⁵¹ The Find of Urartian bronzes at Allin Tepe, near Erzincan. Anatolian Studies III, 1953, p. 121—129.

⁵² Chaudrons à protomes de taureau en Orient et en Grèce, The Aegean and the Near-East. Studies presented to Helly Goldman, p. 239—261.

⁵³ Urartian bronzes in Etruscan tombs. Iraq XVIII, 2, 1956. p. 150—167.

⁵⁴ ეჭვარება ბ. პოტროსკის ნაშრომს, Glisavi di Karmir-Blur in Armenia e il problema delle connessioni fra l'Urartu, la Grecia e l'Etruria. Archeologia classica, VII 2, 1956, Roma, p. 109—123.

⁵⁵ The excavations of the British Museum at Topra-kala near Van. Iraq XII, I, 1950 p. 1—43; XVI, I, 1950, p. 3—22. მისივე A catalogue of the Nimrud Ivories. British Museum. London, 1957, pl. 128—131.

⁵⁶ Ein neuentdeckter urartäischer Brustschmuck. Das Altertum, I, Berlin, 1955.

⁵⁷ Four Urartian. Bulls'heads. Anatolian studies, VI, 1956. p. 205—213.

⁵⁸ Zwei urartäische Inschriften—Fragmente. Journ. of. cuneif. st. New-Haven VIII, 1954.

არგიშთის ანალების შესახებ ახალი ტექსტის რედაქცია გამოაქვეყნა M. Kalac-მა⁵⁹ და J. Friedrich-მა⁶⁰.

ურარტული ლექსიკონის შესახებ მრავალი გამოცემა არსებობს, რომლებიც საყურადღებო მასალებს იძლევიან ამ საკითხის შესასწავლად, მაგრამ ყველა ეს გამოცემა არ არის სისტემატიზებული, მაგ., შულცის, მორდტმანის, ზანდალჟიანის. ნიკოლსკის, სეისის, ლემან-ჰაუპტის, მეშჩანინოვის, ფრაილრიხის. გ. წერეთლის, გ. მელიქიშვილისა და კონიგის მიერ გამოცემულ ძეგლებს ყველა თავისი ნუმერაცია გააჩნია. თუ ურარტოლოგიის პირველ ეტაპზე მოსალოდნელი იყო ცვლილებები, ლემან-ჰაუპტის კორპუსის შემდეგ ყველა ცდილობს მისი ნუმერაციით განლაგოს ეპიგრაფიკული მასალები. ამჟამად დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა კარმირ-ბლურში, ვანში, არინ-ბერდში ეპიგრაფიკული ძეგლები, რაც ცხადია მოითხოვს ამ საკითხის ხელმეორედ გადასინჯვას და დადგენას. თვით ორ უკანასკნელ კორპუსში გ. მელიქიშვილისა და ფ. კონიგის ძეგლთა განლაგებისას საკმაოდ განსხვავებული თანამოდევრობა აქვთ წარმოდგენილი. მასალის სისტემატიზებისას არსებითია ქრონოლოგიური პრინციპი, რაც ყველა მკვლევარის ნაშრომშია გათვალისწინებული, მიუხედავად ამისა გ. მელიქიშვილისა და ფ. კონიგის კორპუსებთან ნუმერაციას რიგი მკვლევარები არ იზიარებენ, ისინი ეყრდნობიან ძველს. ლემან-ჰაუპტის მიერ დადგენილ ნუმერაციას.

ორივე უკანასკნელი გამოცემა წარმოდგენილია ფოტოპირების გარეშე, რაც არ იძლევა საშუალებას წაკითხვის სიზწორის შემოწმებისათვის⁶¹, და ამიტომ მათს ღირსებას.

გარდა ცხრილში წარმოდგენილი ძეგლებისა, არსებობს კიდევ 1954-59 წლამდე აღმოჩენილი სხვა მასალები⁶² (გ. მელიქიშვილის კორპუსში არ არის გათვალისწინებული ფ. კონიგის მიერ გამოცემული №№ 49d, 55c, 77a, 98a, 100E, C. 112a, დაუთარილებელი № 7, 20—5 ფრაგმენტი, 21 ძეგლი). ჩვენ არ შევხებით ამ კორპუსების შეფასებას და განხილვას⁶³, ჩვენთვის საინტერესოა საძიებლები და ლექსიკონი, რომელიც თანამედროვე ურარტული ლექსიკის შესწავლის დონეს უნდა ასახავდეს⁶⁴. გ. მელიქიშვილის შრომა საზარალოდ ათვლება საყურადღებო გამოკვლევად. ჩვენი შენიშვნები მხოლოდ ლექსიკის საძიებლებით განისაზღვრება. იდეოგრამები და დეტერმინატორები, გ. მელიქიშვილს, სრულიად მართებულად, გამოყოფილი აქვს ფონეტიკურად დაწერილ ურარტული სიტყვებისაგან, მაგრამ სასურველი იყო

⁵⁹ Kömürhan Urartu Kitabesi Türk Tarih Kurumu. Belleten, XX, Ankara, 1956.

⁶⁰ Neue urartäische Inschriften, ZDMG 105 I, 1955. S. 53—73.

⁶¹ Привлекая богатейший материал, даваемый Г. А. Меликишвили, приходится все же ссылки на соответствующие надписи делать по альбому корпуса К. Ф. Леманн-Гаута и по тем отдельным изданиям надписей, в которых имеются не только транскрипции, но и воспроизведение текстов фототипиями. И. Н. Мещанинов, Грамматический строй урартского языка. 1958, М.-Л. стр. 5.

⁶² იმ. Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, III, 1955; „Урартские надписи из раскопок Кармир-блур, 1952. ЭВ. 1954, IX, стр. 73—77; „Город бога Тейшебы, Советская археология, № 2, 1959, стр. 169—186.

⁶³ გ. მელიქიშვილის ნაშრომზე იმ. И. М. Дьяконов-ის რეცენზია, ВДИ, 1956, № 2, стр. 59 и сл. და Б. Б. Пиотровский-ის ჟურნალ „История СССР“, 1957, № 2, стр. 172—174; ფ. კონიგის ნაშრომზე J. Friedrich-ის რეცენზია OLZ, 1955, S. 524—529—1 წიგნზე და OLZ 1952, № 9/10 S 446—449—II წიგნზე.

⁶⁴ ВДИ, 1954, № 1, стр. 179—256.

კალქე მეთი რელიეფურობისათვის იდეოგრამებისა და დეტერმინატივებისა-
გან ცალქე გამოეყო ასურული ტექსტების სიტყვები: *ālu, alpu, alāku, amālu*
amēlu, ana, aplu...

იდეოგრამებისა და დეტერმინატივების ცხრილში აჯობებდა ცალქე გა-
მოყოფა გეოგრაფიული და საკუთარი სახელებისა (გვ. 224--256), რადგა-
ნაც დეტერმინატივის ფუნქცია უფრო ხშირად გეოგრაფიულ და საკუთარ
სახელებს განსაზღვრავს, ვიდრე ცალკეულ ნივთთა ან სულსგმელთა იდეო-
გრამებს.

მაგ. ERUM შეიძლება დეტერმინატივის გარეშე შეგვხვდეს (NH I, გ
სტ. 11) და შეიძლება დეტერმინატივითაც (თოფ. ბილინგვა, სტ. 25' —
LU.ERUM), მაშინ როდესაც გეოგრაფიული და საკუთარი სახელები არა-
სოდეს არ ვხვდება დეტერმინატივის და იშვიათად პოსტდეტერმინატივის
გარეშე. იდეოგრამებისა და დეტერმინატივების ცხრილში ცალკეა წარმო-
დგენილი პიროვნების, ღვთაების, ქვეყნის, ტომის იდეოგრამები და დეტერ-
მინირებული იდეოგრამები. ცალკეა მოცემული ამ იდეოგრამებისა და დე-
ტერმინატივების შესაბამისი გეოგრაფიული და საკუთარ სახელთა ფონეტი-
კური წაკითხვები, რასაც ვერ გავიზიარებთ.

გ. მელიქიშვილი, როდესაც ეხებოდა საკითხს О некоторых фонетических
явлениях урартского языка⁶⁵, აღნიშნავდა „Нужно помнить, что урартские
клинописные знаки транскрибируются, передаются по значению, которые
имели эти знаки в ассирийской клинописи“. უფრო წინ კი აღნიშნავს: „Кли-
нообразное письмо, на котором составлено огромное большинство урартских
надписей, урартийцами заимствовано от ассирийцев“⁶⁶. იდეოგრამებისა და
დეტერმინატივების საძიებელში⁶⁷ და ცხრილში შემცველ წაკითხვებთან ერთად
სასურველი იქნებოდა ყველგან წარმოდგენა მისი შესატყვისი ასურული ფორმა⁶⁸. მაგ.
შუმერულადაა წარმოდგენილი: A, AB, LU. AD, AM—SI, AN. BAR, ANSU
იგივე სიტყვები—იდეოგრამები ცხრილშიც ასევეა მოცემული: A (GUD) AB; LU.
AD; AM—SI; AN. BAR და ა. შ.

განსხვავებულ შეხედულებას იწვევს, თუ რატომ აქვს ავტორს ცალქე გამო-
ყოფილი დეტერმინატივები I, D (DINGIR). GIS და შემდგ კი, იგივე დეტერმი-
ნატივები წარმოდგენილი ფონეტიკური წაკითხვებით., მაგ. გეოგრაფიულ და სა-
კუთარ სახელებთან ცალკეა მოცემული *Iar-gi-iš-li, YKH № 129 b 2; qi-i-ni,*
*YKH 155 F)*²² *I'a-za-ni YKH № 142*, ამავე დროს, იმავე ძეგლებში *YKH*
*№ 129 b₂ 155 F)*²², *142₁*—იძლევა ხელშეორფდ იდეოგრამებისა და დეტერმი-
ნატივების ცხრილში (გვ. 180-ზე). ცხადია, რომ ფორმით, როგორც ეს ნაჩვენებია
180 გვ-ზე ზემოაღნიშნული დეტერმინატივები არ გვხვდება. თუ ავტორს დეტერ-
მინატივების განცალკევება სურდა, მაშინ ყველა დეტერმინატივი უნდა გამოეყო
ცალკე: ANSU. AB.BA; LU. A. SI; GIS. GESTIN და სხვ... LU *ḫu-ra-di-na-*
ú-e-ს (გვ. 190). GUD *pa-ḫi-ni MEŠ* (გვ. 190), KUR. KURMEŠ-a-u-e-ს (გვ.
190), NA₄ (გვ. 190), GIS *ḫu-ri-e* (გვ. 217); KUR *ḫuri/e-ს* (გვ. 218) საძიებ-
ელში ძეგლების მითითებისას არსად არ არის აღნიშნული დაზიანებული ან აღდ-
გენილი ადგილები.

⁶⁵ ВДИ 1953, № 1, გვ. 258.

⁶⁶ ВДИ 1953, № 1, გვ. 246.

⁶⁷ ВДИ 1954, № 1, გვ. 180—194.

⁶⁸ ВДИ 1953, № 1, გვ. 251—257.

ცალკეულ სიტყვებთან ხან არის ნაჩვენები ლიტერატურა. ისიც საკმაოდ არასრული, ხან არ არის მითითება, მაგ. GIS šur (g)ie-ზე (გვ. 217) არ არის მითითება გ. ლაფანციანის ნაშრომზე, რომელსაც ამ საკითხებზე სპეციალური გამოკვლევა მოეპოვება, badusi/e-ზე მითითებულია მხოლოდ H. H. Mešarunišv, Язык Баириш килишских, II, 1935, стр. 119, прим. 19 არ არის განსხვავებული შესვლულებანი სეისის, ფრიდრიხის და დიაკონოვის წარმოდგენილი¹⁹, მითუმეტეს რომ ამ სიტყვის ეტიმოლოგია დაუდგენელია და გ. მელიქიშვილისა და ი. მეშჩანინოვის განმარტება არ არის დამაჯერებელი²⁰.

მიუხედავად ჩვენი შენიშვნებისა, პირველი ვრცელი საძიებელი. რომელშიც მხოლოდ ძეგლების საკუთარი გამოცემებითა გათვალისწინებული, იძლევა საშუალებას ნათელი წარმოდგენა ექსონით ურარტული ლექსიკის შესახებ.

ფ. კონიგის ლექსიკონში²¹ სიტყვები განლაგებულია ლათინური ანბანისმ თანამიმდევრობით: a b d e g h i k l m n p q r s š t ū uz 'a' სჯობდა, რომ ბოლო 'a' სიმარტივისათვის a-ს შემდეგ ყოფილიყო გადმოტანილი. ლექსიკონში. იდეოგრამები და დეტერმინატივები ურარტულ ფონეტიკურ წაკითხვებთან ერთად არის მოცემული, აქვე შესულია ასურულ ტექსტებში № 1 a—c 9, 122 ხმარებული საკუთარი და გეოგრაფიული სახელები, რაც ცხადია ურარტულისგან განსხვავდება:

მაგ., ურარტული
KUR šu-ra-a-ú-e
URU ar-di-ni-URU
D Siḫini-

ასურული
[mālu]-a-ri
al mu-ša-šir
D. Samāš

ცხადია, „ნაარი“, „მუცაკირი“. „შამაში“ ასურული დასახელებანია, რომლებიც ასურულ ლექსიკას განეკუთვნებიან და მისი შეტანა ურარტულში სოფლიად გაუმართლებელია. მაშინ ავტორს ყველა ასურულ მმართველის ტექსტში წარმოდგენილი ტოპონიმიცა, რომელიც კი ურარტუს განეკუთვნება. უნდა წარმოედგინა²².

ლექსიკონში i-ზე მაგ., გვხვდით KUR Iga-e-ს, ikuka-ს, URU Iedamuša-ს, ID Ildaruania-ს, D.IM-ს, INIMMEš-ni-ს, inuki(e)-ს, Lu ipšue-ს, ištini-ს ასეთი განლაგება მასალის რელიეფურობისათვის საკმაოდ რთულია. გაუმართლებელია ლექსიკონში სიტყვების დაუნაწევრებლად წარმოდგენა: I Murinu, KUR. Mušanīe, 'aari, I. Argišti რადგანაც გრაფიკულ სახეობაზე იკარგება წარმოდგენა, მაგ. I. Argišti გვხვდება დაწერილი, როგორც Ar-gi-iš-ti და როგორც Ar-giā-ti; gi-iš-ს სხვა სოლისტური კომპლექსი გადმოსცემს, ზოლო გიჯ-ს კი, სხვა.

კონტექსტები. ყოველგვარი ვარიანტების გარეშე, საკმაოდ ეკონომიით არის წარმოდგენილი. ხშირად გარდამავალ ზნებთან არ გვხვდება პირდაპირი ობიექტი, მაგ. I Argišti--še aguni, ან~uštuni)~kuguni და სხვ... რაც ფრაზეოლო-

¹⁹ ამ საკითხის შესახებ იხ. ჩვენი სტატია „О смысловом значении E и E. GAL. в урартском“, ВДИ, 1959, № 2, стр. 98.

²⁰ F. W. König, Handbuch der chaldischen Inschriften. Graz, 1957, II, Teil, S. 168—214.

²¹ აქვე მაგ., ყველა ასურულ ლექსიკონში (მაგ. დელიჩის, ასევე სხვა სემიტურ ენათა ლექსიკონებში).

²² ВДИ, 1951, № 2, стр. 257—353, № 3, стр. 207—254 № 4, стр. 283—305.

გიაზე არავითარ წარმოდგენას არ იძლევა. იქვე, კონტექსტი თარგმანის გარეშეა მოცემული⁷³. რიცხვით სახელებზე, რომლებიც მეტწილად იდეოგრაფების სახით არის მოცემული, ლექსიკონი არასრულ წარმოდგენას იძლევა⁷⁴. მაშინ როდესაც თვლის სისტემები, გრაფიკული სახეობანი საკმაოდ მრავალსახეობისაა ურარტულში⁷⁵, და კარმირ-ბლურში ნაპოვნი ტევადობის ზომათა იეროვლიფური გამოსახვა ყურადღებას იმსახურებს მკვლევართა შორის⁷⁶.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ურარტულ ლექსიკონ-სამფონაში ცალკე უნდა გამოვყოთ, როგორც ეს გ. შელიჩივილს აქვს მოცემული, იდეოგრაფები და დეტერმინატივები.

იდეოგრაფებისა და დეტერმინატივებისაგან არ უნდა გამოვაცალევოთ გეოგრაფიული და პიროვნებათა სახელები. ყოველ დეტერმინატივთან ეს სახელები ანბანის რიგზე უნდა იქნეს წარმოდგენილი. ერთნაირ დეტერმინატივებს ერთად უნდა მოუყაროთ თავი და ჩვენ ამის შედეგად მოგვეცემა საშუალება სრულყოფილი წარმოდგენა ვიქონიოთ როგორც გეოგრაფიულ და საკუთარ სახელებზე, ასევე საკულტო, მეურნეობის, საბრძოლო ტერმინოლოგიაზე.

ყველა იდეოგრამა და დეტერმინატივი მოცემული უნდა იქნეს ასურული და შუმერული წაკითხვით, რადგანაც ურარტელებმა ასურელებისაგან იმეცხეს დამწერლობა. ლექსიკონიდან ცალკე უნდა გამოიყოს ყველა რიცხვითი სახელი, როგორც ფონეტიკური, ასევე იდეოგრაფიული დაწერილობის.

ფრაზეოლოგიის შესასწავლად სასურველია უფრო ვრცელი კონტექსტების წარმოდგენა, გასათვალისწინებელია ყოველგვარი აღდგენები და სხვადასხვა მკვლევართა მიერ განსხვავებული წაკითხვები, თარგმანები. ურარტელი მმართველების ასურული ტექსტების ლექსიკა ცალკე უნდა იქნეს წარმოდგენილი. უნდა დადგინდეს ძეგლის ერთიანი ნუმერაცია; რაც ტექნიკურ დაბრკოლებას ქმნის და მითითებული უნდა იყოს სიტყვებს შესახებ არსებული ეტიმოლოგიები. ასე დამუშავებული მასალა საფუძველს მოგვცემა ურარტული ენის ლექსიკის უფრო სრულყოფილად შესწავლილათვის.

ვაჟა გვახარია

Вопросы лексики в современной урартологической литературе.

Сравнительный анализ слоговых значений урартских, митанских, средне- и новоассирийских клинописных знаков выявляет эпиграфичес-

⁷³ F. W. König-ის ზ. დ. 6. გვ. 173.

⁷⁴ ВДИ, 1953 № 1 стр. 257.

⁷⁵ F. W. König-ის ზ. დ. 6. გვ. 211.

⁷⁶ Б. Б. Piotrowskij, Кармир-блур. II, стр. 65—75; მისვე, Клинообразные урартские надписи из раскопок на Кармир-блуре, 1954, Э В. XI, 1956, стр. 80—82. ამ საკითხზე მოგვრება სპეციალური გამოკვლევები Н. Н. Мещанинов, Числительные и их согласования в халдских надписях, ЯС I, 1922; Изображения числительных в надписях Сардура, ЯС II, 1923, стр. 53—59; Числительные в халдском, Языковедческие проблемы по числительным. Сб. ст., I, 1927, Л., стр. 171—176; Халдоведение, 1927, Баку, стр. 105. J. Friedrich, Einf. ins Urart. таვე Zahlwörter, Leipzig, 1933; ამ საკითხების შესახებ არსებული ლიტ. იხ. ჩვენს გამოკვლევაში: რიცხვით სახელთა ათიანი და სამოციან სისტემები წინააზიის ზოგიერთ ძველ დამწერლობაში, ენათმეცნ. ინსტ. შრ. (აღმ. ენათმ. სერ.), II, თბ., 1957, გვ. 9—29.

ные особенности урартского письма, были уточнены хурритские и урартские слова, их взаимосвязи, грамматические конструкции отдельных лексических единиц, фразеологических оборотов, словосочетаний определенных типов, следует четкая конкретизация письменного материала. В свое время такими считались корпуса Сэйса, Леман-Гаупта, а в последнее время Г. А. Меликишвили и Ф. В. Кёнига. Без единой нумерации классификации урартских надписей, очень трудно ими пользоваться. После открытия новых надписей в Кармир-блуре, в других местах Армении и за пределами Советского Союза, желательно провести единую классификацию всех урартских письменных памятников.

В. А. ГВАХАРИЯ

Новые работы по курдскому литературоведению

До последнего времени даже в трудах некоторых авторитетных ученых курдам приписывалась лишь фольклорная литература. Однако до нас сохранились памятники классической курдской письменной литературы, начиная с XII века. В деле их изучения и публикации большую работу выполняет ленинградский курдолог М. Б. Руденко.

Еще в 1961 году М. Б. Руденко издала «Описание курдских рукописей ленинградских собраний», где в основном описана очень ценная коллекция А. Д. Жаба. Более тридцати лет находился А. Д. Жаба в Турции в качестве русского консула. По поручению акад. Б. А. Дорна он занимался изучением курдского языка и собирал материалы по литературе, фольклору, языку и этнографии. Немалое место среди них занимали рукописи. «Описание» вводило в научный обиход имена ряда новых, неизвестных в науке памятников.

Вслед за описанием М. Б. Руденко приступила к научной публикации памятников. В 1962 году она издала критический текст популярной поэмы «Мам и Зин» Ахмеда Хани (XVII в.), снабдив его переводом, предисловием и указателями. Вот какую высокую оценку этого автора дал акад. И. А. Орбели в своем предисловии к прекрасному сборнику «Памятники эпохи Руставели» (1938): «Когда думаешь о народности поэта, о слиянности поэта с возраставшим его народом, невольно напрашивается сравнение трех великих поэтов Востока, иранца Фердоуси, имя которого вновь зазвучало на весь мир при года назад, грузина Руставели, имя которого так заслуженно и звонко звучит сейчас, и курда Ахмеда Хани..., всем, кроме курдов, неизвестного, но в среде своего народа... бесспорно добывшего право на определение народный». Отсюда ясно значение издания, предоставившего исследователям текст, снабженный вариантами разночтениями, а также подстрочный перевод данного памятника.

* * *

Если «Мам и Зин» издавался и ранее, то два последующих памятника были опубликованы М. Б. Руденко впервые. Это «Шейх Сан'ан» Факи Тейрана (XIV) и «Лейла и Меджнун» Хариса Битлиси (XVIII в.).

Рассказ о любви мусульманского Шейха Сан'ана к девушке—христианке был довольно распространен на Ближнем Востоке еще в средние века. Впервые литературная обработка этой фольклорной версии встречается в поэме персидского поэта Аттара (XII в.) «Беседа птиц». Очевидно, легенда пользовалась большой популярностью и в Закавказье, встречается она среди азербайджанцев. Курдская версия Тейрана интересна определенной связью с фольклором. Обработав народные и литературные источники она в свою очередь легла в основу новых фольклорных версий. Об этом убедительно говорится в предисловии (стр. 6—7). Очень важным является заключение М. Б. Руденко относительно характера курдских версий: «В персидских вариантах эта поэма, действительно, представляет художественное поэтическое описание суфийского пути к слиянию с божеством, пути, на котором и заблуждение— тоже ступень к постижению божественной сущности. Иное содержание и трактовку приобретает этот сюжет у народов Закавказья. Здесь мистическая суфийская любовь исчезает, уступая место земному человеческому чувству. У азербайджанского поэта Хусейна Джавида шейх Сан'ан не семидесятилетний немощный старец, а молодой, полный сил человек, который говорит, что любовь — сильнее религии и что в сущности у всех людей независимо от их вероисповедания есть одна истинная вера — не знающая преград любовь. Курдские варианты занимают промежуточное положение, представляя собой развитие сюжета в сторону трактовки, принятой в литературе и фольклоре народов Закавказья» (стр. 8).

Публикуемый текст во многом проясняет ряд непонятных мест в фольклорных вариантах. Чего стоит приведенный в предисловии пример „Met hasepa“ толкуемый как чуть ли не „тетка Хасана“, на самом же деле являющийся искаженным مدحو ثنا („хвала и славословие“).

Для грузинских фольклористов версия о шейхе Сан'ане интересна в том отношении, что традиция упорно связывает ее с Грузией. Красавица, в которую влюбился шейх, именуется «дочерью Грузии», по версии Факи Тейрана даже более конкретно — «дочь грузинского правителя» (строфа 302 گورجیان تودو تها میری). В связи с этим привлекает сноска на стр. 6, в которой М. Б. Руденко пишет: „В строфе 253 упоминается имя „Симан-пери“. А. Д. Жаба утверждает, что это имя грузинского царя „Симон-пéри“. Однако этого имени, как указывает сам А. Д. Жаба, не оказалось в списке грузинских царей (резюме А. Д...). Возможно, оно читается как სიმონ-ბერი (Симон-бери). „бери“ в переводе означает „старейшина“ и могло принадлежать грузинскому феодальному правителю“.

В самом деле, очень интересная деталь: в тексте стоит это имя سیمان پری или سیمان بری. Однако, в переводе оно почему-то исчезло: „Свела его с ума сереброгрудая дева“ (стр. 55). Быть может следовало его оставить хотя бы так: „Свела его с ума дочь Симан-бери (тем более, что „сереброгрудая“ скорее سیم بر или سیمین بر). Другой вопрос, кто этот „Симан“ или „Симон“.

Думается, не случайно также в некоторых вариантах (в резюме А. Д. Жаба, в фольклоре) упоминается Тбилиси (Тифлис). И не случайно, что по некоторым местным преданиям гора Мтацминда связывается с именем шейха Сан'ана.

* * *

В своем исследовании «Ранняя история повести о Маджнуни и Лейле в арабской литературе» акад. И. Ю. Крачковский писал: «Маджнун и Лейла на Востоке известны лучше, чем Ромео и Джульетта на Западе, и кто знает, может быть, припев «на лейли», который в бесчисленных песнях с наступлением каждой ночи разносится по всем странам арабского Востока, обращен не только к ночи по буквальному значению слова, но помнит и бессмертную возлюбленную Маджнуна — Лейлю» (т. II, стр. 588). Эта пара возлюбленных, как известно, наиболее популярна в персидско-таджикской литературе. Несмотря на усилия ряда ученых, специально занимавшихся этой темой, далеко не все версии еще выявлены или изучены. Так, например, совсем недавно был опубликован текст неизвестной поэмы Абди-Бека Ширази (XVI в.) «Маджнун и Лайли» (критический текст и предисловие А. Рагимова, М., 1966).

Для сравнительного изучения данного сюжета большое значение имеют турецкие, грузинские, курдские версии. Поэтому понятен тот интерес, который вызывает еще одна новая книга М. Б. Руденко, в которой представлена фотокопия рукописи Хариса Битлиси, перевод, предисловие и примечания. Кроме литературной версии, в книге помещены фольклорные варианты с переводом, а также сравнительная таблица содержания курдских фольклорных вариантов предания.

Как пишет автор предисловия «подробное выяснение сюжетного сходства поэмы с известными версиями сказания о Лейли и Меджнуне и определение места этого памятника в ряду других литературных обработок этого сказания—предмет будущих исследований» (стр. 12). Однако уже сейчас можно кое-что отметить. Поэма, конечно, не является переводом Низами, как считал А. Д. Жаба. М. Б. Руденко приводит целый ряд эпизодов и деталей, отличающих версию Битлиси. Однако с подобными деталями следует обращаться очень осторожно. Например, говоря о том, что плачущий младенец—Меджнун успокаивается только на руках у красавицы, М. Б. Руденко пишет, что этот эпизод встречается только у Мактаби (стр. 12—13). На самом деле, эта деталь имеется и у Физули, и в грузинской версии «Лейлмаджнуннаши» Теймураза I (XVII).

Тут же следует отметить, что поэма Хариса Битлиси очень интересна с точки зрения поиска источников грузинской версии, так как в ней сохранились многие общие детали, которые или вовсе отсутствуют, или лишены ясности в персидских источниках.

Таким образом, работы М. Б. Руденко воссоздают целые разделы в истории средневековой курдской литературы. Имена поэтов Х. Битлиси и Селима ибн Слемана до сих пор оставались неизвестными даже для самих курдов. Впервые прочитаны и переведены сложные тексты, и это при полном отсутствии необходимых словарей и пособий. Труды М. Б. Руденко имеют большое значение как для курдского, так и вообще для восточного литературоведения.

А. А. ГВАХАРИЯ

دكتور حسين علي محفوظ، معجم الموسيقى العربية بغداد ١٩٦٢

1964 წ. ბალდაღში გამოვიდა „არაბული მუსიკის ლექსიკონი“ (244 გვ.) მისი შემდგენელი, დოქტორი ჰუსეინ ალი მაჰფუზი, თავის ნაშრომს „ლექსიკონს“ უწოდებს, მაგრამ ეს წიგნი უფრო არაბულ მუსიკალურ ენციკლოპედიას წარმოადგენს, რადგან სპეციალური მუსიკალური ტერმინების გარდა მასში შეტანილია მრავალი ცნობა, როგორც არაბ კომპოზიტორებსა და შემსრულებლებზე, ასევე არაბული მუსიკის თეორეტიკოსებსა და მათი ნაშრომების შესახებ.

არაბულ მუსიკას მრავალაუქუნოვანი და მდიდარი ისტორია აქვს. როგორც ძველად, ასევე ამჟამად ამ დარგში მუშაობდა არაერთი გამოჩენილი სპეციალისტი, რომლებმაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ამ დარგის გაშიშვლებაში და განვითარებაში. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, შეიძლება ითქვას, რომ სარეცენზიო წიგნი წარმოადგენს პირველ ნაშრომს, რომელიც მიზნად ისახავს არაბული მუსიკალური ტერმინოლოგიის სისტემატურ შესწავლას და კლასიფიკაციას¹.

როგორც შემდგენელი აღნიშნავს წინასიტყვაობაში (გვ. 5), მას განზრახული ჰქონდა ყველა იმ ტერმინი და გამოთქმის აღწერა და განმარტება, რომელიც დამოწმებულია სპეციალურ ლიტერატურაში მუსიკის თეორიის (რიტმის, ჰარმონიის, დინამიკის, კილოების და ა. შ.), სიმღერისა, მუსიკალური ინსტრუმენტებისა და მათი ნაწილების, ხმებისა და სხვ. დაცემიერებით.

ნაშრომი შედგება ორი ნაწილისაგან: პირველი — „ძველი ტერმინოლოგია“ (გვ. 111—144), რომელიც შეიცავს ექვს თავს: 1) მუსიკოსები, 2) მუსიკალური ინსტრუმენტები, 3) მუსიკა და სიმღერა, 4) ხმები, 5) არმაგის განმარტებანი, 6) ცნობები. მეორე ნაწილში — „არაბული ენის აკადემიის ტერმინოლოგია“ — (გვ. 145—196) — წარმოდგენილია 1) უდის, 2) კანუნის, 3) ქამანის და 4) სალამურის ტერმინები, 5) ფრანგულ-არაბული და არაბულ-ფრანგული ტერმინოლოგიური ლექსიკონები.

პირველი ნაწილის პირველ თავში („მუსიკოსები“) მოცემულია ანბანთრიგზე დალაგებული ტერმინები, რომლებიც აღნიშნავენ მომღერლებს. ინსტრუმენტალისტებს, მოცეკვავეებს და სხვ.

აქ გვხვდება როგორც საერთო არაბული ტერმინები (მაგ. زمر „სალამურ-

¹ ამავე წელს ბალდაღში გამოვიდა ა. ჰაზიმის აღმოსავლური მუსიკის ტერმინოლოგია 1924 წ. (اصطلاحات الموسيقى، كاظم، الحادي، بغداد 1924). ეს წიგნი მოიცავს ძირითადი ოსმალური პეროდის თურქული მუსიკის ტერმინებს. ამასთანავე მასში შეტანილია მრავალი სპარსული და მნიშვნელოვანი ცნობები ერაყის მუსიკალურ მეცნიერებაზე; გვხვდება აგრეთვე სპარსულ და ინდურ მუსიკალურ ტერმინთა განმარტებანი (როგორც მაჰფუზის, ისევე ჰაზიმის წიგნი გამოქვეყნდა არაბული მუსიკის საერთაშორისო კონფერენციისთან დაკავშირებით, რომელიც შედგა 1964 წლის 28 ნოემბერს ბალდაღში).

ზე, ფლევტაზე დამკვრელი“), ისევე ამა თუ იმ ქვეყნისათვის სპეციფიკური ტერმინი მაგ., ⁹ **فليت** (სალიტერატურო არაბულში „სკოლის მასწავლებელს“ აღ-

ნიშნავს. ეგვიპტეში კი იხმარება „მომღერლისათვის“). აქვეა წარმოდგენილი ისეთი სიტყვები, როგორიცაა **موتارالي** — „მორარალი“; **مذيع** — „აქლემების მღერავარი, რომელიც უმღერის მათ“. ანბანთრიგზე მოყვანილია სხვადასხვა სინონიმები და ხშირად ეპითეტიც კი.

აღსანიშნავია, რომ მაჰფუზის ნაშრომი შეიცავს ისეთ სპეციალურ ტერმინოლოგიურ ერთეულებს, რომელთა დიდი ნაწილი არაა წარმოდგენილი არაბულ ლექსიკონებში.

შემდგენელი დიდ ყურადღებას უთმობს მუსიკალური ინსტრუმენტების საკითხს. მას განხილული აქვს როგორც საერთო არაბული, ისევე ამა თუ იმ არაბული ქვეყნისათვის დამახასიათებელი სიმებიანი, სასულე, დასარტყამი და სხვ. ინსტრუმენტები. ზოგიერთი ინსტრუმენტი აღწერილია საკმაოდ დაწვრილებით, მაგ., **جناح** — (აღწერის მიხედვით პანის ფლევტის მსგავსი სასულე ინსტრუმენტი უნდა იყოს). ზოგჯერ აღნიშნულია, რა დროიდან და ვის მიერაა შექმნილი ესა თუ ის ინსტრუმენტი, მაგ., **شاهروذ**

ამავე თავში ჩამოთვლილია ინსტრუმენტების სხვადასხვა სახეობა, მაგ., დანის (დოლის) — 20-მდე (პაჯის, ლაშქრობის, სიმღერისა და ცეკვისათვის, დღესააწაულებს, პროცესების და სხვ.), 25—უდის, 8—სალამურის და ა. შ., ამას ერთვის ამ ტერმინების სინონიმები, თუ საერთოდ შეიძლება საუბარი ტერმინთა სინონიმიზე.

ამასთანავე მსჯელობა ეხება ზოგიერთ არა არაბულ მუსიკალურ ინსტრუმენტს, მაგ., **سوافر** „ებრაული ბუკი“, **جام** — „ინდური ბუკი“ (ეს უკანასკნელი რატომღაც დაწვრილებითაა აღწერილი), **سرايى** „ზურნა — აპარსული ინსტრუმენტი“, **سلبان** — „ბერძნული ინსტრუმენტი“; **قيثار** — რომაელთა ინსტრუმენტი“.

მართალია, ნაშრომის ამ ნაწილს „ქველი ტერმინოლოგია“ ეწოდება, მაგრამ მასში გვხვდება რამდენიმე არაბული თანამედროვე ტერმინიც სათანადო ევროპული ექვივალენტით, მაგ., **الحاكي الكراموفون** „გრამაფონი“ **الرايو لراد** „რადიო“.

ზოგიერთი ტერმინი მოყვანილია კითხვის ნიშნით, ყოველგვარი განმარტების გარეშე, მაგ., **كروث**

შემდეგი თავი — „მუსიკა და სიმღერა“ — ეთმობა ამ დარგის ტერმინოლოგიას. აქ წარმოდგენილია არაბული სიმღერის სხვადასხვა სახეობა მაგ., **اغاني الزفاف** „საქორწილო სიმღერა — ხალხური სიმღერის ერთ-ერთი სახეობა“; **غناء الصيادين** — „მეთევზეთა სიმღერა“ **غناء السكاكين** — „სიმღერა“.

ცალკეა გამოყოფილი ჯერ საერთოდ ხმის (صوت) განმარტება, ხოლო შემდეგ სხვადასხვა ხმები, მაგ., **الصوت الابح** — „ხრინწიანი, ჩახლეჩილი ხმა“, **الصوت** „დაბალი უხეში ხმა“ **صوت الاوتار** — „სიმების ხმა, ჟღერა“; **الصوت الطبل** „დოლის ხმა“ და სხვ. (სულ 56 ხმა).

აქვეა განხილული სპეციალური მუსიკალური ტერმინები, როგორიცაა, რიტმი, კილო, ინტერვალი, აქცენტი და სხვ.; რაც შეეხება არაბულ მუსიკალურ

რიტმს (إيقاع) იგი განსხვავებულია ქვეყნებისა და ქალაქების მიხედვით და ამის შესაბამისად ჩამოთვლილია როგორც საერთო არაბული, ისევე არაბული ქვეყნებისა და ქალაქების რიტმები; მაგ., სირიის, ტუნისის, ალჟირის, ერაყის, ბაღდადის, მაროკოს, ეგვიპტის და სხვ. ხოლო რიტმის თითოეულ სიტყვა-სტატიში — დასახელებულია ამ ქალაქში თუ ქვეყნისათვის დამახასიათებელი რიტმები, მაგ., *شعبي: أي بوس يكره حبه (بطي) عيلوى مثلث شرقى* „რიტმები“ რომელიც იხმარება ერაყსა და განსაკუთრებით ბაღდადში — შემდეგ ჩამოთვლილია ეს რიტმები.

რაც შეეხება არაბულ რიტმებს, ზოგიერთი მათგანის განმარტება მოცემული აქვს ქაზიმსად.

ამას მოსდევს არაბულში ძველთაგანვე არსებული ინტერვალების აღმნიშვნელი სიტყვები, მაგ., *البعد ذو الخمس* — „კვინტა“, *البعد ذو الأربعة* — „კვარტა“; *البعد ذو الكل* — „ოქტავა“.

განსაკუთრებული ადგილი უკავია არაბულ *مقام* — ებს „კილოება“. მაჰმუზს ჩამოთვლილი აქვს თორმეტი ცნობილი ძირითადი არაბული მაკამი: ისჰაკი, ნევა, ბუზელიქი, რასთ, ერაყ, ისფაჰანი, ზორეჟქენდი, ბუზურგი, ზანქელე, რაჰავი, ჰუსეინი, ჰიჯაზი, ბუსელი, ბუსელიქი, იშაფი. შემდეგ ავტორი აღნიშნავს მაკამების რაოდენობასა და სახეობებს არაბული ქვეყნების მიხედვით (მისი ჩვენებით, არსებობს სულ 95 არაბული მაკამი, სპეციალურ ლიტერატურაში კი ცნობილია 84 — 21 მაკამი გამრავლებული შვიდ საფეხურზე). რაც შეეხება მაკამებს, ქაზიმის ლექსიკონში ჩვენ ვკითხულობთ მათ უფრო ვრცელ ახსნა-განმარტებებს და ამ მხრივაც ეს ორი ლექსიკონი რამდენადმე ავსებს ერთმანეთს. აღნიშნულია აგრეთვე ამ მაკამების ნაწილები და საფეხურები.

ამავე თავში ვხვდებით უამრავ სხვადასხვა სპეციალურ ტერმინს, როგორიცაა, *اصالة* — „პაუზა“, *نغمة* — „ტონი“ (როგორც ბგერა და როგორც ინტერვალების საზომი ერთეული), *اصلاح العود* — „უდის აწყობა“, *ارتجال* — „სიმღერა აკომპანიმენტის გარეშე“ და სხვა. ზოგ შემთხვევაში განმარტება მოითხოვს დაზუსტებას, მაგ., *من اصطلاحات الغناء ابتداء* „დაწყება—სიმღერის ტერმინთაგანია“, (კერძოდ კი რას გულისხმობს იგი, აღნიშნული არ არის). ამ თავში „განმარტებულია“ ზოგიერთი არაბული ტერმინიც, მაგ., *فالس* — „მუსიკალური ნაწარმოები ცეკვისათვის“. ზუსტად ამასვე ვკითხულობთ ცეკვა „პოლკასთანაც“.

ცალკე თავად გამოყოფილია XIII საუკ. მუსიკის ცნობილი არაბი თეორეტიკოსის საფიუდდინ აბულ-მაფაჰის ალ-არმაჰის ტერმინოლოგია. იგი შეიცავს 26 სიტყვა-სტატიას, როგორიცაა, რიტმი, ინტერვალი, გამა, მელოდია, საქცევი გრიფზე და სხვ. ეს განმარტებები გამოირჩევა არაჩვეულებრივი სიზუსტითა და სრულყოფით და დღესაც მათ არ დაუკარგავთ თავისი მნიშვნელობა.

შემდეგ თავს „ხმები“ ეწოდება. აქ ჩამოთვლილია სხვადასხვა არამუსიკალური ხმა (მაგ., ყვირილი, ბლავილი, ხრინწიანი ხმა და სხვ.). მათი ცალკე გამოყოფა გაუმართლებელია, მით უმეტეს, რომ, როგორც ზევით დავინახეთ, ამ „ხმების“ დიდი ნაწილი უკვე განმარტებულია წინა თავში (იხ. სიტყვა-სტატია „ხმები“).

მომდევნო თავი (*معارف* — „ცნობები“) მოიცავს საინტერესო და ხშირად აქამდე უცნობ მასალას არაბული მუსიკის ძველი თეორეტიკოსების,

კომპოზიტორების, მომღერლების, ინსტრუმენტალისტებისა და სპეციალური ნაწარმოების შესახებ.

ასეთი ცნობების გვერდით ჩვენ ვკითხულობთ ისეთ განმარტებებსაც, როგორიცაა, მაგ., ۴۳ „ხმა, რომლითაც მღერის მშვიერი, რათა აჰამონ მას ან მწყურვალი, რათა დააღვინონ მას“. აქვე შეტანილია სიტყვა-სტატია „არაბული მუსიკის კონფერენცია, რომელიც შედგა კაიროში 1932 წელს“.

წიგნის მეორე ნაწილი ეთმობა ბაღდადის არაბული ენის აკადემიის მიერ მიღებულ ტერმინოლოგიას. ეს ნაწილი დაყოფილია ექვს თავად: 1) უდის, 2) კანუნის, 3) ქამანის, 4) სალამურის ტერმინები 5) არაბულ-ფრანგული და 6) ფრანგულ-არაბული ტერმინოლოგია.

აქაც ლექსიკონის შემდგენელი ყოველთვის არ არის თანმიმდევრული: ვიწრო სპეციალური ტერმინის გვერდით, როგორიცაა انق — „ჯორაყი“ და სხვ. ჩვენ ვხვდებით ზოგად ტერმინებსაც, მაგ., قه — „სიმი“ და სხვ.

აღსანიშნავია, რომ ზოგჯერ მუსიკალური ინსტრუმენტების რომელიმე ნაწილი აბსოლუტურად იდენტურია ორ ან სამ ინსტრუმენტში, მაგრამ ავტორი მაინც იმეორებს განმარტებებს (მდრ. მაგ. **انس** ქამანთან და უდთან); ამავე დროს იმავე განმარტებას ჩვენ ვკითხულობთ პირველ ნაწილშიც — „ძველი მუსიკალური ტერმინები“, მიზანშეწონილი იყო შემდგენელს თავიდან აეცილებინა ასეთი განმეორებები. წინააღმდეგ შემთხვევაში იქმნება ისეთი შთაბეჭდილება, თითქოს ძველ ტერმინთაგან დღესდღეობით მხოლოდ ესენი იხმარება.

შემდეგ თავს ეწოდება „არაბულ-ფრანგული მუსიკალური ლექსიკონი“, იგი მოიცავს თანამედროვე ტერმინებს და დაყოფილია შემდეგ ქვეთავებად: 1) ინსტრუმენტები (ცალ-ცალკე ჩამოთვლილია სპილენძის, სასულე, დასარტყამი და სიმებიანი, 2) ხმები (ტენორი, სოპრანო და სხვ.), 3) ტემპი (largo, andante და ა. შ.), და 4) ღინამიკა F, P, MF, და ა. შ.).

ყურადღებას იქცევა ის ფაქტი, რომ აქ ჩვენ გვაქვს საქმე წმინდა არაბულ სიტყვებთან და არა საყოველთაოდ მიღებულ იტალიურ ტერმინებთან. როგორც ამ ქვეთავში, ისევე შემდგომ „ზოგად ტერმინებში“, (სადაც ანბანთრიგზე დალაგებულია, ავტორის თქმით, ჯერ არაბულ-ფრანგული, ხოლო მერე ფრანგულ-არაბული თანამედროვე ევროპული ტერმინები) ყველა იტალიური სიტყვა (გარდა პიანინოსი) თარგმნილია არაბულად, ამ შემთხვევაში გამოყენებულია ან ძველი ლექსიკური ერთეული შეცვლილი მნიშვნელობით, ანდა არაბული

სიტყვაწარმოების საშუალებებით მიღებული ახალი სიტყვა მაგ., (F. ^{٣٥} ^{٣٦} ^{٣٧} ^{٣٨} ^{٣٩} ^{٤٠} ^{٤١} ^{٤٢} ^{٤٣} ^{٤٤} ^{٤٥} ^{٤٦} ^{٤٧} ^{٤٨} ^{٤٩} ^{٥٠} ^{٥١} ^{٥٢} ^{٥٣} ^{٥٤} ^{٥٥} ^{٥٦} ^{٥٧} ^{٥٨} ^{٥٩} ^{٦٠} ^{٦١} ^{٦٢} ^{٦٣} ^{٦٤} ^{٦٥} ^{٦٦} ^{٦٧} ^{٦٨} ^{٦٩} ^{٧٠} ^{٧١} ^{٧٢} ^{٧٣} ^{٧٤} ^{٧٥} ^{٧٦} ^{٧٧} ^{٧٨} ^{٧٩} ^{٨٠} ^{٨١} ^{٨٢} ^{٨٣} ^{٨٤} ^{٨٥} ^{٨٦} ^{٨٧} ^{٨٨} ^{٨٩} ^{٩٠} ^{٩١} ^{٩٢} ^{٩٣} ^{٩٤} ^{٩٥} ^{٩٦} ^{٩٧} ^{٩٨} ^{٩٩} ^{١٠٠} ^{١٠١} ^{١٠٢} ^{١٠٣} ^{١٠٤} ^{١٠٥} ^{١٠٦} ^{١٠٧} ^{١٠٨} ^{١٠٩} ^{١١٠} ^{١١١} ^{١١٢} ^{١١٣} ^{١١٤} ^{١١٥} ^{١١٦} ^{١١٧} ^{١١٨} ^{١١٩} ^{١٢٠} ^{١٢١} ^{١٢٢} ^{١٢٣} ^{١٢٤} ^{١٢٥} ^{١٢٦} ^{١٢٧} ^{١٢٨} ^{١٢٩} ^{١٣٠} ^{١٣١} ^{١٣٢} ^{١٣٣} ^{١٣٤} ^{١٣٥} ^{١٣٦} ^{١٣٧} ^{١٣٨} ^{١٣٩} ^{١٤٠} ^{١٤١} ^{١٤٢} ^{١٤٣} ^{١٤٤} ^{١٤٥} ^{١٤٦} ^{١٤٧} ^{١٤٨} ^{١٤٩} ^{١٥٠} ^{١٥١} ^{١٥٢} ^{١٥٣} ^{١٥٤} ^{١٥٥} ^{١٥٦} ^{١٥٧} ^{١٥٨} ^{١٥٩} ^{١٦٠} ^{١٦١} ^{١٦٢} ^{١٦٣} ^{١٦٤} ^{١٦٥} ^{١٦٦} ^{١٦٧} ^{١٦٨} ^{١٦٩} ^{١٧٠} ^{١٧١} ^{١٧٢} ^{١٧٣} ^{١٧٤} ^{١٧٥} ^{١٧٦} ^{١٧٧} ^{١٧٨} ^{١٧٩} ^{١٨٠} ^{١٨١} ^{١٨٢} ^{١٨٣} ^{١٨٤} ^{١٨٥} ^{١٨٦} ^{١٨٧} ^{١٨٨} ^{١٨٩} ^{١٩٠} ^{١٩١} ^{١٩٢} ^{١٩٣} ^{١٩٤} ^{١٩٥} ^{١٩٦} ^{١٩٧} ^{١٩٨} ^{١٩٩} ^{٢٠٠} ^{٢٠١} ^{٢٠٢} ^{٢٠٣} ^{٢٠٤} ^{٢٠٥} ^{٢٠٦} ^{٢٠٧} ^{٢٠٨} ^{٢٠٩} ^{٢١٠} ^{٢١١} ^{٢١٢} ^{٢١٣} ^{٢١٤} ^{٢١٥} ^{٢١٦} ^{٢١٧} ^{٢١٨} ^{٢١٩} ^{٢٢٠} ^{٢٢١} ^{٢٢٢} ^{٢٢٣} ^{٢٢٤} ^{٢٢٥} ^{٢٢٦} ^{٢٢٧} ^{٢٢٨} ^{٢٢٩} ^{٢٣٠} ^{٢٣١} ^{٢٣٢} ^{٢٣٣} ^{٢٣٤} ^{٢٣٥} ^{٢٣٦} ^{٢٣٧} ^{٢٣٨} ^{٢٣٩} ^{٢٤٠} ^{٢٤١} ^{٢٤٢} ^{٢٤٣} ^{٢٤٤} ^{٢٤٥} ^{٢٤٦} ^{٢٤٧} ^{٢٤٨} ^{٢٤٩} ^{٢٥٠} ^{٢٥١} ^{٢٥٢} ^{٢٥٣} ^{٢٥٤} ^{٢٥٥} ^{٢٥٦} ^{٢٥٧} ^{٢٥٨} ^{٢٥٩} ^{٢٦٠} ^{٢٦١} ^{٢٦٢} ^{٢٦٣} ^{٢٦٤} ^{٢٦٥} ^{٢٦٦} ^{٢٦٧} ^{٢٦٨} ^{٢٦٩} ^{٢٧٠} ^{٢٧١} ^{٢٧٢} ^{٢٧٣} ^{٢٧٤} ^{٢٧٥} ^{٢٧٦} ^{٢٧٧} ^{٢٧٨} ^{٢٧٩} ^{٢٨٠} ^{٢٨١} ^{٢٨٢} ^{٢٨٣} ^{٢٨٤} ^{٢٨٥} ^{٢٨٦} ^{٢٨٧} ^{٢٨٨} ^{٢٨٩} ^{٢٩٠} ^{٢٩١} ^{٢٩٢} ^{٢٩٣} ^{٢٩٤} ^{٢٩٥} ^{٢٩٦} ^{٢٩٧} ^{٢٩٨} ^{٢٩٩} ^{٣٠٠} ^{٣٠١} ^{٣٠٢} ^{٣٠٣} ^{٣٠٤} ^{٣٠٥} ^{٣٠٦} ^{٣٠٧} ^{٣٠٨} ^{٣٠٩} ^{٣١٠} ^{٣١١} ^{٣١٢} ^{٣١٣} ^{٣١٤} ^{٣١٥} ^{٣١٦} ^{٣١٧} ^{٣١٨} ^{٣١٩} ^{٣٢٠} ^{٣٢١} ^{٣٢٢} ^{٣٢٣} ^{٣٢٤} ^{٣٢٥} ^{٣٢٦} ^{٣٢٧} ^{٣٢٨} ^{٣٢٩} ^{٣٣٠} ^{٣٣١} ^{٣٣٢} ^{٣٣٣} ^{٣٣٤} ^{٣٣٥} ^{٣٣٦} ^{٣٣٧} ^{٣٣٨} ^{٣٣٩} ^{٣٤٠} ^{٣٤١} ^{٣٤٢} ^{٣٤٣} ^{٣٤٤} ^{٣٤٥} ^{٣٤٦} ^{٣٤٧} ^{٣٤٨} ^{٣٤٩} ^{٣٥٠} ^{٣٥١} ^{٣٥٢} ^{٣٥٣} ^{٣٥٤} ^{٣٥٥} ^{٣٥٦} ^{٣٥٧} ^{٣٥٨} ^{٣٥٩} ^{٣٦٠} ^{٣٦١} ^{٣٦٢} ^{٣٦٣} ^{٣٦٤} ^{٣٦٥} ^{٣٦٦} ^{٣٦٧} ^{٣٦٨} ^{٣٦٩} ^{٣٧٠} ^{٣٧١} ^{٣٧٢} ^{٣٧٣} ^{٣٧٤} ^{٣٧٥} ^{٣٧٦} ^{٣٧٧} ^{٣٧٨} ^{٣٧٩} ^{٣٨٠} ^{٣٨١} ^{٣٨٢} ^{٣٨٣} ^٣

ჩვენი აზრით, ამ თავის პირველი ოთხი ქვეთავის (ინსტრუმენტები, ხმები, ტემპი და დინამიკა) ცალკე გამოყოფა სრულებით ზედმეტია, რადგან ყველა იქ მოყვანილი ტერმინი განმეორებულია „ზოგად ტერმინებში“, ეს კი ზედმეტად ტვირთავს ლექსიკონს.

რაც შეეხება ამ თავის და შესაბამისად მისი ქვეთავების დასათაურებას, აქ, როგორც ჩანს, მოხდა მექანიკური შეცდომა, რომელიც შემდგომ რამდენიმეჯერ განმეორდა. საქმე ის არის, რომ როგორც სარჩევში, ისევე თვით ნაშრომში, ყველგან იხსენიება არაბულ-ფრანგული და ფრანგულ-არაბული ტერმინოლოგია, ხოლო სინამდვილეში კი საქმე გვაქვს ინგლისურ სიტყვებთან (გვხვდება იტალიური ტერმინებიც, თუ კი იგი იხმარება ინგლისურში).

გამოყენებული ლიტერატურის სიაში დასახელებულია ორასამდე გამოქვეყნებული და გამოუქვეყნებელი ნაშრომი არაბულ, სპარსულ და თურქულ ენებზე. ევროპელი ავტორთაგან ლექსიკონის შემდგენელი ასახელებს მხოლოდ კარლ ბროკელმანს და ფარმერის ორი ნაშრომის თარგმანს: არაბული მუსიკის ისტორია“, კაირო, 1952 წ. ١٩٥٢ مصر, العربية الموسيقى العربية) „მუსიკა და სიმღერა 1001 ლაშქმი“ مصر, الموسيقى والغنا فى الف ليلة و ليلة

ამ მოკლე მიმოხილვიდან ჩანს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს ალი მაჰფუზის „არაბული მუსიკის ლექსიკონს“, ამავე დროს მიზანშეწონილად მიგვაჩნია იმის აღნიშვნა, რომ მასალის დალაგებისას ყოველთვის არ არის დაცული ერთიანი პრინციპი: ზოგი სიტყვა-სტატია მეტად დაწვრილებით ცნობებს შეიცავს, მაშინ, როდესაც მის გვერდით ვხვდებით ზოგადი ხასიათის განმარტებებსაც.

ლექსიკონით სარგებლობა მნიშვნელოვნად გაადვილდებოდა, რომ ყველა ტერმინოლოგიური ერთეული ერთ ანბანთრიგზე ყოფილიყო დალაგებული; აუცილებელი იყო, ზოგ შემთხვევაში მაინც, სიტყვათა გახმოვანება.

ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს. რომ მთელი რიგი წმინდა არაბული ტერმინები, როგორიცაა სპეციფიკური რიტმები, სხვადასხვა აღმოსავლური მაკამები, მათი ნაწილები და საფეხურები საერთოდ არ არის შეტანილი ანბანთრიგზე, არამედ ჩამოთვლილია სათანადო სიტყვა-სტატიებში, რაც მათი დიდი რიცხვის გამო საგრძნობლად ურთულებს მკითხველს მოძებნას.

სასურველი იყო ზოგიერთ სიტყვა-სტატიას (როგორიცაა, მაგ., ინსტრუმენტები, მათი ნაწილები და ა. შ.) თან ერთვოდეს სათანადო ილუსტრაცია, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ალი მაჰფუზის „არაბული მუსიკის ლექსიკონს“ განსაკუთრებული ადგილი უნდა დაეთმოს სათანადო ნაშრომთა შორის. მასში თავმოყრილია და კლასიფიცირებულია ისეთი სპეციალური ტერმინები, რომლებიც დღემდე არ იყო შეტანილი არც ერთ არაბულ განმარტებითსა თუ თარგმნითს ლექსიკონში; ზოგიერთი ტერმინის აღწერა ყოველგვარი განმარტების გარეშე ზაინც გვაძლევს ერთგვარ ინფორმაციას, რადგან იგი შეტანილია სათანადო პარაგრაფში.

„არაბული მუსიკის ლექსიკონის“ ავტორმა, ალი მაჰფუზმა, თავისი ნაშრომით შეიტანა ფასდაუდებელი წვლილი არაბული მუსიკის შესწავლის ისტორიაში, რაც დიდ დახმარებას გაუწევს ამ დარგში მომუშავე მკვლევარებს.

მარიამ ნედოხპასოვა

Л. С. ГИУНАШВИЛИ, ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРОЗА САИДА НАФИСИ,
ТБИЛИСИ, 1966.

Представление о художественной литературе любой страны, любого народа можно получить путем непосредственного знакомства с ее характерными произведениями. Однако этот метод доступен далеко не каждому, желающему ознакомиться с иностранной литературой. Многим мешает незнание или недостаточное знание конкретного иностранного языка. Что касается зарубежных книг, которые переводятся в СССР на русский язык в большом количестве, то они пока не могут удовлетворить быстро растущего спроса нашего читателя. И все же значительное число произведений западной литературы оказывается доступным советскому читателю. Гораздо сложнее обстоит дело с восточной, в частности, с литературой Ирана. Чтение художественных произведений богатой персидской литературы сопряжено с большими трудностями и требует специальной подготовки, что до крайности ограничивает круг людей, способных знакомиться с этой литературой в оригинале. И тут на помощь приходят иранисты, создающие обобщающие труды по истории персидской литературы, которых, кстати, не так много.

В 1928 году одна за другой вышли две небольшие книги Е. Э. Бертельса¹ и К. И. Чайкина². Первая представляла собой краткое, но систематическое изложение истории персидской литературы с момента ее возникновения до 20-х годов XX века. При этом, большая часть ее была посвящена характеристике древнего и среднего периодов, в то время как вторая книга знакомила читателей с литературным движением Ирана конца XIX в. — первой четверти XX в. С тех пор в советской литературе не появилось аналогичных работ³ и большой период, в три с лишним десятка лет, наполненный большими событиями в литературной жизни Ирана, оставался неосвещенным. Что претит таить, ког-

¹ Е. Э. Бертельс, Очерк истории персидской литературы. Л., 1928.

² К. Чайкин, Краткий очерк новейшей персидской литературы, М., 1928.

³ Следует упомянуть статью А. А. Ромаскевича «Литературное движение в современной Персии», — сб. «Восток», кн. 2, 1923, а также труды Ю. Н. Марра — «Вступительная лекция к курсу новой персидской литературы» и «Из тегеранских литературных впечатлений», Статьи и Сообщения, т. II, М.-Л., 1939; В 1960 году был опубликован сводный капитальный труд Е. Э. Бертельса по истории персидско-таджикской литературы, оставшийся, к сожалению, не законченным. Он доведен до XII века.

да-то это невнимание пытались объяснить ошибочным мнением, что литературный талант иранцев стал достоянием прошлого и в наши дни в этой стране не создаются произведения, которые следовало бы изучать. Прошло то время и сейчас много говорят и пишут о явлениях, происходящих в литературной жизни современного Ирана. Читатель, интересующийся персидской литературой, не мог не заметить отрадного факта, что за последние десять лет появились глубокие и серьезные исследования, посвященные различным проблемам персидской литературы наших дней. Советскими иранистами опубликовано немало интересных книг о творчестве выдающихся современных писателей и поэтов Ирана⁴, а также трудов, подводящих некоторые итоги развития новейшей персидской литературы⁵. Иранистика понесла тяжелую утрату. В конце 1966 года ушел из жизни крупнейший ученый-филолог, профессор Тегеранского университета, действительный член Иранской академии наук, прогрессивный писатель и поэт Саид Нафиси. Широта научных интересов, высокая филологическая культура, глубокие познания в области богатого литературного наследства и материальной культуры Ирана, позволили Саиду Нафиси быть выдающимся историком литературы, текстологом, лексикографом, литературным критиком.

Имя Саида Нафиси известно далеко за рубежами Ирана. Своими многочисленными трудами он значительно обогатил иранскую филологию. Трудно найти такую область иранского литературоведения где бы труды Саида Нафиси не сыграли решающей роли при выяснении ряда сложных, кардинальных проблем. Научное наследие С. Нафиси составляет около 200 монографий и 600 статей.

В центре внимания С. Нафиси прежде всего находилось издание критического текста произведений классиков литературы и средневековых хроник. Общеизвестно огромное значение трехтомного труда С. Нафиси об «Адаме поэтов Аджама» Абу Абдуллах Джафар ибн Мухаммад Рудаки⁶.

С именем С. Нафиси связаны прекрасно выполненные и сопровождаемые обстоятельными предисловиями, комментариями издания таких письменных памятников, как «Кабуснаме», «Шахнаме», «История Бейхаки», «История Гитигоша», «Дастурульвотар» Хондемира, а также диваны Ибн-Ямина, Фаридэддин Аттара, Ламен Горгани, Джунайд Ширази, Низам Ганджеви и т. д.

⁴ М. Занд, Абулькасем Лахути, Сталинабад, 1957; Т. Кешелава, Художественная проза Садека Хедаята, Тб., 1958; Ш. Шаххамедов, Эхсан Табарн, Ташкент, 1959; З. Воржейкина, Иредж Мирза, М., 1961.

⁵ Д. С. Комиссаров, Очерки современной персидской прозы, М., 1960; В. Кляшторина, Современная персидская поэзия, М., 1962; И. Брагинский, Д. Комиссаров, Персидская литература, Краткий очерк, М., 1963; З. Г. Османова, М. Горький и литература Ирана, М., 1961.

⁶ سعید نفیسی، احوال و اشعار ابو عبد الله جعفر بن محمد رودکی سمرقندی، جلد ۳-۱، طهران ۱۳۱۹-۱۳۰۹

Круг литературных интересов С. Нафиси был чрезвычайно широк: от поэзии IX века до литературы сегодняшнего дня. Он издал двухтомную антологию—«Шедевры современной персидской прозы», снабдив ее предисловием, в котором изложены его взгляды на задачи литературы в наше время.

Исследовательскую работу профессор С. Нафиси сочетал с большой и плодотворной педагогической деятельностью. На протяжении многих лет он читал курсы лекции по истории литературы, истории Ирана в высших учебных заведениях родной страны, а также во многих университетах Востока: Кабульском (Афганистан), Бомбейском, Бенаресском, Хайдарабадском, Делийском, Алигархском, Калькутском, Мадрасском (Индия), Каирском (ОАР), Бейрутском (Ливан). Много сил и внимания С. Нафиси уделял делу развития и укрепления международных научных и культурных связей. Он поддерживал тесные контакты с крупными деятелями мировой творческой интеллигенции. С. Нафиси был вице-президентом общества «Иран — Индия», почетным членом общества «Иран — Франция», членом Совета мира, одним из основателей и активных членов иранского общества культурной связи с СССР. Он неоднократно посещал Советский Союз; выступил с докладом на II съезде советских писателей в 1956 г., был делегатом XXV Международного Конгресса востоковедов в Москве в 1960 г. и т. д.

С. Нафиси был популяризатором русской классической и советской литературы. Его перу принадлежит капитальный труд «История русской литературы». Им было переведено на персидский язык творения Пушкина, Крылова, Некрасова, А. Толстого. С. Нафиси еще в 1935 году опубликовал в журнале «Мехр» статью «Персидская литература в Грузии», в которой ознакомил иранскую общественность с творчеством грузинских поэтов и деятелей культуры. В 1964 году в трудах Тбилисского университета т. 108 была опубликована статья С. Нафиси «روابط ادبی گرجستان و ایران», в которой автор высказывает пожелание ознакомить персидского читателя с лучшими образцами современной грузинской литературы, что принесет немалую пользу молодым иранским писателям.

Мы разделяем мнение некоторых иранистов, что многогранная научная деятельность С. Нафиси затмила его как писателя⁷, но и художественное творчество С. Нафиси представляет определенный интерес.

Поэтическое наследие С. Нафиси не велико по объему. Это—стихи, написанные в традиционной манере классической персидской поэзии и опубликованные в разное время в персидской прессе. Некоторые из них были собраны Саидом Нафиси в одну книгу и изданы под названием «Лучшие стихи из дивана»⁸.

Если поэтическое творчество С. Нафиси не стало предметом специ-

⁷ B. Nikitine, Les themes sociaux dans la litterature Persane Moderne, Oriente Moderno, Roma, 1954, XXXIV, № 5, стр. 228.

⁸ سعید نفیسی، گلچینی از دیوان، تهران، ۱۳۳۳

ального изучения, то в этом смысле намного повезло ему как писателю-прозаику, переводятся его новеллы и романы, публикуются работы, рассматривающие отдельные моменты литературного наследия С. Нафиси, а в 1966 году вышла книга Л. С. Гиунашвили «Художественная проза Саида Нафиси», в которой делается попытка монографически исследовать творчество С. Нафиси как писателя прозаика.

Достоинством книги Л. Гиунашвили является то обстоятельство, что при разработке ее, как это видно из работы, использованы все прозаические произведения этого своеобразного персидского писателя. В распоряжении исследователя было два сборника новелл: «Черные звезды», «Нахшабская луна» и три романа: «Фарангис», «На полпути в рай», «Скрытые огни». Автором монографии дан обстоятельный анализ этих произведений, выполненный на высоком профессиональном уровне, но почему-то Л. Гиунашвили чуждо стремление рассмотреть художественное наследие С. Нафиси в взаимосвязи с творчеством таких признанных мастеров современной персидской прозы, как Сеид Мохаммад Али Джамал-заде, Садек Хедаят и других.

Рецензируемая работа открывается введением, представляющим собою краткий обзор основных моментов общественно-политической и литературной жизни Ирана 20-х и 50-х годов — времени, когда формировалось творчество С. Нафиси, а затем биографические сведения писателя.

После идейно-тематического анализа новеллистического наследия С. Нафиси, которое Л. Гиунашвили делит на ряд циклов, как например, новеллы мистические, антиклерикальные, социальные и т. д., рассматривает первое крупное произведение писателя, роман в письмах «Фарангис».

Центральным объектом исследования в работе является роман «На полпути в рай» и изучению этого интересного произведения отведена одна треть всей книги. Выбор этот не случаен. Этот политический памфлет на современную общественную жизнь Ирана привлекал и по праву продолжает привлекать внимание иранского читателя.

Роман «На полпути в рай» является вехой в развитии творческого метода Саида Нафиси, в этом одном из лучших его творений острота социальной критики персидского писателя поднимается на новую, высшую ступень. Со страниц этого замечательного произведения встают полнокровные образы творцов внутренней и внешней политики Ирана, единственной жизненной целью которых является как можно лучше жить на труде народа. Изучению художественного мастерства Саида Нафиси Л. Гиунашвили посвящает специальную главу, в которой рассматривает вопросы композиции и сюжета, принципы типизации и художественно-изобразительные средства.

Рецензируемая работа завершается традиционным списком, использованной литературы, который желал бы лучшего в смысле полноты.

Мы считаем, что романы и новеллистическое наследие С. Нафиси следовало бы рассматривать в рецензируемой книге с точки зрения того вклада, который они вносят в упрочение реалистических тенденций в современной персидской литературе.

Советская общественность недостаточно знакома с творчеством этого известного иранского ученого и писателя, тем ценнее работа Л. Гиунашвили, построенная на большом фактическом материале и детально изучающая литературную деятельность С. Нафиси.

Т. Г. КЕШЕЛАВА.

S. K. CHATTERJI

Varaka*-dēs'iya-vidvat-Paris'at-sadasyasya Tvilisi-
nagarīya-vis'vavidyālayādhyāpakasya ca Ācārya-prava-
rasya Mahāmahōpādhyāyasya S'rīmato Jyāvarjyasya
Akhulēdyānēr Aśīti-pūrti-samārōhābhinandana—S'lokaḥ
Mānavikīṣu Bhāratasya Jāṭiyādhyāpakēna Cāturjyōpāh-
va-Kāśyapa-S'rī-Sunīti-Kuṁāra-S'armanā racitaḥ-prēṣi-
tāśca.

(1) āstē rās't'ram' Varaka-jana-bhūr Grūsiyēti prasiddham,
Jyāvarjyēty apara-birudam Kaukasādrau nis'an'n'am/
tasmin rās't'rē nivasati janah' Kharthli-nāmā sva-vāci,
S'āntau śauryē yaśasi sa janah' Sōviyet-san'gha-dhūryah'//

(2) Svātantryē svē pran'ihita-mānā, datta-cittāśca vittan,
Kāvyē śilpē prakat'ita-ratir vāstu-vidyā-pravin'ah'/
Saujanya'ca prasarati sadā, nṛīya-gītē ca yuktiḥ',
yasmin nāryah' sugun'arucirā, rāja-mānāḥ', surūpāḥ'//

(3) Akhulēdyāni vam'sajō Jyāvarjyākhyō mahāmātiḥ'
/vayō-vidyā vicārēs'u garis't'ham' sthānām āśritah'//

(4) vidyā mānavikī yasya sadā cittē virājatē/
vāk tattvē, darśanē, kāvyē purān'ētikathāsu ca//

(5) Sam'skr̥tādyārya-bhāśasu gīrs'u kaukasajāsv api/
adhyāpanā-dhyayanēna nais'n'ātan'ca pradarśitam//

(6) vidyā-vinaya-nāmren'a sadbhāva-madhuren'a ca/
yēnaikamānyatā prāpta vidvat-paris'adi bhṛṣam//

(7) kīrttir yasya svadēśe vai, Sōviyan-man'd'atē tathā/
gauravēn'a gr'hītā ca, mānyam bahu pradarśitam//

¹ „Varaka“ სიტყვა შედგენილია ავტორის მიერ და ნიშნავს „საქართველოს“.

- (8) yaśasas saurabham' yasya vidēśē'pi vikīritam/
Ākhuḷēdyani satkāṛo vidbadbhih' kriyatē sadā//
- (9) sudūrād Bhāratānmayā Kāśyapēna Sunītinā/
Varakō' sau vipaścid vai Mītra prītyābhinandyatē//
- (10) aśiti-pūrtim asya vai pālayāmō mudānvitāh'/
gun'amūgdhā vayam sarvē Ākhuḷēdyāni-bandhavak//
- (11) atha san'gha-samājastāh' Soviyet-pan'd'itāh kēcit/
yātrām Bhāratīyām kartūm āgata Bhāratē vars'ē//
- (12) asmīn dēśāt'anē bhūd vai Ākhuḷēdyānir am'śabhāk/
asmād-dēśāgatāt param' vyatītā vim'sātis samāh'//
- (13) Vyāghrāmbharasya Vīrasya caritram' yatra citritam/
Grūsa-jana-priyam' kāvyam mādhyastham āvayōr abhūt//
- (14) mānavikīm avalambya vidyān tānāvayōh' priyam/
tadā jātōbhayōr maitrī-sā cāsīt parivardhitā//
- (15) Moskvā-puryām Tvilisyān'ca yadavam mīlitau punah'/
S'ōtha-kavēr Jayantyām' hi dṛs't'avantau paraspārām//
- (16) Jyāvarjyasya suhrdō mē pūr'n'a bhavantu kāmanāh'/
sakhām asya śatāyus'yaīm karma-mayan'ca prārthayē//
- (17) Sattā yā śāśvatī lōkē vidyatē Viśva-rūpin'ī/
Sāvir ety prabōdhāya satya-dharmasya dṛs't'ayē//
- (18) sarvē jīvās sukhinas syus, sarvē santu nirāmayāh'/
Bhārata-Varakān'ān'ca Trītir nityam pravardhatām//

28/V—1967

სუნიტი კუმარ ჩატერჯი

მისალოცი ლექსი სანსკრიტულ ენაზე 80 წლისთავის ზეიმისათვის დამსახურებულ პროფესორს, მეცნიერებათა დოქტორს გიორგი ახვლედიანს — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრს, თბილისის უნივერსიტეტის პროფესორს, საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტს, შედგენილი და გაგზავნილი ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა სახალხო პროფესორის კასიპა-თემიდან სუნიტი კუმარ ჩატერჯის მიერ.

(1) არსებობს სახელმწიფო, სამშობლო ვარაკა — ზალხისა, კარგად ცნობილი როგორც „გრუზია“, სხვა სახელწოდებით გეორგია, კავკასიონის წიაღის მართვე. ამ სახელმწიფოში ცხოვრობს ერი,

თავის ენაზე ქართველად წოდებული. მშვიდობიანი, გმირული, სახელგანთქმული — იგი დგას საბჭოთა კავშირის პირველ რიგებში.

(2) ეს ერი თავისუფლების მოყვარულია, მისი გონება მიდრეკილია სიბრძნისადმი; მან გამოიჩინა სიყვარული პოეზიისა და ხელოვნებისადმი და განსწავლულია ხუროთმოძღვრების მეცნიერებაში. მისი ზრდილობიანობა ჩანს ყველგან და მუდამ და მას ძლიერ უყვარს ცეკვა და სიმღერა. ამ ერის ქალაქები მშვენიერნი არიან, დაჯილდოებული ყოველი კეთილი თვისებებით და ბრწყინავენ თავიანთი მომხიბლველობით.

(3) ერთმა კეთილშობილთაგანმა, სახელად გიორგიმ, დაბადებულმა ახვლედიანის ოჯახში, მიაღწია მოხუცმა უმაღლეს მდგობარეობას მეცნიერებასა და სიბრძნეში.

(4) ყველაზე ახლოსაა მისთვის ჰუმანიტარული მეცნიერებანი: ლინგვისტიკა, ფილოსოფია, პოეზია, ისტორია და კლასიკური ფილოლოგია.

(5) სანსკრიტსა და სხვა არიულ ანუ ინდოევროპულ ენათა და კავკასიურ ენათა სწავლებიანა და კვლევისას მან გამოიჩინა დიდი ერუდიცია.

(6) მან, მორიდებულმა და სიამტკბილობით თავმდაბალმა პეცნიერებაში, მოიპოვა განსაკუთრებული პატივისცემა მეცნიერთა შორის.

(7) თავისი მოღვაწეობით იგი შეიქმნა სახელოვანი თავის ქვეყანაში, აგრეთვე საბჭოთა კავშირში, სადაც დიდი პატივისცემა გამოიჩინეს მის მიმართ.

8) მან სახელი გაითქვა უცხოეთის ქვეყნებშიც: იქ მუდამ პატივისცემით იხსენიება ახვლედიანი მეცნიერთა შორის.

(9) შორეული ინდოეთიდან მივესალმები ამ ქართველ მეცნიერს მეგობრული სიყვარულით მე კასიაპა სუნიტი.

(10) საესე ვართ სიხარულით ყველა ჩვენ ახვლედიანის მეგობრები, მის ღირსებათა თაყვანისმცემელები და ვზეიმობთ მის ღმრთისათვის.

(11) დღეს ზოგიერთი საბჭოთა მეცნიერი მოემგზავრება ინდოეთში ტურისტული მიზნებით.

(12) ახვლედიანი 20 წლის წინათ მოვიდა ვიზიტად ჩვენს ქვეყანაში.

(13) ქართველი ხალხის უსაყვარლესი პოემა, რომელშიც აღწერილია ვეფხის ტყავეთ შემოსილი გმირის თავგადასავალი, შეიქმნა მოციქული ანუ კავშირი ჩვენსა და საქართველოს შორის.

(14) იმ ჰუმანიტარულ კვლევათა შედეგად, რაც ძვირფასია ორთავესათვის, ჩვენ შორის ახლა დაიბადა მეგობრობა, რომელიც იზრდება.

(15) როცა ჩვენ ხელახლა შევხვდით ერთმანეთს მოსკოვსა და თბილის-ქალაქში, ჩვენ ერთმანეთი ვნახეთ შოთა მგოსნის მოსაგონარ დღესასწაულზე.

(16) ჩემი მეგობრის გიორგის სურვილი აღსრულდა, და მე ელოცულობ მისი ბედნიერებისა და ასი წლის სიცოცხლისათვის.

(17) დასაბამი ანუ არსობა, მარადიული რომაა სამყარო უნივერსუმში, რომელიც ფორმაა ყოველივესი, დაე ცხადდებოდეს ჩვენს ცოდნაში და ჩანდეს სიმართლე ყოველისმპყრობელის კანონის ძალით.

(18) დაე იყოს ყოველი ქმნილება ბედნიერი, უტანჯველად! დაე მუდმივ იზარდოს მეგობრობა ბჰარატა-ინდოეთისა და ვარაკა-საქართველოსი, ინდოელთა და ქართველთა შორის!

28/V—1967

კალკუტა

შ ი ნ ა ა რ ს ი

სტატიები

კ. ცეცელედი, პეტრე იბერის სირიული ცხოვრების გამო	7
გ. ჩიტაია, კოლხური სამკალი იარაღი — შნაკვი	15
გ. წერეთელი, მოსეს ხუთი წიგნის თბილისური ებრაული ზელნაწერი	21
კ. წერეთელი, ნასახელარი ზმნები თანამედროვე არამეულ დიალექტებში	40
ა. გაბრიელოვა, სალამასის ებრაელთა არამეული მეტყველების ნიმუში	47
ი. კრაჩკოვსკი, არაბისტიკა იური შარის მოღვაწეობაში	59
ბ. სოლაგაძე, ერაყ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან	72
ვ. აბაევ, მ. შ. მონაცვლეობის რამდენიმე შემთხვევა ინდოევროპულში	100
ე. ჟირმუნსკი, ეგრეთ წოდებული «მდგომარეობის კატეგორიის» საკითხისათვის	102
ს. ჩატერჯი, ლექსები სანსკრიტზე (შოთა რუსთაველის 800 წლისთავთან დაკავშირებით)	109
ო. თედეევი, შენიშვნები ქართულ-ოსური ლექსიკური ურთიერთობიდან	117
მ. მოდებაძე, ირანულ ნასესხობათა შესახებ პინდი ენაში	122
ვ. ფუთურიძე, სპარსულ-ქართული „სასაუბრო წიგნის“ ერთი ნიმუში	153
დ. კობიძე, რას ნიშნავს უზაბარი?	161
ს. ჯიქია, ოსმალური იურიდიული დოკუმენტები XVII საუკუნის პირველი ნახევრის ქართლში	165
თ. ყაუხჩიშვილი, პერაკლიდე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ	189
ს. ყაუხჩიშვილი, ბერძნულ-ქართული გრამატიკული პარალელები	218
ლ. კვირიკაშვილი, ლიტერატურული საბუთი მითოლოგიის ასახსნელად	221
ნ. კეკელაძე, იოანე იტალოსის წერილი აბაზგი გრამატიკოსისადმი და წერილის ადრესატი	227

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

გ. წერეთელი, Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964	252
ვ. გვახარია, ლექსიკის საკითხები თანამედროვე ურარტოლოგიურ ლიტერატურაში	255
ა. გვახარია, ახალი შრომები, ქურთულ ლიტერატურათმცოდნეობაში	267
მ. ნედოსპასიოვა, دكتور حسين علي محفوظ، موسيقى	271
თ. კეშელაძე, Л. С. Гнунашвили, Художественная проза Саида Нафиси, Тб., 1966	276
ს. ჩატერჯი, მისალოტი ლექსი (გიორგი ახელედანის 80 წლისთავის ზეგმისათვის)	281

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

К. Цегледзи, По поводу сирийской версии жития Петра Инера	7
Г. С. Читая, Колхидское жатвенное орудие «Шнакви»	15
Г. В. Церетели, О тбилисской рукописи древнееврейского пятнадцатилетия	21
К. Г. Церетели, Отыменные глаголы в современных арамейских диалектах	40
А. Г. Габриелова, Образец арамейской речи саламасских евреев	47
И. Ю. Крачковский, Арабистика в записках Ю. Н. Марра	59
Б. Г. Силагадзе, Из истории прако-грузинских взаимоотношений	72
В. И. Абаев, Несколько случаев чередования <i>m</i> и <i>ш</i> в индоевропейском	100
В. М. Жирмунский, К вопросу о так называемой «категории состояния»	102
С. К. Чаттерджи, Стихи на санскрите (в связи с 800-летием Шота Руставели)	109
О. Г. Тедеева, Заметки о грузинско-осетинских лексических взаимоотношениях	117
М. С. Модебадзе, Об иранских заимствованиях в языке хинди	122
В. С. Путуридзе, Об одном образчике грузинско-персидского «разговорника»	153
Д. И. Кобидзе, Что означает слово <i>узабари</i> ?	161
С. С. Джикия, Османские юридические документы в Картли первой половины XVIII века	165
Т. С. Каухчишвили, Гераклид и его сведения о Грузии	189
С. Г. Каухчишвили, Греко-грузинские грамматические параллели	218
Л. С. Квирикашвили, Одна литературная справка, поясняющая мифологем	221
Н. Н. Кечакмадзе, Письмо Иоанна Итала к абазгу-грамматiku и адресат письма	227

Критика и библиография

Г. В. Церетели, Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков М., 1964	252
В. А. Гвахария, Вопросы лексики в современной урартологической литературе	255
А. А. Гвахария, Новые работы по курдскому литературоведению	267
М. Е. Недоспасова <i>دكتور حسين علي محفوظ، معجم الموسيقى</i>	271
Т. Г. Кешелавა, Л. С. Гунашвили, Художественная проза Санда Нафиси, Тб., 1966	275
С. К. Чаттерджи, Поздравительный стих (к 80-летию Георгия Ахвледнани)	281

CONTENTS

articles

K. Czeglédy, On the Syriac Version of the life of Peter the Iberian	7
G. Chitaya, Colchian harvesting implement <i>shnakvi</i>	15
G. Tserethely, The Tbilisi Manuscript of the Hebrew Pentateuch	21
K. Tserethely, Denominative verbs in the modern Aramaic dialects	40
A. Gabrielova, An example of the Aramaic Speech of Salamas Jews	47
I. Kratshkovsky, Arabistics in the Studies of Yuri N. Marr.	57
B. Silagadze, From the History of Iraqi—Georgian Relations	72
V. Abaev, Quelques cas d'allernance <i>m w</i> en indoeuropéen	100
V. Zhirmunsky, The „Stative“ as a part of Speech	102
S. Chatterji, Versis in Sanscrit	107
O. Tedeeva, Remark on the Georgian—Ossetic lexical contacts	117
M. Modbadze, On the Iranian loans in Hindi	122
V. Puturidze, On a specimen of the Georgian—Persian „textbook“	153
D. Kobidze, On the mean of the term <i>uzabari</i>	161
S. Gikiya, Ottoman juridical documents of Kartli of the first half of the XVIII-th century	165
T. Kauchtschischwili, Herakleides und seine Urkunden über Georgien	189
S. Kauchtschischwili, Griechisch—georgische grammatische Parallelen	218
L. Kvirikaschwili, The Literary document for explanation of the Mythologema	221
N. Ketschagmadze, Ein Brief von Ioannes Italos an den Grammatiker—Abasgos (wer ist der Adressat dieses Briefes?)	227

Book reviews

G. Tserethely, Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964	252
V. Gvakharia, Über die Lexik inn neue urartologische Literatur	255
A. Gvakharia, A Some recent publications on the Kurdish Literature	267
M. Nedospasova, دكتور حسين علي محفوظ، معجم الموسيقى	271
T. Keshelava, Л. С. Глунашвили, Художественная проза Саида Нафиси, Тб., 1966	276
S. Chatterji, A Poem of Congratulatlons (dedicated to the 60 th birthday of Professor G. Akhvlediani)	